

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

g 2

2263

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZNEGYEDIK KÖTET

(286. 287. 288. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1900.

1895. 61.

Leliárkapló 4809
téléle alatt bevételvezve.
Bp. 195 3 IV. 22

26.-

TARTALOM.

CCLXXXVI. SZÁM.

	Lap
KANT ÉS A CENSURA. — Rácz Lajostól	1
A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS. (V.) — Hegedűs Páltól	31
RENAISSANCE-TANULMÁNYOK. (I.) — Acsay Antaltól	54
A KIVÁNSÁG. (I.) — Beszély. — Sudermann Hermann után, németből — Voinovich Gézátlól	81
KÖLTEMÉNYEK: A sors. — Lévy Józseftől. — <i>Gyermekek tánca.</i> — Le Muel Jenő után, francziából — Béry Gyulától	114
HERODOTOS. — Péterfy Jenőtől	117
SARCEY SZÍNBIRÁLATAI. — Hatvany Lajostól	126
ÁLLAM ÉS IRODALOM. — Barine Arvéd után, francziából, — z—től	143
ÉRTESITŐ: Cholnoky Jenő: <i>A sárkányok országából.</i> — d.-tól. — Ferenczi József: <i>A szépművészetek Spanyolországban és Murillo.</i> — rs.-tól. — Waliszewski: <i>Littérature russe.</i> — f. — s.-tól. — <i>L'enseignement en Hongrie.</i> — Morvay Győzőtől. — Veress Endre: <i>Erdély fejedelmi interregnuma.</i> — Kropf Lajostól. — <i>Uj magyar könyvek</i>	148

CCLXXXVII. SZÁM.

AZ ÖSSZEHAISONLITÓ IRODALOMTÖRTÉNET FÖLADATAI. — Katona Lajostól	161
GRÓF ZICHY JENŐ HARMADIK ÁZSIAI UTAZÁSA. — Herman Ottótól	176
RENAISSANCE-TANULMÁNYOK. (II.) — Acsay Antaltól	194
A KIVÁNSÁG. (II.) — Beszély. — Sudermann Hermann után, németből — Voinovich Gézátlól	236
KÖLTEMÉNYEK: <i>Őszülés.</i> — Kozma Andortól. — <i>A vak.</i> — Gautier Theophil után, francziából — Vargha Gyulától	275

AZ EGYIPTOMI PAPYRUSOKBÓL. — Hegedüs Istvántól	277
EGY FRANCZIA VÉLEMÉNYE BISMARCKRÓL. — y. z.-től	299
ÉRTESITŐ. Darmesteter-Hatzfeld-Thomas: <i>Dictionnaire général de la langue française.</i> — H. Gy.-tól. — Fekete Ignác: <i>Az őrlési forgalom.</i> — K. E.-tól. — Bulwer: <i>Pompéji utolsó napjai.</i> — d.-tól. — Xenopol: <i>Magyars et Roumains devant l'histoire.</i> — Kropf Lajos. — <i>Új magyar könyvek</i>	306

CCLXXXVIII. SZÁM.

BJÖRNSEN TÁRSADALMI SZINMŰVEIRŐL. — Wildner Ödöntől	321
RENAISSANCE-TANULMÁNYOK. (III.) — Acsay Antaltól	357
A ROMÁN IRODALMAK KIALAKULÁSA. — Becker F. A.-tól	379
A KIVÁNSÁG. (III.) — Beszély. — Sudermann Hermann után, németből — Voinovich Gézátlól	391
ÓDA VÖRÖSMARTY SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADOS ÉVFORDULÓJÁN. — Vargha Gyulától	447
VÖRÖSMARTY EMLÉKEZETE. — Gyulai Páltól	451
ÉRTESITŐ: Nemes Mihály és Nagy Géza: <i>A magyar viseletek története.</i> — d.-tól. — Lipps Theodor: <i>Die ethischen Grundfragen.</i> — L.-s.-tól. — Brix Theodor: <i>Was im Lande der Denker und Dichter passiren kann.</i> — a.-tól — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Pauler Gyulától. — <i>Új magyar könyvek</i>	463

KANT ÉS A CENSURA.

Nagy Frigyes halála (1786 aug. 17.) és II. Frigyes Vilmos trónralépte után a porosz kormány szelleme jelentéke-nyen megváltozott. Nagy Frigyes türelmes, fölvilágosult kormányrendszere helyébe II. Frigyes Vilmosnak és főembereinek hitbuzgó, orthodox és reactionarius kormányrendszere lépett. II. Frigyes Vilmos jóindulatú, de korlátolt és gyöngye jellemű fejedelem volt, ki korán hízelgők és kegyenczek, főként a rózsakeresztesek — e csodahívő rajongók, kegyeskedő szel-lemidézők — kezei köré került, kik a mysticismus iránti ter-mészetes hajlamát rútul kizsákmányolták. Azok közt, kik a királyt leginkább tudták vezetni és a beteges, vallásos irány-zatba belehajszolni, elől állt Bischofswerder Rudolf (1741—1803), a király segédtisztje, egy finom, ügyes gavallér, uralom-vágyó, cselszövő szellem, ki a király gyanutlan és nyílt termé-szetét teljesen behálózta, és Wöllner János Kristóf (1732—1800), egy uralomvágygyal telt, ájtatoskodó pap, kit Nagy Frigyes az ő uralkodói éles tekintetével már 1768-ban jól föl-ismert; *) ki előbb szabadkőműves volt s összeköttetésben állt a berlini fölvilágosultak fejével, Nicolaival s ennek lapjába **) irogatott is, de utóbb a fölvilágosodás legnagyobb ellensége, túlzó kegyeskedő és orthodox lőn. Wöllner, Bischofswerder

*) Frigyes a következő szavakkal utasítá el a W. nemesi rangra emelése iránt beadott kérvényt: „Das geht nicht, der Wöllner ist ein betrügerischer Pfaffe, weiter nichts». Herzog, *Real-Encyclopädie für protest. Theologie*. Band XVII.² S. 261.

**) *Allgemeine Deutsche Bibliothek* (1765—1805.), a fölvilágoso-dás philosophiájának és a theologiai rationalismusnak legkiválóbb elő-harczosa, mely körül az összes szabadelvű theologusok és philosophu-sok sorakoztak. H. Hettner, *Literaturgeschichte des achtzehnten Jahr-hunderts*. Band IV.⁴ S. 183.

útján, 1780 körül jutott Frigyes Vilmostal ismeretségbe, s ketten csakhamar rávették a herceget (1781), hogy lépjen a rózsakeresztesek rendjébe. Wöllner ravasz, a herceg hajlamaihoz és kívánságaihoz simuló magatartásával rövid időn oly nagy befolyást nyert a hercegre, hogy ez őt az államkormányzás minden kérdésében valóságos oraculumnak tekintette. 1784-től fogva előadásokat tartott a hercegnek az uralkodás művészetéről s az államigazgatásról; ezzel kapcsolatban egy emlékiratot készített számára a vallásról (*Abhandlung von der Religion*), hogy őt a keresztyén vallás szomorú helyzetéről informálja és előre megjelölje a fölvilágosultak ellen alkalmazandó rendszabályokat; ebben a későbbi vallásparancs alapgondolatai már sorra föltalálhatók.

II. Frigyes Vilmos, nemsokára trónralépte után, Wöllnert nemesi rangra emelte s főtanácsosává tette, majd Zedlitz minister félreszorításával, 1788 július havában, titkos állami és igazságügyi miniszterévé nevezte ki s különös bizalomból a lelki ügyek vezetésével is megbízta. Az új kormány czélul tűzte maga elé, hogy gátat vessen a kor rationalistikus szellemű irányzatának és a vallásos fölvilágosodásnak, a mely II. Frigyes alatt erősen elharapózott. Csakhogy az a reactio, a mely most föltámadt, mely a keresztyén vallást eredeti tisztaságához és régi tekintélyéhez óhajtotta visszavezetni, — nem a vallásos érzés, a belső hit, s a szigorúbb erkölcsök teljes fölélesztésében állt, hanem a fölülről ápolt, mystikus, kegyeskedő s érzelgős irányzatban, a mely az udvar erkösetelenségével erős ellentétben volt. Wöllner csakhamar legfőbb államminiszterré való kinevezése után, 1788 július 9-én kibocsátotta «a porosz államok vallási szervezetére vonatkozó királyi edictumot», a hirhedt Wöllner-féle vallásparancsot, mely a legerősebben támadt a szabadság és fölvilágosodás, az egyházi újítások és tévedések ellen; a papoknak hivatalvesztés terhe alatt megtiltotta, hogy a symbolikus könyvekben megállapított tanfoglalomtól eltérjenek, őket szigorú fölügyelet alá helyezte s igazhitűségükre nézve alkalmaztatásuk előtti vizsgálatnak vetette alá; az egyeseknek a lelkiismereti szabadságot csak addig engedélyezte, a míg mindenki nyugodtan teljesíti kötelességét, a maga mindenkori véleményét magának tartja fenn és gondosan óvakodik attól, hogy azokat ne terjeszsze, vagy másokat azokra rá ne

beszéljen, és hitökben félre ne vezessen vagy meg ne ingasson. «E parancs czélja, mint egy kortárs megjegyezte, az volt, hogy Nagy Frigyes országában, a türelem e hazájában, a templomba-járásra, úrvacsora-vételre és minden elavult dogmatikai tételre ezentúl inquisitori módon felügyeljenek».*)

Az elkeseredés vihara, mely a képmutató udvari kör e hitkényszere miatt kitört, ennek szerzőit cseppet sem győzte meg azon kísérletek helytelenségéről és hiábavalóságáról, hogy rendőri eszközökkel teremtsenek képmutató vallásosságot. Ellenkezőleg! Hogy az ellenmondást elhallgattassák, a sajtó szabadsága ellen is kezét emeltek. Hogy «a mostani, úgynevezett fölvilágosultak zabolátlanságát és a szabados-sággá elfajuló sajtó-szabadságot» kellő korlátok közé szorítsák, 1788 december 19-én kiadták a «megújított censura-parancsot a porosz államok számára». E (Svarez és Carmer szerkesztette) parancs még eléggé mérsékelt színezetű volt, s a korábbi parancsok (1749 május 11. és 1772 június 1.) határozmányait nem sokban élesítette.**)

«A király, úgymond, kész a mérsékelt és jól rendezett sajtó-szabadságot lehetőleg kegyében részesíteni s csak azt várja meg, hogy a censura annak állja útját, a mi a vallás általános alapelvei, az állam, az erkölcsi és polgári rend ellen irányul, vagy mások személyes becsületének és jó hírnevének rontására czéloz». Ez is fölmentette a tudományos akadémiát a censura alól, s az egyetemek tagjaitól eredő műveket (kivéve az államjogot és politikai történetet) a facultások censurája alá helyezte; de ez már nem egy külön bizottságra, hanem a megfelelő berlini és tartományi egyházi hatóságokra bízta a censura gyakorlását s így a philosophiai és theologiai munkák vizsgálata a legfelsőbb egyházi

*) Dr. Emil Fromm, *Im. Kant und die preussische Censur.* Hamburg, 1894. S. 19, 20.

**) II. Frigyes 1749-iki censura-parancsa valamennyi, belföldön nyomtatott iratot a berlini censura-bizottság előzetes censurájának és approbatiójának vetett alá. De e censura alól kivette az egyetemeken nyomott és készített műveket, s magokra a facultásokra bízta az azok fölötti döntést; csak a status publicusra vonatkozók nem élvezték ezt az előjogot s minden körülmények közt a külügyministerium hatásköre alá tartoztak. W. Dilthey, *Der Streit Kants mit der Censur über das Recht freier Religionsforschung. Archiv für Geschichte der Philosophie*, Band III. 1890. S. 420.

hatóságok kezébe került. De a II. Frigyes fölvilágosult kormányzási szellemétől áthatott főconsistoriumi és consistoriumi tanácsosok kezében, a király és Wöllner nézete szerint, a censura nem érte el célját, ők azt nagyon lágyan alkalmazták. A liberális, a király és Wöllner szándékaira semmi tekintettel nem levő főconsistorium engedékeny eljárását meg kellett törni, a vallás-parancsnak érvényt kellett szerezni: ezért már harmadfél év múlva, 1791 május 14-én fölállították az «immediat-examinatio commissio»-t, a melynek feladata volt, hogy egyfelől a vallásparancs megtartására felügyeljen s ez irányban a papokat és papjelölteket ellenőrizze, s másfelől, hogy a Berlinben megjelenő theologiai és morális műveket felülvizsgálja s így a vallásos és philosophiai kérdések megvitatását megszorítsa. E felügyelő-bizottság tagjai voltak: Silberschlag I. Ezsaiás főconsistoriumi tanácsos, Woltersdorf berlini lelkész, Hermes H. Dániel és Hillmer G. Frigyes. Ehhez képest a király 1791 szeptember 1-én egy kabinet-rendeletet intézett Carmer nagykancellárhoz, a melyben előadta, hogy az eddigi könyvcensorok egyáltalában nem tartották magokat a censura-parancshoz, hanem nagyon is könnyelműen jártak el; e tekintetben változásnak kell beállania, s a theologiai és morális iratok censuráját más emberekre kell bízni, a kik pontosabbak és lelkiismeretesebbek. E célra a király Hermes *) főconsistoriumi tanácsost és Hillmer **) titkos consistoriumi tanácsost szemelte ki és rendeli ki. Miután e kabinet-rendeletben az időszaki iratokról nincs külön említés téve, Hillmer 1791 október 14-én előterjesztést tett a királynak, hogy a bölcsészeti és morális tartalmú havi füzetek, folyóiratok és alkalmi művek, a melyek Német- és Franciaországban egyaránt többet ártanak a vallásnak, a nyugalomnak és jó rendnek, mint a nagyobb theologiai és erkölcsi művek, — mostantól fogva éppen úgy vettessenek alá az ő és társa censurájának, mint a

*) Hermes 1790-ben, Bischofswerder útján jutott a királylyal ismeretségbe s 1791-ben Berlinbe hivatott meg; főnhéjázó, fanatikus pap volt.

**) Hillmer theologiót tanult, párisi tartózkodása alatt belépett egy mystikus páholyba s azóta buzgó híve lett a szellemlátásnak; 1782 óta gymnasiumi igazgató volt Boroszlóban. Türelmetlen, rajongó ember volt minden tudományos érdem, sőt tudományos képzettség nélkül. W. Dilthey, *Der Streit Kants etc.* S. 423.

nagyobb theologiai és morális könyvek. Ez előterjesztésre a király október 19-én felelt, természetesen az erre vonatkozó rendelet kibocsátásával. E rendelet legelső következménye lön, hogy Berlin két legtekintélyesebb folyóirata otthagya a porosz fővárost: az *Allgemeine deutsche Bibliothek* Kielbe vándorolt, a *Berlinische Monatsschrift* *) pedig előbb Jénába, később Dessaubába költözött.

Míg Wöllner és társai nemcsak vallásos buzgóságból, hanem politikai tekintetből is, — a francia forradalom e közben kitört és rohamos léptekkel haladt előre — minden áron el akartak fojtani mind a vallás és philosophia, mind az államjog és politika terén minden szabad vizsgálódást, minden szabad vélemény-nyilvánítást, melyek, szerintök, könnyen a fönnálló intézmények megrendítésére vezethettek, s minden fölvilágosultban a vallás és király ellenségét látták, — azalatt a 70-ik évéhez közeledő Kant, ki épen ez időtájban fejezte be nagy kritikai műveinek harmadik részét, a *Kritik der Urtheilskraft*ot (1790), és azokkal egyszerre Európa legnagyobb hírű philosophusává lett, csöndesen, föltartóztathatatlanul haladt előre a maga útján, tovább építgetve rendszerének tagozatait. Vizsgálódásai épen most vezették őt a vallás és jog fogalmainak vizsgálatára, midőn a hatalmasak ezek előtt sorompót állítottak; s munkálkodása természetéből, rendszeréből folyt, hogy éles különbséget kellett itt tennie az észtan és a tételes tan, a rationalis theologia és az egyházi dogmatika közt. Ha Kantnak esetleg már kritikai műveit is rossz szemmel nézték a Wöllner-féle emberek és a transzcendentalis dialektikában a vallás fölforgatását látták, most még kevésbbé vehették tőle jó néven szabadelvű, a gondolkodás és

*) Gedike és Biester alapította 1783-ban, 1811-ig állott fönn; egy ideig központja volt mindazon íróknak, kiknek törekvése a közvetlen népművelést nem zárta ki. Kant egyik legszorgalmasabb munkatársa volt; — itt jelent meg, válaszul egy túlzó és zavaros közleményre, *Was ist Aufklärung?* című fejtegetése (1784 deczemberi füzet), s utóbb is jó részben itt közölte kisebb tanulmányait, melyek később egyes műveinek három kötetét tették. Mellette említendők: Justus Möser, Mendelssohn, Semler, Ramler, Gleim, Heyne stb. E folyóirat is a fölvilágosodás híve volt, de elevenebb, vonzóbb, mint az *Allg. Deutsche Bibl.* — H. Hettner, *Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*. Band IV,⁴ S. 236—37.

vizsgálódás teljes szabadságát igénybe vevő, a fölvilágosodás philosophiáját tetőpontjára vivő munkálatait, annival inkább, mert Kant nem szünt meg a sajtó, vagy mint ő mondta: a toll szabadságát is hangosan követelni. 1786 október havában írt: *Was heisst sich im Denken orientieren?* című értekezésében (*Berlin. Monatsschrift*, Oct.) azt mondja, hogy a gondolkodás és írás szabadsága az egyetlen kincs, a mely minden polgári teher mellett is megmarad számunkra, s ugyanott a lelkiismereti kényszert, mint oly nyomást, melynél a vallás dolgában egyik polgár a másik gyámjává akarja magát tenni, elítéli s az észnek a törvények által való leigázását, a gondolkodás meghódolását szerencsétlenségnek nevezi.*) Még erősebben nyilatkozott az új rendszer ellen következő tanulmányában, mely 1791 szeptember havában, tehát a censura-parancs kiadása s a közvetlen vizsgálóbizottság fölállítása után jelent meg a *Berl. Monatsschriftben Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodicee* cím alatt. Ennek mindjárt bevezetésében azt mondja Kant, hogy «az embernek, mint eszes lénynek, joga van ahhoz, hogy minden állítást, minden tant, a mely tiszteletet kíván tőle, megvizsgáljon, mielőtt magát annak aláveti, hogy e tisztelet őszinte lehessen és ne képmutató». Az értekezés, a fölvilágosodás szellemében, a természetfölötti kijelentést a természetes emberészre igyekszik visszavezetni s az előbbit az utóbbival egy sorba állítani; kimondja Jóbról, — a mi később *Religion innerhalb der Grenzen* etc. című művének is egyik főtétele lesz, hogy ő nem moralitását alapította a hitre, hanem hitét a moralításra. Az értekezés befejezésében, célzással a lelkészjelöltektől igazhitűségükre vonatkozólag követelt vallomásra és esküre, azt fejtegeti, hogy azon vallomás követelése könnyen az igazlelkűség megtagadására és így a legalávalóbb hazugságra vezethet s amaz eskü követelésének elrendelése szomorú bizonyíték az embereknek az igazság iránti csekély tiszteletéről.**)

Kant önérzetes, szabad philosophiai vizsgálódása és írói tevékenysége annyira nem tetszett Wöllnernek és társainak, hogy Kant egyik tanítványának, Kiesewetternek, a király fiai

*) *Immanuel Kants Sämmtliche Werke*, herausg. von G. Hartenstein, Band IV. S. 350—52.

**) *Kants Sämmtl. Werke*, Band VI. S. 77, 89, 91.

nevelőjének, 1791 június 14-én Berlinben kelt és Kant hagyatékában talált levele szerint Woltersdorf mindjárt a vizsgálóbizottság föllállítása utáni napokban előterjesztést tett a királynak arra nézve, hogy Kantnak tiltassék meg a további irodalmi munkálkodás. De ily terjedelemben egyelőre nem sikerült a kritikai philosophia megalapítójának elhallgattatása. 1792 február 24-én Kant azt írja dr. Selle berlini tanárnak, ki neki *De la Réalité et de l'Idéalité* etc. czimű művét megküldötte, hogy arra tervezett elleniratát (ich wollte im Druck antworten) valószínűleg nem fogja elkészíteni, mert «újabban a dolgoknak új rendje nyílik meg, tudniillik azon szabadság megszorítása, hogy oly dolgokról, a melyek legtávolabbról is vonatkozással lehetnek a theológiára, főnhangon gondolkozhassunk. Egy akadémiái tanár aggodalmai ily esetben sokkal nyomósabbak, mint minden más, czéhbe nem tartozó tudósé s az okos elővigyázat azt parancsolja, hogy minden efféle kísérletet legalább addig elhalaszszunk, míg a fenyegető meteor vagy szétoszlott, vagy annak bizonyult, a mi».*)

Bár tehát sejtette a fenyegető veszélyt, bár sejtelve, előrelátása óvatosságra ösztönözte, --- mégis, csaknem ugyanazon időben, elküldte a *Berl. Monatsschrift*nek a vallásról írt nagyobb tanulmányának első részletét, mely *A radikális rossz az emberi természetben* czímet viselte, és pedig azzal a határozott kivánsággal fordult a kiadóhoz, hogy a dolgozat a berlini censorok elé terjesztessék, jöllehet a folyóirat ekkor már Jénában nyomatott. E kivánságra az indította, hogy «még látszatát is kerülni akarta annak, mintha szívesen csapna irodalmi álutakra **») s csak a szigorú berlini censura szándékos elkerülésével akarna úgynevezett merész véleményeket nyilvánítani». Így a dolgozatot Hillmer censor elé terjesztették, ki azzal a nyilatkozattal adta meg az imprimaturt, hogy az «kinyomható, mivel csak mélygondolkodású tudósok olvassák Kant műveit». A tanulmány 1792 április havában jelent meg a *B. Monats.*-ben (Bd. XIX, S. 323—385).

*) Kants *Sämmtl. Werke*, Band VIII. S. 784—85.

**) E kifejezés az 1788-iki parancs azon pontjára vonatkozik, mely szerint a szerző csak abban az esetben felelős, ha meg nem engedett eszközökkel, álúton szerezte meg (erschlichen hat) a censortól a nyomtatási engedélyt. W. Dilthey, id. mű, 424. l.

A *Monatsschrift* következő füzeté egy egyházi beszédet közölt 2. Timoth. IV. 17 v. alapján, állítólag II. Jakab angol király idejéből, a mely «a megadás kötelességéről szolt oly időkben, midőn az igazság üldöztetik», s a melyben a szorongatottság és elnyomás érzelme, a mely a fölvilágosodás szóvivőit elfogta, jellemző kifejezésre talált. Egy könyvben sincs, mondja a szónok a *Jelenések könyvéről*, az a sokféle üldözés, melyet az igazságnak most az emberek erőszakoskodásától, majd szenvedélyeiktől, majd előítéleteiktől szenvednie kell, erőteljesebb képekben föltüntetve. Emlékezzetek, mily nagy volt a szükség, midőn az igazság először a waldensek, Wickliff és Huss János idejében létezését jelezni merte; — — de a gondviselés gondoskodott arról, hogy az igazság, ellenségeitől észre nem vétetve, felnőjön; emlékezzetek, hogy a szellemi despotismus, az igazság legkeményebb ellensége, a reformatio által a mi akkor boldog szigetünkről, valamint több más országból, száműzetett! Szabad legyen remélnünk, hogy mindig ez lesz a nagy harc kimenetele!» — — Hogy e prédikáció nem oly régi keletű, nyilvánvaló volt, valamint az is, hogy hova célzott, s aligha tévedünk, ha a censorok további magatartására a folyóirattal szemben e pasquill megjelenésének szintén befolyást tulajdonítunk. Midőn Kant dolgozatának második részét *A jó elvnek a rosszal való küzdeleméről az ember fölötti uralom végett* című értekezést Hillmerhez juttatta megbirálás végett, ez — az utasítás szerint — Hermet is fölkérte az átnézésre, «mivel a kézirat egészen a bibliai theologia körébe vág». Hermes megtagadta a maga imprimaturját, s Hillmer csatlakozott hozzá, mint ezt 1792 június 14-én kelt végzésében Biesterrel tudatja.

Biester mindjárt másnap egy beadványt intézett Hermethez, a melyben kifejtette, hogy ő e tilalmat a censura-parancs 11. §-ával nem tudja összhangzásba hozni. Kant cikelyének azon pontjaiban, melyek az új szövetségre vonatkoznak, megvan ugyan a szerzőnek, mint minden gondolkodó embernek a maga saját véleménye, de ő ezt «illendő, komoly és szerény» módon fejezi ki. S ha véleménye eltér egynémely, vagy talán a legtöbb theologus véleményétől, sőt ha egészen téves úton jár is — ámde ki határozhatná ezt meg ily dolgokban? — de értekezése bizonyára nem vét «a vallás általános alapelvei ellen» nem különösen a keresztyén vallás s még

különösebben a biblia ellen. A legfőbb, legtisztább erkölcsi-ségről szóló rendszerének alapelveit Kant a bibliában is föltalálni véli, azokat a biblia nyilatkozatai és példái által igyekszik megerősíteni. S egy ilyen ferfit hívnánk a biblia ellenségének, egy ilyen philosophust ne akarnánk meghallgatni! Miután őt nagy érdek fűzi a dologhoz, a mennyiben Kant neki engedte át dolgozatát közlés végett, két kérdésre kell fölvilágosítást kérnie: először, hogyan és mi által vétett Kant dolgozata az 1788 december 19-iki censuraparanca ellen? s aztán, vajon Hermes nem egy más, egyenesen hozzá intézett szabályzat szerint jár-e el, a mit ugyan alig lehet föltenni, miután ennek az írók mihez tartása végett közzé kellett volna tétetnie?*)

Hermes e beadványra június 16-án következőleg válaszolt: «Tekintetességed egy átirattal tisztelt meg engem; midőn erre válaszolok, hivatkozhatom az ön széles jogi ismereteire, mely szerint ön maga is be fogja ismerni, hogy az, a kire az ország ura egy hivatalt bizott, közvetlenül csak ezen ország-úrnak vagy az ő mindenkori megbizottjának felelős e hivatal vezetéseért. Engemet egy theologiai tételeket tartalmazó irat megbírálásánál, annak a királyi vallás-parancshoz való viszonya irányoz. Másféle feleletet még e mű szerzőjével szemben sem adhatnék. Általában minden censornak lehetetlen volna hivatalát vinnie, ha egy íróval kellene elintézni, hogy különböző vélemények esetében, melyik részen van az igazság».

Biester június 18-án értesítette Kantot az ügy lefolyásáról; mély fölháborodással írt arról, hogy egy Hillmer és Hermes akarja azt a világnak megszabni, hogy olvassa-e Kantot vagy ne. Egyelőre nem tudja, mi a további teendő, de azt hiszi, azzal tartozik magának és a tudományoknak a porosz államokban, hogy ez ellen valamit tegyen. Biester, bár állami hivatalnok (könyvtárnok) volt, nem vonakodott szembe szállni a hatalmas censorokkal, hogy tőlök eljárásuk igazolását követelje; miután pedig ez sikerre nem vezetett, attól sem riadt vissza, hogy az ügyet egy felségfolyamodványban közvetlenül a király elé terjeszsze (1792 jun. 20). A censura eljárása,

*) Ezt, valamint a következő két okiratot a berlini titkos állami levéltár után közli E. Fromm: *Imm. Kant und die preussische Censur*. S. 26—33.

ügymond folyamodványa bevezetésében, nem annyira őt, mint inkább a legnagyobb s a királytól is becsült *) philosophusok egyikét sérti; sőt a sajtószabadság és a tudományok is — a király intentióinak s kibocsátott törvényeinek ellenére — káros szorongattatástól tarthatnak, ha oly férfiak, mint Kant, jövőben vagy külföldön fogják műveiket, a belföldi könyvkereskedés kárára, nyomatni, vagy el kell, a tudomány kárára, hallgatniok. A király censura-parancsában, a melyet a kinevezett censorok bizonyára eljárásuk zsinórmértékeül tekintenek, semmi olyas rendelkezés nem található, a miért a Kant dolgozata ne lenne kinyomatható. Ha e parancs bevezetése joggal panaszkodik a miatt, hogy nem csupán oly emberek foglalkoznak az írói mesterséggel, kiknek lelke előtt az igazság kiderítése, vizsgálata, s közzététele lebeg, — e kíváncsi írók rajza kevés emberre illik a király összes országaiban annyira, mint arra az eleselméjű és általánosan csodált gondolkodóra, a kinek most már szavát sem lesz szabad hallatnia. Ha továbbá a 11. § azt mondja, hogy a censura szándéka korántsem az, hogy az igazság illendő, komoly és szerény vizsgálatát meggátolja, — már ebből is kitűnik, hogy a Kant értekezése jogosan kinyomtatható, mivel az a legnemesebb és legfőbb igazság (a tiszta moralitás megszilárdítása az emberben) vizsgálatával foglalkozik, és pedig fölötte illendő és komoly hangon. Kant tudvalevőleg az erkölességnek oly magas és tiszta elvét hirdeti, hogy többen az ő tudós ellenfelei közül

*) Célzás a királynak Kant iránt két ízben is tanúsított kegyes jóindulatára. Így 1786 szeptember havában, a königsbergi koronázási ünnepélyek alkalmával Kant üdvözölte mint egyetemi rector az uralkodót, s a király válaszában elismeréssel szólott Kant philosophiai tevékenységéről és európai hírnevéről (K. Fischer, *Im. Kant und seine Lehre*. Bd. I.³ S. 78.). Három év mulva, 1789 márcz. 3-án kelt leíratában a király magasztalja Kantnak, ennek az oly ügyes és becsületes férfinak, a philosophia tanárának szorgalmát és önzetlenségét, a ki, a nélkül, hogy bármi fizetésjavítást kívánna, fáradhatatlan buzgalommal működik az egyetem javára — és ezért 220 tallér fizetési pótlékot engedélyez neki. Kant 1789 márczius 27-én kelt fölíratában a legbensőbb és legodaadóbb szívvel mond köszönetet e kegyes gondoskodásért s igéri, hogy e királyi kegyelem további ösztönzésül fog szolgálni neki arra, hogy élete végső szakát is, minden tehetsége szerint, teljes buzgalommal ugyanazon czélnek — ő Felvétele szolgálatának — szentelje. E. Fromm, id. mű, 28. l.

azt az érzékiséggel fölruházott emberre nézve túlmagasnak és túltisztának tartották. Ez alapelvének új kifejtése tehát lehetetlen, hogy bármi olyast tartalmazzon, a mi az erkölcsi és polgári renddel ellentétben áll. A mi pedig a vallást illeti, Kant e tanulmányában nemcsak általánosságban ösztönöz Istennek tetsző érzületre és cselekvésmódra, hanem a moralitás legfőbb elvét különösen is a keresztyén vallásban és a bibliában találja föl, úgy hogy az e fejtegetés által még tiszteletreméltóbbnak tűnik föl.

Hermesnek a folyamodóhoz intézett válaszából kitészik, hogy az új censorok még más, a királyi censura-parancsban nem említett szabályokat is követnek tisztök betöltésében. E szabályok egyikéül idézi Hermes a királytól kibocsátott, de eddig még bölcsészeti értekezések censurájára sohasem alkalmazott vallás-parancsot. Vajon joggal-e vagy jogtalanul, nem lehet megítélni, de mindenesetre ellenmondást foglal magában, hogy oly törvényeket kelljen megtartanunk és oly törvények alapján kelljen elítéltetnünk, a melyeket nem ismerünk. A királynak bizonyára nem lehet szándékában ily erkölcsi ellenmondást és polgári kényszert szentesíteni. A legfőbb országúr minden törvényének minden jó polgár szívesen aláveti magát; de ha azok nem bocsáttatnak közre, az ember tudtán kívül is könnyen véthet ellenök. S ha igaz is, hogy a nyomtatás eltiltása az egyedüli büntetés s az írónak semmi egyéb baja nem történik, de ebből mégis igen nagy hátrány származik. Kant úr az itt érintett tárgyat egy értekezés-sorozatban óhajtotta kidolgozni; a jelenlegi a második részlet. E mélyen gondolt, rendszeres, terjedelmes dolgozat a szerzőnek nem kevés idejébe került. Talán már dolgozik is a folytatásán, mielőtt a nyomtatási tilalomról értesült volna. Erejét és idejét, melyeket oly örömet fordít a legnemesebb foglalkozásra: az emberek fölvilágosítására és javítására, — más tárgyra irányíthatta volna. Semmi törvénytől nem tiltott értekezésének elvetése igazi büntetés rá nézve, és pedig egy teljesen ártatlan büntetése, kit a felség bizonyára nem akart megbüntetni. Ez érvek alapján Biester arra kéri a királyt, rendelje el az új censoroknak, Hillmernek és Hermesnek, hogy a nekik miheztartás végett kiadott királyi utasításokat és szabályzatokat tegyék közhírré, hogy így egyfelől kitűnjék, mily széles hatáskört adott a király kezdettől fogva hivataluknak,

a mi Hillmernél kétséges, s másfelől az írók és könyvkiadók is ismerhessék erre vonatkozó intentióit. Mindaddig nem lehet megítélni, mennyiben nyilvánítható ez új és eddig ismeretlen censura-szabályzat alapján Kant dolgozata a nyomtatásra alkalmatlannak. Lehetséges ugyan az is, hogy itt a censorok egy kissé megtévedtek, a mennyiben egynémely vagy több theologus állításait a tulajdonképeni valódi vallásnak, egynémely pont magyarázati módját magának a biblia tételeinek tekintették, holott azt nem lehet megtiltani, hogy a theologusoktól és azok írásmagyarázati módjától el ne térhessünk. Miután tehát a mondott értekezés a mostanáig egyedül ismeretes és a királytól el nem törölt censura-parancs figyelembevételével iratott s ennek alapján megengedhetetlennek semmiképen nem nyilvánítható, s miután egy nem ismert törvény nem kötelezhet annak megtartására, általában semmi parancs nem birhat vim retroactivam, — Biester azzal a második kérréssel fordul a királyhoz, hogy engedélyezze annak az imprimaturt.

Biester azzal a kérelemmel adta át felségfolyamodványát gróf Hertzberg miniszternek, hogy az az államminiszterek plénuma elé terjesztessék. A folyamodvány június 24-től július 1-ig circulált a miniszterek közt, június 29-én volt Wöllnernél. A pillanat nem volt kedvező annak sikerére nézve. Február 4-én egy császári intő-irat alkalmából, a mely a francia forradalom eseményeinek hatása alatt a censura szigorú kezelését ajánlotta, a király szigorú rendszabályok életbe léptetésére hívta föl a minisztereket az írók, kiadók és nyomdászok ellen, még ha a könyvkereskedés tönkre menne is; az igazságügyi és a lelki-ügyi minisztereknek a censorokra jobban kell ügyelniök, miután a fölvilágosult írók a theologusok közt sok kárt tehetnek, s a *Gothaische Gelehrten Zeitungot* és a *Jenaische Allg. Litteratur-Zeitungot* valamennyi porosz államból ki kell tiltani. E rendelet alapján a miniszterek február 6-án elhatározták, hogy mindenik minisztérium külön tanácskozzék a kérdéstről, a külön véleményekből aztán egy közös jelentést készítsenek a király számára. A minisztériumok véleményeiben a dolgok higgadt fölfogása jutott túlsúlyra, név szerint kiemelték, hogy a porosz államokban nem ismernek lázadó érzelmeket s a meglevő törvények eléggé gondoskodnak arról, hogy az állam javára hátrányos iratok ne legyenek ter-

jeszthetők. A királyhoz intézett közös jelentés (február 17.) kifejtette, hogy a porosz nemzetet mindig hűség, szeretet és tisztelet jellemezte, hogy a vallásosság fentartására mindaz el van rendelve, a mi a jogos gondolkodási és lelkiismeret-szabadság elnyomása nélkül megtörténhetik, hogy a népben a vallásosság szelleme uralkodik s a vallással kapcsolatos, kevésbé lényeges vitás kérdések kritikai vizsgálata a nép általános vallásosságára semmi befolyást nem gyakorol, — végre a *Jenaische Litteratur-Zeitung* kitiltását a ministerium szükségtelennek nyilvánította. Erre az előterjesztésre a király február 21-én egy kemény kabinet-rendelettel válaszolt, a melyben megróvta a vallásra vonatkozó kritikai vizsgálódások megkísérelt védelmezését; úgy tetszik, mintha a ministerek az úgynevezett fölvilágosultak szája-íze szerint beszélnének; szerencse a porosz államokra nézve, hogy a tiszta keresztyén vallásnak oly vakmerően folytatott meghamisításai, — melyeket ők lényegtelen vizsgálódásoknak tüntetnek föl — a nép általános vallásosságára nézve még semmi befolyást nem gyakoroltak; fontolják meg a ministerek, vajon soká fog-e ez a szerencse tartani, ha idejekorán erős rendszabályokat nem alkalmaznak, hogy e káros befolyást a néptömegre csökkentsek. A francia forradalom csirája azon vallás-gúnyolókban keresendő, kiket az elámitott nép még sírjokban is istenít. A ministerek tartsanak szilárdan össze, hogy a királyi akaratot egész terjedelmében végrehajtsák.)*

Ily körülmények közt természetes volt, hogy a közös ministertanács 1792 július 2-án Biester folyamodványát elutasította s Kant értekezésének nyomtatási tilalmát föntartotta.***) Kant a vallásról írt, folytatott vizsgálódásokat; ha a ministerium a censorok ellen döntött volna, újra hasonló kemény megrovásnak tette volna ki magát, mint februárban.

Kant kérdéses dolgozatát már előbb visszakérte volt Biestertől; július 30-án újra megsürgeti azt, weil ich andern

*) A jeni *Allg. Lit. Zeitung* igazgatóit a királyi kabinet-rendelet «fölötte veszélyes és rosszindulatú» embereknek nevezi; közéjük tartozott: Bertuch Frigyes, Schütz Ker. Gottfried és Hufeland Ker. Vilmos. — E. Fromm, id. mű, 37. l.

**) *Seine Beschwerde ungegründet gefunden worden, und es bey dem Ihm verweigerten imprimatur sein Verbleiben habe.* Ita conclusum in pleno Concilii Status die 2. Juli 1792.»

Gebrauch, und zwar bald, davon zu machen gesinnt bin, welches um desto nöthiger ist, da die vorhergehende Abhandlung, ohne die nachfolgenden Stücke, eine befremdliche Figur in Ihrer *Monats-Schrift* machen muss; der Urtheilsspruch aber Ihrer drei Glaubensrichter unwiderrufflich zu sein scheint. Értekezéseért kárpótlásul, ha kívánja, egy más, tisztán morális tárgyút ígér Biesternek.*)

A «fölvilágosúltak» a *Berl. Monatsschrift* augusztusi füzetében *Ismeretlen törvények* czím alatt, valószínűleg Biester tollából, egy erős satírával feleltek a tilalomra. Vonatkozással a rózsakeresztes-rendnek titokteljes homályba burkolt ismeretlen fejére, kifejtették, hogy sokat vitatkoztak már annak a lehetőségén, vajon szabad és értelmes emberek kötelezheték-e valaha magokat arra, hogy oly embereket, kiknek személyét, jellemét stb. nem ismerik, fejöknek tekintsenek s nekik vakon engedelmeskedjenek. Azonban bármily csodálatosnak tetszik a dolog, ennél még csodálatosabb az «ismeretlen törvények iránti engedelmesség». Ez tény s e nagyobb tény valósága kezeskedik azon csekélyebbnek valószínűségéről; az ismeretlen előjárók okvetlenül kapcsolatban állanak azokkal a törvényekkel, a melyek nem tettettek közzé megtartás végett, de a melyeknek mégis engedelmeskedni kell. «Ha valaki újabb efféle eseteket tudna Németországból, kivált olyanokat, a melyek az irodalomra vonatkoznak, tegye azokat közzé!»

Kant, mint Biesterhez intézett leveléből láttuk, egyáltalában nem akart elhallgatni, hanem ellenkezőleg, eltiltott értekezését — az áprilisi füzetben már kinyomott első, s két más utána következő értekezéssel — egy közös füzetben, közös czím alatt óhajtotta a közönség elé bocsátani. Hiszen ez harmadik ága volt a tiszta philosophia földolgozására vonatkozó munka: tervezetének, s annak a kérdésnek megoldását tartalmazta: mit remélhetek? E mű szorosan hozzá tartozott philosophiai rendszeréhez, annak kiegészítő része volt. De másfelől arról is volt szó előtte, hogy a philosophiai theologia azon jogának — hogy tudományának határain belől teljes szabadsággal kiterjeszkedhessék — érvényt szerezzen. Mint egyetemi tanárnak joga volt művét az egyetem megfelelő

*) Kants *Sämmtl. Werke*, Bd. VIII. S. 765—66.

facultásának censurája elé terjeszteni s annak engedélyével közre bocsátani. Bár értekezését a berlini censor a bibliai theologia körébe esőnek nyilvánította, Kant a vallásos kérdések, a tételes egyházi hit szabad vizsgálatát a philosophiai facultás elvitathatatlan jogának tekintette s művét valamelyik egyetem philosophiai facultásának censurája elé akarta bocsátani. De minthogy a censor ítélete szerint a második értekezés theologiai jellegű volt, esetleg a theologiai facultás is igényt formálhatott annak censurája iránt; Kant tehát egyesített négy értekezését, melyeket *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* czímmel látott el, előbb a königsbergi egyetem theologiai facultása elé terjesztette, annak megítélése végett, vajon igényt tart-e annak, mint a bibliai theologia körébe tartozó műnek megbirálására, avagy annak censuráját — mint a philosophiai facultás körébe eső dolgot — magától elutasítja. Vagyis, mint kifejezi, egy bibliai theologusnak ítélete ellen, ki az elébe terjesztett értekezést «pusztán mint lelkész» bírálta meg, a «bibliai theologusoknak, mint szaktudósoknak» ítéletét kérte ki, de — hogy minden igazságosságnak eleget tegyen — nem egy külföldi, hanem egy belföldi theologiai facultásét.

Kísérő iratában — három fogalmazvány is maradt fenn róla *) — kifejti, hogy a theologiai facultást a kért nyilatkozat kiadásában nem akadályozza meg a bibliai theologia tisztaságának föntartására fönforgó kötelezettsége. Ha a tiszta philosophiai theologia egyes íráshelyeket másként értelmez, mint a bibliai theologia, ezzel nem az a szándéka, hogy ezt írásmagyarázatának megváltoztatására rávegye, hanem csak meg akarja próbálni, hogy a biblia, egy philosophustól olvasva, mennyiben tekinthető ennek tiszta vallási észrendszerével összhangzónak s mennyiben kelthet benne maga iránt önkéntes és igaz nagyrabecsülést. Még ha a philosophiai írásmagyarázat ellentétben áll is a bibliai theológiától szentesített magyarázattal, ez az önálló eljárás meg van engedve a philosophiai facultásnak, mint a melynek «szabadsággal kell bír-

*) Először közölve W. Dilthey, *Der Streits Kants mit der Censur über das Recht freier Religionsforschung* czímű értekezésében, a 428—430. lapon.

nia, hogy mindenekről, a mik az emberi vélekedés tárgyai lehetnek, okoskodhassék», s ez egyúttal «szükséges a bibliai theologiának, mert csak ezáltal ismeri meg azt, hogy mily eredményt képes elérni másokkal szemben, kik ugyanazon díjért versenyeznek, avagy mily föladatok várnak még előtte a megoldásra». A philosophiai theologia ezzel csak a maga jogkörének határai közt mozog s ép úgy nem nyúl a bibliai theologia körébe, mint ez utóbbi nem vádolható más tudomány jogkörébe való becsapással, ha a maga erősítésére vagy magyarázatul annyi philosophiai eszméhez folyamodik, a mennyit céljára szükségesnek tart. Még ott is, hol a philosophiai theologia a bibliaival ellentétes alapelveket látszik hirdetni, például a csodákról szóló tannál, megvallja, hogy ezeket az alapelveket nem objective, hanem csak subjective érvényeseknek, t. i. maximáknak kell tekintenünk, ha csupán a mi (emberi) eszünktől kérünk theologiai kérdésekben tanácsot, a mivel a csodát még nem tagadja, hanem átengedi a bibliai theologusnak, a mennyiben ez, pusztán mint ilyen akar itélni, s a philosophiával minden egyesülést megvet. Egy idő óta a bibliai theologusok érdeke államérdekké lett, ámde a tudományok érdeke szintűgy államérdek, s azt ugyanazon theologusoknak, mint egyetemi tudósoknak, elhanyagolniok s egyik facultás (pl. a philosophiai) javát a másiknak vélt javáért háttérbe szorítaniok nem szabad, sőt inkább mindenkinek joga van ahhoz, hogy tovább fejlődjék.

Miután a königsbergi theologiai facultás, valószínűleg szeptemberben vagy októberben; magát a Kant művének megbírálására illetéktelennek nyilvánította s ez által annak censuráját a philosophiai facultás körébe utalta, Kant haladéktalanul hozzálátott, hogy művét valamelyik egyetem philosophiai facultása által fölülvizsgáltassa. A königsbergi egyetem philosophiai facultásához, melyhez maga is tartozott s melynek dékánja az 1792. 93-ik téli semesterben tanítványa, kartársa, barátja: Kraus K. Jakab volt, nem látta illőnek fordulni; ha ez a dékán adta volna meg az imprimaturt, csaknem úgy tűnt volna föl a világnak, mintha Kant maga írta volna a saját kéziratára a legi-t. Lehetett volna Hallera is gondolnia, de e gondolattól visszatartotta őt Eberhardnak jelenléte, kinek támadásait, harmadfél évvel

előbb, erőlesen utasította vissza.*) Így hát Jenát vette célba, annival inkább, mert a mű első részletét is itt nyomták. Talán ez az elhatározása indította königsbergi kiadóját, Nicoloviust is arra, hogy a művet Jenában nyomassa, esetleg éppen abban a nyomdában, a melyben a mű első része nyomtatott, de az ellenkező sincs kizárva, s talán a kiadó irányozta Kant figyelmét Jenára. A jenai egyetem philosophiai facultásának ez időben Hennings Justus Keresztély volt a dékánja; neki küldte el Kant *Die Religion innerhalb etc.* czínű művét, illetőleg annak második (Von dem Kampf des guten Prinzips mit dem Bösen, um die Herrschaft über den Menschen), harmadik (Der Sieg des guten Prinzips über das Böse und die Gründung eines Reichs Gottes auf Erden) és negyedik (Vom Dienst und Afterdienst unter der Herrschaft des guten Prinzips, oder von Religion und Pfaffenthum) értekezését censurára s Hennings látta el azt az imprimaturrel.**) A mű 1793-ban, a húsvéti vásárkor jelent meg a könyvpiaczon. «Tiszta, éles és világos, mint a korai téli napfény, de miként ez, hideg és józan»; így tünt elő ez a könyv, mely a vallás-philosophiára nézve ép oly korszakalkotó lett, mint a három kritika általában a philosophia egész mezejére nézve; hosszú, alapos, s a philosophiai és a positiv egyházi és kijelentési hit, a tudás és hit közti kiegyenlítésre irányzott kutató-élet eredménye volt.

Kant egy terjedelmes előszóval látta el művét, melyben folytatta a berlini censura elleni harczát, a szabad vizsgálgatás jogának vitatását. A könyveket fölülvizsgáló theologus, úgy mond, vagy mint olyan van alkalmazva, ki pusztán a lelkek üdvére, vagy mint olyan, a ki egyúttal a tudományok üdvére

*) *Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll* czímű értekezésében (1790. Königsberg).

**) Az eddigi összes életrajzírók abban a hitben voltak, hogy Kant művét a königsbergi theologiai vagy philosophiai facultas, illetőleg annak dékánja látta el az imprimaturrel, de E. Arnoldt-nak sikerült 1897-ben a Religion eredeti kéziratát s rajta mindenütt a vidi J. C. Hennings h. t. Decanus censor-jegyet föltalálnia. Emil Arnoldt, *Beiträge zu dem Material der Geschichte von Kants Leben und Schriftstellerthätigkeit in Bezug auf seine Religionslehre und seinen Conflict mit der Preussischen Regierung (Altpreussische Monatsschrift, Juli-Sept. 1897.)*, S. 351.

is tartozik gondot viselni; az előbbi bíró csupán lelkész, az utóbbi együttal tudós is. Az utóbbinak, mint egy nyilvános intézet tagjának, a melyre (egyetem név alatt) minden tudomány, ápolás és őrzés végett, rá van bízva, föladata az előbbinek követeléseit oly mértékben korlátozni, hogy censuraja semmi kárt ne okozhasson a tudomány mezején; és ha mindketten bibliai theologusok, az utóbbit, mint azon egyetemi facultás tagját, melyre e theologia fejtegetése bízott, illeti meg a főcensura, mivel, a mi az első ügyet (a lelkek üdvét) illeti, arra mindkettőjüknek egyforma megbízásuk van, a mi pedig a másodikat (a tudományok üdvét) illeti, a theologusnak, mint egyetemi tudósnak még más különös functiója is van. Ha e szabálytól eltérünk, utoljára oda jutunk, a hol már máskor (pl. Galileo idejében) voltunk, hogy a bibliai theologus, hogy a tudományok kevélységét megalázza s magát az azokkal való fáradozástól megkímélje, még a csillagászatbanba vagy geológiába is be fog csapni s az emberi értelemnek minden kísérletét békóba fogja szorítani. A bibliai theológiával a tudományok mezején egy philosophiai theologia áll szemben, a mely egy más facultás körébe tartozik. Ennek, ha a pusztá ész határain belül marad, s tételeinek erősítésére és magyarázatára a történelmet, nyelveket, régi népek könyveit, sőt a bibliát is felhasználja, de csak a maga számára, a nélkül, hogy e tételeket a bibliai theológiába bevinné és ennek nyilvános tanait meg akarná változtatni, teljes szabadsággal kell rendelkeznie arra, hogy addig, a meddig csak tudománya ér, kiterjeszkedhessék; s habár a theologustól (pusztán mint lelkészt tekintve) nem lehet azt a jogot elvitatni, hogy ez előbbi fölött censurát gyakoroljon, ha az a maga határát átlépte s a bibliai theologia körébe csapott, de mihelyt e becsapás kétségbe vonatik, a bibliai theologust, csak mint facultásának tagját illeti meg a főcensura, mivel ez utóbbi a közügynek második érdekét, t. i. a tudományok virágzását is szíven tartozik viselni s állása ép oly érvényes, mint az előbbié.

E közben úgy Kant, mint a porosz censura tovább haladt a megkezdett úton: Kant, hogy a lelkiismeret-szabadság elnyomását s a censurának a tudomány kérdéseibe való illeték-telen beavatkozását ostorozza, s Wöllner és a censorok, hogy a vallásos fölvilágosodást elfojtsák s az igaz egyházi tan föl-tétlen tekintélyét biztosítsák. Ha már az is méltán fölkelthette

haragjokat, hogy Kant, tilalmukkal nem törődve, értekezését, két más hasontárgyúval együtt, szabadon kinyomatta, úgy Kant további támadásai csak fokozhatták ingerültségeket és siettették a katastrophát. Kant a harc színteréül ismét a *Berl. Monatsschrift* választotta, de most már óvakodott attól, hogy ezikkeit a berlini censorok elé terjeszsze.

Mint emlékszünk, Kant a tilalommal sújtott *Von dem Kampf d. g. Prinzips* etc. helyett egy más tanulmányt ígért Biesternek kárpótlásul. Biester 1792 szept. 22-én ezt írja Kantnak: «Ön mostanra már bizonyára megkapta kéziratát; nagyon sajnálom, hogy nem lehetett kinyomatom, de a Garve úr nyilatkozatáról tervezett dolgozatára*) vonatkozó kegyes ígérete újra megvigasztal. Önre magára bízom, vajon nem lesz-e tanácsosabb az itteni censuránál mit sem nyújtani be többé.» Kant, úgy látszik, csatlakozott Biester nézetéhez, mert ez okt. 5-iki levelében semmi említést sem tesz a berlini censuráról, hanem csak megköszöni Kantnak a szeptemberi füzetben közlött derék tanulmányát, s hozzá teszi: «Az, akaratához képest, osztatlanul, egy darabban nyomatott. Különösen tetszett nekem a második szakasz fejtegetése, mivel megezáfolni látszik azt a híresztelést, mintha ön az egyre útálatosabbá váló francia forradalomról kedvezően nyilatkozott volna.**)» Kant értekezésének címe: *Über den Gemeinspruch: Das*

*) «Über Herrn Garve in seinen Versuchen I. Theil neuerdings geäußerte Meinung von meinem Moralprinzip» — jelzé Kant 1792 július 30-iki levelében; ez az alább említett *Über den Gemeinspruch* etc. című értekezés (I. része).

**) Kant élénk részvéttel és rokonszenvvel kísérte a francia forradalom eseményeit s a forradalom nagy és tiszta eszméjéhez még akkor is hű maradt, midőn azt a rémuralom vérrel fertőzte be. Midőn a köztársaság kikiáltásának hírért vette, így kiáltott: «Most elmondhatom Simeonnal: Uram, bocsásd el békében szolgálodat, mert láttam az üdvösség e napját!» 1794-ben is úgy nyilatkozott, hogy mindazon szörnyűségek, a melyek Franciaországban történnek, jelentéktelenek a despotismus folyton tartó csapásához mérve, a mely korábban Franciaországban fönnállott s a jakobinusoknak valószínűleg igazok van mindabban, a mit tesznek. (H. Hettner, *Literaturgesch.* etc. Bd. VI.⁴ S. 38—39.). Műveiben ugyan több tartózkodást tanúsít a forradalom megítélésében, de azokban is el-elárulja iránta való rokonszenvét. Így például a *Der Streit der Facultäten, 1798.* című művében is teljes magasztalással szól a francia forradalomról. Kants *Sämmtl. Werke*, Bd. VII. S. 399.

mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis; Wöllner ellen különösen ott szállott sikra, hol, a második részben, a vallás-parancs kiadásával tervezett kísérletet — az egyház régi dogmáit, mint változhatatlanokat, fixirozni — jogilag megengedhetetlennek és az erre irányzott rendelkezést jogilag semmisnek nyilvánította, mert a mit egy nép önmaga felől nem határozhat (s ilyet nem határozhat, mert a későbbi utódok kezét nem kötheti meg, hogy a vallásos belátásban tovább ne haladjanak, vagy esetleges régi tévedéseket meg ne szüntessenek), azt a törvényhozó sem határozhatja el felőle. De ha a legfelsőbb törvényhozás mégis így rendelkeznék, a fölött lehet általános és nyilvános ítéletet mondani, de sohasem szóbeli vagy tetteges ellenállást kifejezni. Bár Kant a forradalom jogát föltétlenül elvetette, értekezése második és harmadik részében oly elveket és nézeteket hangoztatott, melyek elismerése a fönnálló kormányrendszer elítélését vonta maga után nemcsak Poroszországban, hanem a többi európai országokban is. Az értekezés követelte a toll szabadságát, mint a népjog egyetlen palladiumát; óvta a hatalom birtokosait az észjog kevésre becsülésétől s a pusztá erőhatalomra való bizakodástól, s reményét fejezte ki az egyes népek közti viszonynak jogi rendezése iránt.★)

Wöllner látszólag nyugodtan tűrte Kant fejtegetéseit, a *Religion innerhalb* etc. második kiadására (valószínűleg 1794-ben a húsvéti vásárra) sem szólt semmit. Erre következett a *Berl. Monatsschrift* 1794 júniusi füzetében Kantnak *Das Ende aller Dinge* című értekezése, a mely aztán betöltötte a mértéket. Kant már az értekezés megjelenése előtt olyan hírt kapott Biestertől, hogy a porosz kormány szigorú rendszabályokat tervez ellene, a melyek őt esetleg a porosz állam elhagyására kényszeríthetik, mert 1794 május 18-án azt írja ennek: «Sietek önnek, nagyrabecsült barátom, az ígért értekezést elküldeni, mielőtt mindkettőnk írói működésének véget vetnek... Köszönöm a velem közlött hírt, s meg lévén győződve arról, hogy mindenkor lelkiismeretesen és törvényszerűleg cselekedtem, nyugodtan nézek e különös intézkedések elé... Az élet rövid, kivált az, a mi a 70-ik év betöltése után még hátra van; majd csak lelek egy zugot a földön, hol

★) Kants *Sämmtl. Werke*, Bd. VI. S. 336—37.

azt gondtól menten leélhetem!)*) Értekezésének harmadik része erős támadás a Wöllner-féle papuralom ellen, habár oly alakban, hogy e miatt általános jelleme nem vész el; a természetellenes világvég előidézőinek rajzában könnyű Wöllner, Hillmer, Hermes, Woltersdorf s mások vonásait fölismerni**) s az egész értekezést az akkori kor visszás eljárásaira vetett éles fénysugárnak tekinteni. Kant ezzel az intelemmel zárja be sorait: «Ha a keresztyénség egyszer oda jut, hogy megszűnik szeretetre méltó lenni (a mi megtörténhetnék, ha a szelid lélek helyett parancsoló tekintélyvel volna fölfegyverkezve), akkor, minthogy erkölcsi dolgokban nincs helye a semlegességnek, ellenszenv és ellenszegülés lesz az emberek uralkodó gondolkodás-módja iránta; és az Antikrisztus, a mely a nélkül is az utolsó nap előfutárának tartatik, megkezdí a maga uralmát; s akkor, miután a keresztyénségnek a sors nem kedvezett arra, hogy általános világvallássá lehessen, a minek szánva volt, erkölcsi tekintetben minden dolgok fonák vége fog bekövetkezni.»***) Itt tehát Kant a vádat, melyet Wöllner a fölvilágosodás képviselőire szórt, reá és társaira hárította vissza.

Ezalatt a censura rendszabályról-rendszabályra haladt a fölvilágosultak ellen. 1793 júliusban a *Haude- und Spenersche Zeitung*-nak tiltották meg, hogy theologiai czikkeket és könyvismertetéseket fölvegyen; 1794 márczius 5-én Hermes és Hillmer, mint a theologiai és morális könyvek censorai, újabb előterjesztést tettek a királynak a censura szigorítása iránt, mire az igazságügyminister elrendelte, hogy «a könyvkereskedők félékenként jegyzéket terjeszsenek kiadványaikról a két censor elé s nekik minden kívánt könyvet átszolgáltassanak». 1794 áprilisban Nicolai *Allg. Deutsche Bibliothek*-jét, mint a keresztyén vallásra veszélyes könyvet a porosz államokból kitiltották. Ugyanakkor a király két leiratot intézett Carmer nagykanzellárhoz, melyekben neki a legkimértebb hangon megparancsolta: «intézkedjék, hogy a kir. ügyészek, a neologok (a fölvilágosult theologia képviselői)

*) E. Arnold, *Beiträge zu dem Material der Geschichte von Kants Leben und Schriftstellerthätigkeit etc.* Königsberg, 1898. S. 93.

**) K. Fischer, *Im. Kant und seine Lehre.* Bd. II.⁸ S. 284.

***) Kants *Sämmtl. Werke*, Bd. VI. S. 368—72.

és a vallásparancs áthágói ellen se elnézők, se hanyagok ne legyenek, ha csak állásukat veszteni nem akarják». Majd, hogy a bajt gyökerében támadják meg, az iskolák és egyetemek ellen fordultak. Minden lelkésztől, gymnasiumi és egyetemi tanártól reversálist követeltek arra nézve, hogy minden tekintetben pontosan a vallásparancshoz fogják magokat tartani, Halleban pedig, «a tévhitű lelkészek tenyészkolájában», egyenesen megpróbálták a tanszabadság megszorítását. 1794 márczius 26-án Hillmer és Hermes parancsot kapott, hogy az ottani theologiai facultást s különösen a pædagogiumi vallásoktatást behatóan vizsgálják meg, s e célból ápr. 30-án részletes utasítással ruháztattak fel. Nösselt és Niemeyer theol. tanárok már korábban (április 3.) hivatalvesztéssel fenyegettetek, ha neologikus tanmódjukkal, «a mely a hallgatókat a tiszta keresztyén hittan megismerésétől félrevezeti és fölötte megzavarja», föl nem hagynak. A két berlini főegyháztanácsos május 29-én érkezett Halleba: de a diákság szállodájok előtt oly ingerülten viselkedett és tüntetett, hogy másnap, missiójukat félre vetve, sietve elmenekültek a városból. Berlinből egymást érték a fenyegető leiratok az egyetemi hatóságokhoz, de senki sem volt, a ki azokat végrehajtotta volna.*)

Halle után Königsberg következett. 1794 április 10-én az examinatio-commissio előterjesztést tett a királynak, hogy már jó ideje egy *Über jetzige und künftige Neologie* című, a vallásparancscsal teljesen ellentétes szellemű röpirat jelent meg, melynek állítólag Hasse königsbergi tanár és egyháztanácsos a szerzője; ettől határozott nyilatkozatot kell kérni az iránt, hogy csakugyan ő írta-e azt a röpiratot, s ha igen, felelősségre kell érte vonni. Wöllnernek április 15-én hozzá intézett leiratára Hasse elismerte, hogy ő a mű szerzője s április 29-én kelt igazoló-iratában azzal mentette annak névtelenül való kiadását, hogy azt így annál részrehajlatlanabb megítélésben óhajtotta részesíteni, de ő sohasem tanított a szerint, azt semmiképen föl nem használta s őszintén sajnálja, hogy megírta, s ha lehetne, szívesen visszavonná, mintán látja, hogy botránkozásra adott okot; annak tartalma nem

*) Herzog, *Real-Encyklopädie für prot. Theologie*. Bd. XVII.² S. 272.

ellenkezik a vallásparancs szellemével, fölállított tételei csak történeti adatok, nem önhatalmú állítások, s végre azt oly időben írta (1792), «midőn reménye volt ahhoz, hogy külföldön, a hol szabad efféléket írni, jobban részesülhet előléptetésben». Hasse igazolásával szemben az ex-commissio művének 25 botránytató helyét emelte ki s augusztus 19-én Berlinből leirat ment hozzá, mely meghagyta neki, «hogy szóbeli előadásában és irataiban pontosan a vallásparancshoz tartsa magát s az eddiginél nagyobb alattvalói engedelmességgel járjon az ifjúság élén, mert különben, további renitentia esetén, a már megérdemelt szigorúbb rendelkezések okvetlenül foganosítottatni fognak ellene».*)

Hasse után a Kant megrendszabályozására került a sor. A Biestertől Kanttal közölt hír mutatta, hogy Wöllner nem szándékozik nyugodtan zsebre tenni intézkedéseinek Kant részéről való semmibe vételét, sőt a gúny és szellem legerősebb fegyvereivel való megtámadását. Október 1-én Wöllner «Ő Felsége a király legkegyelmesebb különös parancsára» a következő királyi leiratot intézte Kanthoz:

«Isten kegyelméből Frigyes Vilmos, Poroszország királya stb. stb.

«A mi kegyelmes üdvözetünket legelőbb. Érdemes és tudós, kedvelt hívünk! A mi legfőbb személyünk jó darab idő óta nagy visszatetszéssel szemlélte, mint fordítja ön philosophiáját a szentírás és a keresztyénség némely fő- és alaptanainak elferdítésére és lealázására; mint tette ön ezt névszerint *A vallás a puszta ész határain belül* című könyvében, hasonlóképp más kisebb értekezésekben. Mi ennél jobbat vártunk volna öntől; hisz' önnek magának be kell látnia, mily menthetetlenül ellenére cselekszik ez által tanári kötelességének s a mi, ön előtt jól ismert, honatyai szándékainak. Elvárjuk öntől, hogy a legrövidebb idő alatt a leglelkiismeretesebben igazolja magát, s a mi legfőbb kegyelmünk elvesztésének terhe alatt, jövőben semmi efféle hibát elkövetni nem fog, sőt inkább, kötelességéhez híven, tekintélyét és tehetségét arra fogja használni, hogy a mi honatyai intencionk mennél inkább eléressék; ellenkező esetben, ha tovább

*) E. Fromm, id. mű, 45—46. l.

folytatja renitentiáját, okvetlenül a legkellemetlenebb intézkedésektől tarthat».

Kant válasza a királyi leiratra, némi rövidítéssel, a következőleg hangzik:

«Királyi Felségednek október 1-én hozzám intézett s október 12-én kezeimhez jutott parancsa legalázatosabb kötelességemmé teszi, hogy először igazoljam magamat a felől (a vád idézése) s másodszor, hogy jövőben semmi efféle hibát el ne kövessék. A mi az elsőt, t. i. az ellenem emelt vádat illeti, én, mint az ifjúság tanítója, t. i. a mint én ezt értem, egyetemi előadásaimba sohasem kevertem bele a szentírás és a keresztyénség megítélését, de nem is keverhettem, ezt már Baumgartennek*) előadásaimhoz alapúl vett kézi könyvei is bizonyítják, mivel ezekben egyetlen cím sincs a bibliáról és a keresztyénségről, s mint tiszta philosophiában nem is lehet; az a hiba pedig, hogy tárgyalt tudományom határain túlesapongok vagy a különböző tudományok határait összefolyni engedem, legkevésbé vethető az én szememre, ki e hibát mindenkor megróvtam s attól mindenkit óvtam.

«De mint néptanító, műveimben, névszerint *A vallás* stb. című könyvemben sem vétettem a legfelsőbb, előttem ismert honatyai szándékok ellen, nem károsítottam meg az országos vallást; ez már abból kitetszik, hogy azon könyv épen nem alkalmas arra, sőt inkább érthetetlen, elzárt könyv a nagy közönségre nézve s csak facultási tudósok közti tárgyalásokat foglal magában, miket a nép tudomásul sem vesz; ezekre nézve pedig a facultásoknak szabadságukban áll legjobb tudásuk és lelkiismeretök szerint nyilvánosan itélni s csak a beállított néptanítók (iskolákban és szószékeken) köteleztetnek e tárgyalások azon eredményére, melyet az ország ura nyilvános tanításra számukra szentesít, és pedig azért, mivel ez utóbbi sem maga gondolta ki a saját vallásos hitét, hanem azt ugyanazon az úton, t. i. a theologiai és philosophiai facultás vizsgálata és helyreigazítása útján örökölte, és így jogosítva van nemcsak ezt a vizsgálatot megengedni,

*) Alex. Gottl. Baumgarten (1714—1762.), az æsthetika megalapítója, Wolff egyik legkitünőbb tanítványa; Kant használta művei: *Metaphysika* (Halle, 1739.), *Philosophia generalis* (1770.), *Ethica philosophica* (1740.).

hanem mindkét facultáshoz azzal a követeléssel is lépni, hogy mindazt, a mit az országos vallásra nézve előnyösnek talál-nak, irataik útján a kormány tudomására juttassák.

«Én az említett könyvben, minthogy az a keresztyén-ségnek semmiféle méltatását nem tartalmazza, ezt le sem alacsonyíthattam, mert az tulajdonképen csak a természetes vallás méltatásával foglalkozik; csupán néhány bibliai hely adhatott e félreértésre okot, a melyeket a vallás tiszta ész-tanainak erősítésére idézek. De már a megboldogult Michæ-lis*), ki az ő philosophiai moráljában szintűgy járt el, erre nézve úgy nyilatkozott, hogy ő ez által sem valami bibliait a philosophiába bevinni, sem valami philosophiait a bibliából kihozni nem szándékozik, hanem csak észtételeit világosítja és erősíti meg a másokkal való igaz vagy vélt megegyezés által. Ha pedig itt az ész úgy beszél, mintha ő önmagában elegendő, tehát a kijelentési tan fölösleges volna (a mit, ha objective így kellene értenünk, valóban a keresztyénség le-alázásának kellene tartanunk), ez nem egyéb, mint önmaga méltatásának a kifejezése, a mennyiben egyedül ő belőle szár-mazik azon hittételek általánossága, egysége és szükségessége, a melyek valamely vallás lényeges részét teszik, a mi az er-kölcsi elvekben áll, (abban, a mit tenni tartozunk), ellenben az, a mit történeti bizonyítékok alapján van okunk hinni (mert itt nincs szó tartozásról), t. i. a kijelentés, mint magá-ban véve esetleges hittétel, lényegtelennek, de azért nem szükségtelennek és fölöslegesnek tekintetik, mivel az a tiszta észhit elméleti hiányát, melyet ez nem tagad el (pl. a rossz eredetére nézve stb.) kiegészíteni alkalmas.

«Én nagyrabecsülésemet a bibliai hittan iránt föntneve-zett könyvemben azon nyilatkozat által is kifejeztem, hogy a bibliát abban, mint a legjobb meglevő, egy valóban lélekjavító országos vallás megalapítására és fönttartására beláthatatlan időkgig alkalmas vallásoktatási vezérfonalat magasztaltam, és megróvtam, hogy annak elméleti, titkot tartalmazó tanai ellen, iskolákban vagy szószékekben, vagy népies iratokban kétségeket támasztanak. De legjobb és legtartósabb magasztalása

*) Joh. Dav. Michaelis göttingai tanár (1717- 1791.), a XVIII. szá-zad egyik legtudósabb theologusa; idézett műve: *Moral* (herausg. von. Stäudlin, 1792—93. 3. Bde).

annak idéztem összhangzása a morális észhittel, mert ez által a többször elfajúlt keresztyénséget mindig újra helyre lehetett s a jövőben is helyre lehet állítani.»

«Végre, miként más hitvallóknak mindig lelkiismeretes ösztönését ajánlottam, e birót irataim szerkesztésénél is folytonosan magam mellett képzeltem, hogy minden tévedéstől vagy vigyázatlanságtól távol tartsam magamat; ez igazolásomat is most 71-ik évemben, midőn könnyen fölmerül az a gondolat, hogy talán rövid idő alatt mindezekről a világbiró előtt kell számot adnom, teljes lelkiismeretességgel írtam meg s nyújtom be.

«A mi a második pontot illeti, hogy jövőben a keresztyénségnek semmi efféle eltorzítását vagy lealacsonyítását el ne kövessék, erre nézve, hogy a legkisebb gyanút is elkerüljem, legbiztosabbnak tartom ezennel, mint Királyi Felségének leghívebb alattvalója, ünnepélyesen kijelenteni: hogy én ezentúl minden, akár a természetes, akár a kijelentett vallásra vonatkozó nyilvános előadástól mind az egyetemen, mind műveimben egészen tartózkodni fogok».

Ugyanerre vonatkozólag Kant hagyatékában, egy papírszeleten, a következő följegyzést találták: «Belső meggyőződésünknek visszavonása és megtagadása alávaló dolog és senkitől nem követelhető, de hallgatni oly esetben, mint a jelenlegi, alattvalói kötelesség; és ha mindannak, a mit mondanék, igaznak kell lennie, de azért nem kötelesség minden igazságot nyilvánosan is kimondani. Én azon művemhez (*A vallás*) soha egy szót se tettem hozzá, sem abból el nem vettem, de kiadomat, mivel az az ő tulajdona, nem akadályozhattam meg abban, hogy belőle második kiadást ne rendezzen. Védelmemben azt a kifejezést, hogy mint Ő Felségének leghívebb alattvalója a bibliai vallásról soha, sem írásban, sem élőszóval nyilvánosan beszélni nem fogok, szándékosan intéztem úgy, hogy az uralkodó esetleges elhalálozása esetén, miután akkor a következőnek alattvalója leendek, gondolkodási szabadságomat újra visszanyerhessem.»

A Wöllner-minisztérium nem elégedett meg azzal, hogy a mestert hallgatásra kényszerítette, hanem tanítványait és követőit is el akarta tiltani művének (*A vallás*) nyilvános fejtegetésétől. Schultz königsbergi tanár az 1795-iki téli semes-terben előadást hirdetett Kant vallástanáról (Sive Kantii

librum de religione explicabit, sive lectionem aliam h. S. habebit); Wöllner és Hillmer, bár előbb (szeptember 8.) a király az előadások jegyzékét helyben hagyta, október 14-én leiratot intéztek a kelet-porosz államminisztériumhoz, mely szerint «a legnagyobb megütközéssel látták az egyetemi előadások jegyzékében a theologiai magánelőadások közt D. Schultznak a Kant könyvéről hirdetett collegiumát. Nevezett könyvnek az előadásoknál való használata ezennel úgy Schultznak, mint az összes tanároknak egyszersmindenkorra, nyomós okokból, megtiltatik, s az államminisztérium megbíztatik, hogy ezt a tanároknak tudomására hozza». Ezt a leiratot az egyetemi tanács intézkedésére (november 18.) az összes tanárokkal közölték (kivéve Kantot) s velök aláíraták.*)

II. Frigyes Vilmos 1797 november 16-án meghalt s utóda III. Frigyes Vilmos már a következő hónapban (december 27.) megszüntette az examinatio-commissio működését s a főconsistoriumot régi jogaiba visszahelyezte. 1798 jan. 12-én pedig Wöllnerhez leiratot intézett, a melyben kijelentette: «Én magam tisztelem a vallást, örömet követem boldogító rendeleteit és sokért nem szeretnék oly nép fölött uralkodni, a melynek semmi vallása sincs, de azt is tudom, hogy annak a szív, az érzelem s az egyéni meggyőződés dolgának kell lennie és maradnia, s nem szabad módszeres kényszer által gondolat nélküli locsogássá lealacsonyíttatnia, ha azt akarjuk, hogy az erényt és becsületességet előmozdítsa. Az ész és philosophia elválaszthatatlan társa tartozik lenni, s akkor önmagában is szilárdan fog állani s nem lesz szüksége azok tekintélyére, kik abban a merész föltevésben élnek, hogy tantételeiket a jövő századokra ráerőszakolhatják s az utódoknak megszabhatják, hogyan gondolkozzanak minden időben.» Néhány hét múlva, márczius 11-én Wöllner megkapta elbocsátását.

E rendszerváltozás Kantnak is visszaadta korábbi szabadságát s még ez évben közre bocsátotta *Der Streit der Facultäten* czimű művét;**) ennek előszavában a királyi leiratot s

*) E. Fromm, *Im. Kant etc.* §. 50—51.

**) »Gegenwärtige Blätter, denen eine aufgeklärte, den menschlichen Geist seiner Fesseln entschlagende, und, eben durch diese Freiheit im Denken, desto bereitwilligeren Gehorsam zu bewirken geeignete Regierung jetzt den Ausflug verstattet« (Kants *Sämmtl. W.* Bd. VII. S. 323.).

arra adott válaszát is közzé tette, a melyekről eddig csak legbizalmasabb barátainak volt tudomásuk. A jegyzetben maga megemlíti, hogy e kifejezést: «mint Ő Felsége leghívebb alattvalója» elővigyázatból azért választotta, hogy e vallási perben való ítéletének szabadságáról ne örökre, hanem csak a míg Ő Felsége él, kelljen lemondania.

Kantnak e nyilatkozata, melyhez hasonló foglaltatik, mint láttuk, a hagyatékában talált papirszeleten is, sok megjegyzésre adott alkalmat. Hogy e nyilatkozatban némi kétértelműség rejlik, nem lehet tagadni, mert Kant ezzel a királyt és miniszterét valódi szándéka felől kétségben akarta hagyni, szinte azt mondhatjuk: félrevezetni, bár másfelől az is igaz, hogy Kant e lemondással többet tett, mint a mit a király tőle joggal követelt. De miért mondott le Kant e kérdés további vizsgálatáról? Okát könnyű kitalálnunk: azt érezte, hogy ő e kérdésben gondolkozását, meggyőződését meg nem változtathatja, de másfelől a felsőségnek való nyílt ellenszegülést szintén megengedhetetlennek tartotta,*) nem volt hát egyéb hátra, mint hallgatni, kivált oly uralkodóval szemben, kiről a *Streit der Facultäten* előszavában azt mondja: «der mich persönlich kannte, und von Zeit zu Zeit Äusserungen seiner Gnade an mich gelangen liess», de úgy, hogy a nyilatkozás útját örökre, a mostani körülmények megváltoztának esetére, el ne vágja maga előtt. Ha ezekhez hozzá vesszük, hogy Kant már 70 éves volt, eljárása eléggé igazoltnak, habár túlloyálisnak fog előttünk feltűnni.***) A mi az ellene emelt vádakkal szemben való igazolását illeti, az kicsinyes, túlságosan meghunyászkodó, épen nem méltó Kanthoz, nem ahhoz a műhöz, melynek magasan járó fejtegetései a vihart fölkellették. Egy önérzétes philosophusnak több méltósággal, igazának nagyobb érzetével kellett volna válaszolnia! Védekezésében és lemon-

*) Lásd fentebb a 20. lapon; a *Religion* etc. előszavában is azt mondja: «Indessen, da das Gebot: gehorche der Obrigkeit, doch auch moralisch ist, und die Beobachtung desselben, wie die von allen Pflichten, zur Religion gezogen werden kann, so geziemt einer Abhandlung . . . selbst ein Beispiel dieses Gehorsams abzugeben». (Werke, Bd. VI. S. 102.).

**) Nicolai egyik művében (1799.), valamint Hettner is irodalomtörténetében, meglehetősen erősen nyilatkozik Kant ebbeli eljárásáról. H. Hettner, *Literaturgeschichte* etc. Bd. VI.⁴ S. 27.

dásában mit sem látunk abból a bátorságból, melylyel eddig a sajtó és lelkiismeret szabadságáért síkra szállt, s a mely a hallei tanároknál is fényesen nyilatkozott!

A *Streit der Facultäten* befejezése az 1792 óta folyó vitának, hogy t. i. szabad-e a philosophusnak vallási kérdésekben a theologusétól eltérő véleményt nyilvánítani. Itt behatólag tárgyalja az egyes facultásoknak egymáshoz való viszonyát s most már jóval nagyobb jogot kíván a philosophiai facultás számára, mint a *Religion* előszavában. Mert míg korábban csak türeést kért a philosophiai theologia számára, most teljes szabadságot követel számára: a philosophiai facultás feladata, hogy «a három felsőbb facultást ellenőrizze s ezáltal legyen hasznukra, mivel az igazság a fődolog, a hasznosság pedig csak másodrangú kérdés. A philosophiai facultás kiterjed az emberi ismeret minden ágára, csakhogy nem valamennyi szolgál tartalmául, hanem csak vizsgálatának és bírálatának tárgyául. Az tehát minden tant elővehet, hogy igazságát megvizsgálja. A felső facultásoknak el kell fogadniok azon ellenvetéseket és kétségeket, melyeket ellenök támaszt, bár azokat okvetlenül kellemetleneknek fogják találni, mivel ilyen kritikus nélkül, elfoglalt birtokukban, zavartalanul pihenhetnek s e mellett zsarnokilag uralkodhatnak. Ehhez képest az államkormány is csak azt a hitet szentesítheti egyházi hit gyanánt, melyet a philosophiai facultás e célra alkalmasnak tekint.»*)

Midőn e műve megjelent, Kant rohamosan föllépő elgyöngülése miatt, már pár év óta nem tanított; visszanyert szabadságát többé sem az egyetemen, sem a sajtó útján nem érvényesíthette.

RÁCZ LAJOS.

*) Kants *Sämmtl. Werke*, Bd. VII. S. 344—45.

A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

Az aranykutatás Dél-Afrikában az ókorba nyúlik vissza. Hogy éppen azokról a területekről van-e szó, melyeket ma oly csodálatos eredménynyel mívelnek, nem bizonyos, de kétségtelen, hogy az emberek mindig sejtették, hogy Dél-Afrikában igen gazdag aranyerek léteznek, habár azok nagy szabású aknázása a legújabb kor utolsó évtizedeiben indult meg és még mindig nem ért végső határaihoz.

Már az ó-testamentom említi Saba (Sabia) királyné, Ophir (a görögök Sophirája) ország kincseit, melyeket Salamon és Tyrus királyának, Hiramnak, a Vörös-Tengeren járó hajói három évenként szállítottak. Az egykori Ophir helye azonban, a honnan aranyon és ezüstön kívül elefántesontot, majmokat és pávákat hoztak, hosszú időn át sok vita tárgya volt és a vélemények még ma is megoszlanak, vajon az Indus mellett vagy az afrikai parton keresendő-e. Újabb kutatások szerint az utóbbi a valószínű, mert a mai Szofalában, Madagaszkár szigetével szemben, a déli szélesség 20. foka alatt találtak az egykori Ophir igen valószínű, némelyek szerint egészen bizonyos nyomaira. A pogány ó-kor Aethiópiát arany- és drágakövekben igen gazdagnak tartotta. Herodotos beszéli, hogy egyik királya Kambyses követeinek aranylánczokra vert foglyokat mutatott. Ptolomæus is megemlíti az aranyat és drágaköveket, melyeket Hannon hozott. Edrisi *Arabia*jában azt mondja: *Omnium præstantissimum aurum in universa*

*) Az előbbi közleményeket l. a *Budapesti Szemle* 282., 283. 284. és 285. számában.

Sofala regione ibi reperiri. A középkorban az arabok kereskedtek a Zambesi, Sabia és a Limpopo partjainak aranyával és elefántesontjával. Vasco da Gama azért nevezte a Zambesit e néven, mert a szó oly helyet jelent, a hol aranyra kell lenni (1498). A portugall Barreto 1591-ben tért vissza Lisszabonba és Monomotapa alkirályának és ez ország bányái meghódítójának nevezték ki. A *monomotapa* szó zulu nyelven az *aranybányák gyermekeit* jelenti. Régi földrajzi művek megemlékeznek a Portugalliába bevitt aranyról. Baines Tamás a bevitt aranyat 1592-ig évi 25 millió koronára becsüli. Erskine Vincének volt egy földrajza, mely háromszor ekkorára teszi az összeget. Végre a Lisszabonban közzé tett statisztikai adatok a Zambesi partjáról az évenkénti bevitt 130 arany fontra teszik. A portugall dömés szerzetes Juan dos Santos 1586-ban, a skót Bruce 1790-ben, e században Mauch, Baines, Erskine, Elton, Chapman, Swinburn, Burton és Livingstone arany- és ezüstbányákat találtak a Zambesi, Sabia és Limpopo völgyeiben, Lichtenstein Henrik pedig Warm-Bokkeveldnél bukkant aranyrétegre. 1845-ben a német Buch geologus megállapította, hogy Dél-Afrika ércrétegei azonosak az ausztráliaiakkal. Az aranyláz e fölfedezések után tört ki. 1854-ben Griqua- és Namakaországokban dühöngött e láz, de nem tartott sokáig, mindamellett sok emberéletbe került. Tíz évvel később Mauch Károly mineralogus fölfödözte a tatii híres rétegeket, melyek 780 □ km. területet foglalnak el. Nemsokára a Masónország rétegeit födözte föl, melyek 38 km. szélesek és meg nem állapítható hosszúságúak. 1865-ben Hartley oroszánvadász új rétegekre akadt Tatinál. Bányászásukra Lobengula király egy angol társaságnak adott engedélyt. Mauch Károly 1868-ban, az Olifant folyótól északra, a lydenburgi kerületben talált aranyat. Azóta minden évre esik fölfödözés: 1869-ben Lydenburg és Marabas Stad, 1870-ben a Murchison-Range, 1871-ben Spitzkop, 1872-ben Mac-Mac, 1873-ban Pilgrim's Rest, 1875-ben Waterfall és Rodundacreek. Ugyanez évben a port-elisabethi Salomon M. H. Transzálból 140 font aranyat hozott magával porban és rudakban. Mindamellett az aranybányákkal való speculatiót magasztaló hirlapi közleményeket kétkedve fogadták és az aranybányákkal sokáig nem igen törődtek. 1879-ben a lipcsei Petermann a forrás megnevezése nélkül Transzá, Matabeleország és a dél-afrikai angol birtokok aranymezőiről

tanulmányt tett közzé és az aranytermésről a következő adatokat közölte:

1866—1870-ig	---	---	---	575,000	korona
1873—1874-ig	---	---	---	2.585,400	“
1874-ben	---	---	---	6.268,100	“
1875-ben	---	---	---	4.643,100	“

Ettől fogva a kutatókat megint elfogta az aranyláz. Transzválban megkezdődött a rendszeres bányászás, melynek története miatt néhány évvel vissza kell térni.

Transzvál bányászat tekintetében 11 aranytermő vidékre, aranymezőre (Goldfield) van fölosztva, melyek a következők: A Kaap völgye, a Krokodil és Lepongwana folyók között, mely két vidékre, a noordkaapi és zuidkaapira oszlik; a komatii vidék, a Kaap völgyétől délre, a Komati partjain; a witwatersrandi, mely a pretóriai, heidelbergi és rustenburgi kerületeket foglalja magában; a krügersdorpi, mely a pretóriai és rustenburgi kerületek egy részére terjed ki; a roodepoorti a heidelbergi kerületben; a schoon-spruiti a potchefstroomi kerületben; a rooderandi ugyanott; a malmanii a maricoi kerületben; a marabas stadi a zoutpansbergi kerületben; a houtboschbergi ugyanott; a muchison-rangei a Krokodil-folyó mentén. E vidékek együttvéve 1.042,800 kataszteri holdra terjednek ki. A gyakorlatban e fölosztás helyett a következő-elnevezések használatosak: Lydenburg, de Kaap, Komati, Witwatersrand, Klerksdorp, Malmani, Zoutpansberg, Waterberg.

A lydenburgi aranymezőket 1868-ban ausztráliai kutatók fűdötték föl a Sárkány-hegységben, nem messze Lydenburg holland falutól. A következő évben egy náli kutató, Button, és egy kaliforniai bányász, Sutherland, Marabas Stad környékén találtak más ereket. Kutatásaikat folytatták és 1870-ben a Murchison-Range hegyei közt újabbakra bukkantak. Egy 1871 márczius 14-én kelt elnöki rendelettel ők és Mac-Lachlan Tamás megkapták a jutalmat, mely annak volt kifizetve, a ki a Spitzkopon aranyat fűdöz föl. Ennek híre a tőkepénzesek figyelmét föl kezdte ébreszteni. Button és Sutherland folytatták kutatásaikat. Mac-Lachlan azonban nem volt oly szerencsés, mert a kormány az elért jelentéktelen eredmények miatt a jutalmat nem adta ki neki. Nyomorogva a

Spitzkoppról lemondott és figyelmét Mac-Mac felé irányozta, mely később a transzváli bányák középpontja lett. 1873-ban a Pilgrim's Rest folyó partjain történtek fölfödözések és Mac-Macot ez új mezőért megint elhagyták. Egy új ér fölfödözése Graskopnál, e két pont között, a bányászokat megint visszacsalogatta Mac-Machoz. A transzváli kormány 1874 február 28-án megvásárolta e tanyát, melyen várost szándékozott építeni, de a tervből soha sem lett semmi. A terület bányászása mindamellett nem volt sikertelen, azonban az intézők tudatlansága és képtelensége, a szaggatottan jelentkező erek, végül pedig a benszülöttek és búrok ellenségeskedései a bányászt megakadályozták. Ez valóságos pénzügyi szerencsétlenség volt, mely 25 millió koronát nyelt el. 1886-ig Lydenburgról nem beszélt senki. Ekkor új társaságok megint hozzáfogtak a bányászáshoz és elődeiknél jobban jártak. A kaapi kerületben 1875-ben bukkant aranyra egy Mac-Lachlan nevű angol. 1882-ig nem beszéltek erről a fölfödözésről. Ez évben egy kutató jelentkezett a 12,500 korona jutalomért, mely annak volt kitűzve, a ki a kaapi kerületben aranyat talál. Néhány hónappal később egy másik erre, az után pedig alluvialis homokban, sőt a föld színén is, ha akármilyen kemény eszközzel megkaparták, aranyrögöket találtak. Ennek csakhamar híre futamodott, és a kutatók ezrevel lepték el az új vidéket. Az ábrándot csakhamar csalódás követte. Mentől jobban kaparták a földet, annál kevesebb aranyra akadtak. Az a kevés is, a mit találtak, unciánként 250 koronába került, ámbár csak 95-ért lehetett eladni. Csak arany zacskókra bukkantak, melyeket gyorsan kiürítettek. Erre a szegény kutatók a godwaani fonsíkot lepték el, melyről az hallatszott, hogy kvarezekeket rejt. Új fölfödözéseknek nem vették hasznát. A transzváli kormány egy hitelezője, Moodie, 80,000 hold földet kapott, melyet egy natáli syndicatusnak adott el, és ez a Moodie's Gold Mining and Exploration Companyt (Moodie aranybánya- és kutató társaság) alapította. A társaság rossz szervezete miatt a bányászás sehogy sem ment és a kutatók gyakori czivakodásaik miatt kénytelenek voltak elszéledni. Több csapat alakult, melyek egymással vetekedtek. Néhányan más vidékre költöztek, hogy új aranymezők után kutassanak. Ez a költözés és az azt követő új fölfödözések okozták az 1886. évi rohamot. A híres Sheba-bányát, melyet Bray aranyos kőbányájának is

neveznek, ugyanez évben nyitották meg. Bray a következőképen beszéli el fölfödözését. Egyik társa a Fig-Tree (Fügefá) folyó partjain, néhány kilométernyire onnét, alluvialis homokban dolgozott. Bray egy izben meglátogatta és e látogatás folyamán találta az arany rögöt, melyet zsebéből kivett és újongva mutatott mint vagyonának forrását. A hely, a hol e rögöt találta, nem lehetett messze egy aranyértől. Ez eszmétől ösztönözve kutatásait folytatta, melyek a mai bánya fölött levő helyig vezették. A mint ide ért, kutat ásott, melyben öt hónapig dolgozott. Ez idő alatt sehol sem talált szabad szemmel látható aranyat néhány apró darabocská kivételével a föld színén. Dynamitja nem volt és azért a kút további mélyítéséről le kellett mondania. Bátorságát mindamellett nem vesztette el és tovább kutatva egy árkot ásott a hegyoldalban abban a reményben, hogy a Nil-Desperandum eret elérí. Az első kődarabban, melyet csákánya lefejtett, arany volt. A munkát folytatva a ma Golden quarrynak (Aranyos kőbánya) másképp Shebának nevezett bányát nyitotta meg. Az első zúzás három karos törővel tonnánként többet adott nyolcz unczia aranyból; a Barbertonba küldött 50 tonna valamivel még ennél is többet adott. Végre a több helyről gyűjtött 650 tonna a bánya rendkívüli gazdagságát bebizonyította.

A komatii kerületben az arany fölfödözése 1885-be nyúlik vissza. Három alakban, rög, alluvio és kvarczér, bukkan-
tak rá. Ez azonban csak másodrendű vidék.

A Witwatersrand gazdagabb és ennek története van. Egy francia származású, Marais nevű amerikai állítólag 1854-ben földözte föl az első mezőket a Jokesky folyó partjain. A vidék el volt zárva a kutatók elől és 1868-ig a fölfödözésről senki sem beszélt. Ekkor Pretorius elnök a tilalom megszüntetését és a kutatók megjutalmazását kívánta. 1878-ban aranytartalmú alluviákra és erekre akadtak Blaauwbanknál, melyeket tőkék hiányában nem műveltek. 1884-ben Arnold a Wilgespruit tanya tulajdonosának azt jelentette, hogy tanyáján aranyat talált. A tanya nem sokára más kézre került. Struben Fr. M., az új tulajdonos fivére, oly érre bukkant, mely tonnánként 913 unczia aranyat és 362 unczia ezüstöt adott. Szerencsétlenségökre nem sokára azt tapasztalták, hogy ér helyett zacskóval van dolguk, mely csakhamar kiürült. E közben a tanya tulajdonosa, a kivel Arnold közölte a titkát, a szomszéd

tanyán egy aranyeret talált. A lankadatlanul folytatott kutatások a szomszéd földeken új ereket hoztak napfényre, de a bányászás nem járt számbavehető eredményekkel. A Struben testvérek folytatták a kutatást és a Rand hegyei és a Klip folyó között azokra az ásványrétegekre bukkantak, melyek ma Main-Reef néven ismeretesek. 1886-ban a Struben testvérek egy alkalmazottja a Langlaagte tanyán ásványrétegekre talált, melyek a Rand leggazdagabb birtokai. Néhány héttel később a Struben testvérek a Vogelstruisfontein tanyán, majd pedig Bantjes ugyanitt egy másik rétegre bukkant. Más kutatók is oly szerencsések voltak, hogy 1886 szeptember 20-án a kormány a roodepoorti, vogelstruisfonteini, paardekraali, langlaagtei, randjeslaagtei, turffonteini, doornfonteini, elandsfonteini és driefonteini tanyákat aranymezőknek nyilvánította. Társaságok alakultak, melyek sok munkást hoztak, a kik számára 1886 szeptember 1-én a randjeslaagtei tanyán Johannesburg városát alapították. A klerksdorpi telepet 1886-ban kutatták át. 1887-ben a Rieknil tanyát jelentették ki aranymezőnek és 1,008 részre (claim, bányászásra engedélyezett hely) osztották. Új várost, Klerksdorpot, építették Kimberleytől 324 kilométerre. A potchefstroomi kerületben 1887 vége felé találtak aranyat. A társaságok kísérletei azonban nem voltak szerencsések. A roodepoorti kerület a Witwatersrand legszegényebb vidékének látszik. Néhány eret aknáznak ugyan, de a siker bizonytalan. A malmanii aranymezők 26,348 kat. hold területet foglalnak el és hét tanyára vannak osztva. E réteget 27 km. szélesre teszik, mely több kilométer hosszúságban húzódik a Malmani folyó mentén. Az erek 31.6 méter mélységben vannak és alakjuk elüt a Witwatersrandétól. Az arany igen kemény, fehér kvarczban található, mely bazalt sziklákba van beékelve; a lydenburgi kék és fehér kvarczhoz hasonló érczet is találnak itt, melyekben aranylemezeeskék vehetők észre. Ezt az érczet a vidéken kékes vastartalmú kőnek nevezik. A zoutpansbergi kerület két vidékre oszlik. Az egyik Marabas Stad, mely 42,800 kat. hold, a másik Houdt-boschberg, mely 58,811 kat. hold. Mindkettőt már 1873-ban ismerték. A zoutpansbergi aranymezők számos kvarczérből állnak; 12--15 méter mélységben az ércz oly csodálatos gazdag, hogy egy tonna kvarcz unciák helyett több kiló aranyat szolgáltat. Ez nemcsak a Marabas Staddal szomszédos tanyá-

kon fordul elő, hanem a Spelonkban is. Gazdagsága mesébe illő. A zoutpansbergi aranymezők nagyrészt a Militzislandnak nevezett, igen egészséges, magas fősíkon vannak. Csaknem az egész terület az állam tulajdona, mely a folyamodó jelentkezők közt oly föltétellel, hogy a kért területet birtokba veszik, szétosztja. A zoutpansbergi fölmért tanyák közül sok idegen tőkepénzesek vagy witwatersrandi, pretóriai és fokvárosi üzerek tulajdona. Mindenfelé kutatnak, és az eddigi leletek biztosítékot nyújtanak arról, hogy a zoutpansbergi kerület Transzvál leggazdagabb aranyvidéke. A figyelmet a zoutpansbergi aranymezőkre igen sajátos módon egy megrongált érről szállingó elbeszélés irányozta. Azt beszélték, hogy egy aranykutató (digger) három-négy évvel azelőtt egy kis aranyeret, mely minden emberi lakástól igen messze esett, keresztülvágott. A kutató tovább dolgozott az ér irányában és kilencz méter mélységben egy rotten reefre (aranytartalmú kvarczer) bukkant, mely egy-két méter széles volt és tele volt aranynyal. A munkát egyedül folytatta tovább. Néhány havi munka után a gödröt betemette, szerszámait elföldelte és utazni indult Európába. Mikor a pénze elfogyott, visszatért, néhány hónapig dolgozott és megint mulatni ment. Harmadik tengeri útja alatt véletlenül fölfödöztek a gödröt titkával együtt. Ezt a történetet egy bányász, a ki állítólag alaposan ismeri Zoutpansberget, mesének mondja. Ugyanez a bányász, a ki az aranykutatók tájékozása végett írt, egy tanyáról így szólt. «Sikerült egy gazdag eret fölfödözni. Ez a leggazdagabb aranybánya, mely Dél-Afrikában valaha napfényre került. Minden jel arra vall, hogy becses birtok lesz, de ezt be kell bizonyítani, a mihez sok idő és nagy tőke szükséges.» A zoutpansbergi hírek gyakran igen ellenmondók voltak. Némelyek azt állítják, hogy a kvarcz a fölszínen mesés gazdagságú, de néhány méternyi mélységben az arannak csak gyöngé nyomai találhatók. Mások meg elragadtatással hirdetik, hogy egyetlen aranymező sem vetekedhetik Transzvál északi részének aranygazdagságával és tartósságával. Meglehet, hogy az igazság az, hogy a vidék nagy része haszonnal bányászható aranyat rejt, eddig azonban, jöllehet több helyen alluvialis aranyat is találtak, a zoutpansbergi aranymezők nem szegény embereknek valók. Palmefonteinnál egy 1¹/₂—2 méter vastag ércztömeget, mely azonos a Kaap völgyével és egy aranyrögökből álló eret találtak.

A Murchison-R'ange a Silatie folyó két partján húzódik. Ezt a vidéket 1887-ben Button fődözte föl. A Waterberg a leg-újabb lelet, és itt több rétegre akadtak.

Az aranyat ezelőtt szabad ég alatt bányászták. Ezt az eljárást merőleges gödrök ásása váltotta föl a szétágazástól délre bizonyos távolságban, hogy több párhuzamos eret érint-hessenek. 60–80 méter mélységben ezek a gödrök underlay shaftokkal érintkeznek, melyek az erek irányában hajló fura-tok, a hová lépcsőkön jutnak le. Ezek az underlay shaftok tárnákra vannak fölosztva, hogy a kis kocsik föl és lejárhas-sanak és az önálló gépektől hajtott szivattyúk működését lehe-tővé tegyék. A szerint, hogy a gödrök mélyebbre mennek, a rétegek irányában új tárnákat nyitnak meg, de a szelelők szű-kebbek. Míg az egyik tárnában dolgoznak, mélyebben egy másikat nyitnak. Ezt az eljárást fejlesztésnek (development) nevezik. Igen gyakori a tapogatódzás gyémántfúrókkal, melyek a rétegeket mélységben vágják át. A bányák hőmérséklete 60 méternyire körülbelül 25° , 1000 méternyire 40° . Az aranytartalmú kvarcot vagy kvarcz, vagy nyers állapotban levő, finom darabokban szétszórt arany, több-kevesebb ara-nyat tartalmazó szulfidok alkotják, melyek közt legtöbbször a pyritet, chalcopyritet, a szürke rezt (réz, vas, arzén és anti-mon keverék), zinkszulfidot és ólomszulfidot becsülik. E hármas alakulásból kétféle aranytartalmú kvarcz keletkezik: 1. a közönséges kvarcz, melyet amalgamálással kezelnek; 2. a makacs kvarcz, melylyel vegyileg kell bánni.

Az arany a kvarczban elszórtan, elrejtve vagy szulfidok-kal keverve fordul elő. Kiválasztásához háromféle eljárást követnek: 1. oly gyöngé zúzást, hogy a szabad aranydara-bocskákat és szulfidokat a kvarczos buroktól olyképen különíthessék el, hogy minden alkotó részszel megfelelő módon lehessen bánni; 2. a szabad aranydarabocskáknak higanyval való amalgamálása; 3. a nem amalgamált arany-tartalmú szulfidoknak mechanikus elválasztása és metallurgiai kezelése. A makacs kvarczokat ötféle módon kezelik, melyek a következők: a Plattner-, Newbery Vautin, Claudel-féle, egy negyedik, melynek föltalálója ismeretlen és a *maggyarnak* neve-zett eljárás, mely még titok és melyet a witwatersrandi Ro-binson-bányában alkalmaznak.

A Rand aranybányáinak az a sajátságuk, hogy óriási,

1—3 méter széles, a földbe szabályosan lenyúló erek alkotják. Az erek szürkés kvarczban vannak és az arany bennök csak igen ritkán vehető észre. A benszülöttek szeme azonban oly gyakorlott, hogy az aranytartalmú kőzetdarabokat tüstént észreveszik és különválasztják, hogy a zúzóba kerülhessenek. Minthogy az erek a földbe szabályos és elég gyenge hajlással nyúlnak le, az erekhez több helyen lehet hozzáférni. Egy bányatársaság a föld fölületén bizonyos területet foglal el és elfoglalja a mélységben is azt a területet, mely a fölszín határaitól húzott merőleges vonalak közé esik. E meghatározott helyen tehát minden bányamunkát végezhet. Az ér azonban hajlása irányában tovább nyúlik és a mélységben a társaság területét elhagyja. Ugyanezt az eret tehát egy másik társaság is aknázhathatja, de mélyebben mint a másik. Minthogy pedig az ér az eredeti irányt követi, harmadik, sőt negyedik társaság is művelheti az eredeti eret. Igen természetes, hogy az a társaság, mely a fölszínhez legközelebb eső eret aknázza, legolcsóbban fog dolgozni, minthogy a munkát csekélyebb mélységben végezteti és a költségek abban az arányban fognak emelkedni, a mily arányban kell mélyebbre ásni az ér után.

Transzvál aranytartalmú rétegeinek e sajátossága következtében többféle társaság alakult. Ilyenek: 1. A fölszínes bányák, melyek az aranyat a föld színétől nem nagy mélységre találják. Transzvál első bányái ilyenek voltak és ma ilyenek a Robinson-, Ferreira-bányák. 2. Azok a bányák, melyek az eret nagyobb mélységben és a fölszínes bányatársaság területétől bizonyos távolságban vágták át. Ezeket deep levelnek (mély fölszín) nevezik, és általában a fölszínes bányatársaságtól kapják a nevöket, mint Ferreira Deep, Crown Deep, stb. Ma már be van bizonyítva, hogy a deep level-bányák előtt fényes jövő áll és üzemköltségeiknek a csökkentése nagy hasznot fog lehetővé tenni. De nemcsak e kétféle bánya, hanem egy harmadik fajta, a második deep level is lehetséges. Ezzel azonban a feszült politikai viszonyok miatt még nem tettek kísérleteket. De kétségtelen, hogy a politikai viszonyok megszilárdulása után ezeknek a bányáknak az aknázására, illetőleg megnyitására is rákerül a sor. A fölszínes és deep level-bányák még kiszámíthatatlan arany mennyiséget rejtjenek. Wilkinson, a Rand híres mérnökének számításai szerint a Witwatersrand rétegeiből, az ér hosszát 43 km-re téve és leg-

főlebb 1,660 méter mélységig hatolva, 22 milliárd korona arany aknázható. Minthogy pedig Transzválban eddig $1\frac{1}{2}$ milliárd korona értékű aranyat bányásztak, 20 milliárdnál több van még a föld gyomrában. Wilkinsonétól elütő, de még kedvezőbb számítást tett Becker F. György, az Egyesült-Államok geológiai főlügyelője, a ki mint geologus világhírű és 1896 vége felé járt Transzválban. Szerinte*) az arany nagyrésze jelenleg legfőlebb 300 méter mélységből kerül elő, de a bányák 1524 méternyire fognak lehatolni és semmi sem vall arra, hogy az aranyércz fogytán volna vagy a fáradságot nem juttalmazná. Igen sok bánya havonként 30 méterrel hatol mélyebbre. Néhány év múlva a mainál kétszer több aranyérczet fognak aknázni. Maga a Rand 225 □ kilométer területen fél milliárd korona értékű aranyat fog adni, és a mennyire előrelátható, ez a bőség egy nemzedéken keresztül meg fog maradni. Azóta még pontosabb fúrásokat tettek minden lehetséges mélységben és mindenik meglepő módon, csaknem matematikai szabályszerűséggel az erek állandóságát igazolta. Megtörtént ugyan, hogy a geológiai ingások következtében az ér néhol megszakadt és üres sziklák keveredtek beléje, az ér azonban újra megjelenik és eredeti irányában halad, úgy hogy aggodalomra nincs ok, sőt igen gyakran megesik, hogy az erek vastagsága a mélységgel növekszik. Végre a főérrel párhuzamosan mellékerek húzódnak, melyek szintén haszonnal bányászhatók. Szóval, az aranyércz tartósságának igen fontos kérdése a legtöbb társaságra nézve kedvezően van tisztázva, azok a bányák pedig, melyek eddig nem dolgoztak haszonnal, hozzáfoghatnak a zúzáshoz és eredményesen dolgozhatnak, mihelyt a tervezett különféle bányareformok életbe lépnek.

Az aranykiválasztás módjai egyre tökéletesednek. Eleinte az aranyérczben levő arannak csupán 50 - 60%-át tudták kiválasztani. Igen nagy részét nem bírták elválasztani a higánnyal és ez benne maradt a törmelékben, melyet tailingsnek neveznek. Nemsokára azonban rájöttek, hogy ezek a tekintélyes veszteségek csökkenthetők egy vegyi eljárással, melynek következtében a törmelékben rejlő arany nagy részét is kiválasztották. Ez eljárással az aranyércz tartalmának 70%-a

*) George F. Becker: *The goldfields of South Africa*. (The Cosmopolitan, New-York, 1896. december.) 172. l.

választható ki. Az utóbbi években végre rá jöttek, hogy a törmelékkal való bányásmód még nem tökéletes és salakjában, melyet slimesnek hínak, még mindig van arany. A vegyészek új eljárást találtak ki és néhány bányának, mint a Robinson és Crown Deepnek sikerült a salakból is szép mennyiségű aranyat kiválasztani. Ma már az aranyérczből 85% aranyat választanak ki. Az egyre tökéletesedő eljárások segítségével és a költségek csökkentésével lehetséges lesz minden aranyérczet számbavehető veszteség nélkül kezelni. Sok bánya, melynek aranyérceze jelenleg igen kedvező, birtokait bányászhatja, ha az érczekben levő egész arany mennyiséget kiválaszthatja. A Rand valamennyi bányája egyébiránt a törmeléket és salakot fölhalmozza. Bizonyos okoknál fogva még nem változtathatták aranynya, de néhány év múlva ez is sikerülni fog és remélhető, hogy ily módon is számbavehető aranyat fog termelni.

Végül meg kell emlékeznünk a bányászás költségeiről. A transzváli bányák költségei több év óta állandóan csökkennek. A Robinson-bányának eleinte 90 koronába került egy tonna aranyércz földolgozása és még akkor is nagy nyeresége volt, minthogy tonnánként $1\frac{1}{2}$ unczia vagy 130 korona értékű aranyat termelt. Azóta a költségek folyton apadtak és nem rég tonnánként 35 koronára szálltak le, a minek következtében az átlagos jövedelem megfelelő módon emelkedett. A bányakamara elnökének jelentése szerint igen valószínű, hogy a béke helyreállítása után egy tonna földolgozása 20—25 koronába fog csak kerülni.

A bányákat részvénytársaságok művelik, melyek bizonyos kikötésekkel nyertek engedélyt. Az engedményeseknek a bányahivatalban nyilatkozatot kellett benyújtaniok, melyben kijelentették, hogy az engedményes társaság korlátolt felelősséggel alakult; az alakulást kimondó okiratot legalább harminczöt részvényesnek kellett aláírni, a kik a részvénytőke $\frac{3}{4}$ részét képviselték és $\frac{1}{10}$ részét befizették. A társaság minden tárgyán rajta kellett lennie a társaság nevének és igazgatója pecsétjének, a minek elmulasztásáért 500 korona bírságot kellett fizetni. A tőkét emelni csak úgy lehetett, ha az új részvények tulajdonosai az új kibocsátású részvények $\frac{3}{4}$ részét vették át, melynek $\frac{1}{10}$ részét befizették és, mint az alapításkor, okiratot irtak alá. Az ez ellen vétőket

1000 korona birsággal sújtották. Évenként két ízben, januárban és júliusban a társaságok 500 korona birság terhe alatt kötelesek voltak a landdrostnak az átruházásokat bejelenteni. A társaságok kötelesek voltak a közönség rendelkezésére bocsátani minden okiratot, mely azt érdekelhette. A részvénytársaságok alapító okiratának bejegyzéseért díjakat kellett fizetni és pedig minden 125,000 koronánál kisebb alaptőke után 250, 500,000 korona alaptőkéig 500 és minden, 500,000 koronánál nagyobb alaptőke után 750 koronát. A részvényes, a kinek birtokában volt a bejegyzést igazoló okirat, nem volt felelős a társaság tartozásaiért a bírói foglалás esetét kivéve. Ha a passivák meghaladták az activákat, a részvényesek, a kik a részvények értékét nem fizették be, a teljes érték befizetésére voltak kötelezve. Az igazgató, a ki tudta, hogy a társaság fizetéseképtelen, és mégis adott osztalékot, a társaság tartozásaiért és ennek alapján vállalt kötelezettségeiért felelős. Ha az igazgató vagy mások csonka jelentések alapján hirdetményt tettek közzé abból a célból, hogy aláírásokra csalogassanak, az így okozott veszteségeket kötelesek voltak pótolni, ha csak nem igazolták, hogy a jelentések személyes ellenőrzések mellett vagy szakértő közreműködésével jóhiszeműen készültek. Végre, ha valamely hirdetményen fölhatalmazása nélkül állott valamely személy neve, az igazgató felelős volt a kárért, melyet az illető személynek okozhatott. A kormány végrehajtó tanácsa a társaságoknak betáblázási okiratot állíthatott ki 625 korona lefizetése után. Minden átruházásról szóló okirat kiállítója, ha az okira-ra nem tett 32 koronás bélyeget, 125 korona birságot volt köteles fizetni vagy két heti fogházzal sújtatott. Valamely társaság föloszlását igazgatója három hónap alatt köteles volt bejelenteni. A valótlan jelentéseket tartalmazó hirdetményeknek aláírók csábitgatása céljából való kibocsátása esetén, továbbá, ha a betáblázás évében semmit sem dolgoztatott a társaság, a részvényesek száma huszonöt-nél kevesebbre apadt, a részvénytőkének 75%-a elveszett vagy értékét veszítette, végre, ha a passivák fölülmúlták az activákat, a végrehajtó-tanács elrendelhetette a fölszámolást. Ebben az esetben az ideiglenes vagy hivatalos fölszámolókat a törvényszék nevezte ki. A fölszámolók a törvényszék beleegyezésével folytathatták az üzemet, a társaság ingatlanait eladhatták vagy rájuk kölcsönöket vehettek föl.

Igen nagy fontosságánál fogva szólnunk kell a bányatörvényről is, mely a bűr törvények gyűjteményében a VIII. számmal van jelölve. 1885-ben hozták és 1888 július 12-én módosították. E törvény meghatározása szerint a bányatulajdon a nyilvános bánya vagy bányaközéppont, mely nyilvánosnak kijelentett földterület a kutatásra vagy bányászásra. A «claim» oly terület, melyen egy vagy több személy vagy társaság jogot nyert a kutatásra vagy bányászásra. Magánbirtoknak oly területeket tekintenek, melyek rendes jogcímen tulajdonai az illetőknek; a dománialis földek az állam tulajdonai. A bányák művelése, drágakövek, nemesfémek és higany bányászása az állam joga. Minden birtokos engedély nélkül kutathat fémek vagy drágakövek után, de fölhatalmazás nélkül nem bányászhat, ha rétegre bukkant is. Mindenki, a ki a birtokostól a kutatásra engedélyt nyert, a kutatásra szóló, hat hónapig érvényes engedély váltása után kutathat. Ha bányászható fölfödözést tett, a köztársaság elnöke a végrehajtótanács meghallgatása után a területet nyilvános bányaterületnek jelentheti ki vagy más, már művelés alatt álló területhez csatolhatja. Ebben az esetben annak, a ki valamely művelés alatt álló területtől 20 km-éternél csekélyebb távolságra eső réteget födözött föl, egy darab kvarczos vagy alluvialis lerakodású területhez van joga, melyet mint a kutató claimjét telekkönyveznek. A kutató engedély nélkül művelheti ezt a területet, míg ő a tulajdonosa és ezenkívül a rendes bányász jogaiban részesül és igénye van a szükséges vízhez. A tulajdonosnak, a kinek birtokát nyilvános bányaterületnek jelentik ki, joga van a tulajdonosok claimjeit a következő arányban állapítani meg: 1 claim 50 holdnál kisebb birtokra, 2 claim 50—200 holdra, egygyel több claim minden 250 holdnál nagyobb birtokra, melyek száma farmonkint azonban nem lehet több 15-nél.

A terület tulajdonosa, melyen bányákat művelnek, havonkint felét kapja a bányászengedélyekből befolyó díjnak, 6 korona 12 fillért minden kutató engedély után, ha csak külön megállapodás nincs az állammal. A helyek engedélyezésének jövedelme a tulajdonosé, de ha ez engedélyek száma elegendő egy falu alakításához, a kormány minden helyre havi három korona adót vethet ki; ha ez adót nem fizetik meg, az engedély megújítása megtagadható. A nyilvánosnak kijelentett magánbirtokon vagy már nyilvánosnak kijelentett birtokhoz

csatoltan levő épületeken, víztartókon, vízvezetéken, kertekben és szántóföldekben semmiféle kár vagy változtatás nem ejtethető a tulajdonos engedélye nélkül. Minden körülmények közt elég vizet kell hagyni a tulajdonos családjá, marhája, földje számára és kertjeinek öntözésére. A kormánytól meghatározott mennyiségen kívül a nem használt víznek szabadon kell folynia. A tulajdonos, a ki földjén drágaköveket vagy nemesfémeket talál, köteles bányáengedélyt kérni a kormánytól, hogy bányát nyithasson vagy művelhessen. Ez engedély az egész birtokra vagy egy részére megtagadható, ha a tulajdonos birtokát nem akarja a nyilvános bányászásnak vagy a kutatók számára megnyitni. Ellenkező esetben a tulajdonosnak joga van a maga számára jelölni ki első sorban a claimeket; ebben az esetben a kormány egy hónappal előbb értesíti a tulajdonost szándékáról. A kutatóknak meg nem nyitott területeket egy hónap alatt be kell keríteni, különben az állam intézkedik a saját költségén. Köztereken, utcákon, utakon, vasutakon, temetőken, benszülöttek lakóhelyein, községi tulajdonon és területeken semmiféle kutatás és bányászás nincs megengedve. A bányás-zengedélyeket legalább öt és legfőlegb tíz évre adják ki holdankint évi 12 korona 25 fillér adóért, mely előre fizetendő. Ez adó az előző évben bányászott érc értéke után fizetendő $2\frac{1}{2}\%$ -os adóval helyettesíthető. Az engedményesnek, a ki bányászokat bocsát birtokára, joga van az engedélyek $\frac{3}{4}$ részének díjaihoz, melyeket a kormány negyedévenként előre fizet. Ha az egyes bányászoktól mivel claimek nem jövedelmeznek vagy azokat elhagyják, az egy vagy több bányásznak holdankint évi 12 korona 25 fillérért bérbe adhatók. A bérletről szóló okiratra 125 koronás bélyeg kell. Minden bányászbérletért, vízhasználatért és védelemért benyújtott kérvényre 6 koronás bélyeg teendő. Az okiraton 50 koronás bélyegnek kell lenni. Ha az adót félév alatt nem fizetik be, minden bányász-engedély elárverezhető. A költségekbe claimenként 62 korona 25 fillér végrehajtási költség számítatik. A betáblázott claimek és területek mint ingatlanok kölcsönökkel megterhelhetők. 25 koronáért fél vagy egész évi védelemben részesül a claim, míg a bányászáshoz szükséges gépek meg nem érkeznek. Az alluvialis rétegek ily védelemben csak betegség esetén részesülnek; mely esetben a védelem a körülményektől függő időn át ingyenes. Minden mozgósítás vagy a

vidéket sújtó elemi csapás ingyenes védelemre ad igényt. A claimek tulajdonosának elhalálozása esetén az engedéllyel bírók csak abban az esetben lépnek a meghalt birtokába, ha az örökösök a törvényben meghatározott nyilatkozatot megtették. Közérdekből az állam a tulajdonosok kártalanítása után visszavonhatja az engedélyeket. De az állam kárpótlás nélkül zárhat el minden bányaterületet, melynek fehér népessége 20 holdankint kisebb egy léleknél. Ez intézkedést három évvel előbb közzé kell tenni. Minden fehér, a ki kijelenti, hogy az ország törvényeinek magát aláveti, havi 25 koronaért kap hat bányászengedélyt, kutató engedélyt havi hat koronaért állami területekre, kilencz koronaért magánterületekre. Ha valamely bányászengedély azért, mert lejártakor nem hosszabították meg, elévül, a claimet más bányász nem foglalhatja el. Az engedélyes egy hónap alatt kérheti engedélyének megújítását. Ezen túl az állam elkobozhatja. Minden claim, melyet vasárnap vagy naplemente és napkelte közt jelöltek meg, semmis. A claimek nagysága a következő: alluvialis claim nemes fémek kutatására 2209 □ m, drágakövek kutatására 90 □ m, kvarczos rétegek vagy erek keresésére 47 m. az ér irányában és 126 m az ér egyik vagy mindkét oldalán. Ha valamely ér-claimen alluvialis aranyra bukkannak, az engedélyért kétszeres díj fizetendő. Minden claimnek 3—6 korona birság terhe alatt számozottnak és a tulajdonos nevével ellátottnak kell lenni. Minden bányásznak, a ki engedélyt váltott, joga van ingyenes területre lakóháza számára. Minden fehér, a ki üzletet akar nyitni és bányaközponton akar lakni, több helyengedélyt köteles kérni, minden épület számára egyet egy óra vagy egész évre havi 12 korona 25 fillérért minden 15 m. hosszú területért. Az ily területek az engedélyért havonként fizetendő hat koronaért és havi három korona adóért átruházhatók. Minden géptulajdonosnak havi három koronaért 12 m. hosszú területhez van joga a gép fölállítására. Az állami erdőkben 25 koronaért egy talyiga, kilencz koronaért egy targoncza, 30 fillérért egy nyaláb fa vágható. Minden bányász elhagyhatja claimjeit és máshová mehet. Színes ember, még hindu vagy khinai is, a fehérek szolgálatában csak mint munkás alkalmazható.

Ugyane törvény szigorúan büntet minden kihágást. Minden bányász köteles a rend fentartásában engedélyének meg-

vonása és legfőlebb 625 korona bírság terhe alatt közreműködni. Minden lázadó, fölkelő vagy a törvényeknek ellenszegülő javait az állam elkobozza. Minden följelentő az elkobzott javak felét kapja. Minden kereskedő, a ki engedély nélkül jelöl meg egy claimet vagy a ki engedélylyel vagy a nélkül kutat valamely állami birtokon, a kihágásért 125—625 koronával, fizetéseképtelenség esetén pedig 1—6 havi börtönnel sújtandó kényszermunkával vagy a nélkül. Minden kereskedő, a kinek nincs külön engedélye, legfőlebb 2500 korona bírságot fizet, ha pedig fizetéseképtelen, legfőlebb hat havi börtönnel kényszermunkával, vagy a nélkül sújtandó. Minden drágakő- vagy nemesfém-kereskedő, a kinek engedélye van és nem vezeti a törvényben meghatározott könyveket és minden hó 1-én a bányahivatalhoz nem terjeszti be könyveinek hiteles másolatát, 1250 korona bírságot fizet vagy legfőlebb egy havi börtönnel sújtandó. 25—75 korona bírságot fizet mindenki, a ki valamely bányatisztviselő fölhívására engedélyét elő nem mutatja. A claim-jelzőtáblák eltávolítása vagy más helyre való vitele 2500 korona bírsággal, fizetéseképtelenség esetén három hótól három évig terjedő fogsággal, kényszermunkával vagy a nélkül sújtatik. Testi fenytékkal és 12,500 korona bírsággal és javainak az állam részére való elkobzással büntetendő az, a ki színes cselédeit vagy munkásait drágakövekkel vagy nemesfémekkel fizeti. A ki színesektől vesz vagy azoknak nyers drágaköveket vagy nemes fémeket ad el, 2500 korona bírságot fizet, fizetéseképtelenség esetén legfőlebb öt évig terjedő fogsággal, kényszermunkával vagy a nélkül és javainak elkobzásával büntetetik.

Minden vízvezeték fölött, mely kocsitutat vagy gyalogösvényt vág át, szilárd hídnak kell lenni, ellenkező esetben az állam a vízvezetéket elzárhatja és 25—50 koronával sújthatja a kihágás elkövetőjét, fizetéseképtelenség esetén pedig 1—3 havi fogsággal, kényszermunkával vagy a nélkül. 2500—25,000 koronaig terjedő bírság vagy 1—10 évig terjedő fogság kényszermunkával vagy a nélkül sújtja azt, a ki a bányászathoz szükséges gépeket, eszközöket, vagy a bányákat megrongálja. Legfőlebb 50 korona bírság, legfőlebb egy havi fogság, kényszermunkával vagy a nélkül, vagy legfőlebb 25 korbácsbüntetés ér minden, bármily szolgálatban álló színest, a ki gazdáját engedély nélkül elhagyja, a munkát elhanyagolja vagy meg-

tagadja, gazdai hatalommal bírót fenyeget vagy megsért. Minden fehér, a ki hasonló vétséget követ el, legfőlebb 125 korona birságot fizet, vagy legfőlebb három havi fogházzal, kényszer-munkával vagy a nélkül sujtandó. Minden gazda minden színes alkalmazott után egy koronáért engedélyt köteles váltani, a mit ha elmulaszt, hat korona birságot fizet. A ki a tulajdonos engedélye nélkül fát vág vagy visz el, 50 korona birságot fizet vagy egy heti fogsággal bünhődik az okozott kár és járulékainak megtérítésére való kötelezettségen fölül. 25—50 korona birságot fizet vagy két héttől egy hónapig terjedő fogsággal, kényszermunkával vagy a nélkül büntetetik minden bányász, a ki claim-jelző tábláit távozáskor el nem viszi vagy távozását a táblára rá nem írja.

Ezek voltak az első bányatörvény főbb intézkedései. 1892 július 27-én, majd pedig 1895-ben módosították ugyan őket, de lényegökben a mai napig fönállanak. 1893 szeptember 1-én bányarendőrségi törvény is lépett életbe, melynek célja a bányaterületek, a személybiztonság, a közforgalom, az épületek, a munkások életének és egészségének védelme. A bányarendőrséget állami bányafőügyelők alkották, de hiányoztak a technikailag is képzett egyének, a kormány pedig nem igen volt hajlandó idegenekre bízni e fontos szolgálatot, a miért a bányarendőrség ellen emelt panaszok nagy részt jogosultak voltak.

Általában ismeretes, hogy a bányareformok követelése volt egyik oka annak az izgatottságnak, mely a Dél-afrikai Köztársaságban évek óta uralkodott és a háború okai közt is fontos szerepet játszott, ámbár tévedés volna azt hinni, hogy a háború valódi oka volt. Minthogy azonban a bányáiparral szoros kapcsolatban van, legezészerűbb, ha itt szólnunk rólok.

A követelt reformok kétfélék voltak: tisztán a bányáiparra vonatkozók és politikaiak. A bányareformok négy pontból állottak: 1. az 1896. évi szesztörvény szigorú végrehajtása; 2. az útlevelekről szóló törvény módosítása; 3. a ben-szült munkások fölfogadására vonatkozó egyezmény; 4. a dinamit-monopolium megváltása.

A szesztörvényt illetőleg a bányatulajdonosok panaszkodtak, és pedig nem minden ok nélkül, hogy a hitvány minőségű pálinka, melyet a feketéknek eladnak, iszákosságra csá-

bítja őket, s e miatt a hét több napján át képtelenek dolgozni. A bányaaigazgatók nézete szerint az iszákosság a bányaiiparnak a munkavesztés következtében a termelés 12%-ával fölerő veszteséget okoz. A feketéknek évenként fizetett munkabéreket 75 millió koronára téve, a veszteség tehát körülbelül nyolcz millió korona. Az útleveleket illető kérdés szintén igen érzékenyen érintette a bányatulajdonosokat. A bányáknak egyik legnagyobb nehézséget a benszülött fekete munkások megszerzése okozta. A feketék Transzvál különböző részeiből, de kivált a szomszéd portugall birtokokról jöttek. Szegődtesökkel egy társaság a Rand native labour Association (A randi benszülött munkatársaság) foglalkozott, melynek az a föladata, hogy a fekete munkásokat kraaljaikban (falu) mindenféle igérettel arra bírja, hogy az aranybányákban munkát vállaljanak. Ennek a társaságnak a bányák minden fekete munkás után átlagos számítás szerint 75 koronát fizettek. A szökések megakadályozása és a feketékre való fölügyelet czéljából a transzváli kormány elrendelte, hogy minden fekete személyazonosságának igazolása végett a karján érczelemez viseljen, hogy azon a helyen kívül, a hol alkalmazva van, ne csatangolhasson, éjjel ne kóboroljon, stb. és mindent elkövetett, hogy a feketék szerződésök ideje alatt a randon maradjanak. Ez intézkedések végrehajtása sok bajjal járt és az lett a következményök, hogy a feketék megszöktek, a mi a bányatársaságra súlyos veszteség volt, mert az új munkásért megint fizetnie kellett. A bányatársaságok 1898-ban 30,000-re tették a szökött munkások számát, a mi 9.750,000 korona újabb veszteséget okozott nekik. A benszülött munkások toborzására vonatkozó egyezményt illetőleg a bányatulajdonosok azt kívánták, hogy a transzváli kormány a portugall kormányval a feketék bevándorlásának szabályozása végett külön egyezményt kössön, mert a portugall kormány a feketék toborzásából évi 7½ korona adót szedett. Igen természetes, hogy e reformot a két kormány csakis hivatalos úton intézhette volna el, mert a portugall kormányak joga volt a toborzás után akkora adót szedni, a mekkorát akart. A dynamit-monopolium megváltása mindig a legnagyobb vitákra szolgáltatott alkalmat. Transzvál 1894-ben francia, német és holland tőkéekkel alakult társaságnak 15 évre a dynamitgyártásra azon föltétel alatt, hogy az országban gyárakat állít és különféle kikötéseknek veti alá magát, sza-

badalmat adott. A bányatársaságok arról panaszkodtak, hogy e társaság a dynamitot igen drágán adja nekik és a dynamit árának leszállítását kívánták, a mi a bányakamara számításai szerint körülbelül 15 millió korona megtakarítással járt volna. A kérdést természetesen igen nehéz volt megoldani, minthogy a transzváli kormány ünnepélyes alakban megadott monopoliумmal állott szemben, melynek értékesítése végett egy társaság nagy kockázattal járó befektetéseket tett és igen tekintélyes ipart teremtett. A monopoliум megváltása tehát a kormányra nézve igen nehéz volt, pedig máskép a kérdést nem lehetett megoldani, mivel a több év óta működő társaságot, mely kötelezettségeit pontosan teljesítette, jogaitól nem lehetett megfosztani. Mindezek a reformok, ha a transzváli kormány megvalósíthatta volna őket, a bányákra 30 millió korona évi megtakarítással jártak volna.

A transzváli kormány a bányakamara sürgetéseire a néptanács elé terjesztette a bányák követeléseit és a néptanács a következő engedményeket tette: 1. Transzvál a portugall kormányval több szerződést köt a fekete munkások toborzásának megkönnyítésére; 2. a fehér munkások igen sok elsőrendű szükségletének behozatali vámját eltörölte; 3. a szénszállítást megkönnyítette, a mennyiben az aranybányákig vasutak építését engedélyezte; 4. a vasuttársaság a szénszállítás díját 20%-kal leszállította; 5. a dynamit ára a kormány utasítására 10%-kal mérsékeltetett. Ezekből az intézkedésekből látható, hogy a kormány a bányatulajdonosok óhajai elől nem zárkózott el mereven. Minden óhajukat egyszerre és teljes mértékben azonban nem teljesíthette.

A politikai reformok tekintetében a blémfonteini értekezlet megállapodásaihoz ragaszkodott. Az ott elfoglalt álláspontjából nem igen engedhetett, mert annak lett volna kitéve, hogy a néptanácsban egy csapásra az uitlanderek jutnak többségre, a mi egyértelmű lett volna a búr hatalom és befolyás, illetőleg Transzvál függetlenségének megsemmisítésével.

Az arany fölfödözésének futólagos története, az aranyvidékek, aranybányászás módjainak, a bányatörvény főbb intézkedéseinek és követelt bányareformok ismertetése után át kell térnünk a létező bányák, azok termelésének, a részvénytársaságok tőkéinek, osztalékainak, szóval a transzváli aranybányászat pénzügyi szerepének ismertetésére, mert

csak ez világítja meg az óriási érdekeket, melyekért a háború folyik.

Kleynhaus főbányamérnöknek az aranybányászat 1898. évi állapotáról szóló jelentésében a következő adatok találhatók. 1898 december 31-én 132,777 bányaengedély, 6630 bányász- és 126,147 kutatóengedély létezett, melyek kerületenkint a következőkép oszlottak meg:

Kerület	Bányászengedély	Kutatóengedély
Krügtersdorp	2,761	34,907
Boksburg	1,208	33,006
Johannesburg	1,211	7,500
Heidelberg	551	14,379
Klerksdorp	554	7,984
Potschefstroom	8	4,574
Malmani	1	240
Zoutpansberg	87	6,894
Lydenburg	52	6,398
Kaap	197	10,265
Waterberg	"	"
Összesen	6,630	126,147
	132,777	

Az igénybe nem vett engedélyek száma 69,484 volt. A bányászterületek száma, melyek gazdát cseréltek, csak Johannesburgban 1063 volt, 16,274,925 korona értékben. Az államnak a főbb bányakerületekből következő jövedelme volt:

	korona
Barberton	1.323,675
De Kaap Eureka	27,500
De Kaap, Kaapsche Hoop	69,400
De Kaap, Steynsdorp	202,150
Johannesburg	21.135,850
Boksburg	6.053,825
Krügtersdorp	2.723,325
Florida	1.480,050
Kocksoord	1.321,650

Az összes jövedelem 7.889,425 koronával volt kevesebb, mint az előző évben.

A részvénytársaságok száma a következő volt:

Év	Társaság	Arany	Köszén	Névleges részvénytőke korona
1897	218	198	20	1.579.705,625
1898	154	137	17	1.368.504,725

E 137 társaság közül 103, melyek részvénytőkéje 1,291,398,425 korona, a Witwatersrandon van és 22 kvarczeret bányász.

Az aranybánya-részvénytársaságok a következő osztalékokat adták:

Év	Osztalékot fizető társaság	Az osztalék összege koronában	Tőke után koronában	%
1897	29	73.595,775	"	"
1898	45	127.744,625	507.366,825	25·8
Osztalékot nem fizetett társaság				
1897	64		525.468,350	"
1898	52		366.290,900	"

Nem dolgozott 1897-ben 106, 1898-ban 40 társaság.

Mint hogy a társaságok különféleképen számítják üzemi költségeiket, egy tonna földolgozásának átlagos költségét nehéz megállapítani. Az aranybánya-részvénytársaságok üzemi költsége 272.920,300, a köszénbányáké 18.198,500 koronát tett.

A bánya-részvénytársaságok az államnak közvetlenül vagy közvetve 38.482,975 koronát fizettek, a költségek 1897-tel szemben tehát 25.593,150 koronával többet tettek. Az állam jövedelmei a tanyatulajdonosokat az engedélyekből illető rész levonása után, a mi 4.353,150 korona volt, a nyers aranytermés 8, az osztalékok 26·42%-ának felelt meg. A köztársaság területén elhasznált robbantóanyag a következő volt:

	Láda	Érték koronában
Dynamit	42,369	4.428,775
Gélatine	217,897	27.477,300

Hivatalnok és munkás volt;

	Fehér		Fekete
	Hivatalnok	Munkás	Munkás
1897-ben	10,002	311	75,788
1898-ban	11,092	321	80,996

A fehér alkalmazottak 1897-ben átlag 7775, 1898-ban 8025, a feketék, az élelmet is beleszámítva, 937 és 862 koronát kerestek.

Az aranytermés 1897-ben 291.393,150, 1898-ban pedig 406.009,000 korona értéket képviselt, a mi 30% emelkedés az előző évvel szemben. Ebből a witwatersrandi bányákra 93·20,

a többire 6·77 és az alluvialis rétegekre 0·03% esett. A Witwatersrand fölfödözése óta a következő mennyiségű és értékű aranyat termelte :

	Unczia	Érték koronában	Több korona
1887	23,155	1.968,175	+
1888	208,122	17.690,370	+
1889	369,557	31.412,345	+
1890	494,817	42.059,445	+
1891	729,238	61.985,230	+
1892	1.210,867	102.923,695	+
1893	1.478,473	125.670,205	+
1894	2.024,159	173.753,515	+
1895	2.277,640	193.599,400	+
1896	2.284,728	194.201,880	+
1897	3.034,678	257.947,630	+
1898	4.295,607	377.500,000	+

E táblázat rendkívül érdekes, mert azt mutatja, hogy a witwatersrandi aranybányák termése évről-évre rohamosan növekszik. Hogy e növekedés még nem érte el legmagasabb fokát, az nemcsak természetes, hanem a világ legtekintélyesebb szakértőinek állításai szerint kétségtelen.

A witwatersrandi aranybányák fontosságának megértéséhez és méltánylásához azonban még egy kimutatás szükséges, mely lehetővé teszi az összehasonlítást a világ más aranytermő vidékeivel és országaival. E kimutatás szerint is Transzválé az elsőség.

	1897 Unczia	1898 Unczia
Transzvál	3.034,675	4.295,607
Egyesült-Államok	2.046,300	3.500,000
Nyug. Ausztrália	674,989	1.050,183
Queensland	797,000	918,100
Victoria	812,765	802,000
Új-Dél-Wales	292,217	341,722
Új-Sealand	251,645	280,176
India	389,779	401,833

Ismeretes dolog, hogy a háború iránt Angliában az alsó néposztályok is a legnagyobb érdeklődést tanúsították. Nem egy ízben történt meg, hogy a háború kitörése előtt és a háború folyama alatt a háborúspárt a háborúellenes párt mee-

*) A Jameson-féle betörés éve.

tingjeit szétverte. Ennek a sajátságos hangulatnak az a magyarázata, hogy a dél-afrikai aranybányák részvényei nagyrészt 1 font sterling (25 korona) névértékűek, mely körülmény lehetővé tette, hogy a részvénytársaságok alakulásakor vagy részvénytőkék fölemelésekor a kis tőkepénzesek, sőt a nép alsó osztályai is szerezzenek részvényeket, a mi meg is történt. Tévedés tehát azt állítani, hogy a dél-afrikai háború csupán a bankárok és nagytőke háborúja. Érdekelve van abban Angliának minden osztálya a legmagasabb köröktől a legalacsonyabbakig. Az érdeklődés és bizalom, melyet az angol kistőkepénzes a gyarmati vállalatok iránt tanúsít, nem épen az osztalék reményében leli magyarázatát. Kétségtelen, hogy erre is számít, ha nem is azonnal a vállalatok vagy részvénytársaságok megalakulását követő években. Egyelőre beéri a részvények árfolyamainak emelkedésével. Ha e szempontot figyelembe vesszük, igen érthetőnek fogjuk találni a paroxysmusig fokozott lelkesedést, melyet a háború folyamán a legjelentéktelenebb angol győzelem a londoni börzén keltett, mert ezzel a részvények árfolyamainak rohamos emelkedése járt. Egyéb-iránt általánosan ismert tény, hogy az angolok gyarmati vállalatainak sikerei más nemzetek fölött nagyrészt abban lelik magyarázatukat, hogy pénzzel győzik és várni tudnak, míg a vállalatok meg nem szilárdulnak. Erre a legmeggyőzőbb bizonyosság az, hogy 1898-ban 137 aranybánya-részvénytársaság közül csak 45 fizetett osztalékot, de azért a többi iránt a bizalom nem rendült meg.

A részvények árfolyamának csodálatos, szinte mesébe illő emelkedését az alapítás évének állapotához viszonyítva tünteti föl a következő táblázat 1898-ból:

Részvénytársaság	Részvénytőke koronában az alapításkor	A részvények értéke az 1898. évi osztalék alapján koronában
Angelo	6.875,000	49.843,750
Bonanza	5.000,000	21.250,000
City	8.500,000	47.812,500
Comet	5.625,000	18.281,250
Crown Deep	7.500,000	105.000,000
Crown Reef	3.000,000	43.500,000
Driefontein	5.879,450	30.132,150
Durban Rood....	3.125,000	18.750,000
Ferreira....	2.250,000	56.250,000
Golden Deep	7.500,000	82.500,000
Golden Estate	5.000,000	40.625,000

Részvénytársaság	Részvénytőke koronában az alapításkor	A részvények értéke az 1898. évi osztalék alapján koronában
Ginsberg	4.000,000	13.000,000
Glencairn	12.500,000	23.437,500
Henry Nourse	3.125,000	29.687,500
Heriot	2.796,600	19.826,200
Joh. Pioneer	525,000	5.512,500
Jubilee	1.250,000	6.562,500
Jumpers	2.500,000	14.062,500
Kleinfontein	5.781,250	15.898,425
Lancaster	7.248,759	19.934,050
Langl. Bl. B.	10.812,500	15.812,500
Langl. Est.	11.750,000	44.012,500
May Consol.	6.875,000	28.359,375
Meyer & Char.	2.125,000	10.625,000
Porges Randft.	12.187,500	30.468,750
Primrose	7.500,000	32.812,500
Rietfontein A.	7.937,500	13.890,625
Robinson	13.750,000	123.750,000
Roodep. Unit.	3.750,000	15.000,000
Rose Deep	10.625,000	95.625,000
Salisbury	2.500,000	5.625,000
Simmer and Jack	23.500,000	120.125,000
Stanhope	850,000	106,250
Treasury	3.375,000	13.921,875
Village M. R.	10.000,000	80.000,000
Wemmer	2.000,000	25.500,000
Windsor	2.500,000	8.281,250
Witwa (Knights)	8.125,000	39.609,375
Wolhuter	5.375,000	26.203,125
Worcester	2.393,050	6.580,175

E kimutatás szerint a részvényesek még akkor is meg lehetnének elégedve, ha semmiféle osztalékot se kapnának, mert némely bányarészvények eredeti névértéköknél 10—20-szor többet érnek és értékök a bányászati eszközök és módok tökéletesedésével és a viszonyok megszilárdulásával még inkább fog növekedni. A befektetett tőkék nagysága, a bányavételek óriási forgalma, valamennyi szakértő egybehangzó véleménye az aranytelepek gazdagságáról igen érthetővé teszi tehát az angolok érdeklődését a transzváli viszonyok iránt, a birtokáért folyó elkeseredett küzdelmet és óriási pénz- és véráldozatokat.

HEGEDŰS PÁL.

RENAISSANCE-TANULMÁNYOK.

Első közlemény.

I.

Ember, természet, társadalom; a renaissance befolyása mind a háromnak fejlődésére; egyéni élet; a középkor fölfogása; lovagság és szerzetesség; a renaissance fölfogása; a költészet a renaissance szolgálatában; a renaissance az emberiséget férfikorába vezeti be; köz és magán jó; egyéni és nemzeti érvényesülés; Villani nemzeti álma; a társadalmi nevelés eszméje; Firenze szerepe a renaissance kezdetén; a közép olaszországi városok törekvései a polgári szabadság megteremtésére; Barbarossa Frigyes és III. Sándor; III. Incze; tudományos törekvések a XIII. századtól kezdve; új irányelvek és törekvések a tudományban és az iskolában.

A renaissance az emberi szellem fejlődését két tényező fölhasználásával törekszik előmozdítani. Belemélyed az embernek mint egyes lénynek, individuumnak tanulmányozásába; ez az egyik tényező; a másik pedig a természetnek vizsgálása. Ez ugyan nem physikai, inkább philosophiai alapon történik, a miért az eredmény e téren nem nagy; de az emberi szellem fejlődésére mégis nagyfontosságú lesz.

Az emberi szellem a természet philosophiai kutatásai közben, a természet ismeretéről annak a társadalomnak ismeretére jut, a melyben az egyénnek, mint önálló, szabad, független lénynek kell élni.

Ez a társadalom ne legyen zsarnoka az egyes embernek; ellenkezőleg gyámolítója, segítője. Az egész emberre legyen jótékony hatással; tegye szabaddá annak értelmi, erkölcsi és vallási életét az igazságoknak ismertetésével, az igazságnak uralomra emelésével.

A nevelésnek és tanításnak van legnagyobb befolyása

az emberi szellem ilyen kialakításában és öntudatos vezetésében. Az iskolákat azért karolják föl a humanisták, igaz, hogy kissé későn, s azért törekszenek azokban új szellemet teremteni; régi alapokon, a középkori hagyományok figyelembevételével.

A renaissance jelzett irányú működésével előtérbe helyezi a subiectumot; nem mint jogi alanyt, mint a hatalom képviselőjét, hanem mint öntudatosan gondolkodni és cselekedni tudó és akaró lényt. Ennek az egyénnek, a szabad és független lénynek életét veszi védelmébe a renaissance, melyet később szabályozni akar.

A középkor nem ismeri az individuumot a szónak mai értelmében. Függésben van ekkor az embernek nemcsak vallási, hanem társadalmi, politikai, polgári élete is. Ezt a függést, a szabadság és önállóság eszméjének megfelelőleg, nem az emberi jogok állapítják meg, hanem a középkornak történelmi jogai, melyek a szabadságot és a függetlenséget a rendi alkotmány keretében ismerik, melyben a kiváltságos osztálynak jogai, a «misera plebs contribuens»-nek pedig csak kötelességei vannak. A jobbágyság, bár az emberi jog keretében, de polgári jogainak élvezete nélkül tengeti életét.

Hiányzik az általános «intellectuális élet», mely tisztán az emberi képességekben és tehetségekben bírja alapját, mely nem kivétel számba menő esemény, hanem általános követelmény gyanánt tünteti föl a tehetségeknek érvényesülését az állami, társadalmi és vallási életben.

A középkor, szerintem, az emberiség ifjúkora. Merész tervek, ideális lelkesültség, heroikus, de inkább a fiatal szívben, mint az értelemben alapuló törekvések, elszánt küzdelmek, önfeláldozó lelkesültség, és az élet realis követelményeinek kevés figyelemre méltatása jellemzik azt legjobban. Az álmok, a jövő képei jobban foglalkoztatják az embereket, mint a mindennapi élet kérdései; az egyéni akarat igazi lelkesültséggel szorúl háttérbe bizonyos eszmény előtt, hogy magát megtagadván, csak annak éljen. Egyszóval a középkor a lovagság és szerzetesség virágzó kora, mely az emberiség közjavát e két intézmény keretében, az egyéni érvényesülés háttérbeszorításával szolgálja, mely minden örömét, igazi boldogságát abban találja, hogy a lovagi, illetőleg a szerzetesi élet szabályokkal körülírt keretében éljen a közjónak, munkálkodjék annak érdekében.

Az emberiség, az egyes ember, nem bízik magában, képességeiben, tehetségeiben; azért akarja, hogy mások vezessék. Ez a fővonása a középkornak.

A renaissance emberei szakítanak ezzel; előtérbe állítják az egyént; önállóknak és függetlennek akarják nevelni az embert, a ki szabadságának érzetében éljen a társadalomban. A lovagság és a szerzetesség e törekvésnek útjában áll; a renaissance emberei tehát állást foglalnak mindkettő ellen; a szabadon gondolkozók a gúny fegyverével támadják meg mind a kettőt, hogy a pelengérre állítással megsemmisítsék.

A költészet a renaissance e költőinél nem az idealizmusnak áll szolgálatában, hanem a legerősebb realismusnak, mikor a középkori élet fölforgatásával az újabb kor életének akarja alapját megvetni, melyben a világ, a természet, az ember az egyéni jó szempontjából lesz első sorban az emberi értelem és ész tanulmányozásának tárgya. Nem akarják ezek a költők és a renaissancenak velök egy állásponton álló emberei az emberi törekvésből kizárni a közjót, csak jobban előtérbe helyezik az egyéni érdeket, az egyes embernek jólétét, mely, ha kifogástalan alapon áll, sem a philosophiai, sem a valláson alapuló erkölctan tanítása szerint nem kárhoz-tatandó.

A renaissance költői, tudósai és művészei vezetik be az emberiséget férfikorába és akarnak vezérlő elveket nyújtani azon emberek számára, kik férfias törekvéssel, egyéni képességeik szerint akarnak érvényesülni.

Ez persze nem zárja ki azt, hogy a jövőben is legyenek olyanok, kik a középkori lovagság és szerzetesség eszménye szerint akarják a közjót szolgálni; kisebb társadalomban, kisebb társaságban munkálkodnak az emberiség közjavanak előmozdításán. De a közjó előmozdításának eszméjét ne foglalják le ezek egészen és ne tűntessék föl a dolgot úgy, mintha az egyéni érvényesülés, az egyéni törekvés, az egyéni önállóság, függetlenség, ellenkeznék a társadalmi közjó fogalmával.

A hierarchián, a dynastián kívül érdemes az emberek életrajzaival foglalkozni, kik egyéni értéköknek köszönik jelentőségüket és nem állásuknak. Ezért szeretnek a renaissance emberei életrajzokat írni és olvasni, mint az ókor emberei szerettek, hol a teljes emberi és polgári jogok birto-

kában lévők tényleg nagy szorgalommal fejtették ki egyéni munkásságukat, és a görög, nemkülönben a római állami és társadalmi életben teljesen érvényesülhettek.

Az egyéni érvényesülést nyomban követi a nemzeti érvényesülés. A mai kor álláspontján adjuk a XIV. század elején megindult törekvésnek ezt a nevet, s pedig adatokra hivatkozva, teljesen jogosan.

Villani Jánosnak (Giovanni Villani) Firenzéről szóló történelmi művében olvassuk, hogy Jafetnek, Noé fiának, ötödizi unokája, Atalante király jött először Itáliába és Fiesole városát építtette. Atalante királynak, a ki Fiesolében halt meg, három fia volt: Italo, Dardano, Sicano. Az első Itáliában maradt és apjának örökségébe lépett, mint Itália királya; a másik, Dardano, Frigiába ment át és Dardania városát építtette, mely Dardano unokájának, Trója királynak nevére Trójának neveztetett. Laumedon király idejében először rombolták le Tróját, melyet a jó Priamos király fölépített. Priamos alatt történik Trójának második lerombolása, melyet a görögök hajtanak végre, és Dardano királyi utódainak Itáliába érkezése, a hol sorra városokat alapítanak (Padua, Velence) és Itálián kívül Német- és Franciaországban királyi méltóságra emelkednek.*)

Lehet-e nemzeti dicsőséget, egy országnak dicsőségét ékesebben megörökíteni, mint Villaninál találjuk?

Az emberiség történelme innét indul ki a mondai korszakban; Firenze közelében él és uralkodik az a nagy király, kinek három gyermeke a három világrészen uralkodik, kinek utódai azután visszatérnek szenvedéseik után az ösföldre, hogy azzal érintkezzenek és annak erejéből emelkedhessenek föl ők maguk is, utódaik, nemzetök is.

A történelmi kritika széjjeltépheti Villani nemzeti álmát; de a széjjeltépés után is megmarad az olasz dicsőségről álmodozó Villani okoskodásának fényessége, mely nemcsak a XIV. század embereinek lelkét babonázta meg, föl-emelő hatással van az ma is a történelem eseményeiről gondolkodni tudó és akaró emberre.

Firenze dicsőségében az emberi törekvések legnemeseb-

*) V. ö. Muratori: *Scriptores rerum italicarum*. Mediolani, 1828. XIII. k. 15. s. köv. ll.

bike tűnik szemeimbe, azé a törekvése, mely az egyéni és a társadalmi életben a munkától várja az emberiség boldogítását és ezzel az ember érvényesülését óhajtja előmozdítani.

Villani első hősei nem a romboló háborúban keresik a dicsőséget, hanem a városok építésében, a polgárok jólétének előmozdításában. A társadalmi nevelés az élet szempontjából szerepel az ő munkásságukban az egész vonalon; nem bárdot és íjjat akarnak az emberek kezeibe adni, hanem munkásszerszámokat, hogy építsenek; a földművelés eszközeit, hogy anyagi jólétet teremtsenek; az ipar és kereskedelem előnyeit, hogy az ész spekuláló ereje fejlődjék, egyúttal ez irányban is jólétet teremtsenek; és végre a tudomány igazságaira törekvő szellemet, mely lelkesedjék a tudás igazságáért, a művészet szépségeért, a vallási élet jóságáért és szentségeért.

Ebben az irányban és terjedelemben kellett volna fejlődni a renaissancenak; megteremteni az igazi emberi műveltséget és új irányt szabni a nevelésnek.

Firenze a XIV. század elején Európa legműveltebb városai közé tartozik. A város lakóinak nagy része kereskedelemmel foglalkozik; de nagy számmal vannak a tudomány emberei is. Dante ebben a környezetben, a tudomány és művészet classikus városában kezdi meg tanulmányait, melynek irányára, egész szellemére döntő befolyása van szülővárosának, illetőleg Olaszországnak.

A polgári szabadság Olaszország földjén születik. Már II. Ottó halála után,*) az öt évig és kilencz hónapig tartó interregnum alatt, Milanó város a X. század végén, Landulfó érsek idejében kivívja szabadságát; III. Ottó megjelenése azonban hódolásra készíti Milanót és a második ezer év a régi állapotban találja Italiát. De a városok a XI. századtól kezdve még inkább törekszenek bizonyos önállóságot és függetlenséget biztosítani a maguk számára. Ebben a törekvésben megelégszenek kezdetben kevésel és az időtől reménylik ügyöknek rendezését és győzelmét.**)

*) Meghal Rómában 983-ban, huszonnyolcz éves korában; fia III. Ottó ekkor csak négy éves.

**) A történetírók az 1106. évet tartják az olasz szabadság születési esztendejének; ezen évtől kezdve alakulnak át az olasz városok köztársaságokká és önálló kormányzathoz jutnak. A köztársaságok élén consulok állanak; számuk különböző: kettő, három, négy, sőt

A császárok a X. századtól kezdve különböző mentességeket és kiváltságokat osztogatnak, melyek mind emelik a városok tekintélyét és a szabadságnak is kedveznek.

A városi hatóságot a nép választja, mely kezdetben nehezen indul meg; de később privilegiumok, szerzett jogok segítségével jobban és jobban tért hódít.

A welf és gibellin-harcz már első eredetében mutatja, hogy a főhatalom érdekében folytatott küzdelem. Az elkeseredésig fokozott viaskodás a mindennapi életre kártékony, romboló volt; de jog tekintetében az egyéni és testületi jogoknak győzelmét segítette elő.

Eredetére nézve a következőket beszélük.

A welf és gibellin elnevezés Németországból került Itáliába és így jogosan mondhatjuk, hogy a küzdelem Németországban keletkezett. Németországnak két fejedelme egymásnak legyőzetése, sőt tönkretéveése céljából élet-halál harcra esküdött össze egymás ellen. Mindkét fejedelemnek több város volt birtokában, melyek közt kettő különösen nagy hírnévre vergődött; az egyik fejedelemnek a híres városát *Guelf*-nek, a másikat pedig *Gibellin*-nek nevezték. A mikor tehát megüzenvén egymásnak a háborút, fegyvert ragadnak, rövid idő alatt oly nagy gyűlölettel és elkeseredéssel törtek egymás ellen, hogy az összes németeket, részben akaratak szerint és önszántokból maguk részére megnyerték, részben akaratak ellenére az egyik vagy a másik pártjára állani kényszerítették. Rövid idő leforgása alatt a pártoskodás annyira elharapózott Németországban, hogy nem lehetett ott találni egyetlen embert, kit a pártszenvédelem magával ne ragadott volna. A kik *Guelf* fejedelmét támogatták, azokat elnevezték *guelfek*-nek, (welf), a kik pedig Gibellin fejedelmének pártján voltak, azokat *gibellinek*-nek hívták.

Luccának egy időben hatvan consula volt. V. ö. Muratori IV. 5. 6. 50. ll. Henrik idejében, ki mint király ötödik, mint császár negyedik, a ki Henrik édes apjának halála után 1106-ban kezdett uralkodni, veszi kezdetét az olasz szabadságra való törekvés. Az ő uralkodása kezdetén történt, hogy a nagy szabadságban élő milánói polgárok, a királyi fegyveres beavatkozást megvetve, vitás ügyeiket a királyi véleményezés megvetésével fegyverrel intézték el, és ennek az érdekében egyes városok polgárai független köztársaságot alkottak. V. ö. Muratori IV. 4. 5. ll.

Ez a pártszenvedély nemcsak egész Németországot rontotta meg, hanem azon időtől kezdve, midőn átesapott Italiába, ugyanazt eredményezte itt is, a mit Németországban; széltében-hosszában elterjedvén, mindent megrontott. Mert bár igaz az, hogy már az előbbi időkben voltak viszálykodások a római pápák és a római császárok közt, és ebben az időben is két párt volt Itáliában: az egyik a pápa mellett és a császár ellen, a másik szívvel-lélekkel a császár mellett és a pápa ellen, mégis voltaképen a fönnebb említett új pártviszályok hozzájárulása következtében oszoltak két részre Itáliának összes lakosai, még pedig úgy, hogy a nyilvános és a mindenki előtt általánosan ismert pártszenvedély egész Itáliát annyira hatalmába vette, hogy Itáliának lakosai, első sorban Itáliának, azután másoknak általános bámulatára a Németországból átesempészett welf és gibellin elnevezésben a szó szoros értelmében gyönyörködtek.*)

Milanó és Lombardiának többi városai, melyek a XI. század kezdetétől jogban, hatalomban, vagyonban nagy lépésekkel haladnak előre, Barbarossa Frigyessel szembeszállnak és utoljára is győznek; a genialis fejedelem szent Márk templomában kibékül a zaklatott III. Sándor pápával és az eddig ellenséges két hatalmasság megöleli egymást Velencez terén.

A pápaság dicsőséges korszaka kezdődik, melynek zenithje III. Incze (1198—1216.) idejére esik, midőn a nagy-eszű pápának tekintélye a fejedelmi jogok és hatalom korlátlanságának határt szab, és védelmébe veszi a városokat, az egyéni és testületi szabadságot.

Utolsó intézkedése is két hatalmas város czivakodásának megszüntetése, Genuának és Pisának kibékítése volt. A városok emelkedésével **) az egyéni önállóság, függetlenség

*) V. ö. Muratori XIX. 1016. l. Ugyanerre nézve Muratori IV. 606. s. köv. ll.

**) Bár igaz az, hogy azok a történelmi események, melyeket itt elbeszélünk, a Kr. utáni 1500. évet megelőző három, illetőleg négy század történelmi eseményeinek sorában első sorban az olaszországi történelem körül forognak, észre kell azt venni mégis mindenkinek, hogy Itália történelmében, azóta, mióta a longobardok betörték Itáliába, nem volt ehhez hasonló század, mely annyi és oly fontos anyagot szolgáltatott a történelemnek, és a mely idő

nyilt vagy hallgató elismerésével a tudományok virágzása is lépést tart; a XIII. század az európai tudományos életnek sok tekintetben aranykorszaka.

Az egyetemek tekintélye nagy; a tudós tanárok előadását férfiak, ifjak, százával hallgatják. A theologia és a philosophia-tudomány mellett a jog és természettudományok is virágzanak; bár a két utóbbi, általánosságban, még nem emelkedett arra a tekintélyre, melyben a két előbbi részesül.

A szellemi élet újulásának mutatkoznak már jelei; a jog és természettudomány művelése az ember, az élet, a természet megfigyelésére vezeti az embereket. A biztos haladás eszközei azonban hiányoznak az embereknél; kezdik ugyan belátni, hogy a jelen élet, a nagy természet megérdemli, hogy az ember belemélyedjen; az iránt sincs kétség, hogy az ember és a természet vizsgálása a földi boldogság megteremtésének egyik eszköze. És miért ne nyújtaná ki kezét a földi boldogság után; miért zárkózzék el az elől egészen; miért tekintse ezt a földet egyedül a siralom-völgyének, mikor csak tőle függ, hogy a boldogság helyévé varázsolja azt. Vigyetek be ebbe az édenbe, így kiált föl ennek az újkornak embere, és én megteremttem ott boldogságomat!

A jelzett boldogság módjának és eszközeinek megismerésére a görög és római remekírók művei kínálkoznak. Ezért támad a XIII. század végén és a XIV. század elején mohó vágy az emberek lelkében a classikusok tanulmányozására.

A humanisták e föllépését a XIII. század sajátos viszonyai előzik meg.

szellemének megismerése érdekében több írónak tanulmányozása szükséges, hogy ezeknek segítségével Itáliának anyagi és szellemi életét megismerhessük. Ebben az időben már nem csak két nép vagy talán két király közt folyt a küzdelem, hogy a főhatalmat elnyerjék Itáliában, hanem az általános fölforgatásba belekeveredik minden város; és azt lehet mondani, hogy a három, négy százados küzdelemben nem volt Itáliában egy város sem, mely ebben a hosszú ideig tartott, sokszor szomorú eredménnyel járó küzdelemben részt ne vett volna és a küzdelem szítása érdekében a történelem színpadján meg ne jelent volna. V. ö. *Praefatio Muratori in Chronic. Mutinense* XV. 553. l.

II.

Biblia és haladás; a társadalom keresztyén szelleme; ellentétes áramlatok a szellemi életben; Dante a szellemi áramlatban; az újkor evangéliuma; Dante tragikuma; a jogállam és culturállam eszménye; a renaissance törekvése a culturállam megteremtésére; Dante föllépését megelőző szellemi mozgalmak a XI. századtól kezdve; Dante tanulmányai; Mussato Albert, Brunetto Latini; Dante költészete az újkor szolgálatában; Biblia, Homeros, Divina Commedia; Dante a városok szolgálatában; irodalmi kényszer a renaissance kezdetén; hatása Dantéra, Petrarcára, Boccaccióra; nemzeti költészet; nemzeti politika; iskolák a nemzeti szellem szolgálatában; egyéni tökéletesedés a társadalomban; a renaissance az egyén és a társadalom szolgálatában; Róma és Firenze vetélkedése; egységes Olaszország; a nemzeti törekvések jogosultsága; Dante költészete és a nemzeti szellem; Dante minden idők tanítója; Dante tanítja először az újkor eszméit; miért nem kezdődik a világtörténelemben az újkor Dantéval?

A XIII. században a szabadabb gondolkodás határozottabban jelentkezik Európában. Első eredménye az, hogy a biblia ellen a tudós világ egy része állást foglal. Alcuni gia riguardavano la Bibbia come una grande allegoria; altri la tormentavano colle sottigliezze scholastiche.*) István tounayai püspök így ír III. Celestinnek. «Oggi v'e tanti scandali, quanti scritti, tante bestemmie quante pubbliche discussioni: e tra la confusione della scuole pare non si pensi che a proporre, quistioni stravaganti, a rischio di non saperle risolvere.»**) A második részen állanak szent Ferencz, szent Domonkos, Rolandino és Abbertino Mussato, Dante, Villani; ekkor épül Olaszországban több székesegyház: a sienai (1284.) a s. Maria dei servi Arezzóban, a szent Mihály Firenzében, a perugiai és a pistojai kevéssel ezután. A s. Martino Luccában 1304-ben rest.; a s. Martino Pisában 1332-ben; Italián kívül Német és Franciaországban is ilyen mozgalmat tapasztalunk: 1248-ban épül a kölni dóm, az ulmi 1277-ben és a speiri; ez időtájban a strassburgi; az amiensit 1288-ban fejezik be; ezután épült a párisi Notre Dame, a rheimsi, a roueni stb.

Ily ellentétes áramlatok hatását érzi az újkor megteremtője, Dante Alighieri. Életrajzát először Villani, utána Boccac-

*) *L'Europa nel secolo di Dante*, 15. lap.

**) Ugyanott.

cio írta meg. Arezzói Lénárdtól is van Dantenak érdekes életrajza, melyben sokszor vitáz Boccaccióval. Boccaccio életrajzából a következőket közlöm: Az Úr, az egész világ Királya születésének 1265. évében, midőn a római császárság Frigyes (II.) halála után szünetelt, a pápai széken pedig IV. Orbán ült, született költőnk Firenzében, az ősi családi házában, elég kedvező viszonyok közt. Már gyermekkorában mellőzi a korral járó gyarlóságokat és kedvteléseket; a tudomány és a művészet érdeklik; összes idejét tanulásra fordítja, és mindenkinék bámulatára nagy eredményt mutat föl; kortársai irigyléssel nézik szellemi nagyságát.

A tanulmányokban egyáltalában, de különösen az elméleti tudományokban, a magány és a nyugalom csendjében képes csak munkálkodni az ember; másként nem tesz szert alapos ismeretre; nem viszi előre a tudományt. Danténk jól tudta ezt; a mikor tehette, fölkereste a magányos és elhagyott helyeket, hogy csendjökben érlelje meg tudományos ismereteit.

A szerelem korán ébredszik szívében. Még csak kilencz éves, mikor Folco Portinari firenzei úrnak nyolcz éves szép és kedves beszédű, szellemes leányába, Bicie-be (Beatrice) szerelmes lesz.

A gyermekszerelem állandó hatással lesz lelkére; pedig a leány másnak lesz felesége. Míg ő távol van, tanul Bolognában, vagy Paduában, illetőleg Párisban, Beatrice férjhez megy. Ez egy hypothesis csak, melyet egyetlen okmány támogat. Egy közjegyzői okmány ez, Folco végrendelete, melyben leányának: «Dominæ Bici-filiæ meæ et idori domini Simonis de Bardis» 50 florenczi fontot hagyományoz.**)

1290-ben az imádott angyal meghal; ez búskomorra teszi a titokban szerelmes Dantet és lelki egyensúlyának meghibbanásától fél környezete. Legjobb orvosszernek megházasítását gondolják, s a híres Donati családból vesz feleséget, a kit Boccaccio és Arezzói Lénárd Gemmának neveznek.

*) Dante nevének magyarázata: Dante Allagherii (filius), sive Alligherii vel Adligherii, vel Aligherii. Voltakép Durante a neve, kicsinyítve Dante.

**) V. ö. Lánczy Gyula: *Történelmi kor- és életrajzok*. Budapest, 1896. 113. lap.

Dante egész élete, Gemma feleségéhez való viszonya is, sok hypothesisra szolgáltatott okot.

Azt mondják, hogy Beatricet nem tudta felejtetni és Gemmát igazán sohasem szerette. Egy bizonyos, az, hogy a házasságból több gyermek születik.

Ez a körülmény is súlyosabbá teszi helyzetét, mikor a számkivetés kegyetlen ítélete kényszeríti, hogy a sors szeszélyeire bizza feleségét és négy kis gyermekét. Vándorútjában először Veronába jó; innét Bolognába, Bolognából Paduába, honnét újra Veronába költözik.

A tudomány és művészet szeretete kíséri vándorútjaitban; enyhíti szenvedéseit. Kétszer is átmegy az Alpokon, majd tudományszomja Párisba hajtja. Lelkesedéssel mélyed a philosophia- és hittudomány tanulmányozásába; nagy eszének erejével bámulatos előhaladást tesz mind a kettőben. Páris tudósai bámulva magasztalják nagy tudományát. *)

Szívével mindég szülővárosán, Firenzén csüng; naponként sóhajtozik és óhajtva reméli a visszatérést.

Hatalmas férfiak, ezek közt luxemburgi Henrik római császár, pártfogolják és szorgalmazzák szülővárosánál a visszatérésre szóló engedély megadását; hiába minden törekvés; reménye nem teljesül.

A tudomány szeretete sem csillapítja honvágyát; fölveszi a vándorbotot és Itáliába jó. Bolyongásai közben Ravennába érkezik.

Romagnának ebben a híres városában élt ekkor egy gazdag és tudományt pártoló lovag: Polenta Guidó, a tudósoknak ismeretes jóakarója. Házába fogadja; itt hal meg 1321 szeptember 13-án 56 éves korában, Itáliának legnagyobb embere. Sirja Ravennában van; sírirta így hangzik:

Jura monarchiæ superos flegetonta lacusque,
Lustrando cecini, voluerunt fata quousque,
Sed quia pars cessit melioribus hospita castris,
Auctoremque suum petiit felicior astris.
Hic claudor Dantes patriis extorris ab oris,
Quem genuit parvi Florentia mater amoris.

Boccaccio szerint középtermetű; hosszúkás arcza és sasorra volt.

*) Az újabb kritika párisi időzését és tanulását elveti.

Tudományát és működésének fontosságát emeli ki ez a vers :

Theologus Dantes nullius dogmatis expertus,
 Quod foveant claro philosophia sinu ;
 Gloria Musarum, vulgo gratissimus (olim) auctor,
 Hic jacet, et fama pulsat utrumque polum.
 Qui loca defunctis gelidis regumque gemellum
 Distribuit loycis retoricisque modis.
 Pascua Pieriis denum resonabat avenis :
 Atropos heu ! lectum livida rupit opus.
 Huic ingrata tulit tristem Florentia fructum,
 Exilium Vati patria cruda suo.
 Quem pia Guidonis gremio Ravenna Novelli
 Gaudet honorati conticuisse ducis.
 Mille trecentenis ter septem Numinis annis
 Ad sua septembris idibus astra redit.

(M. Giovanni del Virgilio di Bologna.)

Arezzói Lénárdnál van egy érdekes hely, mely költészeti és tudományos munkásságára vonatkozik.

Közönségesen, mondja Arezzói Lénárd, kétféle költőt ismerünk. Az egyik mindent önmagából, eszéből, kedélyéből teremt; a másik ellenkezőleg nem önmagába mélyed kizárólag, hanem költői munkásságában a tudomány, tanulmány, különböző tárgyú tudás, művészet és okosság vezérlik. A második osztályú költők közé tartozott Dante. Bámulatosan járta a philosophiában és a theologiában ; astrologia, aritmetika, geometria mindig kedves tanulmányai ; sokszor mélyed a történelem tanulmányozásába ; sok és különböző könyveket olvas ; virrasztással és fáradtsággal tesz szert ismeretekre. Lelki szükséglete a tudomány, mely nélkül nem tud élni.

Villani írja : a kereszt fölmagasztalásának ünnepén hal meg ; ez pedig szeptember 14. ; az idézett vers szeptember idusát említi halálozása napjának ; ez meg szeptember 13. Villani írja, hogy körülbelül 56 éves, mert születési éve sem bizonyos. Boccaccio az 1265. évet említi és IV. Orbán uralkodását. De IV. Orbán 1264 október másodikán meghal ; e szerint IV. Orbán uralkodása idejében (1261—1264.) született Alighierinak Durante (Dante) fia.

Szükszavú életrajza is elárulja, hogy rendkívüli ember. Munkásságának iránya, törekvéseinek szelleme még világosabban mutatja ezt. Nagy eszével kutat mindent, érző szívével boldogítani akar mindenkit. A kutatásban szerencsés ; a

boldogságban nincs része. Nagy szelleme csak évszázadok múlva vívja ki a győzelmet; eszméi uralkodnak az új korban.

Firenzében, a Santa Croce templom előtt van Dantének szobra. Bánatos arcza szomorú kifejezéssel tekint szülőföldjére, a «parvi amoris» városra, mely a száműzetés keserű kenyerével űzte ki falai közül nagy fiát.

Ebben a bánatos arczban más is van kifejezve. A jövőbe lát a XIV. század e mély gondolkodója, mely nyugalmat varázsol arczára, látván, hogy Olaszország az emberi művelődés előmozdítását, az új eszmék győzelmét, az ő szellemében fogja évtizedek múlva valósággá tenni.

Az igazságok, az eszmék nem bilincselik le az embereket, hanem szabadokká teszik. Az egyénnek, az Istentől önállóvá és szabaddá teremtetten embernek jogait, tehetségeit és képességeit fejleszteni, tökéletesíteni és nemesíteni igyekszik minden tényező, mely az egyénen kívül áll; az élet boldogságának élvezéséből nem zárnak ki senkit, sőt a szeretet és igazságosság erényeinek uralomra jutásával, mindenkinél előmozdítani törekcszenek azt.

A kiváltságok helyébe lépnek a természetes jogok; az egyéni képesség szerint határozzák meg minden ember működésének körét.

Az újkor evangéliuma ez, mely az egyéni szabadságon és tehetségeken alapul, melynek a világtörténelemben nincs nagyobb apostola Danténál.

Az apostol eszméinek hirdetésében szerencsétlen lesz; mint tragikus hős elesik a harcban, melyet eszméi támasztanak a világon.

A pragmatikus történelem fénye mellett kisértsük meg megvilágítani Dante tragikumának okát.

A fehérek és feketék harca, a welf és gibellin küzdelem folytatásaképen, erősen dühöng Firenzében, Dante életében.

Nem lesz érdektelen ennek a nagy küzdelemnek eredetét megvilágítani.

Pistója az első város, melyben a fehérek és feketék versengése kezdődik 1298-ban. A város polgárai rendezett viszonyok közt, sőt jólétben élnek; mindenre van hát idejük, még veszekedésre is. Köznévén Pistójának veszekedő polgárait:

cancellariusoknak nevezik, mely elnevezés a város egy dús-gazdag polgárától származik, kinek a neve: Cancellarius.

Ennek a Cancellariusnak nagy családja van; sok gyermeke és unokája; fegyverfogható fiainak és unokáinak száma százra rüg. Atyjok, illetőleg nagyatyjok nevével és vagyonával együtt tekintélyét is öröklik; hamarosan a városnak tekintélyre és hatalomra első polgárai lesznek. Sőt nemcsak Pistójában ragadják magukhoz a hatalmat; egész Toscánában ők lesznek a helyzet urai. De a tekintély és a nagy gazdagság viszálynak táplálója; a legkisebb ok elég arra, hogy fegyvert ragadjanak és vért ontsanak. A viszály örvongó dühhé változik és kedvöket találják az ellenségeskedés szításában.

A veszekedő felek megkülönböztetés végett neveket vesznek föl; a legközönségesebb a fehérek és feketék elnevezése.

Azt mondják, hogy Cancellariusnak két felesége volt; azokat a gyermekeit, a kik az első feleségétől születtek, feketéknek hívták; a kik pedig második feleségétől származtak, azokat fehéreknek nevezték.

Ennek a nagyon hatalmas és soktagú családnak czivódása lassanként átlépte a család határait; nemcsak egész Pistóját vonja bele az életre-halálra menő küzdelembe, hanem magával ragadta Firenzét összes polgáraival és colonusaival, Firenzével együtt nemsokára egész Itáliát; a viszálykodással járó gyűlölségnek magvait hintvén el, romlására szolgált ez a viszály egész Itáliának. Nem betegség ez most már Itáliában, hanem romboló dögvész, mely mindenütt utat tör magának. Általános uralmának egyik eredménye az, hogy a versengő olaszok elhagyják a welf és gibellin elnevezést; ez időtől kezdve egész Itáliában a fehérek és feketék pártja küzdenek.★)

Dante a fehérek pártjához tartozik és mint ilyent kergeti száműzetésbe a hatalomra jutott fekete párt.★★)

Tudnunk kell, hogy a fehérek és feketék küzdelme is a

★) V. ö. Muratori XIX. 1014—1016. II.

★★) Abban az időben, mikor a fehérek ellen, hosszú időn keresztül, a városban és a városon kívül egyaránt, az öldöklés, a rablás, a gyujtogatás különböző pusztításaival dühöngött a győzelmes fekete párt, — utoljára a polgárokat sujtható legnagyobb büntetéssel lépnek föl a fehérek ellen: számkivetésbe kergetik őket. Ezeknek sorában volt Dante, a költő is, kit szintén száműzték. Muratori XIX. 1023. I.

jog és hatalom kérdése körül forog; verseny az előbbségért. Szakasztott ügy, mint a pápa és császár versenyeztek az elsőségért; az első az egyházi jogra, a másik pedig a római jogra támaszkodik, midőn a főhatalmat magához akarja ragadni.

A küzdelem további történelme, a fehérek és feketék harcában, nem a két főhatalom birtokosaira, hanem az önállóságra, szabadságra törekvő városokra és emberekre szorítkozik.*)

A jogállam megteremtésének gondolata lelkesíti a hatalom embereit, és erre a célra áldoznak vagyont, egyéni tehetséget, életet.**)

De ennek a jogállamnak építése sajátságosan bizarr módon történik.

Az alapokat, mely a népnek, a nemzetnek jogokat adott volna, teljesen mellözik; és a biztos alapok mellőzésével a souverain jogállamok tetőzetét építik meg, melyekben hatalmas vezérek és zsoldos katonák az urak.

Ez a jogállam, illetőleg a sok kis fejedelemség, melynek urai közt sok a zsarnok, lassanként elveszíti az érdeklődés tekintélyéből származó varázserőt; a culturállam ideája támad föl egynéhány nagyra törekvő férfiú agyában. Ezek a nagyratörő emberek nem a jognak, nem is a hatalomnak, hanem a tudománynak és művészetnek emberei. A cél, sőt még maga az eszme is, chaotikus bizonytalanságban él lelkekben; de nemes lelkesültséggel, tetterős, férfias akarattal, újságvágyból táplálkozó erélyes kitartással valami rendkívülit óhajtanak létesíteni a tudomány és művészet világában. És, igazán fatális végzet, a kezdetet csak úgy elhibázzák, mint a hatalom és a jog tekintélyes férfiai elhibázták. A reformot fölülről kezdik; a tudomány világában, egészséges és egységes alap hiányában, nem képesek hosszú időre általános érvénnyel munkálkodni a tudomány terjesztésének extensivi-

*) Részben fajharc; a latin és germán népek küzdelme.

**) A középkor jogi fölfogásának jellemzésére értékes mű: *Oculus pastoralis, sive libellus erudiens futurum rectorem populorum*. Anonymo auctore conscriptus circa annum 1222. Omnis potestas a Deo est, et ille rectoralis — így kezd; tribus est præcipuis vallata præsidiiis, quibus feliciter adjuvatur: justitia videlicet, reverentia et amore. Justitia in rectore, reverentia in subditis, amor requiritur in utrisque. Muratori IV. 98. s. következő lapok.

tása és intensivitása érdekében. Nagy tudósai lesznek a XIV. és XV. századnak; de nem tudnak módot találni arra, hogy a tudomány, mely bennök van, mely előtt a XIX. század legvégén is hódoló tisztelettel hajol meg a tudás világát ismerni szerető és akaró emberi értelem, az iskola segítségével az egész emberiségnek közkinccse legyen.

Culturállamban legfontosabb tényezők az iskolák; a szellemi élet templomai, egyúttal várai. A legnagyobb gondban kell tehát részesíteni az iskolákat, ha igazi kulturális nemzetté akarunk lenni.

A renaissance első embereinek halhatatlan érdeme, hogy a culturállam megteremtésére törekszenek. Dante és kortársai azonban nem az iskola segítségével teremtik meg a culturállamot, hanem más tényezők fölhasználásával, melyek reformtörekvéseik megvalósítására alkalmasok voltak.

Mert nem Luther, hanem Dante és társai az új korszak reformatorai, mely a XIV. századdal, Dante föllépésével kezdődik, melyben az emberi szellem nagy küzdelmeiben, egyéni érvényesülésében, jogai és képességei fölhasználásával bevezeti a művelt világba az új kor evangeliumát, melynek alapgondolata az egyéni és nemzeti önállóság és szabadság tiszteletben tartása, az értelem és a szabadakarat isteni, természetes jogainak elismerése, emelése, védelmezése.

Dante föllépése csak az előbbi századok szellemi mozgalmai után vált lehetségessé.

A XI. század végén erős a reformmozgalom minden téren. A tudományos kutatás szabadsága, az emberi ész ereje nyilatkozik meg Abaelard munkásságában; a hit és az ész összeegyeztetése legközvetlenebb törekvése Anselmnek és az utána induló scholastikusoknak; az egyházi, politikai és társadalmi élet békéjének megteremtése, az önálló, független hatalom jogkörének elismerése, tiszteletben tartása, az egyén jogainak védelme csillámlanak ki a százados harcokból, melyeket pápa és császár, városok és fejedelmek, püspökök és tudósok folytatnak egymással.

Nagy harcoknak mindig nagy az eredménye.

Mint a természet vihar után megtisztul a vidék, a látóhatár szépsége elfelejteti a dühöngő orkánt, az emberiség küzdelmei is mindig hasznára válnak az embernek. A politikai, társadalmi harcok jogokat teremtenek; az egyén érvé-

nyesülése előtérbe lép, a mivel mindig együtt jár a tudomány haladása is. A renaissance épen ebből a szempontból fontos. A welf és gibellin harcok elcsöndesedése után a kifáradt emberek, a jog, a hatalom kérdésének kutatása helyett, a világhoz, természethez, emberhez fordulnak, hogy ezeknek tanulmányozásából teremtsék meg az egyén és az emberiség boldogságát és megvessék alapját a culturállamnak.

Erre hivatott is volt a renaissance.

A renaissance lényegéhez tartozik a világnak és az embernek fölfedezése. Ez az oka, hogy a renaissance művelői sokoldalú tudósok. Dante tanulmányozza a természetet; műveli a természettudományt; szépen jártas a scholastica-theologiában, a philosophiában, költészetben és szónoklatban egyaránt.★)

Hogy Dantet helyesen ítélhessük meg, négy dologra kell tekintettel lennünk: személyiségére, a tudományokhoz való viszonyára,★★) politikai álláspontjára és végül szerelmére.

★) V. ö. *Dante e il suo secolo*. Dante hatszáz éves születésnapjának ünnepére készült 1865-ben, «ordinando solenni onoranze al Divino Poeta, dimonstra l. Italia vie piu degna di Lui». Firenze, 1865. Pagina XXVI. 956. I. k. XVI. 1—474. II. k. X. 475—956.

★★) Tudományos műveltségére vonatkozó tanulmányok. *La religione e la pietà di Dante*, Mauro Ricci. D. S. P. Külön is megjelent, két kiadásban; a második Firenzében, 1885.

La theologia di Dante, Pagano Paganini.

La philosophia di Dante, Augusto Conti.

Della politica di Dante Alighieri,

Terenzio Mamiani della Rovere,

La civiltà e la poesia nella Divina Commedia,

Silvestro Centofanti.

I Ghibellini nel secolo di Dante, Pasquale

Villari.

Gli ordini religiosi nella Divina Commedia,

Abbate Luigi Tosti,

Accenni del Poema alle dottrine astronomiche, Giovanni Antonelli.

Accenni del alle scienze fisiche e matematiche, Guglielmo Libri.

Accenni del alle dottrine geologiche e specialmente geographiche Lorenzo Parete.

Delle arti belle in relazione alla Divina

Commedia, Pietro Selvatico.

Dante e la Biblia. Mons. Jacopo Bernardi.

Személyét tekintve, modern ember, Krisztus és Sokrates tanítványa, ki fáradságos gonddal törekszik önmagát megismerni és oly őszinteséggel nyilatkozik magáról, hibáiról, mint szent Ágoston tette confessiójában.

Önéletrajzának soraiból ismételve kitűnik becsvágya, a hírnév után való törekvés; az a kellemes érzés, melyet a halhatatlanság tudata, a költői név örök időre fönmaradó büszkesége táplál, a mi a renaissance férfiainak jellemző vonása.

Dante mint költő és tudós járt úton halad; megelőzik őt Mussato Albert (1261—1330.) és Brunetto Latini (1230—1294). Az első politikus, diplomata, historikus és költő, kit először koszorúztak Paduában költővé; költeményeit, latin nyelven írott munkáit tudósok és a nép egyaránt olvasták. Mint történetíró szakít a régi iránynyal, mely a történelmet nem is tudta máskép képzelni, mint a világ teremtetésétől vagy legalább a vízözöntől kezdve. Mussato korának történetét írja meg (1310-től 1329-ig); a múlt eseményeit a jelen élet előnyére akarja fordítani; az egységes Olaszország eszméje lelkesíti, melyre a legalkalmasabbnak véli a római császárságnak Itáliával történendő egyesítését.

A mellett a poesis szépsége elbájolja; azt óhajtja, hogy mások is kivétel nélkül gyönyörködve tanulhassanak. Századának szelleméhez ragaszkodva, úgy akarja föltüntetni a poesist, mint a theologiának egy részét.

A második Brunetto; költő, historikus és rhetor, Dante tanítója, kinek hatása alatt a mester azon gondolkozott, hogy halhatatlan művét, a *Divina Commediat* latin nyelven írja meg. Brunetto, Scarniano nemes család ivadéka, Firenzét a benne lábrakapott czivódások miatt elhagyja és önkéntes száműzetésben Franciaországban tartózkodik. Életrajzírói

Dante e Virgilio, Ignazio Montanari,

Dante e Petrarca, Giuseppe Fracasetti.

Dante e Shakspeare, Giulio Carcano

Bellezza drammatica del Poema, Francesco

Dall'Ongaro

Analogia dell'antica lingua italica con la greca e la latina e co'dialetti viventi a illustrare il libro della volgare eloquenza, Ariodante Fabretti stb. stb.

A tanulmányok *Dante e il suo secolo* (I—II. k.) czimű munkában jelentek meg, Firenze, 1865.

egy retorikai munkáról emlékeznek meg, melyet száműzetése alatt készített.*)

A két író az irodalom és művelődéstörténelem lapjain nagy tanítványuk révén foglalja el tisztességes helyét. A kezdet dicsősége az övék marad; de a szellemóriás, Dante, nemcsak folytatja, hanem győzelemre is viszi mestereinek törekvését.

A mi homályosan él Mussato és Brunetto lelkében, azt a tudomány mélységével, a művészet örök szépségeivel és a vallás glóriájával igazzá, széppé, tökéletessé teszi; a költészet népszerűvé, illetőleg egyedivé és nemzetié, a szellemi élet legfontosabb tényezőjévé. Mint az egyes embernek, a nemzetnek is önállóságot és függetlenséget, erkölcsi alapon álló szabadságot akart adni, ugyanezt az önállóságot, függetlenséget, erkölcsi alapon álló szabadságot adja az «isteni poesis»-nek is.

Dante költészete önállóságában, függetlenségében a legnemesebb eszméknek áll szolgálatában; előmozdítja az erkölcsi, vallási, értelmi jólétet. Ezt a célt az idealizmus segítségével éri el; ez az idealizmus nem jó ellenkezésbe a mindennapi élettel; ellenkezőleg a mindennapi életet mindig szem előtt tartja és ennek tökéletesítésére szolgálnak az idealizmusnak összes tényezői.

A költészet Dantenál háromnak áll szolgálatában: val-

*) Brunetto politikai törekvésére vonatkozólag értékes: *La politica che maestro Brunetto Latini della citta Firenze puose*. Cod. chart. sœc. XV. (Firenze, Bib. Laurentiana, plut. 76. Cod: 74.)

Egyéb művei: *Il tesoretto*, olasz nyelven; encyclopedikus mű és allegorikus; de alig ment szerzője tovább a bevezetésénél, Brunettonak is van az ókorból vezetője, Ovidius. Dante utánozza, midőn Vergiliust választja vezetőjének. A másik mű: *Grand tresor* (tesoro) francia nyelven. Ez is encyclopedikus, de nem allegorikus, mint az előbbi, és nem vers, hanem próza. Van benne cosmologia, természetrajz, történelem és földrajz, erkölcsstan, szónoklattan és jogtudomány. Becsét is annak köszöni, hogy korának tudományát összefoglalta; fontos az, hogy a mindennapi életet érdeklő politikai kérdésekre is kiterjeszkedik munkájának jogtudományi részében. Nemesak kiterjeszkedik, ennél többet is tesz. A politikát úgy tünteti föl, mint a legmagasabb tudományt, melyet első sorban kell tanulmányozni. Nem a theologia, Brunetto szerint, az első tudomány, hanem a politika. Brunetto van nagyobb hatással Danterára; az itt említett két munka világosan mutatja azt. Természetesen Dante másoktól többet tanult; de az impulsust mégis Brunettótól kapja.

lásnak, tudománynak, művészetnek. De nem igázza le egyik sem; ellenkezőleg, a vallásnak igazságai csak úgy fölemelik és megneemesítik, mint a tudomány megmagyarázott és kifejtett tételei, illetőleg megmagyarázandó hypothesisei és a művészetnek örökérvényű szépségei. Értelmi és erkölcsi alapon így őrzi meg az isteni költészet teljes önállóságát, szabadságát is, midőn alárendelt eszköz nem lesz senkinek kezében, hanem az értelmi és erkölcsi helyes alapon álló ember vonásának megfelelően, az igazságok hatása alatt teljesíti hivatását.

A világirodalomban a költészetnek ilyen fölfogása nem szokatlan. A tudomány, a művészet az örökszépnek állhat szolgálatában, a mely mind a kettőt viszonyba hozza az erkölccsel és az erkölcs révén az erkölcsiség összekötő kapcsolatával, az egység képviselőjével, az örök Istennel.

De a költészetről elvileg vallott e tételt oly mesteri tökéletességgel valósította meg a *Divina Commedia*-nak nagy költője, hogy a biblia és Homeros mellett Dante költeménye a világ harmadik legnagyobb könyve. Az emberi tudás nagysága szükséges hozzá, hogy megérthessük és élvezhessük. Nem is habozom állítani, hogy minél nagyobb lesz az emberiség tudományos műveltsége a jövőben, annál nagyobb lesz Dante könyvének tekintélye. Ez magyarázata annak a bámulatos elragadtatásnak, melylyel Olaszországon kívül is Dante kultusa naponként terjed.

A *Divina Commedia* megközelítőleg alapos megértése fölülmulja egyes ember képességét. A hatszáz éves jubilæumi ünnep alkalmából Olaszország szaktudósai írtak Danteről egy-egy tanulmányt.*) Németországban pedig Dante-Gesellschaft keletkezett, mely Dante tanulmányozását tűzte ki célul.

A világirodalomban nincs költő, kinek megértése oly nagy körütekintést kívánna, minőt Dante költeménye kíván. A classicusokat ismeri, sőt csodálva bámulja; Vergiliusban mesterét, eszményét tiszteli. De épen oly szorgalommal tanulmányozza Aquinói szent Tamást; philosophiájában, theológiájában egyaránt jártas. A *Divina Commediát* nem lehet megérteni Aquinói szent Tamás ismerete nélkül.

Az ókor jámbor Aeneasának szende költője, a szűzies Vergilius, a kereszttyén tudományosság alázatos lelkű, láng-

*) V. ö. 70. lap második jegyzetet.

eszű írójával együtt élnek a költő lelkében; lelkesíti őt az egyik is, a másik is.

A pogány eszmék összezavarásának bizonyos jelei, habár csak szórványosan, mutatkoznak már Dantenál is; a keresztyén szellem mégis uralkodó elem költeményében.

Az ókor bámuló tisztelete, erős nyilatkozatai ellenére, melyekben a pápai széket épen úgy nem kiméli, mint a fejedelmi és egyéb tekintélyt, Dante keresztyén tudós; egyházának mint hívő és tudós ragaszkodó gyermeke.

Tudománya encyclopædikus; de azért mély, alapos. Philosophia, theologia, jog- és államtudomány terén egyaránt jártas; önálló gondolatai, eszméi, gondolkodó, kritikus főnek mutatják, a ki nemcsak bölcsekedik, hanem teremteni, használni is akar.

Bár becsvágyó ember, tetteinek rúgója még sem az újságinger, hanem a közjó, melyet szolgálni, ügyét előmozdítani, életének legközvetlenebb célja.

A humanisták közül legtöbben fejedelmi udvarokban szeretnek tartózkodni; a fejedelmeket ünneplik költeményeikben, kik a nyújtott halhatatlanságért hálásak, csengő elismerésben, aranyakban részesítik a költőket. Dante nem magasztalja a fejedelmeket; múzsáját a fejedelmi alakok nagysága, hatalma nem lelkesíti, inkább arra törekszik, hogy a városok fejlődését mozdíthassa elő, mint költő és tudós.

A városok fejlődésével kapcsolatos az ókor cultusa. Az ókor cultusa viszont össze van kötve a nemzeti élet és szellem cultusával, az olasz költészet tisztelő szeretetével.

Az első renaissance érdemeinek kellő méltánylása szempontjából egy fontos körülményt nem szabad elhallgatni. Irodalmi dolgokban soha sem volt a kényszer oly nagy és oly erőszakos, mint a renaissance kezdetén. Dante és Petrarca Boccaccióval együtt ingadoznak; az első az *Infernó*t latin nyelven szedi hexameterekbe, és mindig kísérti a gondolat: jobb is volna latinul írni költeményeit. Petrarca latin költeményeibe szerelmes; szonettjeit nem sokra becsüli.

A közvélemény zsarnoki befolyását mutatja e három nagy szellem ingadozása, melytől alig képesek magukat függetleníteni; vaslánczai alatt nyögnek. Nagy szellemök mégis megszabadul a közfelfogás e lidércznyomásától és a renaissancenak, mint említettük, egyik fényes vonása, az olasz köl-

tészetnek szeretete, mely az egyéni és nemzeti törekvések, aspirációk elismerésében, védelmezésében, művelésében, és mindkettőnek apotheosisában tud és akar csak megnyugodni.

Főnséges gondolatok, melyek ezzel kapcsolatosak. Nem kifejtetten, a létrejövés első stadiumában élnek ezek a renaissance embereinek köztudatában. Innét az életbe kellett volna átvinni és népszerűsíteni a tudományt, művészetet, költészetet.

Nemzeti politika hiányában azonban ez lehetetlen volt. Villani János azt írja Firenzeről: «rocca ferma e stabile della liberta d'Italia».

Hivatása közé tartozott Dante századában a nemzeti politika megteremtése. Nem rajta mult egészen, hogy ez nem sikerült.

A nemzeti élet egészsége és erőssége sok tényezőtől függ. Legfontosabb ezek között az erős nemzeti szellem megteremtése, mely a szellemi élet összes jelenségeire, a szellemi élet egészére, a nemzet lelki világának legnagyobb és legkisebb mozzanataira egyaránt kiterjed.

Nazionalita, idézhetjük a Dante-Albumból, non e solo l'agglomerazione d'una stirpe umana sotto unico governo; ne l'aggregazione artificiale piosomen violenta d'alcuna provincie della stirpe stessa, forzate a viver in una comunella politica che forse disamano.*) A nagy költőnek, Dantenak ez volt az ideálja. Fájdalom, korában csak az övé és kívülé senkié.

Az én meggyőződése az, hogy minden másképp történik, ha a renaissance tudósai, humanista Mæcenasai, nagyobb figyelemre méltatják az iskolákat; a tanügyet a politikai élet egyik legfontosabb tényezőjének tekintik és annak fölvirágoztatására törekszenek. Az iskolákból, ez esetben, egyénileg öntudatos, szabadságra törekvő, szabadságukra féltékeny emberek kerülnek ki, kik egyéni szabadságuknak lényegét abba helyezik, hogy polgári, társadalmi, vallási kötelelességeiket teljesíthessék és igazi szabadelvűséggel tiszteljék minden embernek jogát. Nemzeti érzések a szeretet és igazságosság alapján vitte volna bele mindenbe, a mi a nemzeti élet nagygyá tételére, a nemzet egészének jelenére, jövőjére, értelmi, erkölcsi, vallásos meggyőződésére, jogaira és külső életére vonatkozik, hogy az eszmék és a törekvések azonossága és

*) *L'Europa nel secolo di Dante.* 10. lap.

nem egyedül a név, (olasz, firenzei, paduai; római) nem is egyedül a nyelv legyen a nemzeti szellem hőmérője, a nemzeti szellem intensivitásának karaktere.

Az egyén így lett volna szabadabb; a nemzet, a város, jogi és erkölcsi testület nagygyá. Az újkor kezdetét üdvözölhetnők, mely rombolás nélkül, szellemi munkával, az iskolák és az előszó erejével, nemzeti irodalmi művek fölhasználásával vette volna kezdetét és biztos alapokra fektette volna az emberiség tudományos, vallási és művészeti életét.

A hatalom, csekély kivétellel, keveset tesz ennek a célnak a megvalósítására. Egyes nagy szellemek önfeláldozó munkássága volt e tekintetben kiváló fontosságú, kik az emberiség áradó szeretetétől áthatva vállalkoztak a nagy munkára.

Az egyénnek, az egyes embernek tökéletesítése a társadalmi élet keretében történik. A renaissance nagy szellemei, első sorban Dante, a társadalmi élet követelményei szerint akarják az egyénnek tökéletesítését előmozdítani. A társadalmi pædagogia bent van Dante műveiben, a humanisták törekvéseiben is.

Ebből magyarázható meg az a nagy befolyás, melyet a renaissance emberei a társadalom legkülönbözőbb osztályú embereire, első sorban a hatalmon álló férfiakra gyakorolni akarnak.

Összekötő kapcsolatot akarnak teremteni az emberek között; nem érdekek, hanem eszmék, elvek, igazságok segítségével.

Az államban, ez határozott törekvése a renaissancenak, uralkodják a törvény, a társadalomban pedig az erkölcs. Ez alapon fejlődik az egyéni szabadság respectálása, egyúttal a politikai jogoknak a rendi alkotmány korlátain kívül kiszélesítése, vele együtt a jogállam megteremtése.

A jogállam megteremtése után természetes módon jó létre a culturállam és a culturállammal egyidejűleg az újkori eszméknek, az egyéni szabadságnak, a társadalmi egyenlőségnek, a vallásos szeretetnek diadala.

Nem tudom, látják-e mások, de én, a renaissance mozgalmaiban, mondhatom, világosan látom egyeseknek erre a célra irányzott törekvéseit. Dantenál és az első renaissance lelkes tudósainál, művészeinél, valamint követőiknél különösen előtérbe lépnek e törekvések.

Tudomány, művészeti erő, vallásos lelkesültség együtte-

sen szerepelnek a nagy szellemek eszközeiben, melyekkel az újkornak társadalmát meg akarják teremteni.

Az átalakított jogi és erkölcsi alapon álló társadalom a hatalmi téren, az államok életében is, változást idézhet elő, mely az államok erősségét nem a fegyverkezésben, a fegyveres erő nagyságában, hanem a társadalom erkölcsi életének tisztaságában, az egyes államok szoros jogainak uralmában törekedik megvalósítani. Ennek megvalósításában benne van az örök béke nagy gondolata is, melynek létrejötte kettőtől függ: az erkölcsös társadalomtól, a jog alapján álló, törvényeket tisztelő államtól.

Firenze, Dante szülővárosa, a XIII., különösen a XIV. század történelmében, nagy szerepre vállalkozik. Nem elégzik meg azzal, hogy Olaszország nagy városa legyen, az olasz nagy városok feje, Itália központja akar lenni.*) Róma és Firenze a középkor folyamán már rivalisok, Firenze az egységes Olaszország fővárosa akar lenni.

A florenziekről a XIV. században azt tartották, hogy éles szemök van, de rossz nyelvűek. Firenzéből 1300-ban többen, köztük Dante és Villani János, Firenze történetírója, jelen vannak a jubileumi búcsún Romában és tapasztalják, hogy VIII. Bonifác uralkodása alatt Róma hanyatlik. Ekkor fogamzott meg Villani lelkében a gondolat: megírja szülővárosa, Firenze történetét, a mely Róma helyett az uralomra van hivatva. Kétszáz év múlva, VI. Sándor alatt, szintén jubileum van Romában; ekkor még jobban nyilvánvalóvá lesz a pápai tekintély hanyatlása; sokan várakozásaikban csalódva, a legtöbben vallásos megbotránkozással hagyják el az örök várost; a zarándokok borús sejtelve megsűgja a bekövetkező zivatart. VIII. Bonifác idejében is van már zivatar; de eredményeiben nem oly veszélyes az. Nem hoz létre

*) Pisa történetírója az 1294. év eseményeit beszélván el, így jellemzi a firenzeiket: *Superbiæ vento inflati, atque occultis consiliis malisque artibus in Pisanum semper populum conspirantes.* Muratori, XV. 977. l. A hagyomány szerint Firenzét Julius Cæsar alapította. Firenzét Róma leányának tartották. Muratori XIII. 39. s köv. lapon. Firenze történelmére nézve sok érdekes adat van: *Monumenta historica de rebus Florentinorum*, auctore Gino Capponio ab anno 1378. usque ad annum 1419 cum continuatione Nerii illius filii usque ad annum 1456. Muratori, XVIII. 1099, s köv. ll.

sem politikai, sem vallási változást. Pedig a politikai téren új törekvések észlelhetők; egyes emberek lelkét a bevezetendő változások élénken foglalkoztatják. Ezek közt van Dante.

Az egységes Olaszország Dantenak ideálja. Politikai szempontból kifejti ezt *De monarchia* című művében, általános művelődési, különleges nemzeti szempontból foglalkozik ezzel nagy költeményében.*) Előszóval korábban síkra kelt eszméjének érdekében, melynek szomorú és keserves eredménye volt a feketék boszút lihegő büntetése, Danténak száműzetése.

Az újkor történelme világosan mutatja a nemzeti törekvések jogosultságát.

A nemzeti élet csak oly jogos, erkölcsileg kifogástalan alapon állhat, mint az egyéni élet. Az egyénnek szabad önmagát szeretni; illetőleg az erkölcsi alapon álló önszeretet alapja az egyéni tökéletességnek.

Valamint az egyénnél az önszeretet önzéssé fajulhat, mely jogtalan is, erkölcstelen is, a nemzetek életében szintén bekövetkezhetik az önzés veszedelmes stadiuma, melyben lelketlen törekvések, beteges áramlatok, egészségtelen eszmék és gondolatok mételyeznek meg a nemzeti életet, tesznek tönkre minden eszményibb törekvést.

Mindenre nevelni kell az embert, ebből csak az következik.

Nagy szellemek kiváltsága, hogy önmagukat tudják nevelni és ki tudják vonni környezetök hatása alól. Az ilyen nagy emberek vezetői lesznek az emberiségnek; eszméik, törekvéseik az egész emberiségnek, első sorban szűkebb hazájoknak közkincsei, melyek évszázadok viharán diadalmaskodnak és időtlen időkig közkincsek maradnak.

A számkivetésbe üzött Dante is a nemzeti szellem és törekvések közkincsét hagyta örökségbe hazájának. A hozzá annyira igazságtalan, vele szemben méltánytalan, sőt ellenséges érzelmű szülőföldjének rossz akaratát igaz szeretettel viszonozta, jólétét szívében hordozta; számkivetésének szomorú perceiben is fiúi kegyelettel gondol a hálátlan édes földre.

*) Pur nondimeno, Dante sembra aver profettato all'Italia la presente unita politica, la monarchia temperata di liberta, il disfacimento del poter temporale dei papi e il dover ritornare la chiesa cattolica a maggiore sincerita e uso di vita spirituale. V. ö. *Delle politica di Dante Alighierii*. 137. l.

Firenzének nyelvén szólal meg muzsája is abban az időben, midőn általános meggyőződés volt a tanult emberek környezetében, hogy a halhatatlanság babérkoszorúját csak latin nyelven írt munkával, latin beszéddel lehet megszerezni.

A nemzeti nyelv Dantenál a nemzeti szellemnek, a nemzeti törekvésnek organuma. A politikai szempont és a műveltségi tekintet egyaránt figyelembe jönnek; az általános emberi követelmények elől sem zárkózik el; de az egyéni élet önállósága és szabadsága, az erkölcsileg tiszta alapon álló nemzeti szellem és a hitre támaszkodó vallásos élet Dantenak legnagyobb fontosságú eszméi; életének ideáljai, lelkének ábrándjai.

Bár nem iskolamester, korának és minden időnek nagy-
eszű tanítója, a ki a humanismus szellemében gondolkodó és élni akaró emberekre minden időben nagy hatással lesz.

A költészet Dantenál a gyönyörködtetve tanítás eszköze. A tudóst csak úgy bámuljuk Dante költeményeiben, mint a költőt, politikust és vallásos lelkű embert. Mint költő lett világhírűvé; de az ő költői tehetsége az emberi lélek összes tehetségeit működésbe hozta, mindenekelőtt az értelmet és az ésszt.

Művész létére sokat tanult, sokat tudott és ítélőereje teljes épségben jelentkezik mindenkor.

Reformatori szerepre alkalmas egyéniség, a ki nem szűk körben akar hatni, hanem az egész emberiség szellemi életének kialakítására törekszik üdvösen közreműködni; az értelem, a szív és az akarat világának újjáteremtését célozza nagy eszméinek, megezáfolthatatlan igazságainak erejével. Az eszmék, melyeket hirdet, az igazságok, melyekért a szülőváros száműzetésbe kergeti, az újkor eszméi, az újkor elfogadott és kifejlesztett igazságai.

És az utókor mégis hálátlan lett a nagy szellemhez, mint kétszáz év múlva Genua szülöttéhez; nem az ő nevével hozzák kapcsolatba az újkor feshő hajnalát.

A történelem, melyben a tények logikája nyilatkozik, beszámol ennek a jelenségnek okával.

Tessék meghallgatni:

Dantenak világirodalmi, pædagogia jelentősége is költői jellegéből következik. Ő maga is tudja ezt, midőn a költészet szépségével hódítani akar és életének egyik törekvése gyanánt

tűzi ki a lenézett, a megvetett költészet fölemelését; illetőleg azt, hogy a költészetet az őt megillető méltóságba helyezze.

A XIV. század folyamán néhányan Olaszország tudósai és intelligens férfiai közül megértik a költőt; el is fogadják eszméit, sőt meggyőződéssé érlelődik lelkökben a gondolat, hogy hazájok nagyságának előmozdítása a szellemi téren kivivandó győzelemmel történik, melynek legbiztosabb eszköze, az idők körülményei szerint, a költészet művelése, a költészet virágzása lehet.*)

Firenzének két nagy fiát, Petrarcat és Boccacciót, Dante halála után is, Dantenak szelleme lelkesíti, melynek tőlök telhetőleg propagandát csinálni törekcszenek. Az eredmény, fájdalom, nem nagy. A Dante műveit magyarázó Boccaccio, mikor a kérelhetetlen halál elragadja rajongásig szeretett barátját, Petrarcat, nem találja többé helyét szülőföldének polgárai között, kiknek számára egynéhány évtizeddel előbb oly jó kedvvel írta meg pajzán meséit; s panasz hangján említi, mennyire nem szeretik az emberek, még Firenzében is, a művészet városában, az alma poesist, mely a három firenzeinek lelkét enthusiaszmussal töltötte el.**)

Nem csekély fontosságú a kérdés: mi az oka annak, hogy a költészet a középkor századaiban siralmasan mostoha sorsra jut, hogy a költők tekintélye mindig kisebb lesz.

A kérdés megoldása a művelődéstörténelem és a pædagogia történelmének lapjaira egyaránt világosságot vet.

ACSAY ANTAL.

*) Danten, Petrarcan és Boccaccion kívül mások is írnak olasz költeményt. Gorellus költeménye érdekes, melyben Arezzo város történelmét olasz nyelven írta meg. Mellékelem a Gorellus magyarázatát. Gorellus=Gregorius; a latin Gregoriust Toscanában Chirigoronak mondták a XIV. században, rövidítve Goronak, — kicsinyítve: Gorellusnak. Gorellus költeményének czíme: *Cronaca di ser Gorello in terza rima interno a i fatti della città d'Arezzo ab anno 1310 usque ad annum 1384*. Megjelent: Muratori, XV. 809 s. köv. II.

**) Dante és Petrarca műveihez már a XIV. században készülnek magyarázó jegyzetek, (commentariusok). Boccaccio jól tudja ezt; panaszra arra vonatkozik, hogy a költészet és az irodalom népszerűsítése, az irodalmi műveltség, Dante és Petrarca remekműveinek ismerete ellenére, lassan halad és nem tud általános lenni.

A KÍVÁNSÁG.

Beszély.

I.

Az öreg orvos hálósobájában vidám tűz lobogott.

Maga az öreg még az ágyban feküdt, eltelve oly férfi boldogságával, a ki élete munkáját befejezve látja. — Ha az ember egy félszázadon át naponként tizenkét órát ült a kör-orvos rázós kis szekeren, rázatva és zötyögtetve köveken és göröngyökön, akkor szabad néha világos nappal is heverészni, kivált ha az ember tudja, hogy munkája rátermett fiatal kezekben van.

Elnyújtózkodott, kinyújtotta törődött tagjait s újra a párnákba temette időfölszántotta sápadt arczát, melyet fehér szakáll-tüskék fedtek, mint a vén granitsziklákat az islandi zúzmó.

De a megszokás, ez a szigorú úrnő, a ki őt annyi éven át napkölte előtt fölkelte, akár volt rá szükség, akár sem, most sem hagyta pihenni.

Sohajtott, ásított, megpirongatta magát lustaságáért s aztán a csöngettyű után nyult, mely ágya mellett, az éjjeli asztalkán állott.

A gazdasszony, épen olyan szürke és megtört, megjelent a küszöbön.

— Hány óra, asszonyság? — kérde az orvos. Az érde-
mes schwarzwaldi óra, mely az orvos ágya fölött függött s melynek éles ébresztő hangja sokszor oly kelletlenül rikoltott bele a hajnali álomba, azon nap óta, melyen a fiatal assistens Gromowoba megérkezett, nem volt többé fölhúzva. — Hadd

jusson mindig eszembe, hogy már most az életem is áll, — szokta mondani az öreg.

— Három fertály nyolcz, orvos úr — válaszolt az öreg asszony, s a kályha körül szorgoskodott.

— Ejnye, — kiáltott az orvos fölülve, — milyen lajhár lettem! — Nézze meg az ember! — Jött-e levél?

— Igen; egypárat a posta hozott, egyet pedig a fiatal Hellinger úr maga, vagy két órával ezelőtt.

— Két órával — hisz akkor még koromsötét volt.

— Igen; — azt mondta, a majorba megy, nem várhat. — Tegnap este is járt itt, s vagy két órát várt, míg a «Fekete Sas»-ban tetszett lenni.

— Miért nem küldtetek értem? — kiáltá az orvos a jó öreg zsörtölődők zsémbeskedő hangján.

— Hát nem megtiltotta a fiatal úr? — kiáltotta vissza a gazdasszony ugyanazon a hangon, mely nem dacznak látszott, hanem az öreg úr lénye visszhangjának. A dolgozószobában ült tíz óráig, — azaz hogy nem igen ült, hanem föl-alá szaladgált, beszélt, nevetgélt magában, — én nem is ismertem rá arra a csendes, nyugodt emberre, — aztán sört hoztam neki, hat üveggel; mind megitta, nekem meg kocczintani kellett vele, — egészen bolond volt.

— Ej, lám, lám, — mormogta az öreg maga elé mosolyogva, — úgy látszik, Olga van a játékban. Végezetre még — na, megkapom-e ma azokat a leveleket, vagy sem? — kiáltott hirtelen, mintha dühös lenne, de arcza nevetett.

S a mint a gazdasszony dörmögve engedelmeskedett, az orvos biztos kézzel húzott ki a csomóból egy levelet, a melyen nem volt bélyeg; a többit egy pillantásra sem méltatta.

Keze reszketett a fölindulástól, míg a papírt szétnyitotta. És míg olvasott, szürke arcza egészen sugárzott az örömtől.

Kedves öreg bátyám!

Te légy az első, a ki megtudod. Bárcsak itt volnál, hogy megszoríthatnám hű vén kezed, és szemtől szembe mondhatnám el, a mit szívem érez! — Még nem is tudom — a fejem szédül, ha rá gondolok! — Bátyám, te a legnagyobb szükség napjaiban segítője és gyámola voltál családomnak, — te voltál az egyetlen, a ki pártját fogtad Mártának, mikor mindenki — még szüleim is — elfordultak tőle. Nem birtad őt

nekem megtartani, bátyám. — Isten elvette tőlem, de mikor feleségem holtteste mellett fejem az örülettől majd szétszakadt, te az öledbe vetted és úgy beszéltél hozzám, mint valami pap.

És igazad lett. Persze, hogy még egyszer fölédjek, s olyan legyek, mint akkor voltam, mikor még a kenyérkereset gondjai s a vágy Márta után fejemet nehezé és tompává nem tették, nem hiszem, hiszen ezt maga Márta — maga a feleségem sem tudta elérni csendes boldogságunk három esztendeje alatt. De a mi örömet és békét még nyújthat az élet, úgy látszik, mintha most akarná ide adni. Te tudod, bátyám, hogy szerettem meg mind jobban a holtért való fájdalomban az ő hugát, Olgát. Hiszen neked mindent megvallottam és nálad kerestem vigasztalást, ha az önvád gyötört, hogy hűségemet feleségemhez már a gyászévben megszegem. — S te azt mondtad erre: Ha a megboldogult egy második anyát kereshetne gyermekének, vajon mást választana-e, mint a hugát, a kit utánad legjobban szeretett a világon? Lelkem mélyéig megijedtem, mert sohasem mertem volna szememet hozzá fölémelni. De te nem szüntél meg bátorítani, míg végre nyolcz nappal ezelőtt bátorságot vettem s megkértem, hogy sorso-mat ossza meg velem.

Tudod, hogy elutasított.

Mily halottsápadt lett, mint nyújtotta nekem kezét, míg fölegyenesedve azt mondta: verd ki ezt a fejedből, Róbert, én nem lehetek a te feleséged. Elsompolyogtam és azt gondoltam magamban: jól van, megérdemelted vakmerőségedért.

És ma — bátyám, nem vagyok képes leírni!

Elakad a kezem. Oly nagy ez a boldogság, oly váratlan, — alig bírom el! — Holnap, bátyám, holnap mindent elbeszélek.

Reggel a majorba kell mennem, délben hazajövök s akkor próbálok anyámékkal beszélni. Anyám még semmit sem sejt. Az ő számításai megint meghiusultak, s Olga keservesen megszenved majd ezért. Félek, hogy a házából is kiutasítja. Csak már az én fedelem alatt lenne.

Hajnali három óra — mára elég.

Hálás és boldog öcséd
Hellinger Róbert.

Az öreg orvos egy könnyet törölt le arczáról.

— A jó fiú — mormolta, — hogy rohannak forró agyában egymáson keresztül-kasul az érzelmek, s milyen egyszerű, milyen becsületes tetőtől talpig. Igazán, ez megérdemel téged, te derék, büszke gyermek. Róbert az egyetlen, a kihez szívesen adlak. És most ki akarom tudni, hogy neked is van-e bizalmad öreg bátyádhoz. Tüstént meg akarom tudni.

Nevetve és mormolva ásta fejét a párnákba. Aztán egyszerre nagyot kiáltott, hogy hangja mint a mennydörgés zúgott át a házon.

— Mennydörgettét — hol a nadrágom?

A nadrág előkerült s öt percz alatt az öreg fölöltözve állott a tükör előtt, csak szürke parókája hiányzott még fejéről.

— A kalapom, kabátom, botom! — kiáltott ki a folyósóra.

— De a kávé, szent Isten, a kávé — kiáltott vissza az öreg gazdasszony a konyhából, ha lehetséges, még hangozabbban.

— Na, hát akkor hamar! — mennydörgött vissza az orvos. — Mire a leveleket elolvasom, itt legyen!

Türelmetlenül szitkozódva vette elő a levélcsomót, mely eddig észrevétlenül feküdt az éji asztalkán. Borárjegyzékek, — Isten áldása legyen Cohnon, — egy szegény, vak apa, a kinek újszülött gyermeke van, — aztán egyszerre visszahökkent, mialatt újra egy mosoly futott át vonásain.

— Mennydörgettét, ezt nem vártam, — mormolta jóízűen. — Ez sem tudott aludni, míg öreg bátyját be nem avatta boldogságába. Ez szép töletek, gyerekek! Ezt vissza is szolgálom.

Azzal az örömteljes mohósággal, a melylyel Róbert levélét fölbontá, tépte föl e borítékot is.

De alig kezdte olvasni, midőn egy halk nyögéssel két lépést visszatántorodott, mint a kit orvtámadás ért. Barna arcza krétafehér lett, szemei kidülledtek, s vén, száraz kezei, mint valami karmok, úgy markolták össze a remegő papírt.

Mikor a gazdasszony a kávéhozta, gazdáját a pam-lag sarkában ülve találta, mereven ült, mint egy tuskó, homlokán nagy verejtékcseppek gyöngyöztek, s fénytelen, merev szemei a papírra meredtek, melyet kezei még mindig göres-sen szorítottak.

Jézus, Mária, orvos úr, — kiáltott a gazdasszony s a tálczát csörömpölve ejtette az asztalra. A zörejre magához tért az orvos, vizet kért s két nagy, mohó kortyot ivott, a maradékkal megnedvesítette homlokát és halántékát s intett a gazdasszonynak, hogy távozzék.

Aztán bezárta az ajtót, fölvette a levelet a földről, s reszkető, elfojtott hangon olvasta :

Kedves atyai barátom !

Mikor e sorokat olvassa, én már nem élek. A morphiум-csöppeket, melyeket ön rendelt, mikor Márta halála után nem birtam aludni, gondosan összegyűjtöttem és megőriztem ; remélem, elég erejük lesz, hogy engem békéhez juttassanak. Ön, a ki úgy bánt velem, mintha második atyám lett volna, ön legyen az egyetlen, a ki megtudja, miért határoztam magamat e lépésre. A hosszú téli éjszakákon, mikor a vihar söpörte a házfödelet, s én nem tudtam aludni, leírtam mindazt, a mi már oly régóta gyötör és nem hágy megnyugodni, míg örökre el nem aludtam. Könyvpolczomon Heine munkái mögött egy kék iskolai irkát talál. Vegye magához, mikor senki sem veszi észre. És ha végig olvasta, jöjjön ki siromhoz, s imádkozzék értem egy Miatyánk-ot.

Gondoskodják róla, hogy Márta mellé temessenek.

Nagyon szerettem őt. Ő az, a ki maga után von.

Ön mindent meg fog érteni, ha történetemet elolvasta. Talán többet tud titkomról, mint sejtem. Betegségemben, akkor, bizonyosan szörnyű dolgokat fecsegtem, máskép miért küldte volna ön el ágyamtól rokonaimat ?

Megborzadt attól, a mi istentelen ajkaimról napvilágra jött ?

Sajnál-e ? Megvet-e ? — Nem, ön bizonyára nem vet meg engem ; hogyan szerethetett volna különben annyira ? Csak olvassa végig az irkát. — Abban minden benne van.

Eredetileg nem önnek volt szánva. Sok év multán, mire mi ifjak megvénülünk, annak a férfinak akartam elküldeni, a kié a lelkem, hogy tudja meg, miért tagadtam meg egyszer tőle kezemet.

Máskép fordult a sors. Ma egy önfeledt pillanatban nyakába borultam. Későn láttam be, hogy már most előle nincs menekvés.

De — inkább meghalok, mintsem az övé legyek.

Még egy kérés fekszik a szívemen. Egy haldokló kérése, — s ha teheti, ön bizonyára teljesíti.

Titkolja el a világ s főképen az előtt a férfi előtt, hogy öngyilkos voltam. Hadd higye ő, hogy az öröm ölt meg. Minden nyomot megsemmisíték, a mi öngyilkosságra mutathatna, s minden jel azt fogja bizonyítani majd, hogy agy- vagy szív-szélhűdés ért.

Egész szívemből kérem, tegye meg még ezt az egyet értem. Szívesen halok meg és félelem nélkül. Oly rég nem aludtam már rendesen, hogy szükségem van a nyugalomra.

Bremer Olga.

Az öreg egészen tehetetlennek érezte magát.

Tántorgott, ökolbe szorította a kezét, homlokára ütött, s aztán újra egy székre rogyott.

— Hisz ez örültség, tisztán örültség, — nyögte s a ve-rejtekét letörölte homlokáról. — Mi jutott eszedbe, gyermek? Mi homályosította úgy el lelkedet? Szegény, szegény kedves gyermekem!

Újra fölugrott s reszkető kezeivel kalapját és kabátját kereste.

Segíteni, segíteni! Elvitatni a haláltól áldozatát! Ez töltötte el egész lelkét.

Egy pillanatra az a gondolata jött, hogy talán még sem cselekedte meg komolyan, de ezt rögtön elvetette. Másképp ismerte, mintsem hogy hihetett volna bátortalansága ily fölgerjedésében s erélye elszunnyadásában.

De talán kevés volt a bevett adag, talán a hosszú idő — hiszen több egy événél, hogy Márta gyermekágyban meghalt, s akkor adta ő neki altatóul, — hátha e hosszú idő gyöngítette a méreg erejét. — Igen, igen, így volt, így kellett lennie! Ha rosszul teszik el, a morphium fölbomlik s hatás-talanná lesz.

Tehát előre, — menteni, a mi menthető.

Keresve futott körül a szobában. Nem tudta, mit keres. Aztán újra a levél után kapott.

— És aztán mit kívánsz tőlem? Gyermek, gyermek, azt hiszed, olyan könnyű az esküt megszegni? Mint a záptojást, elhajítani a kötelességeket, a melyekhez félszázadon át hívek voltunk? Gyermek, te nem tudod, mit kívánsz egy becsületes embertől.

Egészen szemei elé tartá újra a papírt, s még egyszer elolvasta azt a helyet.

«Egy haldokló kérése ez, — tegye meg még ez egyet értem.»

Ránczos vén arczán nagy könnyecseppek gördültek le.

— Nem lehet, gyermekem, nem lehet, akármilyen szépen tudsz is kérni. S akárhogy akarnám is, csak elárulnám magamat. Gyenge, öreg holmi vagyok, nem vagyok már ura az izmaimnak. Észrevennék rajtam az első tekintetre. De hogy — az öreget — ne hiába — kérd — legalább — megkísértem, magadért és Róbertért meg kell menekülnöd. Mennydörgettét, öreg, még egyszer az életben légy férfi, meg kell mentened, meg kell — kell — kell!

S a mily gyorsan törődött csontjai birtak, kisietett, el a kulcslyuknál leskelődő gazdasszony mellett, ki a téli reggelre, melyet nedves, szúrós permeteg kristályok töltöttek meg.

II.

Mint a legteljesebb vidámság és lelki nyugalom képe ült a reggeli-asztalnál az idősebb Hellinger házaspár. A sárgaréz kávéfőzőből, melynek kifényesített gyomrára a szén tüze bibor visszfényt vetett, könnyű kékes füst szállt föl, aztán kis felhőkben az asztalra lapult, elhomályosítva az ezüst czukortartót s finom harmattal koszorúzva a kávéscsészéket.

Hellinger úr, a kinek hófehér, gondozott szakálla és formás, piros, fiatalos arca volt, mely életkedvtől s jóságtól ragyogott, kék-virágos székében kényelmesen hátradőlt, térdeire húzta török hálókabátját, s nyugodt megadással várta, mit szab elébe mára a sors felesége személyében.

Ez épen egy késhegynyi szodát tett a kávéfőzőbe, aztán nagy czerimoniával törülte meg újjait damaszt kötényébe, mely oroszosan széles piros-tarka szalaggal volt beszegve. Fehér főkötője, melynek szalagjai a kövér áll alatt oly szorosan voltak összekötve, mint valami sisakszorító, egy kevéssé a bal fülére csúszott, s durva, jól táplált őrmester-arca, melynek vonásai duzzadtak voltak, mint szokás öregasszonyoknál, a kik férjökkel együtt cognacoznak, vállalkozási kedvvel és

erélylyel tele ragyogott ki csipkeszegélyéből. Meglátszott rajta, hogy megszokta az uralkodást és mások elnyomását, s az állandó boszankodás mosolya, mely ajkai körül játszott, maga elárulta, mily szilárdan szokta keresztül vinni terveit.

Hogy addig se üljön munka nélkül, míg a kávé fölforr, kezébe vette a durva kötést, melyet ő, mint a nőegylet elnöke s a szegénységélyző bizottság elöljárója, sohasem hagyhatott el, s hallatlan gyorsasággal forgatta bütykös, durva kezei között a villogó tüket.

— Nem hallottál valamit Róbertről, Albert? — kérde erős, durva hangon, mely a ház legutolsó szögletét is áthatotta.

Úgy látszott, az öreg embernek kellemetlen ez a kérdés. Megrázta fejét. Mintha ki akarta volna belőle rázni, a miért zavarta reggeli nyugalmát.

— Szeretetteljes egy fiú, azt meg kell adni, — folytatá az asszony, s beteges mosolya erősödött.

— Hat nap óta nem mutatta magát s nem adott hírt magáról, — ha a holdban lagnék, se jöhetne haza ritkábban.

Az öreg Hellinger valamit mormolt a szakállába s pipájával bajlódott.

— Úgy látszik, itt valami nincs rendben — kezdte az asszony újra — az utóbbi időkben nagyon különös volt, mindig bujkált előlem s nem adott volna egy jó szót. Úgy látszik, megint valami számadás van a nyakán, a melyért nem tud helyt állni.

— Szegény fiú — szólt az öreg úr, s nyelvével csettintett, talán hogy így szabaduljon meg kellemetlen gondolatától.

— Igen, a szegény fiú, — csúfolta a felesége, te bizony még szánod is, — talán megint adtál neki valamit titokban?

Hellinger elutasítón emelte föl jól ápolt fehér kezét, de mégsem mert a felesége szemébe nézni.

— Albert — szólt az, — kikérem magamnak, hogy ez még egyszer előforduljon. A mit neki adsz, magunktól és többi gyermeküinktől vonod el. — S ha még megérdemelné! — de a ki a szóra nem hallgat, majd megérzi. De ha makacsságában és fejességében tönkre megy —

— De engedj meg, — vágott szavába bátoritanul a férj.

— Nem engedek meg semmit, kedves Albert, — felelt az asszony. A ki a szót meg nem hallja, annak éreznie kell a bajt,

azt mondom; és ha czudar hálátlanságában szerető anyját, a ki mindig róla gondoskodik, s éjszakákon át aggódik és törődik érte, — tarka szegélyű kötényével megtörölte a szemét, mintha könnyek lettek volna benne, a melyeket letörölhetni.

— De kérlek, — kezdte újra a férj.

— Ne mondj ellent, Albert! Tudod, minden ostobaságod iránt elnéző vagyok, — annyit ülhetsz a «Fekete Sas»-ban, a mennyit kedved tartja — ihatol abból a drága rossz vörös borból, a mennyit birsz, — a vacsorát is félreteszem, ha későn kerülsz haza, ámbár nem volna rá szükség, hogy a mellett három széket fölboríts, mint tegnap este. Egyáltalában úgy találom, nagyon kevés tekintettel vagy a te öreg, hű feleségedre; de — igen, azt akarom mondani — az én terveimet ne rontsd el, azt kikérem magamnak, azokat úgy sem érted; meg van-e csak fogalmad is arról, hogy mit tettem ezért a kölyökért, Róbertért? Lótottam-futottam, látogatásokat tettem, leveleket irtam, s Isten tudja mi mindent. — Öt vagy hat vagyonos, sőt gazdag leányt tálczán hoztam elébe, csak a kezét kellett volna kinyújtani érte. S mit csinált a szerencsétlen? Azt hiszem, emlékezel még rá, mikor, most négy éve, haza hozta azt a nyomorult, beteg asszonyt, Mártát. Az egész betegségemnek az az oka.

— De Henrietta!

— Kérlek, édes Albert, ne kezd el újra a régi nótát a húsomról meg a véremről. Ha becsületes, hálás unokahúgom akart volna lenni, miért nem hozott hozományt? Semmije sem volt, természetesen, semmije sem! A fivérem szegényen halt meg, mint a templom egere. — Illik ez az én családombelinek? De hát azt csinálta a pénzével, a mit akart, mi közöm hozzá! Csak a lányát ne szóta volna a nyakunkba.

— Hiszen meghalt — szólalt meg Hellinger úr.

— Igen, meghalt — ismételte az asszony és összetette kezeit. — Vétkezném, ha azt mondanám, hála Istennek. De ha már a jó Isten úgy rendelte, hasznát akarom venni, s az akkori esztelenséget jóra fordítani. Míg te a «Fekete Sas»-ban ültél és a vörös borodat ittad, én újra gondoskodtam meg dolgoztam, meg kérdezősködtem, hogy Róbertnek csak választani kell. Itt van a Lenzmann-leány, ötvenezer forint készpénzt kap s még annyit örököl, ha az öreg meghal. Itt van a kis Versen, még nagyon fiatal ugyan, — épen most bérálták, —

de még többet kap. S azonkívül még három vagy négy. De mit gondolsz, mit szól hozzá? Anyám, azt mondja, ha ezt még egyszer szóba hozod, nem látsz többet! Hallottak valaha ilyet? Még csak az hiányzik, hogy az egyik testvér után elvegye a másikat, hogy derék öreg anyját a sirba vigye! Különben hol marad ma a kisasszony? Mindjárt kilencz óra s még nem került elő. Lehet, hogy az öcsémuram lengyel gazdaságában szokás volt délig aludni, de az én rendes háztartásomban udvariasan és szigorún megtiltom!

— Nem értem, édes Henrietta, miért teszesz nekem szemrehányásokat, a húgod hibáiért.

— Legalább ne pártolnád mindig! De természetesen, — nekem nincs beleszólásom. Eladnak, elárulnak a saját házámban! Különben ennek legközelebb végét vetem. Már teljes egy éve itt tartom — most kezd gondatlan lenni.

— De hát nem dolgozik a Róbert gazdaságában kora reggeltől késő estig? Múlik el csak egy nap is, hogy ki ne menne a majorba? Ne légy igazságtalan irányában, Henrietta!

Felesége szánó pillantást vetett rá:

— Csak ne maradtál volna ilyen gyermek vénségedre, hát lehetne veled beszélni. Látod, épen ez az, a mi veszedelmessé kezd válni. Azt hiszed, nincs rá oka, hogy mindennap kísétálgjon a majorba, ott Róbert előtt meg a cselédség előtt az úrnőt játszani! Oh, milyen, milyen finom az én Olga húgom, ő majd mindent elkövet, hogy Róbertet hozzászoktassa a gondolathoz, hogy jog szerint őt illeti a megholt helye. Mi vinné naponként a majorba, ha nem ez.

— Azt hiszem, a Márta gyermeke elég ok.

— Persze, persze. Te minden dajkamesét elhinnél. Ő tudja, miért viseli úgy magát, s miért van, hogy majd megessi azt a kis férget. — Nagyon jól tudja, hogy' találni meg az utat az apa szívéhez.

— De hátha nem is szereti Róbertet — veté közbe az öreg Hellinger.

Az asszony fölkaczagott.

— Kedves Albert! Olyan férfit, a kinek nemesi birtoka van a város kapuja előtt, mindig szeret egy szegény leány; s ha most ennek a dolognak végét nem vetem s a leánynak ki nem adom az útját, megérjük, hogy egy szép napon a mi kedves Róbertünk kézen fogja Olgát s azt mondja: Na, apám,

anyám, legyetek olyan jók, áldjatok meg bennünket. S mintsem ezt megérjem, Albert —

E pillanatban a tornáczról kopogó férfléptek zaja hallatszott be, aztán hevesen és erősen kopogtattak az ajtón.

— Na, né — jegyezte meg az asszony, — olyan lármával jár, mint egy végrehajtó, pedig annyira még nem vagyunk. S nagyon lassan és kényelmesen mondta: Szabad.

Az öreg orvos lépett be. Kalapja félre volt a tarkóján, nyakkendője megoldva a vállain, s melle lihegett, mint a ki lélekzetvétel nélkül fut. A jó reggel kívánsárról is megfeledezett, s vad, kutató pillantással nézett körül.

— Az ég szerelmeért — kiáltott az öreg Hellinger úr, — úgy rontasz be, mint a bika a tengeri-nyúl istállóba.

Hellingerné asszony pedig fájdalmas arcot öltött s koresmai modorról mormogott valamit.

A mint az orvos a kedélyes kávéasztalt s barátainak hétköznapi arcán a csodálkozást látta, a megkönnyebbülés sohajával dőlt egy székre. Tehát nem történt meg az az iszonyat.

De egy pillanat múlva megint elfogta az aggodalom.

— Hol van Olga? — hebegte s tekintetét az ajtóra függeszté, mintha annak tüstént be kellene azon lépnie.

— Olga? — mondá az asszonyság vállvonva. — Istenem, bizonyára mindjárt itt lesz; olyan sürgetős?

— Hála Istennek, — kiáltott az orvos, kezeit összekulcsolva. — Hát már volt ide lent?

— Nem, azt nem — válaszolt az asszony, — a hercegnő sokáig méltóztatik aludni.

— Az Isten szerelmeért — kiáltott az orvos, — senki sem nézett utána? Senki sem tud róla?

— Mi bajod? — kérdezte Hellinger, a ki kezdett nyugtalan lenni.

Az orvosnak e pillanatban eszébe jutott a kérelem, melylyel Olga levelét végezte. Átlátta, hogy ezen az úton előre hajótörést szenved az a vágya, hogy Olgának kedvére tegyen, s egy utolsó, keserves kísérletet tett a titok megőrzésére.

— Mi bajom? — hebegte kínos mosolylyal. — Semmi! — Mi volna? — aztán hirtelen minden alakoskodást abba hagyva, fölkiáltott: Istenem, Istenem! Hagytad, hogy megtörténjék az iszonyat. Megvontad tőle a kezdet! Majd lerogyott sírva, de

még egyszer összeszedte egész erejét, a mi még reves testében maradt, kihúzta magát egyenesre, mint egy gyertyaszál: Jertek Olgához, — kiáltá — s ne ijedjete meg, — akárhogy találjátok is. Az öreg Hellinger elsápadt, felesége kiabálni és zokogni kezdett. Megragadta az orvos karját, s tudni akarta, mi történt; de az egy szót sem szólt többet.

Mind a hárman fölmentek a lépcsőn, mely Olga padlás-szobájához vezetett; a folyosón összecsiszódultak a cselédek, s tágra nyitott, kíváncsi szemekkel bámulták őket.

Olga ajtaja előtt az asszonyságot elfogta a kétségbeesés.

— Kopogtasson, orvos úr, — zokogta, — én nem bírok.

Az öreg kopogott.

Minden csendes maradt.

Még egyszer kopogott s fülét a kulcslyukra tette.

Ismét csend.

Akkor Hellingerné elkezdett kiabálni: — Olga, kedves, drága gyermekem, nyisd ki hát, — mi vagyunk itt, — bátyád, nénéd és a doktor bácsi. Nyugodtan kinyithatod, szivecském.

Az orvos megnyomta a kilincset. Az ajtó be volt zárva. Belenézett a kulcslyukba. Az el volt fődve.

— Küldj el a lakatosért, Albert, — mondta.

— Nem, — kiáltott az asszonyság, egyszerre minden fájdalmát elfeledve, — azt nem engedem, annak nem szabad megtörténni. — Nagy szégyen volna. — Én nem élem túl — ez a szégyen, — ez a szégyen!

Az orvos egy tekintetet vetett rá, melyből leplezetlen utálat és megvetés sugárzott. Az asszony nem sokat törődött vele.

— Hellinger, te erős vagy, — szólt, — dőlj neki az ajtónak, talán föl tudod törni a zárat.

Hellinger erős volt. Egyik vállát neki vetette az ajtófélnék, s az eresztek első emelintésre ropogni kezdtek.

— De csöndesen — intette az asszony — a cselédek a tornácson vannak. — Nem takarodtok a konyhába, henye népség! — kiáltott le a lépcsőn.

Alulról ajtónyitogatás hallatszott. — Egy második emelintés, s egy deszka ketté törött. A hasadékon át egy fényes napsugár siklott a homályos folyosóba.

Hadd nézzek be — szólt az orvos, a ki már elkészült a legrosszabbra s nyugodt volt.

Hellinger letört egy pár (szálkát), úgy, hogy e nyíláson át az egész szobát át lehetett tekinteni.

Az ajtóval szemben, néhány lépésnyire az ablaktól, állott az ágy. A takaró össze volt gyűrve, s olyan volt, mint egy fehér hegy, mögüle előcsillámlott Olga sötétszöke hajának egy fonata. Homlokából is látszott egy kevés. Fehéren világított az, mint maga az ágynemű. Lábai nem voltak betakarva. Úgy látszott, mintha görcsben kínlódva neki vetette volna az ágy alsó támlájának, s úgy aludt volna el.

Az ágy fejénél egy széken feküdtek ruhái, szépen összehajtva. A harisnyák, szoknyák szépen egymásra voltak téve; a lábszőnyegen ott voltak a papucsok, sarkkal az ágy felé, hogy fölkeléskor egyenesen beléjük lehessen lépni.

Az éji asztalka márványán, félig a lámpának támasztva, egy könyv feküdt, nyitva, mintha lámpaoltás előtt támasztották volna oda. Az egész szoba fölött azon öntudatlan, boldog békének fénye derengett, mely a tiszta leánykedély megdicsőülése. A ki itt lakik, az tegnap imádsággal szunnyadt el, hogy ma mosolyogva ébredjen.

Miután az orvos némán szemlét tartott, visszahúzódott a hasadéktól.

— Nyulj be, Albert — szólt — keresd meg a zárt. Belülről van bereteszelve.

De Hellingerné az ajtóhoz furakodotts hangosan kiabálva kérte, hogy szivecskéje keljen föl s maga nyissa ki. Végre félretolták, s az ajtó megnyílt.

Mind a hárman az ágyhoz léptek.

Egy márványfehér arcz ragyogott feléjük, félig nyitott szemekkel, s a boldogság mosolyával ajkán. A magasztos, szabályos vonalú szép fej egy kissé a bal vállra hajlott, s a kibontott haj hatalmas fényes hullámokban folyt alá a felséges mellre, melyen a hálóköntös el volt szakadva. A fehér gomb a vászondarabbal, melyen függve maradt, volt egyetlen jele, hogy az elalvást küzdelem előzte meg.

— Szívem, te alszol, ugy-e? Mondd, hogy alszol! — zokogott Hellingerné. — Te nem hoztál szégyent nénédre, a te kedves nénédre, a ki téged úgy ápolt és kényeztetett, mint a tulajdon gyermekét. Azzal megragadta a lefüggő hamvasfehér kezét, s annál fogva kezdte fölrángatni az alvót. Lágyszívű férje kezébe temette arczát és sirt.

Az orvos nem engedett időt magának az ellágyulásra. Elővette kését, egy nem nagyon udvarias mozdulattal félretolta Hellingernét s lehajolt a mellre, melyet egy gyors mozdulattal minden burkától megfosztott.

Mikorra fölállt, minden csepp vér eltűnt arczából.

— Még egy utolsó kísérletet — mondá — s egy gyors vágást tett a felső karon keresztbe, a hol egy artéria kékesen vegyült el a fehér húspan. A seb szélei tátongtak, a nélkül, hogy vér jött volna, csak perczek múlva szivárgott elő egy pár fekete csepp.

Az öreg orvos messzire eldobta kis kését és könnyes szemmel egy Miatyánkot imádkozott.

III.

Ez nap dél tájban egy könnyű egyfogatú koci robogott a város felé a fenyéren át, mely Gromowótól északra néhány mérföldnyire terült.

Sűrűn és terhesen feküdtek a felhők a síma földön, szinte meg lehetett volna fogni. Itt-ott egy-egy gyalogfenyő meresztette égnek bozontos bütykeit, egészen átítatva nedvességgel, s csillogva a csöppektől, melyek hosszú sorban függtek kopár ágain. A kerekek mélyen sülyedtek a posványba, mely a kókadtság közt huzódott el, s gyakran a kocsiládaig fölcsapott a víz.

A férfi, a ki a gyeplőt fogta, keveset törődött a környékkel; gondolataiba mélyedve kuporgott ott, csak akkor eszmélve föl, ha a gyeplő ki akart csúszni ujjai közül. Ilyenkor kitűnt herculesi alakja, s széles, magas melle kitágult, mintha szét akarná repeszteni a durva szürke köpenyt, mely gyér ránczokban feszült termetére.

Növésre az öreg Hellingerhez hasonlított, talán még erősebb volt; arczán is megvolt a családi vonás, csak hogy a mi amannál szép, lágy és petyhüdt maradt vén korára is, emennél erős, imponáló vonásokká fejlett, melyek daczra és komor tépelődésre vallottak. Bozontos, erősen elhanyagolt sötét szakáll övezte ércz arcizmaait, kissé világosabbá vált a szájszögletek körül, s fakószőke csücskökben borult a mellre.

E férfi Hellinger Róbert volt, a gromovói major birtokosa, Olga jegyese.

A boldogságból, melynek tegnap részesévé lett, kevés volt homlokára írva. Szürke, félig fátyolos szeme komoran meredt a távolba s a redők szemöldökei körül sohasem tüntek el. Nagyon jól tudta, mily nehéz munka vár rá, míg menyasszonyát hazaviheti; keserű küzdelmek órái álltak előtte, s maga a győzelem is gondot és veszélyt hoz. Lelke végig nézett a nehéz időkön, melyek mögötte voltak, s melyeket alig világított meg egy fénysugár.

Hat éve már, hogy atyja, mint legöregebbre, ráíratta a tanyát, a családi örökséget, s ő maga a városba vonult vissza nyugodtan élni. E nappal kezdődik szenvedéseinek ideje, mert nagy teher szakadt vállaira, oly súlyos, hogy az ő óriási vállai is széttöréssel fenyegettek alatta; minden, a mit kérges kezeivel dolgozott, minden, a mit magától megvont, szétfolyt, mindent fölemésztettek övéinek igényei. Nem volt szabad panaszkodnia. Mindez szigorúan jog szerint történt, mert az örökség megosztott közte és hat testvére közt, nem is említve a járadékot, melyet szülei követeltek a maguk számára.

Házának minden kövét, szántóföldjének minden göröngyét adósság terhelte, minden kalászon, a melyet földje érlelt, bizalmatlanul függött anyja szeme, a ki a legnagyobb szigorúsággal ügyelt arra, hogy a kamatok egy percczel se késsenek. S nem volt-e igaza? Hogyan kívánhatta volna Róbert, hogy anyja őt jobban szeresse, mint többi gyermekét? Fivérei voltak, a kik szép pályafutásra vágytak, nővérei, a kik csupán hozományuk révén mentek férjhez; ezek mind aggodalommal és sováran néztek ő rá, szerencséjük előmozdítójára és fönntartójára.

A kamatok! Ez volt a rémítő szó, mely ettől fogva mindig fülébe zúgott, mely álmából fölverte s álmaít vad képekkel töltötte meg.

A kamatok! Hányszor csapott homlokára öklével e miatt! Hányszor futkosott félőrülten az agyagos földeken, hogy e fehér, villogó démonoktól szabaduljon; hányszor tört össze öklével vak dühének rohamában egy szántóvasat, vagy rudat, mintha minden fegyver jó volna neki e rémek ellen. De azok nem tágitottak mellőle, csak annál szívosabban voltak a sarkában, annál szomjasabban szívták tagjaiból a fiatal életerőt.

Mit ért, ha egyszer sikerült urokká lennie? E hydrának

örökké új fejei nőttek, negyedévről-negyedévre mindig félelmesebben, mindig rettentőbben merültek föl aggódó szemei előtt, készen arra, hogy ráessenek, s agyonnyomják.

Így telt élete, határidőtől határidőig, azon nap óta, melyet a «Fekete Sas»-ban lármás vígság közt borral és pezsgóval ünnepeltek.

Csak legalább anyja lett volna jobb hozzá! De még a kötött spárgát sem engedte el tavasszal, sem a sétakocsizást aratás idején, mikor a lovakra oly nagy szükség van a gazdaságban.

— A ki a szóra nem hallgat, szenvedjen — szokta mondani anyja — és ő nem hallgatott, óh, épenséggel nem! Egy rövid, síma igennel minden bajának végét vethette volna, pompásan élhetett volna, boldogan holtáig; s hogy ezt nem akarta, ostoba, érthetetlen önzésből nem akarta, s hogy az öreg aszszonyság leánynézői kárba veszttek — ez volt, a mit anyja nem tudott neki megbocsátani.

Így telt el két esztendő. Akkor belátta, hogy ilyen életmód mellett elébb-utóbb tönkre kell mennie. A halogatás és szepegés mindjobban elgyöngítette — végre elhatározta, hogy végét szakítja az egésznek s a sorstól számon kéri a boldogságból az őt megillető szerény osztályrészt, melyet egy pár hű, kék szem, s egy halvány néma ajk már megigért. Eljött a nap, melyen ifjúkora szerelmét, a ki nem régen árván és fődél nélkül maradt, mint feleségét elvezette házi tűzhelyéhez.

Ködös, szomorú novemberi nap volt s a sötét felhők úgy száguldoztak az égen, mint a szerencsétlenség madarai. Sápadtan és reszketve csüggött karján gyászruhájában a gyöngéd, beteges teremtés, s megreszketett a félig szánó, félig becsmérő tekintetek mindegyikétől, melyekkel az idegenek vizsgálták.

Anyja meg épen szemrehányásokkal és átkokkal fogadta, s beletelt egy év, míg tűrhető viszony kezdett köztök fejlődni.

Márta derekasan viselte magát s gyöngye egészsége mellett is hajnaltól késő estig dolgozott, hogy helyrehozza, a mit a gazda hosszú agglegénysége kiforgatott sorából.

S midőn három évi csöndes, vigasztaló együttélés után az ég frigyöket megáldani készült, mikor állapota a legnagyobb kiméletet kívánta is, még mindig fönt járt, rendelkezve és rendezgetve a konyhán, kamrában, pinczében. Csaknem úgy

tűnt föl, mintha dolgával akarná helyrepótolni hiányzó hozományát.

Akkor — két nappal a gyermek születése után — Olga Gromovóba érkezett. Róbert az esküvő óta nem látta. Majd megijedt tőle, oly büszkén, hidegen, szórakozottan lépett eléje, s oly királyi szépséggé fejlődött.

S ez a nő lesz ma az övé. Mily tenger fájdalom, hány sötét kétségbeeséssel teljes nap, hány szörnyű képekkel teli éj volt azon nap és a ma között!

Összeborzadt; nem akart többet erre gondolni. Hiszen ma minden jóra fordul. — Márta megdicsőült képe boldogan és áldón mosolyga rá, s mint az ő sírjából fakadó virág virult ki Róbert számára újra a boldogság.

Mind közelebb és közelebb jöttek a kis város tornyai, mind magasabbra és magasabbra emelkedtek ki a bokrok közül. Egy negyedóra múlva a rosszúl kövezett utcában járt a kocsi.

Alig hagyta el Róbert a kaput, arra a fölfödőzésre jutott, hogy az emberek, a kikkel ma találkozik, igen különösen viselkednek irányában. Egyesek kitérnek, mások megemelik sapkájukat és elsietnek előre, a mily gyorsan csak lehet. Az ablakok ellenben, a melyek előtt elhaladt, hirtelen megteltek fejekkel, melyek komolyan bámultak reá, köszöntésére meg félénken húzódtak vissza a függöny mögé.

Aggodalmasan csóválta fejét. De minthogy lelkét egészen elfoglalta az előtte álló küzdelem, nem sokat gondolt az egészszel s többé nem nézett sem jobbra, sem balra.

A piacz sarkán, a hol az előtt a vámházikók álltak, ott állott az orvos öreg gazdasszonya, kezeit kék köténye alá rejté, s úgy nézett maga elé, mint egy halottjelentő.

A mint a kocsi feléje közeledett, intett, hogy álljon meg.

— No, asszonyosság — kezdé Róbert vidáman — maga az egyetlen, a ki ma nem fut el előlem.

Az öreg az égre tekintett, hogy ne kelljen Róbertre néznie.

— Oh, fiatal úr — mondá — (Róbertet, bár a harminczon rég túl volt, még mindig fiatal úrnak hívták, hogy apjától megkülönböztessék) az orvos úr kéreti, először tetszenék hozzá beszólni, valami mondani valója van.

— Nagyon sürgös, a mit mondani akar?

Az asszony nagyon megijedt, mert azt hitte, hogy a rossz hírért minden gyűlölet az ő fejére száll.

— Ah, Istenem — szólt — az orvos úr csak úgy gondolta.

— Hát köszöntse szívesen a nevemben, s mondja meg neki, hogy elébb egy pár szót szeretnék szólni a szüleimmel — ő már tudja — aztán mindjárt hozzája megyek.

Az öreg mormolt valamit, de a szavak torkán akadtak.

A kocsi tovább ment az öreg Hellinger háza felé, mely fölé hatalmas vén hársfák borultak, mint valami trónmenet. Nyájasan tekintettek eléje a világos ablakok, a tiszta cseréptető csillogott, s mint mindig, most is a jómódu öregség nyugalma látszott rajta. Lovát megkötötte a kert kerítésénél, s nehéz kongó léptekkel ment föl a kis lépcsőn, melynek könyöklőjén félig elhervadt virágok konyitották le szomorún fejüket.

A folyosóajtó csengője élesen sivitott át a házon, de senki sem jelent meg fogadására. Átnedvesült köpönyegét a tölgyládák egyikére dobta, melyekben anyja vászonkincsei voltak eltemetve. Aztán a lakószobába lépett, — üres volt.

— Bizonyosan alusznak ebéd után az öregek — szólt — s azt hiszem, ma tanácsos hagyni, hogy kialudják magokat.

A pamlag sarkába vetette magát s az ajtót vigyázta, mert titkon azt remélte, hogy Olga meglátta kocsiját a ház előtt s lejön, hogy kezét szorítson vele.

Kezdett türelmetlen lenni. — Nem ment-e a tanyára? — kérde magában. Mégsem, hiszen tudta, hogy ő bejön, hogy az öregekkel beszéljen.

— Kopogtatni fogok ajtaján — határozta el magában s fölállott.

Mosolygott s kinyújtotta hatalmas tagjait. Miután tegnap este óta szünetlenül utána kívánczolt, abban a pillanatban, midőn viszontlátnia megadott, sajátságos félelem fogta el. Az az alázatos bátortalanság, mely Olga jelenlétében mindig elfogta, most is jelentkezett. Igaz lehet-e, hogy ez a nő tegnap az ő nyakán csüggött? — S mi lesz, ha ma már megbánta — ha szavát visszaadja?

E pillanatban fölébredt benne a dacz, kitárta karjait, s nevetve a boldogság visszfényétől, melylyel a legközelebbi órák emléke ragyogott reá, fölkiáltott: «Hiszen csak azt merje! Tulajdon ezekkel a karokkal kapom föl és viszem haza! Ha Márta igent mond rá, szeretném látni, kinek lehet ellene kifogása».

Hogy az öregeket föl ne költse, lábujjhegyen ment föl a lépcsőn, a mely még így is nyiszorgott és nyögött léptei alatt.

Olga ajtaja előtt visszahökkent, mert meglátta a fény-sávot, mely a deszkahasadékon át a folyosóba vetődött.

Kopogtatására senki sem felelt. Azért mégis belépett.

* * *

A következő pillanatban sarkaiban megrendült az egész ház, mintha a tető omlott volna össze.

A két öreg, a kik a hálósobában voltak, hogy a délelőtti nehéz órák után nyugodjanak, rémülten pattantak föl.

A cselédekét hívták, de azok elszéledtek, hogy a szomorú esetre vonatkozó legfrisebb ujságok sokáig titokban ne maradjanak a városban.

— Menj föl te — szólt a határozott asszonyosság férjéhez s borzadozva nyúlt a Hoffmann-csöppek után, melyek mindig keze ügyében voltak. Életében most esett meg először, hogy félt. Az öreg Hellinger elé, a mint a padlásszobába lépett, oly kép tárult, mely megfagyasztotta ereiben a vért.

Fiának teste nyult el a padlón. Estében belekapaszkodhatott a ravatalba, melyre a halottat kiterítették, s az egész állványt magával rántotta; mert az összetört deszkák között, Róberten feküdt a holttest, hosszú, fehér halotti ingében, megmerevedett arcza az ő arczán, meztelen karjai az ő feje körül.

Ebben a pillanatban fölébredt az élő s fölemelkedett.

A halott feje lecsúszott az övéről s a padlóra koppant.

— Róbert, fiam! — kiáltott az öreg s hozzája rohant. Tágra nyílt üveges szemekkel meredt az reá. Látszott, hogy még nem tért magához. Akkor észrevette a halott egyik karját, mely a holttest leomlásakor az ő keblén keresztül esett. Tekintete végig futott e karon, föl a vállig, a nyakig, a fehér, mereven mosolygó arczig.

Az öreg két karjától támogatva, fölállott. Csak úgy tántorgott a lábain, mint egy bika, melyet fejszecsapás ért.

— Az Istenért, fiam, térj magadhoz! — kiáltott apja, vállainál tartva őt. — A szerencsétlenség megtörtént, férfiak vagyunk, össze kell magunkat szednünk.

A másik rátekintett, bambán, ügyefogyottan, mint egy

gyermek. Aztán a holttest fölé hajolt, fölemelte azt s áttette az ágyra, a ravatal darabjait lábával taszítva félre.

Aztán melléje ült a párnájára s kibontott hajának egy fonadékát gépiesen csavarta mutatójúja körül.

Az öreg félteni kezdte fia esztét.

— Róbert — szólítá meg újra hozzá lépve — szedd össze magadat, gyere el innen, már most úgy sem támaszthatod föl.

Erre amaz oly rémes és borzalmas nevetésbe tört ki, hogy az öreg velőjéig megrendült.

Aztán egyszerre eltűnt róla minden dermedés, fölugrott; szemei izzók voltak, halántékán kidagadtak az erek.

— Hol van anyám? — kiáltott apjához lépve. Az igyekezett őt lecsendesíteni.

— Az Isten szerelméért, uralkodjál magadon. Mindent elbeszélünk.

Az öreg asszony, a ki már régóta a lépcsőn hallgatódzott, e pillanatban bedugta fejét az ajtón. Róbert az atyját kikerülve neki rohant, mintha torkon akarná ragadni. De mégis volt még annyi esze, hogy az utolsó pillanatban belátta szándékának rettentő voltát. Kezei elernyedten hanyatlottak le; hörgött, mintha a visszafojtott harag fojtogatná.

— Anyám! — szólt — te adj számot, te felelj róla, miért halt meg?

Az öreg asszony jószívű sajnálattal közeledett hozzá s arcza oly kifejezést vőn, mintha keblére borulva, könnyekben akarna kitörni.

Róbert durva mozdulattal rázta le magáról.

— Hagyd ezt, anyám — szólt — én tőled kérem őt számon.

— De, Róbert — siránkozott az öreg — így kell bánni a fiúnak az anyjával? Albert, mondd meg neki, hogy' kell az édesanyjával bánnia.

A fiú megragadta atyja kezét.

— Apám, te maradj ki a játékból — szólt. — A számadás, melyet ma anyámmal el kell igazítanom, csak miránk, kettőnkre tartozik. Anyám, még egyszer kérdezlek, miért halt meg Olga?

A falhoz támaszkodott s összehúzott, vérborította szemekkel meredt anyjára.

Hellingerne e közben sírva fakadt.

— Hát tudom én — zokogta — hát tudja egyáltalában valaki? Így találták az ágyában, ez az egész. Gyalázatot hozott házunkra a boldogtalan teremtés, hála fejében.

— Ne gyalázd őt, anyám — szólt vadul mormogva magában — nagyon jól tudod, hogy a menyasszonyom volt.

Az asszony fölkiáltott meglepetésében s az öreg ember csodálkozó mozdulatot tett.

— Mit, te nem tudod? Anyám — kiáltott ökleit halántékaira nyomva — semmit sem szólt neked? Nem ment tegnap este hozzád s nem beszélt el, a mi tegnap közöttünk történt?

— Isten ments! — nyögött az öreg — alig szólt hozzám egy szót, bezárkózott szobájába.

— Anyám — szólt a fiú s egészen anyja mellé lépett — a mikor ő neked mindent megvallott, nem beszéltél akkor a lelkére? Nem prédikáltál neki, hogy ha igazán szeret, mondjon le rólam, különben csak szerencsétlenségemre lesz és még Isten tudja mi mindent nem! Nem cselekedted ezt, anyám?

— A tulajdon fiam nem hisz bennem! A tulajdon fiam hazugnak tart! — jajgatott az asszony. — Ez a köszönet, a melyet gyermekeimtől kapok.

Róbert megragadta anyja jobbját.

— Anyám! Évek során át sok fájdalmat szerezte nekem. A legtöbb és legnagyobb keserőségeket, a miket szenvedtem, te okoztad.

— Irgalmas Isten — rikácsolt az anya — ez a köszönet, ez a köszönet.

— De minden bántalmat, a mit velem s Mártával szemben elkövettél, megbocsátok — folytatá a fiú — óh, még többet is teszek. Térden állva kérek tőled bocsánatot, a miért valaha keserűen gondoltam rád, de meg kell esküdnöd, itt a holttest mellett, hogy semmiről sem tudtál, hogy mindenben igazat mondtál.

S anyját a holttesthez vontá, a mely érzéketlen mosollyal meredt rá; a menyasszony, a ki vőlegényére mosolyog.

— Hát erre van szükség mi köztünk — óbégatott az asszony, s kisírt szemeiből keserű pillantást vetett fiára. De azért hagyta, hogy kezét fia a halott homlokára tegye, meg-símogatta azt s zokogva nyögte: Esküszöm, szívem, te tudod legjobban, hogy én semmiről sem tudtam és semmi gonoszat nem kívántam tőled.

Aztán megkönnyebbülten fölsóhajtott, mintha egyszerre átlátná, mily nagy nyereség ő rá s az egész családra nézve ez a szomorú eset. Őszinte hála volt a simogatásban, melylyel a holt arcznak kedveskedett.

Epillanatban sietett a szobába az öreg orvos. Utól akarta érni Róbertet, s előkészíteni a szerencsétlenségre, s elrémlően látta, hogy későn érkezett.

Az öreg Hellinger elébe sietett s fülébe súgta: vezesd el, dühöng. Mi nem tudunk itt vele mit kezdeni.

Róbert ott állott, átölelve az ágy oszlopát; melle nehezen lihegett; arca mintha megkövült volna komor, könnytelen fájdalomában.

Az öreg orvos tüskés szakállát dörzsölgette állán s szomorú, de vigasztalni nem akaró hangon, a mely erős férfiaknak leginkább szól a szívökhöz, mondta:

— Gyere innen, fiam, ne izetlenkedjél, ne zavarj a nyugalmát.

Róbert megrázkódott és egynéhányszor bólított. Aztán egyszerre — a fájdalomtól elborítva — oda rogyott az ágy elé és fölkiáltott:

— Miért haltál meg?

IV.

Miért halt meg?

Ez a kérdés foglalkoztatta ettől fogva az egész várost. Az utcákon, kávéházi asztaloknál, sörházakban azóta nem folyt másról a szó. A legkalandosabb gyanításoktól sem riadtak vissza, a legmerészebb hozzávetésekkel is megpróbálkoztak, de egy hajszálnyival sem voltak okosabbak.

Egyesek boldogtalan, mások nagyon is boldog szerelemről beszéltek, némelyek meg azt vitatták, ők már rég megjósolták, hogy nem ér jó véget.

Büszke, komor, hallgatag egyénisége életében is talány volt a jó nyárspolgárok előtt, most halálával még nehezebb rejtvényt adott föl nekik. Ezt nem lehetett megbocsátani.

E közben rájöttek, hogy az orvos vett hírt először az öngyilkosságról, s ő az egyetlen, a kit Olga szándékába beavatott.

Tolongtak hozzá, szinte ostromolták házát, de ő hall-

gatag maradt. A mint csak tudott, oly durván mutatott ajtót az alkalmatlan kérdezősködőknek. Olga levelét még az nap elégette, mert félt, hogy a hatóság bekívánja tőle. Egyéb-iránt a halál oka oly világos volt, hogy a holttest fölbonczolásától is elálltak. Mint előre látható volt, a holtak nem sikerült tettének nyomait egészen eltüntetni. A pohárnak, mely éji asztalán állott, falához odatapadt néhány csöpp folyadék, melynek íze a nem szakértőnek is elárulta, hogy morphiumpalattal van dolga. A tényállás még világosabb lett, mikor a kertben Krisztus-szíve-bokrok közt a földön összetört üvegeket találtak, melyek nyakán a föloldott méreg egy része fehér, csillogó kristályokban rakódott le. Szemmel látható volt, hogy ezeket az ablakon dobták ki, s oldalaikon még ott voltak a kis papirlapok, melyeken föl voltak jegyezve a recept kelte s a használat módja.

A dolgok ily állása mellett tiszta örültség lett volna, ha az öreg orvos el akarta volna simítani az öngyilkossági szándékot, mikor az altatószer gondatlan használata is ki volt zárva.

Az öreget azért nem kevésbé kinozta az önvád, hogy a haldokló utolsó kívánságát nem teljesíthette, s szigorúan föl-tette magában, hogy annál hívebben megőrzi legalább a szerencsétlen tett indokának titkát.

Csak legalább ő előtte lett volna világos! A napok teltek, s még mindig nem sikerült hozzájutnia a hagyatékhoz, melyet Olga neki szánt.

Hellinger né bizalmatlan volt irányában s szemébe mondta, hogy már azelőtt is mindig összejátszott a megboldogulttal, s háta mögött hozzátette, hogy ha ő nem rendelte volna azokat a meggondolatlanul erős morphiumpalattákat, szegény Olga sokáig élhetett volna örömben, boldogságban. Így kicsi híján a ház öreg barátját okolta unokahuga haláláért.

Semmi szín alatt sem tűrte, hogy az orvos ezentúl egy pillanatig is egyedül legyen a halott szobájában. A szoba ajtaját gondosan bezárta, s kijelentette, nem tűrheti, hogy a halott hagyatékát, melyet ő szentségnek tart, idegen kezek és tekintetek megszenteltessék.

Így óráról-órára nőtt a veszély, hogy a füzet, melyben Olga megírta vallomásait, nem jut az öreg kezéhez.

Csak át kell fürkésznie kíváncsiságból a kis könyvtárt, mely a könyvszekrényt megtöltötte, s kész a szerencsétlenség.

E nyugtalansághoz, mely az öreget naponként a Hellinger-házba vitte, járult az egyre növekedő aggodalom Róbert miatt, a ki azon rémitő óra óta sötét, kétségbeejtő lethargiába merült.

Úgy látszott, elvesztette beszélőképességét, senkit sem tűrt meg közelében s még az öreg orvosnak is félénken és szótlanul tért ki az utjából; napokon át csatangolt a földeken, s éjente gyermekének ágya mellett ült, s forró, vörös szemekkel meredt reá.

Így beszéltek legalább a cselédek, kik három reggel találták őt így.

V.

A gyertyák leégtek Olga koporsója mellett.

A vendégek, kik sokáig állottak ünnepélyes csendben Olga koporsója körül, hullámszíni kezdtek és a buffet után néztek.

Hellingerné, a ki könnyeivel s kendőjének használatával nem fukarkodva, a részvétnyilatkozatokat fogadta, fájdalom közepett egyszerre előrelátó és bőkezű háziasszonynak mutatkozott. A vendégek megkönnyebbülten lélegzettek föl, mikor az ebédlő ajtai föltárultak s a fehér asztalról kedvesen illatoztak feléjük a pecsényék, befőzöttek és a heringes saláta.

Az öreg Hellinger úr magasztalta az Urat s egypár ki-tüntetett barátjával a legfinomabb vörös bort iszogatta, a melyet a ma esti ünnepre áldozott. Nem tudtak megegyezni arra nézve, vajon egy ártatlan boston-játék megzavarja-e az általános gyászt, s elhatározták, követséget küldenek a háziasszonyhoz, hogy az engedje meg.

Elevenség, sürgés-forgás uralkodott a Hellinger-házban, az ember azt hihette volna, lakodalomban van.

Az orvos, a ki csak későn vegyült a mulató társaságba, aggodalmasan nézett Róbert után. Nem tudta fölfedezni. Aztán egy vendég mellé állt s tudakozódott utána. Igen, itt volt, különös félénken nézett körül, s aztán szó nélkül kitért, ha valaki kezet nyújtott neki. S néhány percz mulva eltűnt.

Az orvos kiment a folyosóra s a vendégek ruhái közt Róbert fööltőjét kereste. Még ott volt.

A régi házi barát fesztelenségével indult fölkeresé-

sére a ház távolabbi zugaiban, a melyek csöndesek és elhagyottak voltak, mert a eselések is a kiszolgálással voltak elfoglalva.

Egy szűk, sötét kamrában, a hol kimustrált butorok heverték egymáson, rá is akadt, a mint egy fölfordított lánán ült, s arcát tenyerébe temetve, maga elé bámult.

— Róbert fiam, mit csinálsz itt — szólította meg. Az lassan fölemelte fejét s azt mondta: --- Nálatok oda elől nagy a jókedv?

Az orvos Róbert vállaira tette kezeit.

— Aggódom érted, fiam. Három nap óta egyikünkhöz sincs szavad, ezen az úton meg fogsz bolondulni, ha így folytatod.

— Mit akarsz? — kérde Róbert egy sóhajjal, mely mint valami fölkiáltás szakadt föl kebléből. — Én nyugodt vagyok, egészen nyugodt, aztán újra kezeire támasztotta bozontos fejét, készült visszasülyedni töprengésébe.

Az öreg melléje ült s elkezdett a lelkére beszélni. Semmiről sem feledkezett meg, a mit ilyen esetekben mondani szokás, s még egy pár saját szerzeményű vigasztaló szóval is megtoldta.

Róbert mozdulatlanul ült ott, alig hogy némi jelét adta figyelmének. De hogy az öreg sehogy sem akart végére érni, közbevágott.

— Hagyd el ezt, öreg, ez kis gyermekeknek való édesség. Arra a kérdésre, a melytől életem és halálom függ, te sem tudsz feleletet adni.

— Micsoda kérdésre?

— Lásd, most nyugodt vagyok, nagyon nyugodt; nem láz, nem örület beszél belőlem, s te elhiszed, ha mondom: nem tudom, hogy éljem át ezt az éjtszakát.

— Az Istenért, mit akarsz?

Róbert vállat vont.

— Nem tudom — szólt — a mit a perc sugall, jó lesz. Csak azt a kis férget sajnálom, hogy apa nélkül maradjon — talán magammal is viszem --- nem tudom, — csak azt az egyet tudom, hogy ez így tovább nem mehet.

Az öreg, az aggodalomtól egész testében reszketve, szemrehányásokkal árasztotta el. Ez gyávaság, ez nem férfias, ilyen csak nyomorult, gyöngé ember tehet.

Róbert csöndesen hallgatta végig, aztán megszólalt.

— Igazad volna, ha az ő halála miatt esném kétségbe szerencsétlenségem miatt. De, én édes Istenem — nevetett föl élesen és keserűn — rég leszokhattam volna arról, hogy igényem van a boldogságra. A mi engem illet, én nyugodtan viselném érte a gyászt — ismerem már ezt is, hiszen egy feleséget már eltemettem — s túrnám a földet és kaparnám össze a pénzt, mint már oly sokáig tettem, a legnagyobb fájdalmak közt is, mert tudod, a kamat nem törődik vele, hogy mi gondja a fejnek, s hogy a kéz nem dermed-e meg a fájdalomtól és kétségbeeséstől, — azt meg kell fizetni. De nem ez az, a mitől a fejem fáj, — nagyon fáj, elhihedd; szemem előtt örökké szikrák sziporkáznak, a testem vonaglik, s véremben mintha tűz szaladozna az ereimben, s a mellett mégis egész nyugodt vagyok s mindent olyan tisztán látok, mint valaha láttam. Csak arra az egyre nem tudok rájönni, az áll éjjel-nappal mint egy sötét kísértet a szemem előtt, káprázatképen és félelmesen, s ha meg akarom ragadni, eltűnik, az az egy: Miért halt meg Olga?

Az öreg összeborzadt. Eszébe jutott a levél s az ígéret, melyet abban a halott tőle követelt.

Róbert folytatta:

— Egy hang mindig a fülembé kiáltja: te vagy az oka! Hogyan, azt nem tudom. Akármennyit vájkálok is a lelkemben, semmit sem tudok, a mivel megbánthattam volna — s azt a hangot még sem tudom elhallgattatni. Azt mondom magamnak: csak agyrém — azt mondom: magad gyötröd magadat, — bolond, gonosztevő vagy, vétkezel magad és gyermeked ellen, — semmi sem ér semmit, az a hang nem hallgat el. — S végtére, nincs-e igaza, bátyám? Ha én nem vagyok, nem élne-e Olga ma is? Ha nem történt volna előtte való este, hogy —

Összeborzadva hallgatott el s kezeivel fődte el arcát. Könnytelen zokogás rázta meg hatalmas testét. Aztán így szólt:

— Bátyám, én nem tudok, — én nem bírok rá gondolni, — elmegy az eszem, — úgy érzem, mintha mindent össze kellene törnöm és tipornom körültem ökleimmel.

— S mégis össze kell szedned magadat, fiam — szólt az öreg — s nekem mindent sorjában elbeszélned, mert csak így lehet világossá a rejtély.

Csönd lett a sötét helyiségben. Az öreg egész testében reszketett. Láttá a nagy test körvonalait, a mint feketén kiváltak az ablak világosabb háttérétől; láttá, mint dolgozik a mell, mint emelkedik és horpad, s hozzá mint piheg és nyög, mint egy vulkán krátere, — bőre érezte a lélegzet forró hullámain, a melyek Róbert szájából feléje tódultak.

— Szedd össze magad, fiam — ismételte szeliden.

Róbert egy elhatározással küzdött. Aztán, mintha erélye föléledt volna, kiegyenesedett és megszólalt.

— Jól van, bátyám. Tudj meg hát mindent. — — Attól a naptól fogva, melyen kérő szavamat oly büszkén és hidegen visszautasította, nem találkoztam többé vele. Azután is kijárt a tanyára, mint azelőtt, hogy utána nézzen a gyerekek és a gazdaságnak; tudtam, hogy Mártaért történik s nem én értem — de hallgatag megegyezés volt köztünk, hogy kitérjünk egymás útjából. Ő kikereste azokat az órákat, mikor tudta, hogy a csűrben vagy az istállóban vagyok, s én nem mentem haza addig, míg nem láttam, hogy a kapunál eltűnt.

Kedden sürgősen ki kellett mennem a majorba; de a rossz út miatt a tengelyem eltört, félmérföldnyire a várostól. Minthogy kocsist nem vittem magammal, s ottan körül egy lelket sem lehetett látni, magam fölültem a fölszerszámozott lóra, s haza lovagoltam, hogy segítséget vigyek. Az udvaron jelentette a számtartó, hogy a kisasszony nem rég hazament. — Már erősen sötétedni is kezdett. — Na, akkor nincs baj, gondoltam, s bementem a házba.

A mint a nappali szobába benytök, a homályban egy fekete árnyékot látok, a mely gyorsan kisurran.

— Ki lehet ez? — gondoltam s utána megyek. A gyerekszobában ott találom Olgát, a mint épen azon iparkodik, hogy fölnyissa a folyosóra vezető ajtót, a mely tudod, a légvonat miatt mindig be van zárva. Meghökkenek s vissza akarok menni, de nem bírok, tagjaim mintha megbénultak volna. A mint ő meglát, megáll, s kezeit — mintegy a szeméremtől kényszerítve — arczára tapasztja. Akkor, bátyám, hozzá akartam rohanni, de még idején meggondoltam, hogy ki ő és ki vagyok én.

Látom, hogy reszketnek a kezei.

— Ne haragudj' rám, Olga — kérleltem akadozva — nem akartalak megbántani; véletlenül esik, hogy itt vagyok,

s mindjárt intézkedem, hogy többé ne kelljen velem találkoznod.

Kezei lehanyatlanak és rám tekint, úgy, hogy égek és fázom e tekintettől. Márta sohasem nézett így rám, gondolom magamban. Szólni akarok, de a hangom elakad, olyan zavarban s oly elfogult vagyok. Magas alakja az ajtóhoz lapul, mintha ott keresne menedéket előlem. Olga, mondom, vakmerőség volt, hogy kezemet ki mertem nyújtani utánad: jól tudom, hogy nem vagyok méltó hozzád, szivemből kérlek, feledd el, én nem foglak rá emlékeztetni.

— Ebben a pillanatban, bátyám, — hogy mondjam el — engedj egy perczet, az emlékezés — mégis, mit ér — erős leszek, bátyám, összeszedem magam — e pillanatban oda rohan, átölel, arczatát csókokkal borítja, aztán egyszerre egy sohajjal elém rogy, s lábaim előtt fekvé marad, mintha szél érte volna. Én mintegy álomban bámulok le rá.

— Ez nem igaz — kiáltja bennem valami — örültség — mint valami istenséghez tekintesz föl hozzá — és ő most oda dobja magát valakinek, a ki nem méltó rá.

Szinte féltém hozzá nyulni, de csak föl kellett emelnem, s a mint karjaimban tartom, oly keservesen kezd zokogni, mintha ki akarná sirni a lelkét.

— Olga, mért sirsz? — kérdeztem — hiszen már nincs semmi baj. — De én, ostoba óriás, magam is sirok, mint egy gyermek.

— Bocsáss meg, Róbert — hallom fülemben a hangját — nagy bánatot okoztam neked, de nem teszem többé soha, soha.

— S már most szeretni fogsz? — kérdeztem, mert még mindig nem tudtam őt megérteni.

— Ó, te, te, hiszen szeretlek, mint soha semmit a világon! — S arczatát vállamra rejti.

De most hallgasd tovább, bátyám.

A mint a sötét fürtös fejet annyi odaadással látom vállamon pihenni, föltámad bennem a kérdés: Az az Olga ez, a ki nyolcz nappal ezelőtt büszkén és sápadtan fordult el tőled, midőn szerényen és alázatosan megkérted a kezét?

Azt mondtam neki: — Olga, hogy kínozhattál úgy meg? Megváltoztam talán ez alatt a rövid idő alatt? Látom, hogy sápadt lesz, mint a mész a falon, s hallom a hangját: — Ne kérdezz, az Istenért, ne kérdezz.

Bennem föltámad az aggodalom, hogy talán holnap épen úgy elveszithetem őt, a mint ma megnyertem.

— Olga — mondom — ha ilyen ingatag vagy elhatározásaidban, mi biztosít engem ?

Elakadok, mert arczán van valami, a mi hallgatást parancsol, kiszabadítja magát s egy székre omlik.

— Ha épen tudni akarod — szól, sötéten nézve maga elé a földre — hát kislelkű voltam, kételkedtem szerelmedben s azt hittem, éreztetni fogod velem, hogy szegényen jöttem hozzád —

S e mellett a hazugság szégyene ég homlokán.

— Olga — kiálték — azt hihetted volna rólam ? Emlékszel — — mire emlékeztettem, egy éjjel történt, az ő atyja birtokán, mikor Mártát megkérni mentem, s azt hittem, hogy kosárral fogok elsompolyogni, mert Márta föl akarta áldozni magát és boldogságát, hogy én mást vegyek feleségül. Akkor ő, Olga, éjtszaka bejött hozzám, s nekem, vak hülyének, megnyitotta a szemeimet, s beszélt, beszélt, tele megvetéssel a Mammon iránt; szavai mint a szerelem diadaléneke csengtek fülembbe. Ezeket a szavakat mondtam most én neki, mert mindegyik elfeledhetlenül volt a lelkembe írva. — A mikor Márta érdekében beszéltél, oly bátran és nagylelkűen gondolkoztál, s most, hogy magadról van szó ; — a szemébe néztem, ő mosolyogni próbált s mindegyre mosolygott ; de az a mosoly megkövült arczán, s közbe lehunyta szemeit s ájultan esett össze, mint egy csomó ruha.

Sok fáradságomba került, míg életre hoztam, mert senkit sem akartam segélyül hívni. Jó negyedóraig feküdt ott — nem sokkal másképp, mint a hogy most itt fekszik — aztán föl nyitotta szemeit és sokáig némán nézett a szemembe — oly fájdalmasan, kimerülten és vigasztalanul, hogy féltetni kezdtem. Aztán összekulcsolta kezeit, s lágyan, könnyörögve szólt :

— Engedj időt, Róbert ; túlbecsültem erőmet, előbb hozzá kell szoknom.

Úgy el voltam telve fiatal boldogságommal, s oly elbizakodó a miatt, hogy azt hittem, erővel is kényszerithetem őt a boldogságra. «Ha szeretjük egymást, Olga — kiálték — s a megboldogult igent és áment mond reá, szeretném látni, kinek lehet ellene kifogása. Azért légy vidám és jókedvű, gyermekem !» De ő nem volt vidám, sem jókedvű. És csak most, hogy

megholt, most láttam igazán, mily siralmasan és megtörten feküdt párnáján, ő, a ki mindig oly büszke és szigorú volt magával és másokkal szemben. Mintha valami irtóztató fájdalom ketté vágta volna életének legfőbb idegét. Most már minden világos előtttem, de akkor nem láttam, nem akartam látni. S tovább beszéltem hozzá, azt hittem, vigasztalva. Meghallgatott, de nem szólt semmit — csak a fejével intett néha és mosoly játszadozott ajkai körül — kimondhatlanul szomorú és fáradt mosoly.

Mindezt a perc hatalmának tudtam be s az utolsó évek gondjainak, melyek még egyszer föltámadtak benne, annyival hatalmasabban, mert a rászakadt új boldogság elnyomással fenyegette őket.

— S első utunk — szóltam — a temetőbe vigyen. Ha Márta sirjánál állottunk, nem törődünk többé anyám ellenkezésével s a világ rágalmaival.

Kezei lehanyatlottak arczáról, tág, aggodalmas szemekkel bámult rám s tompa hangon kérdezte: — Azt akarod, hogy a temetőbe menjünk együtt?

— Igen, együtt — szóltam — s most mindjárt, ha akarod.

Mintha borzadály futott volna át testén, s különös rekedt hangon mondta: Légy türelemmel holnapig — holnap megteszem, a mit kívánsz.

— Igen, kedves jó gyermekem — szóltam hozzá — üzd ki fejedből holnapig ezeket az aggályokat, hidd el, ő nem haragszik. Hiszen nem fogjuk őt elfelejteni. S nem fűz még szorosabban össze az egész életen át az ő érte való közös fájdalom? Képe mindig körülöttünk lesz, s nem hiszed-e te is, hogy tiszta szívéből megáldaná frigyünket, ha lenézhetne az égből? Nem hagyta-e ránk örökbe gyermekét, hogy együtt örködjünk fellette, és senki idegenre ne bizzuk?

Erre Olga odavetette magát a kis ágy elé, melyben az a csöpp teremtés boldogan pihegett, s arczát annak fejéhez szorította.

Sokáig maradt így, s én hagytam. Mikor fölemelkedett, megint az a megkövült nyugalom volt arczán, a melyet rajta mind ismertünk. Kezet nyújtott s azt mondta: Menj, barátom, hagyj magamra. — S én kimentem, mert mindenben kedvére akartam tenni, még meg sem öleltem.

Egy negyedórával később láttam, a mint az udvaron keresztül ment. Én az ablakban vártam, de nem fordult többet vissza.

Másnap délelőtt — na, hiszen tudod, bátyám, hogy találtam itt. Abban a pillanatban úgy éreztem, mintha villám sújtott volna rám. Bátyám, megvénülhetek és megöszülhetek — ez a pillanat minden örömet elveszi, s minden mosoly megfagy miatta arczomon. De legalább élni tudnék. Czipelhetném tovább ezt a keserves életet, csak hogy a gyermekemtől el ne vonjam a boldogság szerény osztályrészét. Csak azt az egyet tudnám, attól az iszonyú örülettől szabadulhatnék — különben nem lehet, a legjobb szándékkal sem lehet. Különben elrothadok elevenen. — — Valakinek kell jönnie — oh bár csak a síron innen jönné — a ki megmondja, miért halt meg?

Ismét csöndesség lett a sötét kamarában. Csak a két férfi lélegzése hallatszott, s egy patkány zöreje, mely rágesárlásának egyhangú neszével kísérte Róbert elbeszélését.

Az öreg erősen küzdött önmagával. Elárulja-e Olga életének titkát is, a mint elárulta halálát? De nem jött volt-e itt szóban? Nem kell-e megszabadítani azt, a kit ő mindennek fölött szeretett, a kinoktól, melyek akár balhítből, akár titkos bűnrészesség érzetéből eredtek — őt gyötörték? Csodának, isteni küldetésnek látszott, hogy az ajk, mely örökre elnémult — még egyszer megnyiljék, hogy a szeretetnek megnyugvást hozzon.

Az öreg mélyen föllélegzett. Elhatározta magát.

— És ha a megboldogult gondolt volna arra, Róbert — szólt — hogy a síron túl is megfeleljen neked?

Róbert fölkiáltott s megragadta az öreg csuklóit.

— Mit akarsz ezzel mondani, bátyám?

— Ha nem ástad volna el magad fájdalmadba, mint egy vakandok, s nem bujtál volna mindenki elől, hát régóta tudnád, a mit a verebek is csiripelnek a háztetőn, hogy én halálának reggelén levelet kaptam tőle — —

— Te — bátyám, — tőle —

— Oh — fiam — még összetöröd a csontjaimat. Előbb hallgass meg nyugodtan. — S elbeszélte, hogy mi volt a levélben.

— S a füzet — add ide — hol van?

Az öreg elmondta, mily nagy veszélyben forog Olga titka, s mennyi aggodalmat állott ki érte ő maga is.

— Várj, elhozom — szólott Róbert s már az ajtóban volt.

Az öreg visszatartotta.

— A kulcs anyádnál van. Vigyázz magadra, hogy gyanút ne fogjon.

— Az ajtó félig össze van törve, én egészen betöröm.

— Meghallják odalent.

— Nagyon is jól mulatnak! — kiáltott Róbert s keserűn fölkaczagott.

S egy hátsó ajtón át, a folyosón végig, a lépcsőn föl úgy suhantak, mint két tolvaj, a kik azért jöttek, hogy az ünnepi alkalomból hasznot húzzanak.

Az ajtó még könnyebben kinyílt, mint remélték. A zár tág retesze szinte magától pattant föl.

Megindultan álltak meg az ajtóban mind a ketten, a mint a sötét szoba, melyet a tiszta éj csillagfénye lágyan, szürkén bevilágított, föltárult szemeik előtt. A halálnak semmi nyoma, csak az üres ágy, melynek oszlopai sötéten meredtek föl a fal mellett, árulta el, hogy lakója más nyughelyet keresett magának. Még érzett a szobában ruháinak szellelte, szappanának enyhe illata. Még törülközői is ott függtek a kályha mellett, kísérteties fehéren ragyogva.

Róbert, képtelen lévén föntartani magát, egy székre ereszkedett, s nagy, sovár lélegzetvételekkel, melyek zokogáshoz hasonlítottak, szívta magába a szoba levegőjét. Mintha így akarná magába szívni az ő életének utolsó nyomát.

Egy vékony, éles fénysugár vonaglott a szobában, tánczolt a falak hosszában, sárgás lobogással révedezett az íróasztalon, s a fehéren letakart öltöző asztalkát összekuporodott kísértetként emelte ki a homályból.

Az öreg gyufát gyújtott, azzal kereste a kis, zöld ernyős lámpát, mely Olga álmatlan éjeit megvilágította. Az éji asztalkán állott, azon a helyen, melyen Olga eloltotta, hogy az örök éjbe merüljön el. Üveg olajtartója még csaknem egészen tele volt petroleummal. Sietett nyugalomra menni.

Az öreg gondosan emelte le az üveg-ernyőt, s gyújtotta meg a belet. Barátságos félhomálylyal világította be a fátyolos láng a csendes helyet. Aztán a könyves polcához lépett az öreg, melynek aranyos kötetei szoros rendben álltak egymás

mellett. Keze egy kis ideig kutatott a fal hosszában, aztán valami kék, összecsavart csomagot húzott elő.

— Megvan, Róbert! — kiáltott diadalmasan. — Gyere! az némán rázta meg fejét.

Az öreg újra sürgette, akkor megszólalt:

— Itt olvassuk végig, bátyám, itt, a hol írta.

— S ha meglepnek? — kérdezte meghökkenve az öreg.

Róbert vállat vont és lefelé mutatott. A beállott csöndben tompa hangzavar hallatszott föl, melybe mérsékelt nevetés vegyült, nem erősebb, mint a mekkora tisztességes gyászházhoz illik.

Az öreg belenyugodott. Székeiket lassan a lámpa fénykörébe tolták — aztán nem hallatszott más, csak a téli szél zugása, mely a lombtalan hársfák közt seprtet el, s a fölolvásó egyhangú, rekedt hangja, melyet a gyászoló gyülekezetnek időnként föl-föl csapó és suttogásba vesző chorusa kísért.

SUDERMANN HERMANN után, németből

VOINOVICH GÉZA.

A SORS.

Mindig láttam, ma is látom,
Nekem a sors jó barátom,
Életemnek bölcs vezére :
Nyugton bíztam azt kezére.

Bár fenyíte néha zordúl,
Még az is javamra fordúlt;
Magától el nem vadított,
Nem csüggesztett, csak tanított.

Szebb napjaim már letűntek,
De jósága ma sem szűnt meg.
Hű gonddal csügg szeme rajtam,
Ha nem is ép' úgy, mint hajdan.

Oly egykedvű, mintha únva
Nézne már a hosszú múltra,
Nem a hajnalt várja, mint én,
Elmereng a nap lementén.

Éjjel álmom' himezgeti,
Reményemet szövögeti,
Szövögeti, himezgeti,
De ez már csak játék neki.

Mert a mit szó s himez éjjel
Lelket ámitó szeszélylyel,
Nincsen annak fogamatja :
Nappal mind kibontogatja.

LÉVAY JÓZSEF.

GYERMEKEK TÁNCZA.

Hahó, te pásztor, és te, kis Eló,
Ki iskolásfiú vagy már, de gyermek ;
S te, kis Palink, erdőkben futkosó,
A zöld szemű bohó Jancsit keresd meg,
S aztán tánczoljunk újra egyet !

Hahó, hajrá !
Oly szép e rét, vidám nap tűz le rá ;
Forogjunk egyre karban fel s alá,
Hajrá !

A pásztor így szólt : — «Juhaim legelnek,
Követem őket erdőn, réten át.
S ha Isten kedvez vidám életemnek,
Ősz hajjal érem éltem alkonyát ;
S mindvégig dallom jó kedvem dalát.»

Hahó, hajrá !
Oly szép e rét, vidám nap tűz le rá ;
Forogjunk egyre karban fel s alá,
Hajrá !

A kis Eló meg így dalolt magában :
— «Tudok latinul és szépen irok ;
S ha majd az iskoláim mind kijártam,
Tanító lesz belőlem, vagy pap, kanonok,
S vasárnap prédikálni is fogok.»

Hahó, hajrá !
Oly szép e rét, vidám nap tűz le rá ;
Forogjunk egyre karban fel s alá,
Hajrá !

Halljátok most a kis Palit : — «Az erdőn
Egymásra hull a sok fa szüntelen.
A fejsze csattog új munkára keltőn . . .

Erőm' már én is nőlni érezem ;
A korhadt fát már most is keresem.»

Hahó, hajrá!

Oly szép e rét, vidám nap tűz le rá ;
Forogjunk egyre karban fel s alá,

Hajrá!

S a matrózgyermek így szólt: — «Vonz a hullám,
A mely majd elnyel, mint egy kis habot.

Tudom, a szép nap nem soká ragyog rám ;

S sokkal előbb, mint nyilna sírotok,

Én már a tenger legmélyén vagyok.»

Hahó, hajrá!

Oly szép e rét, vidám nap tűz le rá ;

Vadul forogjunk karban fel s alá,

Hajrá!

LE MOUËL JENŐ *után francziából*

BÉRY GYULA.

HERODOTOS.

Egy nagy történetíró megjelenéséhez útat egyengettek a topographusok; a perzsa háborúk pedig meg is adták az alkalmat, hogy egy ilyen történetíró fölléphessen. Ellentétes történeti hatalmak mérkőzésének szemléletéből önkéntelenül is kifejlődhetett annak tudata, hogy a változó események alapján valami eszmei egység él, a történet tarka egymásutánjában valami belső kapcsolat nyilatkozik. Herodotos volt az első görög író, ki a történetírásban az egység, a szellemi kapcsolat eszméjét megvalósította s ez által egyszersmind a történetírás művészetének is megalapítója lón. A mit az ioniai philosophusok tettek az érzéki tünemények sorával, mikor egy alapra vezették vissza, azt tette Herodotos a történeti események sorával, mikor egymással való kapcsolatukat fölmutatta. Herodotos naiv genieje nem is gyanította, milyen munkát végzett; s könyvének egyik vonzó sajátsága, hogy írója alvajáráó biztosságával lépdel földadata nehézségein és mesét mondva az elbeszélt történet eszmei igazságát megkapóbban tünteti föl, mint a legtudósabb kutatás tehetné. A perzsa háborúkról pontos adatokat Herodotosnál nem is találhatunk; de hogy hatásuk, jelentőségük a görög lélekre milyen volt, azt csak az ő művéből érthetjük meg ma is.

Herodotos Halikarnassosban született 484 körül. Noha dór származásúnak mondja magát, egész valójában az ioni görögöt mutatja. Úgy látszik, gazdag, előkelő család gyermeke volt. Panyasissal, a haldokló epos egyik munkásával rokonságban állott s nem lehetetlen, hogy e rokonság Herodotos műveltségére is hatott. Az epos hite, tárgyyszerűsége, közvetlensége él benne. Ösmeri, idézi a költőket s egyáltalán mindent olvasott, a mit az akkori irodalom nyújthatott.

Családi összeköttetései révén otthon, úgy látszik, a politikai harcokba is belévegyült. Majd száműzetésbe Samosba megy. Hazatérte után új bajai támadhattak, mert 454-ben végleg távozik hazulról. Valószínűleg ez időbe esik utazásainak egy része s ekkor születik meg művének eszméje. Egy hagyomány szerint 446-ban Athenében művéből nyilvánosan részleteket olvasott fel s Anytos psephismája folytán tíz talentum ajándékot kapott a demostól. A dologban nincs lehetetlenség; az ajándék nagysága azonban alighanem hibás adaton alapszik. Annyi bizonyos, hogy bámulja Periklest, szereti Athent, a mint őt is tisztelet környezhette az ottani művelt körökben, legalább említik, hogy Sophokles is írt hozzá egy ódát. 444-ben Sybarist lerombolják a Krotoniak. Az atheniek erre új gyarmatot alapítanak helyén, Thuriit. Herodotos is tagja lesz az új gyarmatnak s leutazik Nagy-Görögországba. Valószínű, hogy (431. után) innen újra ellátogatott Athenébe, mert műve egy helyéből azt lehet következtetni, hogy saját szemével látta a kész Propylæákat. Halála a peloponnesusi háború kezdő éveire esik (426—425.). Az atheniek kenotaphiumot emeltek emlékének. A legelterjedtebb hagyomány szerint Thuriiban halt meg. Az életéről szóló hagyományok általában homályosak; sem politikai szerepléséről, sem száműzetéséről, sem utazásai köréről biztosat nem tudunk. Ahhoz sincs hozzávetésünk, vajon csak művei révén lett-e ösmertté Athénben, vagy egyéb összeköttetések útján is. Homályban van az is, milyen pszichológiai okok, milyen politikai vagy társadalmi körülmények bírták arra, hogy Thuriiba menjen. Az egyes elszigetelt adatokhoz nincs pszichológiai magyarázatunk s ha egymás mellé rakjuk is, még kezdetleges mosaik képet sem kapunk Herodotosról. Teljesen indokolatlan tehát, néhány elszórt alexandriai korbeli adatból vagy oly írók követve, mint a Pseudo-Plutarchos, ki pedans moralisálással s Herodotos korának és szellemének teljes félreismerésével bírálja, Herodotos jelleme ellen fegyvert kovácsolnunk. Herodotosról igazán csak annyit tudhatunk, a mennyit maga a munkája beszél el róla. S nem egyes adatokból, ezeknek mesterséges összerakásából fejthetjük ki Herodotos képét, hanem csak úgy, ha azon főbb vonásokat emeljük ki, melyek művének kezdetlegességét és utánozhatatlanságát, naivitását és nagyságát jellemzik.

Vonjuk meg először munkája körvonalait. Az emberek nagy tetteit, a világ híres dolgait akarja leírni Herodotos, hogy emléküki ki ne vesszen; mert mulandó minden a földön: a mi ma kicsiny, holnap nagy lehet s a mi nagy, az nyomtalanul eltűnhetik. Ez még egy logographus gondolata lehet; de Herodotost előzői fölé emeli az a körülmény, hogy elbeszéléseit egységes themára vonatkoztatja s a görögöknek a keleti világgal való viszályait teszi központúl művében. Ha a mesés időket nem tekintjük, először Kroisos alatt került harciba a görög a kelettel. Herodotos tehát elmondja Kroisos, Lydia s az ioniai városok történetét. Kroisos sorsa Kyros által telik be: előtérbe lép tehát Kyros s elvonúl előttünk mindaz, a mi uralkodása alatt történik: Ionia elfoglalása, Babylonia meghódítása, Kyros megöletése. Ehhez fűzi aztán Herodotos Perzsia többi hódításait s ez alkalommal egy egész könyvet Egyiptom ösmertetésére fordít. Egy nagy emlékműhöz hasonlít Herodotos műve s a mit eddig elmondott, mint reliefek futnak körül talpazatán. Mert az ötödik könyvtől elbeszélése szárait már összebb vonja s az eddigi szélesen előadott előzmények után, mint eredményt s mint vállalkozása főtárgyát a görögök védekezését rajzolja Darius és Xerxes támadásai ellen. Az ion városok lázadásától (510.) egészen Sestos elfoglalásáig (478.) halad részletező elbeszélése az utolsó öt könyvben. E pillanattól fogva tudniillik többé perzsa ellenség nem tette görög földre lábát, hanem a görögök lettek a támadók. Egy új korszak kezdődik, melyben a világ súlypontja keletről a görög világba húzódik. Ezt a nagy világtörténeti fordulatot érezteti meg Herodotos az olvasóval, s oly naiv közvetlenséggel, hogy hatását semmi tudományos módszer s fegyelmezett fölfogás nem pótolhatja. Herodotos történetében még sok van abból a költészetből, mely Aristoteles szerint igazabb, mint a történet. Herodotos csak mesélni látszik; guzsalyáról az egyik mesét a másik után szövi le s mégis hüen eltalálja kora szellemét. Philosophiai szempontból tekintve, honnan a részletek összefolynak az eszme fényében, azt mondhatnók, hogy a mesélő Herodotos korára nézve, a tudományos szellem ébredése idején olyan föladatot oldott meg, melyen még ma is fáradozik a történetírás. Naiv eposi modorával, szeretetreméltó, mert gyermeki hiszékenységével s e mellett mégis finom, okos megfigyelő képességével, élénk

vallásos lelkületével mindjárt a történetírás kezdőkorában szervesen egyesítette a nemzeti történetet a világtörténettel s primitív szövőszékén egy fonálba szőtte a kettőnek szálait. Ez egy nagy érdekessége Herodotosnak, melyért nem egy hibáját meg lehetne bocsátani. De ma naiv genieje többeknél nem talál könyörületre. A görög szellem egyik legbájosabb emlékéiről úgy beszélnek, mint valami pamphletről s minden pszichologiai s történeti fölfogás ellenére íróját, mint valami zsoldos zurnalisztát nézik, kiben a tudatos hamisítás ösztöne uralkodik. Szerencsére, ez az ítélet nem Herodotosra jellemző, hanem csak az ítélkezők — tudományos szigorúságára.

A mit Herodotosról fönnebb mondottunk, azon föltevésből indul ki, hogy művének szerkezete egységes s hogy elrendezése kezdettől céltudatos. Ezért néhány szóval utalnunk kell azon vitatkozásokra, melyek a szöveg keletkezése körül támadtak. Szóba került, vajon eredetileg tervben volt-e a mű egysége, vagy csak később alakult-e ki?

E kérdés a szöveg szempontjából, mint annyi sok más a philológiában, hasonlít az egyenlethez sok ismeretlennel, melynél az eredmény a szerint változik, milyen tetszés szerinti értéket adunk a sok ismeretlen közül egyiknek, másiknak. A részletekben csupa lehetőségekhez jutunk vagy ellentétes eredményekhez, melyek egymást lerontják. Némelyek szerint az utolsó három könyv korábbi, mint az első négy; mások szerint ép megfordítva áll a dolog s a későbbi eseményekre utalás és a szövegbe később betoldott vonatkozás. Némelyek szerint a különböző népekről, assyrokról, médek-ről stb. szóló történetek külön készültek s kapcsolatuk csak másodlagos dolog. Vannak ismét, kik bevégezetlennek találják a művet, míg mások jellemzőnek s teljesen kielégítőnek érzik a véget. Sestos ostromával a perzsák támadó föllépése csakugyan örökre befejeződött. Ez eltérő nézetek a kérdés megoldhatatlanságát mutatják, mert önkényes föltevések nélkül meg sem közelíthetjük. Szerencsére a földolgot nem érinti. A forma egysége, az alapgondolatok szerves kapcsolata, a részek egymásra utalása meg van a munkában. Akármilyen egymásutánban, akármilyen időközökben írta is Herodotos az egyes részeket: azok egy egységesen gondolt munka részei, melynek ép e kapcsolatában mutatkozik legvilágosabban Herodotos tehetsége és jelentősége. Csak egy dolog nem szár-

mazik Herodotostól: a munka külső beosztása. Az alexandriai korszak tagolta Herodotost kilencz könyvre s állította az egyes könyvek élére — minden belső vonatkozás nélkül — az egyes műzsák nevét.

Művében az eszmei kapcsolatot azonban nem csak Herodotos genieje magyarázza, hanem naiv merészsége is; mert csak így vállalkozhatott arra, hogy néhány erkölcsi maximával, legendák, hagyományok, népies elbeszélések segítségével, — a mihez aztán személyes kutatás és szemlélet is járult — az egész ismert világ történetét elbeszélje. Ez a gyermekies lélek, mely előtt nincs nehézség, mert nem látja a nehézséget, megérzik methodusán, psychológiáján, erkölcsi fölfogásán is. A világ problemájával, az események tömegével, népek sorsával foglalkozik; kérdéseket vet föl, melyek a mai tudományt is érdeklik: de azért még olyan, mint a gyermek: meglepszik olyan felelettel, melyből pusztán a mese bölcsesége szól. A képzelem még nincs száműzve az életből s a mese világa még szomszédos a valóval. De azért Herodotosnak már van szeme a megfigyelésre. Kíváncsisága csakugyan mindenre kiterjed: szokásokra, épületekre, életmódra, természetre s e mellett van benne valami nemes vonzalom a szép és nagy iránt, melyet fölismer mindenütt, a hol szeme elé tűnik. De psychologiai kezdetlegessége mindenütt kitűnik, főleg a hol a barbár népekről szól. Az idegent inkább külső, festői oldaláról fogja föl. Barbár és görög közt alig van nála különbség. Mindkettőnek egy a lelke s az erényről, belső nemességről, életről, az istenekről mindkettő egyformán gondolkozik. Így Herodotos, akaratán kívül, psychologiai optikája törvényei szerint nagyon egyszerűsíti föladatát; mindenütt egy belsőt, egy lelket lát, csak a külső kép, a ruha változik.

S képeihez honnan veszi a színt, az anyagot? Mondottuk már, hogy a költőket olvasta s természetes vallásosságát csak táplálta az emberi sors állhatatlanságáról való fohász, az istenek kérlelhetetlen hatalmáról, a hübris átkáról szóló dal, melyet a költőknél, különösen a dramatikusoknál talált. Olvasta, használta, bírálta az előtte élt logographusokat, első sorban Hekataiost. Azután útra kelt maga is, nézegetett, kérdezősködött, anyagot gyűjtött, a mint akkor épen gyűjteni lehetett. Egyaránt forrása a legenda és a saját tapasztalása s egyiket a másikba fűzi oly természetesen, oly könnyen, hogy

gyakran nehéz megkülönböztetnünk, hol kezdődik az egyik, hol végződik a másik. Mai értelemben vett tudományos nyomozásról, vagy kritikáról Herodotosnál szó sem lehet s némileg tréfás dolog, ha mai tudós szójárassal archivalis kutatásokról beszélnek Herodotosnál. Ha idegen földön járt, ott is inkább csak görög emberekkel érintkezett s az ő meséiket jegyezte föl. Az igazi okmányokat, föliratokat, emlékeket nem olvashatta, mert a görögön kívül más nyelvet nem tudott. Természetes józan eszére volt utalva, mely azonban nála fiatalos hiszékenységgel párosul s nem eléggé tapasztalt és edzett arra, hogy az emberi cselekvés és történet igaz rugóit fölkutathassa. Templomszolgák, papok meséit gyűjtögette, s a templomokban, nyilvános kincsesházakban az ott forgolódo ciceronék útbaigazításait, hagyományos magyarázatait hallgatta. Herodotosban még meg van az epikus kor hite, mely az igazság teljes bebizonyításának tartja, ha a mesélő a régiségre hivatkozik. A legendát a folytonos traditio következtében majdnem oly biztosra veszi, mint azt, mit saját szemével lát, és a saját szemével látottnak is nagyobb tekintélyt ad egy szép mese. A hagyományoknak alapjában képzelmi természetét nem ismeri s ezért kritikája nem is irányul annak magjára, hanem inkább csak egyes részletes vonásaira s Herodotos itt gyakran azt tartja valóbbszinűnek, a mi drámaibb, hatásosabb. Herodotosban már nyilatkozik rationalismus, de még pályában van, melyen a néphit érdekes himzései láthatók.

Psychológiája is növeli művének archaikus érdekét. Mint már említettük, Herodotosnál az erénynek, bátorságnak, gondolkozásnak mindig ugyanazon egy színezete van: alakjai tulajdonkép mind görögök, csak ruhájuk más. Megjegyezték, hogy Kroisos a hét görög bölcs egyike lehetne; története is egészen görög; világos, hogy bármennyire beszél is Herodotos perzsa forrásokról, tulajdonkép görög kézből, itt első sorban delphii papoktól kapta tudósításait. E mellett psychológiája oly naiv, mint a középkori krónikásoké. Hősei kegyetlenkednek, néha mesés vadságot követnek el, fondorkodnak, gyilkolnak: s e mellett gyermekésszszel erkölcsi maximákat hangoztatnak. Xerxes főnhéjazásában, büszkeségében olyan, mint egy mesekirály; reflexióiban pedig hasonló lelket mutat, mint valami naiv barbár a keresztyén térítés idején: csupa belső vadság, de száján a bölcseség igéje. Hero-

Herodotos beviszi minden alakjába, annak gondolkozásába a maga lelkiületét, mint a hogy göröggé teszi a barbár istenségeket is. Ma Athen dicsőítésében tudatos és hamisítást takaró irányzatot látnak sokan Herodotosnál: ép oly joggal mondhatnák, hogy ilyen irányzatos nála az egész világ hellenisálása. Hamis szempont, mely Herodotos elméjének meg nem értésén alapszik. A perzsa háborúknak világtörténeti magaslatra, lepikai fényre emelése ép oly természetes Herodotosnál, mint a milyen természetes és lelkében gyökerező nála, hogy a világ eseményeit vallásos kapcsolatban látja a sorssal, az istenek határozatával. Lelkét a mysteriumok titka, a jóslatok szentsége ép úgy eltölti, mint a nagy tettek öröme. Nála az erkölcsi világ szorosan összekapcsolódik a történettel s egyik a másiknak kifejezése lesz. A világtörténet sok helyes részletes adattal, ethnographiai, földrajzi s természeti megfigyelésekkel átszőtt nagy mese, melynek tanúsága az, hogy kérész életű az ember; hatalma, gazdagsága játékszer a fölsőbb hatalmak kezében s hogy az istenek csak a korlátoi közt maradó erényt szeretik, de letipornak egyént, népet, egyaránt, ha a megszbott határokon túl akar emelkedni. S ezzel a tanúsággal Herodotos is megüti azt a hangot, mely az egész görög költészen végig rezeg. S nem érdektelen megfigyelni, mennyire a néphit talajából fakad Herodotos vallásossága. Átvesz a nép hitéből mindent, a minek tiszta erkölcsi értelmet lehet adni. A történet igaz rugói helyett nagyon gyakran szerepelnek nála jelenések, álmok, jóslatok, az istenek egyenes beavatkozása; de sohasem a pusztá babona okáért, hanem erkölcsi célzatzból. Így nyilatkozik már Herodotos vallásosságában a souverain görög rationalismus csirája, melynek más irányban is gyakran nyomait találjuk nála.

De csonka maradna rövid ismertetésünk Herodoszról, ha néhány szóval írói tulajdonságairól meg nem emlékeznénk. Herodotos a későbbi írókkal szemben erősen subjectiv természet. Thukydidest hiába keresnők munkája egyes lapjain, úgyszólván, egészen elenyészik tárgya mögött. Mintha szikla volna a lelke és műve e sziklán fölírás. Egészen másként vagyunk Herodotossal. A mit mond, azért is érdekes, mert épen ő mondja, a maga utánozhatatlan modorában mondja. S e mellett megvan Herodotosnak az a szerencséje, hogy keresetlen természetessége ma úgy hat, mint valami válogatott művészi

finomság. Goethe refrainje «gyerek ezt hallgatja örömmel» jut eszünkbe mindig, ha Herodotos kezünkben van. Szívesen követjük, a mint minduntalan előtérbe lép, ítél, latolgat, bizonytalan esetekben véleményt mond s elbeszéléséhez folyton megjegyzéseket fűz. Bájos dolog látni, a mint világos mesével szemben, összevonja homlokát, nem azért, hogy a mesében kételkedjék, hiszen szavahihető emberek beszéltek, hanem mert a mesének egyes adatát bírálja. Herodotos művészi társalgó, természettől, tudatos művészet nélkül, ki nem csak tárgya által hat, hanem a mód által is, melylyel a maga egyéniségét érdekessé teszi. S a társalgónak megfelelő a stílusa is. Nyelvtanilag pongyola; a mondatot nem szorítja a köztörzök pántjába; már a régiek megjegyezték, hogy beszéde nem igazán körmondatos; logikai alárendelés nélkül fűződnek egymás mellé a mondatok, mint a hogy hullám következik hullámra, úgy hogy stílusából csakugyan inkább a régibb divatú elbeszélő tűnik elénk, mint a rhetorok és sophisták kortársa. Az ilyen stílus teremtve van az elbeszélésre, melyben a képzetek könnyed egymásutánja magával ragadja az elmét és a logikai kapcsolatok semmi szigora ki nem zökkenti a képzelmet nyugalmas ringásából. S Herodotos nem csak kitűnő társalgó, hanem különösen jeles elbeszélő. Képzelme a részletek alakításában nem arra törekszik, hogy minél hűebben tükröztesse a valót, hanem önkéntelen azon van, hogy minél érdekesebb színben tüntesse elő. Prózai epikus költő, ki mindenben és első sorban szemlélhetőségre törekszik, mert a részletek világossága és szemlélhetősége hallgatói vagy olvasói előtt az igazságnak még egyetlen bizonyítéka. Ez nem tudatos eljárás, a valónak tervszerű kiszépítése Herodotosnál, hanem együtt jár annak a történeti anyagnak formálásával, melylyel rendelkezett. Így Herodotosnál elbeszéléseiben, egészben véve mindig van igazság; de a dolgok jelenetezése, részletezése, formába öntése oly messze áll a valóságtól, mint a mese az élettől. Ki ne emlékeznék Herodotos sűrű párbeszédeire, melyek mind költöttek s ha nincs is bennük történeti igazság, mégis, ki tudja, hány százados népies bölcsesség lerakódásai. Csupa kis drámai jelenet, vagy reflexiók dramatizálása, hol a sorsról, erényről, az istenek hatalmáról elmélkednek. S mikor Herodotos a nagy történeti fordulónál Xerxes és Demaretos, Xerxes és Artabanos, Solon és Kroisos

és sok más hőse párbeszédeit írja, ne higgyük, hogy azon tudattal teszi, hogy most nem mond igazat. Herodotos az ő egyéni lelkét, gondolkodását egész naivul az egész világra átvitte és épen nem kételkedett, hogy ama pillanatokban Xerxes vagy Artabanos úgy beszélt, mint a hogy Herodotos beszélne, ha az ő helyükön volna. Különben Herodotos itt régi forrásokból is meríthetett; az epos párbeszédei révén nem egy dialogisált mese, híres emberek beszélgetése keringhetett a görögök [között. Herodotos ezt a formát csak átvette történetébe és megmentette az utókor számára. Írónknál e helyeken még Sophokles, Aeschylus hatása is meglátszik, különösen az oly dialogusokon, melyeken valami tragikus alapeszme vonul keresztül. Kimondhatatlanul naivak, frissek e párbeszédék még ma is, a miből szinte következtetni lehet, hogy Herodotos is naiv hittel, őszinte lélekkel írta meg. Homeri formulák alkalmazása, régi szavak, a vallási s eposi nyelv néhány kifejezése is emeli művészi zamatjukat.

De az elbeszélőt Herodotosban nem csak az egyes jelek dramatisálása jellemzi, hanem az a művészet is, melylyel a logographusok elszórt egyes adatai helyett történetében csupa cselekményt mutat föl, kapcsolatot, egységes fejleményt. A történet nagy prózai epossá válik Herodotosnál, ki valóban közelebb áll a régi aoidoshoz, mint a későbbi szónoki történetírókhoz. Az egyes népek története kisebb-nagyobb episódjává válik egy nagy mérkőzésnek, melynek hősei valami naiv költészet nymbusában, teljes jelmezben és szemléltetőségben lépnek elénk. S nem hiányzik ez eposból az istenek világa sem. Látjuk villámaikat, s jelek útján megjelennek ők is a színpadon, hogy hirdessék az embereknek, hogy tiszteljék az isteneket s ne törjenek túl a mértéken. Aeschylos a *Perzsákban* ugyanazt mondja, mint történeteiben Herodotos.

PÉTERFY JENŐ.

SARCEY SZÍNBIRÁLATAI. *)

A boldog francia nemzetnek van egy könyve, a melybe be van foglalva az örök józanság s az emberiség örök kacaja: Molière művei. A józanság (bon sens) és humor e hatalmas örökből egy szilánk pattant Sarceyre is. Azon szellemi családnak, melyben ő szép és tiszteletreméltó, bár szerény helyet foglal el, diadalmas, koronás feje, Molière. Sarceynek fő vonásai: a józanság, mely mint a nagy komikusnál, kissé nyersen polgárius hajlamú s a humor, mely tisztán, harsányan kacag; e két tulajdonság szálai néha összefonódnak, hogy megalkossák a gúny suhogó ostorát.

Egyszerűen ír, mintha jelmondatul Seneca e szép szavait választotta volna: «A mi a tudományt illeti, valóban úgy hiszem, jobb magukat a tényeket vizsgálni s okaikat fölsorolni, a szavak pedig simuljanak a tényekhez s a merre ezek vezettek, oda kövesse őket az egyszerű beszéd».

Sarceyt avval szokás vádolni, hogy csak a nép szavát tolmácsolja s hogy egész érdeme nem egyéb, mint hogy egy órával előbb mondja ki azt a véleményt, melyet a tömeg azután általánosan elfogad.

Azonban ő nemcsak gondolkodó, hanem főleg újságíró. S az újságíró nem a legfinomabbaknak, hanem az egész népnek ír. Sarcey úgy látszik készakarva húny szemet pályája árnyoldalai előtt. Szívvel és lélekkel újságíró lévén, cikkei könyvben összegyűjtve csak átültetett növények. Szinte kaczerkódott a kontár szerepével s a classikai és a francia irodalomban való nagy jártassága ellenére szerette játszani a tudatlant. Montaigne óta sok

*) *Quarante ans de théâtre. Francisque Sarcey Bibliothèque des Annales Politiques et Littéraires* Paris, 1900.

nagy francia író a nemes ember, az államférfi vagy legtöbbször a műkedvelő színében akar föltűnni, ki csak mellékesen irogat. Jellemző, hogy Sarcey sohsem adta ki bírálati gyűjteményét. A posthumus kötet a hosszú évek sorában időnként egy és ugyanazon tárgyról írt kiválóbb cikkeket egy fejezetbe foglalja s azokat megjelenésük rendjében közli. Ez ügyes összeállítás segítségével kényelmesen követhetjük nyomon az öregbedő és tapasztalatokban gazdaguló Sarcey nézeteinek változásait. Munkáinak gyűjteménye hét kötetre van tervezve, melyekben negyven évi színházlátogatás, illetve bálványozás eredményét fogjuk kapni. Ez első *Ajándék* után, mint Cicero egyik művét szerette nevezni, örömmel és feszült várakozással nézünk a többiek elé.

Sarcey, mint mondtuk, a nagy közönség æsthetikusa s mint ilyen a darabokat gyakran a pénztár hőmérője szerint itéli meg. Szerette a szépen szőtt, izgalmas, majdnem melodramatikus mesét s e tulajdonságokért szívesen föláldozta a költészetet. Sőt Dumas moralisáló darabjait sem fogadta el; szerinte tisztán mulatságot szerezni, illetve élénk érdeklődést kelteni a nézőben, a színház fő célja. Valóságos «panem et circenses» elv! Rámutattam árnyoldalára; azonban ugyane forrásból, tudniillik a közönség tiszteletéből és ismeretéből, fakadnak érdemei is.

Minden színház közönsége egyéniség az ő szemében, melyet úgy ismer és szeret, mint senki; úgyszólván benső sugallatot, «megérzést» követve, találta ki a tömeg vágyait. Amott egy gróf, emitt egy házmester, amott egy nagy — vagy félvilági hölgy, emitt egy tisztos nyárspolgár neje, ez a nagy közönség. Mindenki külön-külön a maga nevelésével, elveivel, hangulatával lép be a színházba s a mint belépett, megszűnik egyénisége, belefonódik abba a nagy ideg-szalagba, mely végig fut körben a padsorokon s melynek csomója ott van a színpadon. Megalakul az ezerfejű egység: a közönség; s e szörnyetegnek alapos bonczolója Sarcey.

Elmondja nekünk a kedves öreg úr, hogy milyen volt a Comédie française régi színházlátogató közönsége s milyen a mostani. A régiek jó színházlátogatók voltak, kik megértettek mindent; egyszerre terjedt el, mintegy egy lélekből fakadva, a taps és a piszszegés. Ma mindent megmételyeznek az idegenek, kik nem éreznek együtt a néppel és Sarcey boszankodva, «en profond connaisseur» fejtegeti a közönyös hallgató ártalmas hatását. Mint a hab a sziklán, úgy törik meg közönyén a lelkesedés.

Színházi æsthetikáját természetesen szintén a közönségből

fejti ki. Iparkodni fogok lehetőleg Sarcey szavait fordítva a színpad e sajátságos fölfogásáról tiszta képet nyújtani.

Sarcey kiinduló pontja, hogy a színház fő föltétele a közönség, melyhez a művészetnek minden tekintetben alkalmazkodnia kell. Minden művészetnek kis hagyományokhoz, vagy mint Sarcey nyíltan ki is mondja, kis cselfogásokhoz kell folyamodnia. A festő sík lapon távlatot és domborulatot tüntet föl és ezt a célját csakis a főntemlített hagyományokkal, illetve cselfogásokkal érheti el. E conventiók közül néhány a szem szervezetével szorosan kapcsolatos így állandó; mások ismét, melyeknek oka nem rejlik a dolgok természetében, igen változóak. Ugyanígy vagyunk a színházzal, midőn arról van szó, hogy a közönség előtt tüntessük föl az emberi életet. A közönség itt a sík lap szerepét játssza s hasonló cselfogásokat vagy ha tetszik hagyományokat kíván. E hagyományok mindenekelőtt azon pusztán physikai okból fakadnak, hogy a közönség legfőlebb öt-hat órát ülhet a színházban. S valamikép a térben, sík lapon kellett a távlat hatását kelteni, úgy kell majd itt hosszú időt föltüntetni, midőn csak néhány órával rendelkezünk.

E physikai okon kívül vannak erkölcsiek, így például:

Megállapított tény, hogy a tömeg máskép gondolkodik és érez, mint tagjainak mindegyike külön-külön. A közönségnek nevezett collectiv egyéniségnek meg van az a sajátságos adománya, hogy a dolgokat máskép látja, mint a hogy azok tényleg vannak. A hol bizonyos vonalak mutatkoznak, ott másokat lát, a hol pedig bizonyos színek, ott másokat képzel. — «Ha már most e collectiv egyéniségnek, melynek szeme az átváltoztatás e sajátságos adományát kapta, úgy mutatjuk be az emberi eseményeket, a mint azok tényleg megtörténtek, akkor azok nem fogják reá az igazság hatását tenni; mert néki, mint közönségnek, egész máskép tünnek föl a dolgok, mint mindegyik tagjának külön-külön.

«Képzeljünk el egy színházi díszletfestőt, ki a vászon hátterét a természet színeivel festené meg, képe a színpadi lámpák világában fonák volna. Így vagyunk a természetből merített tényekkel és érzelmekkel is, melyeket változtatlanul viszünk a színpadra. Okvetlenül át kell őket alakítanunk azon sajátságos lelki hangulat szerint, mely az embereket elfogja, mihelyt tömegesen összegyűltek, hogy a közönséget megalkossák.»

«Áll tehát a szabály, hogy hagyományok és cselfogások okvetlenül kellenek.»

A közönség emberekből alakulván, vannak oly érzelmek és

előítéletek, melyek állandóak és minden népnél megvannak. Ez állandó érzelmek és előítéleteknek megfelelőleg néhány hagyomány és cselekedet illik minden drámába s az ilyeneket azután törvényeknek mondhatjuk.

Más érzelmek és előítéletek ellenben elvesznek, mihelyt a régi polgárosultság helyébe új korszak lép; a közönség szeme átalakulván, a conventiók, melyekkel az igazság képzetét akarjuk fölkelteni, szintén változnak. A hagyományok, melyeket bizonyos körök törvénytényé szélesítettek ki, lassan, a kritika és lángelméjű újítkók hosszas küzdelme után leomlanak.

Sarcey végleges meghatározása tehát a következő:

«A drámai művészet azon általános vagy helyhez kötött, örök vagy időleges hagyományok összessége, melyek segélyével az emberi életet színpadon föltüntetve, a közönségnek a valóság képzetét adjuk.»

E kissé hosszas s majdnem pedáns ízű meghatározás után a párisi csevegő hirtelen megakasztja eszmemenetét s szinte bocsánatot kérve hosszas definitiójáért, hozzáteszi, hogy meg van győződve az összes meghatározások haszontalan voltáról.

A következő cikkben a víg és szomorú darabokra vonatkozó következtetéseit hasonló alapon építi föl.

Megállapítja, hogy a közönség lelkesebben és hangosabban nevet, mint az egyén s hogy a tömeg könnye gyorsabban fakad. A közönség azon hajlamából, hogy hangulatát kacajával vagy könnyével fejezi ki, született meg a színdaraboknak válfajok szerinti fölosztása, a vígjáték s a szomorújáték alfajaikkal.

Sarcey tehát nem azt mondja, hogy a színműíró hivatása a valóságot színpadra hozni s minthogy vannak víg és szomorú dolgok, szükségkép megalakul a tragédia és comédia.

Szerinte ha az igazságot egész elevenen vetnék oda a színpad falak közé, a közönség ezerfejű szörnye hamisnak látná. S valóban a dolgok önmagukban nem vigak s nem szomorúak, hanem közönyösek. Lelket a tárgyba vagy eseménybe csak az ember, a szemlélő önthet.

Az igaz, hogy vannak oly tájak, melyek jobban alkalmazkodnak a fájdalmas szív szomorúságához; azonban képzeljünk egy szerelmes párt a legkopárabb vidéken s íme e táj bájos képben fog emlékezetükbe vésődni. A természet e teljes közönye legszebb dalaikra ihlette Hugót és Musset-t.

Sőt mi több, valamint az ellentét hatásánál fogva a legride-

gebb tájon élvezhetjük a legnagyobb gyönyörűséget, úgy gyakran a látszólag legsötétebb események keltik a leghevesebb kacaját.

Semmisem végzetesebb és fájóbb, mint a halál gondolata s nincsen semmi, miből a nevetés ellenállhatatlanabb erővel fakadna. Nem Molière és Regnard, s annyi más komikus íróhoz kell fordulnunk, kik szándékkal úgy rótták össze a kegyetlen scénákat, hogy sziporkázó kacaját csiholjanak ki, hanem a mindennapi élet is elég példát szolgáltat.

Ekkor egy történetkét mond el, melynek szabad, fesztelen hangja a XVIII-ik század «conteur»-jeire emlékeztet; egy Diderot, egy Galiani beszélhetett így! Valamelyik nagynénje halálos ágya köré csoportosult összes szerető rokonokat megneveltette Sarcey édes anyja, ki egy éppenséggel nem tragikus eszközzel kezében, sírva adja elő hazatérő fiának, hogy a beteg állapota rosszra fordult. Elbeszélése közben átöleli gyermekét keservesen zokogva, beszédét kétségbeesett taglejtéssel kísérve s a furcsa tárgyat még folyton szorongatva. A család egybegyűlt tagjai egy ideig elfojtották a nevetést, mely végre ellenállhatlan erővel tört ki belőlük. «Másnap reggel azután, mikor a néni elhunyt, sírt-ritt az egész rokonság; múlt este azonban! — — — s a mi a legfurcsább, — teszi hozzá Sarcey, — hogy e jelenet emléke szegény haldokló néném emlékével szorosan összeforrt.»

A *képzelt beteg* vagy egyéb darabok előadásánál, melyekben a halál és betegség komor tárgyaiból úgy tör elő hirtelenül a kacaj, miként a vízsugár a sziklafalból, gyakran elevenült meg benne e jelenet képe.

Ime az esemény maga szomorú, azonban az ellentét nevetést keltett. A tárgyak magokban szintelenek; nem bennök rejlik a hatás, melyet majd reánk tesznek, ők csak ürügyei, okai azon indulatoknak, melyeket magunkból fakasztunk.

A tragikus és komikus költők gyakran ugyanazt a cselszövényt alkalmazzák s a mi a közönséget megríkatja a szomorújátékban, az nevetést kelt a vígjátékban.

«Az események tehát, magokba sülyedve, lomha és közönyös anyag lévén, nem velők, hanem a közönséggel kell foglalkoznunk, mely nevet és sír, a szerint a mint lelkének egyik vagy másik húrját érintettük.»

Sok színműíró, azon elvből indulva ki, hogy a valóságban az iszonyút nyomon követi a nevetséges és kicsinyes, drámaiban ez elemeket vegyíteni szokta. A közönség azonban e vegyítést nem

igen szereti s ez természetes is. Nem a valóságot kell a színpadra vinni, hanem a valóság azon elemeit, melyek az igazság látszatát keltve, a közönséget megnevettetik vagy megindítják. Már most ha ezerkétszáz néző elmerült a fájdalomban, akkor nem is lehet a vígságban, nem is akar reá gondolni s rosszul hat reá, ha kiméletlenül széttépik illúzióját.

Sarcey e sorokban különösen Victor Hugo és iskolája, illetve a romantikusok elvei ellen szólal föl, kik a színpad korlátozó tényezőinek tekintetbevétele nélkül hirdették tanaikat, melyek szerint az élet víg és szomorú elemeit vegyesen kell a színműbe foglalni.

•A közönségben, ha egyszer könnyei letörlésére s nevetésre kényszerítettük, ez utóbbi hatás állandó lesz; ragaszkodni fog hozzá s majdnem lehetetlenné válik az elhagyott benyomást újra fölkelteni. Az életben a perczek nem lévén megszámlálva, sok idő fölött rendelkezünk, enyhíthetjük az átmenetet az egyik érzelemből a másikba, a színházban azonban, hol csak négy óránk van az események lánczolatának befoglalására, a változásoknak hirtelen kell végbemenniök s mintegy helyben kell megessniök. E gyors behatásoknak egy ember is ellenállna s még inkább a közönség.»

«A hatásnak egységesnek kell lennie, ha a költő azt akarja, hogy erős és állandó legyen.»

•Érezte ezt szinte ösztönszerűleg minden tragikus és komikus költő, ezért oly régi a megkülönböztetés a vígjáték és szomorújáték közt, mint a művészet maga.»

Sarcey példákkal is igazolja, hogy minden oly darabban, mely valóban tragikus hatást gyakorolt, a humoros jelenetek háttérbe szorulnak és könnyen kiküszöbölhetők.

Az élet pártatlan és nem akar hatást kelteni, a drámában ellenben minden meg van válogatva, mesterségesen csoportosítva s minden jelenet a végső hatás felé tör.

Ugyancsak ez áll a comœdia felől, melybe nem szabad tragikus elemeknek vegyülniök. Az a szerelmes incselkedés, enyelgés, mely Molière vígjátékaiban néha elmérgesedik, nem kelt tragikus hangulatot, hanem ott ringat bennünket a könny és mosoly szírványos határán.

Ezt a felemás érzelmet állandósítani, a két szélsőség közt a középén járva s majd az egyikbe, majd a másikba átsapva, szintelen jó kedvet, majd otromba elérzékenyedést keltve, a melodráma fattyú műfajának föladata.

Ime Sarcey gyakorlati alapon nyugvó elmélete. Könnyen el-

képzeltjük most már, hogy az az ember, ki ily eszmékkal lép a színházba, mily szempontból fog valamely darabot megítélni. Természetes, hogy pontosan föl fogja jegyezni a tapsot és püsszegetést, a közönség véleményének összes nyilvánulásait. Mi sem természetesebb továbbá, mint hogy az ily demokratikus alapon álló műbíró, nem szórszálhasogató s szereti a dolgokat nyersen kimondani. Mint már említők, a pénztári bevételek kérdése folyton fölszinen van.

A párisi nagy színészeket körutazásaikon követve, igen érdekes összehasonlításokat tesz a különböző városok színházlátogató közönsége közt. Itt van csak igazán elemében! Finoman megfigyelte, hogy például Dijonban ezt vagy azt megnevették, Lyonban ellenben hallgattak; X. város közönségében rögtön gyújtott az élez, Y. városban csak két-három másodperc után nevetnek; ki tudná rá megfelelni, hogy miért?

Sarcey mindezt nyájas bőbeszédűséggel adja elő; leírva a várost, fekvését, lakóit és a konyhát. Hálásan emlékezik meg a jó, potrohos «oncle» a marseilleiek főztjének kiválóságáról.

Gall kezek csiszolták azt a tükröt, melyben a világot látja. Ezért aztán nem kissé csodálkozik, midőn francia fordításban hosszú évek után újra elolvassa Lessing dramaturgiáját s észreveszi, hogy a *l'homme de Hambourg* szintén okosan beszél, bárha német volt az Isten adta!

Sokszor említi Sarcey, hogy a kritikus legnagyobb öröme fiatal tehetségeket fölfedezni. Lessingről szólva, naiv föllobbanó lelkesedésével, melybe minden tisztelet mellett, úgy rémlik, néha szinte vállveregető jóakarat vegyül, úgy hat az olvasóra, mintha itt is valami buzdításra szoruló tehetséget akarna a közönség jóakaratába ajánlani.

Londonban vagy Bécsben, hová Coquelint vagy Sarah Bernhardt követte, fölolvassák neki az ottani újságok bírálatait. Az udvarias francia bókjai közül könnyen kiérezhető, hogy nem hitte volna, hogy Párison kívül is ily ügyesen forgatják a tollat. Azt is megjegyzi egyszer, hogy Bécsben elröstelte magát, összehasonlítván a külföld jártasságát az ő irodalmukban, a francziák hiányos ismereteit mindenben, a mi nem nemzeti.

Mint láttuk, Sarcey gondolkodása nem valami magas szárnyalású, nem tágas és emelkedett, némileg szűk körű s a mi különösen színpadi elméletét illeti, némileg röghöz, illetve ebben az esetben színfalhoz kötött. E határok közt azonban kitünően tölti be

helyét, s a kit csak Páris és színházai, színműírói és színházi közönsége érdekelnek, az első sorban Sarceyhoz fog fordulni.

Minden egyes színház közönségéről tud valamit mondani, s ez egy személylyé forrott tömegnek minden vágyát, követelményét ismeri. Érdekes őt hallani, a mint eleinte örömmel üdvözlí azt a tervet, mely szerint a Comédie française két előadásban hetenként csak páholyát, illetve helyét egész idényre bérlő közönségnek játszanék, hogy ekkép aristocratáknak és világfiaknak alkalmat adjon az összejövételre. E közönség előtt az esetleges új darabokat csak egyszer adnák elő, a többi esték classikus darabok bemutatására és fölelevenítésére volnának szánva. Sarcey azonban mihamar belátja, hogy a francia előkelő világ, mely «lovakhoz, kocsikhoz, ruhákhoz, talán operákhoz és képekhez oly jól ért», történelmi érzés és ismeret híján nem fogja föl Molièret. Haragra lobban, hallva a páholyok népének léha csevegését; fáj neki, hogy ily értelmetlenül fogadják a legkitünőbb darabokat a legkitünőbb előadásban.

Molièret valóságos vallásos tisztelettel veszi körül. A francia classikus szomorújáték állítólag nem kevésbé lelkesíti. Állítólag, mondám s talán igaztalanul, mert szinte áradozó örömmel halmoz el pénztári adatokkal, midőn egy vidéki színházban valamely Corneille-tragödia éri el a három vagy négyezer frankos maximumot. Mint ily tényekből mindig, e materiális adat alapján messzemenő következtetésekre ragadtatja magát. Már a vidéki közönség classikus tiszteletének nyilatkozását látja benne s feddőleg emeli kezét a párisiak egykedvű közönyére.

Mindazonáltal találunk ily nyilatkozatot is: «Valóban a classikus szomorújátékok csodálatosak, csak hogy nem készültek a mi mértékünkre, nem felelnek meg se szükségünknek, se foglalkozásainknak. Roland kanczájához hasonlítanak, melynek kitünő tulajdonságai voltak, mely azonban nem él már». Könnyen lehetne e futólag odavetett megjegyzést vallomásnak föltüntetni. Azonban gondoljuk meg, hogy a ki sokat ír, sokszor ellentmond magának. Különbben is talán meghamisítottam e mondat értelmét, midőn kiszakítottam abból a gyönyörű czikkből, melyben Sarcey oly vígan és finoman gúnyolja ki azokat a képviselőket, kik a közérkölcsemelése céljából több classikus előadást követeltek; mi sem természetesebb, minthogy józan esze föllázadt e bárgyúság hallatára s hevében tolla talán kissé messze ragadta.

Van még egy czikke, melyet hosszasabban szeretnék tárgyalni, itt adja elő bíráatai megszerkesztésének szabályait, biogra-

phiai adatokat közöl, látjuk őt haragudni, dicsérni, vádolni s a sorok közt föl-föltünik előttünk a derék ember és kitűnő író képe. A kérdéses cikket Jules Janin halálakor írta s a kötetben abban a sorozatban van, melyben pályatársairól, a többi színi bírálókról írt megemlékezései foglaltatnak. Koszorút tesz a nagy újságíró friss hantjára, azonban a babér közé csalánt is vegyít. Józan esze az általános Janin-bálványozás közepett gyorsan megtalálta «a kritika fejedelmének» gyöngeségeit, melyek nevét menthetetlenül át fogják adni a feledésnek.

Sarcey, ki eleinte vidéken tanárkodott, fölkerülván Párisba s új pályát választva, mint lelkiismeretes ember, először is alaposan tanulmányozni kívánta a műbírálat mesterségét. Előveszi tehát Janin régi újságcikkeit s azokat egymás után átböngészi és nagy lett kétségbeesése.

«Tehát ez az, mit a párisiak csodálnak! Ez az, mi megnyeri tetszésöket! Sohsem fogok oda jutni, hogy megtanuljak ilyen módon írni!» így kiáltott föl magában nem egyszer. Sőt önérzetesen azt is hozzát teszi, hogy bárha ezt az irályt elsajátíthatta volna is, nevelésével, elveivel sohsem tudta volna összeegyeztetni.

Jules Janin, a nagy boszorkánymester, ugyanis huszonöt éven át mindég megtalálta azt, mi a közönségnek éppen kellett, meg tudta írni azt a tárczát, melyről mindenki azt mondta:

«Ez még szebb, mint az előbbi.»

Fékeveszetten, rohanva írt, illetve mondott tollba s nem igen csiszolgatta mondatait; fő vonzó ereje, mely kortársait megejtette s mely az utókort elhidegíti, stílusának új modora volt.

Sarcey fényesen vonja meg a határt a stílus és modorosság közt.

Az igazi írók és szónokok, kik hatalmas eszméket akarnak kifejezni, mellékesnek tekintik a formát. A kifejezés csak jó mez, mely tapad a gondolatra. «A szabás többé-kevésbbé eredeti lehet; s ez a szabás a stílus. Bossuet, Fénelon, Corneille, Racine, Voltaire s annyi más írónak stílusok van», főleg az eszmével törődnek, s gondolatukat ízlésök és jellemök szerint öltöztetik. A forma másodrangú kérdés; «az eszme magával ragadja a kifejezést és egybe-forr vele».

«Néhány nagy író még többet törődik a formával, a fordulattal; azonban nem kevésbbé nagy írók, mert bárha törődnek a külsővel, nem fordulnak el a dolog magvától, mely tulajdonképen jelentős. Így Montesquieu és La Bruyère. Mindketten különös

gondot fordítottak a formára; megragyogtatják néha, hogy szemünk szinte káprázik belé s mégsem mondhatjuk, hogy modorosan írnak. Van stilusok, mert ha az eszme nem volt is egyetlen gondjuk, mégis az volt a legjelentősebb, s minden ékesség, melylyel szándékosan díszítették kifejezéseiket, csak arra szolgált, hogy gondolataikat fényesítse és élénkítse.»

«A modorosság ott kezdődik, a hol a stilus végződik.»

«Formákból, fordulatokból, a beszéd bizonyos módjából, metaphorákból s hogy egészen kimondjuk, oly nyelvi eljárásokból áll, melyek segítségével sikerül az eredeti eszme hiányát eltakarni vagy valamely értéktelen közhelyet fölciczomázní.»

«Sajátságos ellentét, melyet azonban sokszor tapasztalhatunk, hogy a közönség, mely az új eszmével szemben csökönyösködik, elbájoltatja magát egy új módszer által.» A varázs nem tart soká, de addig, míg tart, csak a legélesebb szeműek nem hagyják magukat elvakíttatni. Sarcey ezek közé tartozott s kortársainak magasztalásai közepett az elsők között mondja ki az utókor szavát. J. J. Weissnek, a szellemes kritikusnak, egy kitünő anekdotáját mondja el a modoros íróról:

«Közeledik feléd, válladra ver s így szól: «Tessék reám hallgatni, valami igen érdekes mondani valóm van». Az ütésre össze-rezzenünk, meghallgatjuk őt s utóbb így szólunk magunkhoz: «Hát csak ez volt?» Tízszor, hússzor, százszor egymásután esünk bele ugyanabba a csapdába. Százegyedszer elhárítjuk az ütest vállunkról, s fölkiáltunk: «Oh! de nem ám! Mi végeztünk. Tessék, forduljon máshoz!»

«Ime, ez a modoros író kikerülhetetlen végzete.» Pedig ő föl-talált valami újat s e találmányhoz, ha nem is lángelme, de legalább is nagy tehetség kellett. «Az írásmód gyorsan modorossággá fajul»; mint az orgonista, mindig ugyanazt a nótát húzzuk vele; a főbb húrok elkopnak végül, majd teljesen hiányoznak s ez történt Janinnel is utolsó éveiben. A közönség nagy része ezt észre sem veszi; emlékszik még a szép melodiákra, melyeket valaha hallott s most ha a hangsor néha hiányos is, hálából gyönyörködik még.

«Mi volt tehát ennek a Jules Janiunak módszere, mely még hanyatlásakor is megóvta a kritika ellen. Ez a módszer, mely minden módszer. azaz minden forma közt az eszmék ki nem fejezésére, a legváltozatosabb, a legelragadóbb, a legfestőibb, a legszeretetre méltóbb s melynél csak a Voiture módszere kiválóbb.»

«Vajon miből állhatott?»

Janin modora főleg abban állott, hogy sohsem beszélt a tárgyról magáról, mintha a tárgy nem volna hozzá méltó. Nyiltan bevallja, hogy őt a színház csak másodsorban érdekli s hogy az olvasókban mindenekelőtt önön személye és szelleme iránt akarja fölkelteni az érdeklődést.

Mint a gyermekét féltő anya, úgy áll Sarcey nemzete fiatal írói s Janin közé; hangos, intő szóval óvja a kezdőket a felszínes könnyelműség e hatalmas példaképétől. Ez a jószívű ember az igazság ügyében kegyetlen is tudott lenni; haragszik Janinre végzetes hatásáért s az alig bezárult koporsó fölött hallatja vádbeszédét, sőt gúnykaczáját.

«Akarod tudni, fiatal ember, hogyan lesz mindég mondani valód? Nem akarsz sohsem remegni azon kérdőjel előtt, mely, úgy rémlik, ott áll fehér papirodon: Mit fogok nekik mondani?»

«Zárkozzál be a tárgyba, melyet választottál, tudjad jól és szeressed nagyon. Tárgyad viszonya az emberi ismeretek többi ágaival ki fog tárulni előtted; emlékezeted a példák kiapadhatatlan bőségét fogja ontani.»

Szerényen hozzáteszi, hogy neki lehet hinni, mert tapasztalathból beszél. Pályája elején ő is a hét folyamán történt s a dramatikus művészettől távolosó eseményekben keresett, mintegy munkót, rövid lélekzetű prózája számára. Mióta azonban megtanulta mesterségét, azóta a legkisebb bohózat ezer elmélkedés forrása.

«Én nem érzem magam tárgyam fölött; nem vettem meg tárgyamot soha. Szeretnünk kell azt a mivel foglalkozunk, fiatal emberek! El van veszve az, ki pályánkban nem veszi komolyan a drámai művészet összes nyilvánulásait, még a legkisebbeket is. Bár szellemes és ragyogó stilista vagy; szalmatűz lesz az egész.»

«Ha színházról beszélünk, beszéljünk a színházról s csak róla beszéljünk. Lesznek majd kegyetlen hetek, melyeken két vagy három középszerű darabot adtak s melyek fakó tárcza írására kényszerítenek. Irjunk inkább fakó tárczát, mintsem extra-muros csapongva szellemeskedjünk.» Hiuságunk e kis föláldozásával, a mit veszítünk hizelgő dicséretben, azt megnyerjük tekintélyben.

«A közönség nem oly ostoba, mint hinni szeretnők.»

«Ne sajnáljuk azt az unalmas tárczát, melyet talán végig sem olvasott senki, mely azonban megerősítette a közönség bizalmát lelkiismeretességében és őszinteségében.» «Ez a tekintély, melyet így megszerezte, mindég növekedni fog, míg a szellem gyöngül és kopik idővel s a csodálat, melyet keltett, lassanként elmulik; a kor

ellenben, mely ítéletedet tisztázza, józan eszedet biztosabbá teszi és jellemedet megerősíti, növeszti azt a bizalmat, melyet e tulajdonságok keltenek.»

Ime 1874-ben mintha csak jövőjét sejtene meg! Valóban az agg Sarceyt azzal a bizalommal és tisztelettel vették körül mindeütt, melynek elérését a kritikus céljakép tüntette föl.

«Hiszen azért — így folytatja — a szellemes stílusra is gondot kell fordítanunk. Legyünk szellemesek is, ha tudunk, de soha tárgyon kívül. A Voitureök és Janinek, nyelvök kellemeivel, paradoxonjaik leleményességével, nyájaskodásaikkal és negédjökkel, az ízlés legveszedelmesebb megrontói.» Sikereik példája megrontja az ifjúságot.

«A színházi dolgok e gőgös megvetése csak általános formája annak, mit Jules Janin modorának neveztem. E modor még sok másdrangú eljárásban is kifejezésre jutott, melyeket jó lesz sorban vizsgálni, ha egyébert nem, hogy legalább a fiatal embereket megóvjuk e hamis szellemtől».

Janin egyszer megengedte magának azt a királyi tréfát, hogy egy külvárosi színészt magasztalva, Páris elegáns közönségét a komédiás egyszerű házába csödtítse. Évek mulva aztán bevallja, hogy dicséretei nem voltak őszinték s naiv dicsekvéssel magasztalja tolla hatalmát, mely e fabódéba tódította a sok pompás fogat népét, finom urakat és csipkés, selymes hölgyeket, kik ad verba magistri bámulták Pierrot tréfiát.

«Nos hát, fiatal emberek — szól ismét Sarcey — sohse engedjete meg magatoknak ilyest, még ha megtehetnétek is. Ha Janin megtette, a mit mond, ez csak annyit jelent, hogy megvetette művészetét; s ha harmincz év mulva is eldicsekszik vele, ez azt mutatja, hogy később sem javult meg.»

«Nagy, elkényeztetett gyerek volt ő, az elkényeztetett gyerek minden mérges föllobanásával, féktelenségével és dühével. Majd tizenkét hasábos dithyrambust zengett egy silány darab felől; majd meg a megpirongatott nagy suhancz dühével, ki tombolva, a kert virágágyait tapossa szét, ment neki egy igazán nagy színműnek.» A Vaudeville szerzője meglátogatta őt az emésztés órájában; a másik otthon maradt, érezve a jó író méltóságát.

Tessék csak elképzelni e philippica merészségét, s gondoljuk meg e sorok hatását közvetlenül Janin halála után!

Azóta az utókor majdnem ily értelemben mondta ki szavát Janin felől, bárha Sarcey talán egy kissé messze ragadtatja el

magát. Azonban ha tovább olvasunk s halljuk gyöngéd figyelmeztetéseit, melyeket az ifjúsághoz intéz, azt kell hinnünk, hogy szándékkal festette emberét ily rikító színekkel, hogy nemzetének valóban apailag szeretett és féltett ifjait elijeszze Janintól.

«Fiatal emberek, fiatal emberek, bárha csak önmagatoknak kellene czikkeiteket olvasnotok, őrizkedjétek az igazságtalan szótól, mint a gonosz tettől. Sohse higyétek, hogy szabad akár közönyös dicséretet is adni: semmi sem közönyös a kritikában. Mert az érdemtelen dicséret sérti azokat, kiknek tényleg joguk volna reá; megrendíti őket belél helyezett bizalmukban, ha majd elismerésseddel feléjük fordulsz.»

Lehetetlen meghatottság nélkül olvasnunk ez egyszerű és őszinte szavakat s ha a szeretet e meleg árját éreztük, csak akkor érthetjük meg, hogy mily nemes okból fakadt az a fölháborodás, mely könyörtelenségében szinte elidegenített.

Pártatlan kritikát, Sarcey szerint, embertől kívánni merőben ostobaság. Azonban, ha mindenki tudja a bírálóról, hogy csak benső, ellenállhatatlan szükségnek és sugallatnak enged, akkor még a talán igaztalanul megrovott mű írója is első pillanatban fellobbant haragjának lecsillapulta után, szívesen fogja békejobbát nyújtani. Sarcey mindebben, mintha csak a finom gondolkozó Joubert maximumát követné, mely szerint: «Az egyszerű és becsületes lelkek mindég csak félig tévednek».

«A közönyös és csapongó írónak mindent kell dicsérnie, mert mindenki tudja felőle, hogy megrovása csak ellenszenvéből fakadhat. Tudva, hogy ellenséges indulatú, meggyűlölik őt. Minek haragudni azonban arra a kritikusra, kit lelkesít tárgya és az igazság s ki miután tegnap megrótt, holnap szívesen elismerőleg fog szólni, ha műved megtetszik neki. A legegyszerűbb lesz, ha munkához látunk s kiküzdjük a dicséretet, melyet mindég kész nyújtani.»

«Szakmánkban sokszor megvitatott pont, hogy a bírálatban el kell-e beszélni a darab tartalmát s ha igen, mily módon. Janin hat kötetében sokszor gúnyolja azon röghöz kötött szellemeket, kik nyomon követik valamely melodráma íróját s utána újra összeházasítják a szerelmes párt.»

Ő maga, bizonyos modor szerint a legragyogóbb tréfák keretében beszéli el a tartalmat. Egy másik kritikus, Fiorentino, egyszerűen igen szellemes módszert alkalmazott. Két szomszéd színházban két melodramát adtak elő s ő úgy beszélt el másnap, mintha majd itt, majd ott hallgatott volna egy-egy fölvonást s előadásában

összezavarná a két cselekvényt. Ez a modor ügyes, szép volt s helyes alapeszmén, az akkor divatos melodramák unalmas egyhangúságán alapult s mégis csak modor maradt, melyet ezrivel utánoztak. Az ily módszereknek éppen az a hibájok, hogy segítségökkel az ügyes utánzó éppen oly jó cikket ír, mint maga a föltaláló. Két-három ily módszer s a legleleményesebb ember kifárad. Ez történt Janinnel is; utánozta magát s mások utánozták őt. A stilusnak éppen az a hatalma, hogy egyéni és utánozhatatlan.

Sarcey ekkor a becsületes ember önérzetével így szól fiatal barátjaihoz: «Én fogok önöknek egy előadási módot mutatni, mely mindig új marad, mert a dolgok bensejéből van merítve s mert nem egyéb, mint a józan ész kifejezése.»

«Minden darabban van egy fő helyzet, melyben az alapgonddal nyilvánul; ha ily helyzet nincsen, a színmű rossz lévén, van egy figyelemreméltó jelenet; vagy talán egy megnyerő jellem; vagy még ennél is kévesebb, egy jó megfigyelés, vagy ilyes valami, nem tudom én micsoda? Szóval, akad valami, a mi hatott s érdemessé teszi a megfigyelésre.»

«S ne tessék hinni, hogy e fénypontot könnyűség volna megtalálni! Nagy ügyesség, megszokás és sok elmélkedés kell hozzá. Kívánnak vallomást? az egyetlen dolog, mely valamely cikk írásánál foglalkoztat. S ez okból borzadok attól a gondolattól, hogy mi-helyt fölkeltem, az első előadás után két órával, beszéljek valamely darabról. Agyam az első előadást követő két-három napon titkos és érdekes munka színhelye, melynek érzem hatását, bár nem értem gépezetét.»

«Emlékezetemben elhalványul minden, a miről hallgatni kell, a nélkül, hogy csak nyoma is maradna. Oly sajátság következtében, melyet magamnak sem igen tudok megmagyarázni, elfeledek minden fölösleges jelenetet, részletet, sőt személyt. Míg a kiemelkedő pontok színei, melyeken megakadt a szem, óráról-órára ritka élénkséggel elevenülnek föl, s velök együtt lerakodnak emlékezetemben mind a részletek, melyek azokat érvényre hozhatják a legszebb rendben s oly hűen, hogy magam is szinte csodálkozom. Bizonyos ösztön ez!»

S az ösztön, mint Sarcey maga is bevallja, sokszor téved. Megtörténik, hogy az első előadáson az expositio alatt, midőn a szerző szándékára semmi sem figyelmeztet, egy félremagyarázott megjegyzés megragadja a figyelmet. S ime a bíráló követi a hamis nyomot. A további fejlemények folyamán néha csak a harmadik

fölvonásban veszi észre, hogy tévútra került; hányszor esett meg Sarceyvel is, hogy nyolcz nappal a cikk megírása után jött reá, hogy nem fejezte ki helyesen az író szándékát, hogy tévedett!

«Lám, lám fiatal emberek» — szól ismét — «mennyivel termékenyebb a színművek elbeszélésnek e módja, mint amaz, melynek bája abban áll, hogy az elbeszélésnek többé vagy kevésbbé szellemes fordulatot adjon. Nem oly ragyogó, azt bevallom, nem lelkesíti annyira a «boulevardiers» közönséget s a műértők nem fogják fönne hirdetni a föltaláló leleményességét, finomságát, báját. Azonban, mint a kereskedők mondják, szolid és jó a használatra. Kivétel nélkül alkalmazható minden darabra, kivéve azokra, melyekben nincs semmi s melyekről ennek következtében nincs semmi mondani való. Minek a kákán csomót keresni? folytonos és eleven tanítás ez. Majdnem fölment a bírálattól, mely követni és magyarázni szokta; mert magában is elég bírálat. Jól elbeszélt darab jól is van megbírálvá».

Majd kissé tovább így folytatja:

«Az elbeszélés e módja annyira természetes, hogy akaratlanul is követjük. Hazatérünk a színházból s azt kérdik tőlünk:

Mit láttál ma este? Talán ki akarunk tenni magunkért ilyenkor, hogy kápráztassunk és szellemeskedjünk? Valóban nem, s habozás nélkül fölkiáltunk:

O! van benne egy jelenet — — no de oly jelenet, mondom!.. mindenki sírt.

Nos hát ezt a jelenetet kell a bírálónak előtérbe állítania, mikor számot ad a darabról s minthogy minden színmű különböző, mindegyik felől lehet érdekesen beszélni.»

Ezek után így végzi cikkét:

«Ezek a szabályok valószínűleg igen laposaknak, igen nyárs-polgáriaknak, igen korlátooltaknak fognak föltűnni húsz éves fejek képzeletében. Várjanak, barátaim, várjanak, míg negyven évesek lesznek és be fogják látni, hogy a józan ész szabályait kevesen ismerik vagy legalább is ritkán alkalmazzák gyakorlatban.»

«Be fogják látni, hogy e szabályok azért nem kevésbbé újak, mert más formában ezerszer fejezte ki őket az ókor s tudják meg azok, ha akadnak önök között, kik e törvényeket érdeklél olvassák s kik fölfogják igaz voltukat, hogy alkalmazásukra kissé több kell pusztá jóakaratról. Nem oly könnyű a kritika fejedelmének, (így nevezték akkor Janint) mint egyszerűen kritikusnak is lenni!»

Az utolsó mondat igen önérzetes s majdnem úgy hangzik,

mintha ellene támasztott vádak alól tisztázná magát. Azonban sies-sünk hálásan megköszönni ennek a nemes férfiúnak, ki annyira szerette nemzete fiatalságát, hogy gazdag tapasztalata kincseit ily bőkezűen s minden fontoskodás nélkül tárja ki előtte, hogy alkal-mat adott nekünk ez által bepillantani «mestersége» (jellemző, hogy e szót igen szerette használni) s mintegy czéhe titkaiba.

Az igazság érdekében, mint láttuk, jó szíve ellenére kegyetlen is tud lenni; ha azonban kimondta a magáét nyersen és kimélet-lenül, nem haragszik, nem személyeskedik s mosolyogva megbékél. Az ily emberhez a skepsis árnyának sem szabad férkőznie, rendü-letlenül kell hinnie az abszolút igazságban. A kritikus Renan kimé-lete fájóbb, mint Sarcey haragja. Mert a nagy skeptikus bölcs az általános hiúság, a «vanitatum vanitas» elvéből meríti elnézését; a haragos öreg úr dühe az igazságba vetett gyermeki hitből fakad. Renan azt vallja, hogy az igazság ragyogó árnyalat, mely kisíklík, ha mondatba zárják; ott van mindenütt és nincs sehol; valamely műalkotás, a maga egészében, kileheli ugyan, de kimondhatatlan s kifejezhetetlen; ha Renan valamit állít, félve, gyorsan megvilágítja az ellenkező szempontot is s a két ellentét közt, a határozatlanság-ban, szinte szertefolyva phosphorescál a valóság. Sarcey, ha úgy véli, hogy megtalálta a maga igazát, nem finyáskodik sokat, hanem vas-kosan, leplezetlenül kimondja. Meg van győződve állítása helyes-ségéről s majdnem rajongó és fanatikus.

Renant sokszor támadták meg s nem igen hallottuk felelni. Skepsise méltányoltatta vele ellenfelei nézeteit, s az igazságot az emberiség nyilatkozásainak összességében látván, nem tartozott egy párthoz sem, még ahhoz sem, melyet félremagyarázóí személye körül csoportosítottak. Sarcey lelkesedő, heves és sokkal szűkebb látkörű, szorosan ragaszkodik nézetéhez s e fogyatékokosságok el-takarnak előtte mindent, mi nyugtalaníthatná meggyőződésében. Stílusa közvetlen, világos, sőt néha ékesszóló s így érdemei és hibái összejátszottak, hogy megalkossák a legkitünőbb polemistát. E kö-tetben csak néhány vitatkozó hangú cikkben mutatja ki foga fehé-rét, ellenben a program az «inyenczeket» egy fél kötetnyi pole-miával kecsegteti.

Szinte önkéntelenül sodortattam ez összehasonlításba, mely minden irányban két oly ellentétet állít egymással szembe, mint a finom gondolkodó és lángelméjű bölcs Renan s a kedves, szere-tetreméltó s szellemes Sarcey, kiknek neveit félve írom egy-más mellé. Szolgáljanak mentségemül e szép sorok, melyeket

egy finom lelkű hölgy (M^dme D'Arbouville) írt egykor Sainte-Beuve-nek :

«Valóban, az Ön barátja, az abbé, nem felelt meg álmaimnak . . . különben még majd beszélünk erről, nem csüggedek egykönnyen. Mennyi jó van azon kívül, mit szeretünk ! Helyet kell szorítani magunkban a velünk ellenkező dolgok számára is.»

«Midőn e sorokat először olvastam, jegyzi meg Sainte-Beuve, ezt mondtam magamban : A széles látkörű és értelmes kritikus jel-szavának így kellene hangoznia.»

Ez elvet követve, szeressük és becsüljük ez ellentétes természetek mindegyikét, a maga tehetsége és jelleme szerint ; iparkodjunk fölölelni minél többet és minél ellentétesebbet, hogy így aztán a világnak és jelenségeinek minél magasztosabb képében gyönyörködhesünk.

HATVANY LAJOS.

ÁLLAM ÉS IRODALOM.

Barine Arvéd a *Journal des Debats* heti szemlájében érdekes cikket közöl az állam és irodalom egymáshoz való viszonyáról. Fordítása itt következik.

Több év óta érezzük a levegőben hullámsani azt az eszmét, hogy az irodalom épen oly ipar-ág, mint bármely más — épen oly joggal bír az állam pártfogására, mint a cukor vagy a szövet. Ez az eszme testet öltött Németországban egész cikksorozatban, mely itt és ott különböző név alájegyzésével közöltetett, de mind megegyezett abban, hogy a szellemi termékek számára bizonyos mérvű pártfogást kell követelni.

Az írók alantól, fárasztó harcából jutottak erre a szélsőségre. Régóta panaszkodnak, hogy kevés a keresetök és soha sem számíthatnak a holnapra. Ő értők találták ki a «szellemi proletárság» nevezetet; címerül kivéve egy pár tuczat szerzőt, a német regényíró csak tengődik, a drámaíró éhen hal.

Jobb napokra várva s érkeztöket sohsem látva, végre keresni kezdték a túlrhetetlenné vált helyzet okait s nem került fáradságba azok fölfedezése. Az irodalmi üzlet rosszul ment nálok, mert nagy bőséggel van az írósereg, kilencztized részöket el kellene távolítani, ha a tizedrész ezzel tisztességes élethez juthatna.

Vegyük például a színházat. Ujabb vizsgálatok megállapították, hogy mai nap Németországban háromezer drámaíró van. E számból százötvennek sikerül, hogy darabjait évenként néhány-szor valamely színpadon játsszák. Tehát évenként kétezernyolcz-százötven marad, a ki siránkozik és fogát csikorgatja, legalább lemond arról, hogy előre, ihletettségből írjon. Hol találnának kiadót?

A regényírók végtelenül számosabbak, mint a drámaírók. Lehetetlen, hogy az árak egyenlők maradjanak a túlterheléssel szemben: «dicsőséért» kellene írni, a mint Boileau kívánta, de a

ki egészen igazságosnak találta, hogy egy író bizonyos fizetést kapjon könyvvarusától.

Je sais, qu'un noble esprit peut sans honte et sans crime
Tirer de son travail un tribut légitime
Mais je ne puis souffrir ces auteurs renommés
Qui dégoutés de gloire, et d'argent affamés,
Mettent leur Apollon aux gages d'un libraire,
Et font d'un art divin un métier mercenaire.

Megváltoztak az idők azóta, hogy Boileau e nemes aggodalmakat kifejezte, melyek oly jól veszik ki magukat a papíron és versben. Mi másképp értjük az írók méltóságát mint ő. Mi határozottan a «métier mercenaire» mellett vagyunk, mely függetlenséget ad; ellene vagyunk az «art divin»-nek, mely tányérnyalókat és koldusokat nevel. Sokkal tisztességesebbnak találjuk, szerződni a kiadónkkal, mint kikoldulni az «ajánlás» díját, mint a nagy Corneille kényszerült azt cselekedni. De eddig azt hittük, a tehetséghez kell folyamodni, nem a törvényekhez, hogy meglegyen szerevezve az írónak ez a «szabadító» szerződése. Ezért ébreszti föl kíváncsiságunkat a mi német testvéreink kezdeménye. Rátérek az ő irodalmuk tönkrejutásának okaira.

Tízszerte több az írójok, ezt kell megérteni. Meg kelle magyarázni túlhalmozottságát oly pályának, mely a legtöbb esetben nem táplálja a maga emberét. Észrevették, hogy a baj a «műkedvelő-írók» roppant számából ered. A germánföld el van borítva azokkal. Azok megrohannak minden tért; elárasztják «rikkansaikkal» az irodalmi vásárt. A pályabeli író nem harcolhat e tolokodás ellen.

A vizsgálat két fajtát különbözteti meg a «műkedvelő íróknak»; a világfit, a ki a maga gyönyörűségére firkál és a selejttest, az oly egyént, a ki semmivel nem boldogulván, tollat ragad, «mint-hogy ez az egyedüli mesterség, melyen nem kell tanulni».

Ismerjük ezt az elméletet Francziaországban is. Hányszor nem hallottam én ugyanezt a szót!

Az előttem levő német czikkeken alig állapíthatni meg, hogy a kontárok e két kategóriája közül melyik legártalmasabb a szakemberekre nézve. Az első semmibe se veszi irodalmi kézi munkája árát. A gazdag, vagy egyszerűn vagyonos műkedvelő oda ajándékozza iratát a könyvvarusnak s még boldognak tartja magát, ha elfogadja. Szükséghez képest még meg is fizeti azt a gyönyört, hogy nyomtatva lássa magát. Ez «lovagiatlan» verseny, mely nagyon el van terjedve, de azért még sem ez a legveszedelmesebb.

A «kontárok» másik kategóriája, mely mintegy menedéket keresve kapkod minden mesterség száraz gyümölcséhez, sokkal félelmesebb, mert az lealacsonyítja a közizlést. Ez a faj kényelmesen jut a sajtóhoz még hibáinál fogva is. A hirlapok — megjegyzendő, hogy így Németországban egy német beszél — ugyancsak kedvelik e könnyű és szemtelen tollú embereket, a kik nem vonakodnak semmi munkától, kigúnyolják a syntaxis szabályait és semmi emberi tekintet nem gátolja őket a pénzkeresésben. Számos lap sarkig tárja előttök a szerkesztőség kapuját, mely épen úgy nyitva van az igazi írók előtt is; és ez tönkre teszi a közizlést. Az olvasó hozzá szokik a hitványsághoz s nem különbözteti meg többé a «kontárt» az írótól. Oda jut, hogy többre becsüli a hirlapi durvasót a finom fűszernél. A dilettans szegény ördög, a «műkedvelő író» legfőbb csapása az irodalmi foglalkozásnak.

A század utolsó negyede még egy másikat is látott megnövekedni, mely ha korlátok közé nem szoríttatik, azzal fenyeget, hogy az utolsó harapás kenyeret is kiveszi a szak-foglalkozó férfiak szájából. A nők évről-évre nagyobb hévvel indulnak az irodalmi pályára s a női verseny valóban minden ipar-ágban csökkenti a kézimunka értékét, vagy díját. Ez jól ismert közgazdasági tünet, a mely nem egyszer bizonyult be az irodalom mezején. A nő-író is csak pénzért dolgozik. Neki kevesebb a szüksége, mint a férfinak. Ő élelmes, ügyes s gyakran különös könnyűséggel is meg van áldva, mely arra segíti, hogy nagy mennyiséget dolgozzék. Egy nem rég meghalt német regényírónőt említenek, ki hírnévre jutott a nagy közönségnél s a ki évenként megírta a maga tizenkét kötetét, minden hónapban egyet.

És túl is adott azokon! A női irodalom kitünő pártfogókra talál a nőolvasók millióiban, kiknek számára Németország oly sok tisztességes és olcsó «Magazint» ad ki. A nők azok körül csoportosulnak. A regényíró nő jobban tud beszélni a fiatal leányokhoz és az anyákhoz, mint a regényíró férfi, habár több is ennek a tehetősége. A «kék harisnya» tehát a németeknél félelmes versenytárs. Még most nem akarják őket eltiltani az írástól; de annak is megjön az ideje, miután megjött a más nembeli «műkedvelő írókra» nézve.

S itt már a tárgy nagyon érdekessé válik. Miután a baj oka jelezve volt, a gyógyszer föltalálásáról volt szó. Némely azt javasolta, hogy «írói vizsgát» kell szervezni. Az egész német birodalomban senkinek se legyen szabad művet kinyomatni, míg egy adhoc

bizottság előtt meg nem jelenik. Hátra van még a vizsga programjának meghatározása, valamint a vizsgálók kinevezésének módja.

A *Litterarischer Mercur* a legnagyobb komolysággal ostromolja ezt a javaslatot. Nem találja gyakorlatinak, kiket kell vizsgálókul venni? hogyan kényszeríthetni az embereket a megjelenésre? miben álljon a vizsga? és mire való lesz? Semmire, legkevésbé arra, hogy a kiadók s első sorban a hírlapok igazgatói majd arra kötelezzék magukat, hogy egy sort sem adnak ki senkitől, ha vizsgálat alá vetve nem volt.

Ha hiányzik nálok ez a kötelezettség, mily büntetés fogja őket érni? Azt a vétkes író, a ki megírt és kiadott egy sonettet, a maga költői diplomájának megerősítése nélkül, mire fogják büntetni? Igaza van a *Litterarischer Mercur*nak, ez nem gyakorlati: talán alakítani egy testületet a régi «mester-dalnokok» mintájára; de annak a története nem igen biztató; nyomoruságos eredményre jutott.

Azonban több oldalról vitatják az államnak az irodalom iránti kötelességeit s az írók megegyeznek abban, hogy e kötelességek parancsolók. Lényegében ez nagyon egyszerű, így szól a *Gegenwart* egy cikke. Az államnak szüksége van jó irodalomra s a jelen körülmények közt csaknem lehetetlen, hogy Németország jó irodalommal bírjon. Rendezkedjék! Már pártolja a művészeket és tudósokat; mi, másféle írók, nem kérjük tőle, hogy jobban kegyeljen bennünket mint egy építész, vagy egy naturalistát, de hiszszük, jogunk van ahhoz, hogy velünk is épen oly jól bánjon.

Épen nem kívánjuk, folytatja a *Gegenwart*, hogy az állam bennünket «közvetlenül segítsen; nagyon jól tudjuk, hogy pénze a csuszó-mászó, cselszövő középszerűségekhez folyna. A mit az állam tehet és tenni köteles, az abban áll, hogy bizonyos összeget bocsásson a kiváló írókból alkotott «areopag» rendelkezésére. Ez időnként vizsgálat alá venné a működő nemzeti irodalom termékeit s megvásárolna a szolid és helyes tartalmú munkákból néhány száz, vagy néhány ezer példányt. Ez lenne mintegy társa (pendantja) a közgyűjtemények számára művészekről tett vásárlásoknak».

Az állam — mindig az állam! Az lesz a csecsemők dajkája. Tőle kívánják, hogy kezet nyújtson mindennek, a ki magától járni nem tud. Nem tudom, vajon az a «buzdítás», melyet a művészeknek vásárlás, vagy megrendelés által ad, használ-e a művészetnek. Én azt hiszem, nem érhetné nagyobb szerencsétlenség az irodalmat, mint ha az állam segítyezné: azonnal elhalna a gondolat szabadsága.

Ez annyira világos előttem, hogy magyarázatra is alig szorul. A kormány kényszerűleg nem irodalmi szempont szerint ítéli meg a szellemi termékeket. Neki csak egy kriteriuma van; neki azok a jó írók, a kik úgy gondolkoznak, mint ő; a többiek rosszak. Kötelessége ellen tenne a kormány, ha nem így tenne. Ez annyi volna, mint megfizetnie a korbácsot, hogy azzal megverjék.

Minden esetben számíthatunk a német kormányra, hogy nem fog erre példát adni. Az *Internationale Berichte* mondja, hogy a kormány már jelenleg is segítyez bizonyos számú munkákat, példányokat osztogatván azokból «könyvtáraknak, testületeknek, iskoláknak», de választása kizárólag «a hazafias irodalomra» szorítkozik, melynek termékei ez ideig csak épen jó szándékuk miatt voltak ajánlatosak: ki fogná kárhozhatni a német kormányt. Vagy talán azt vélné valaki, hogy hazátlan könyveket kellene szétszítani a tanulók közt, ha mindjárt mesterművek volnának is azok?

Ha a kormány vakbuzgó, vajon fogja-e buzdítani saját zsebéből a szabad-gondolkozók munkáit, vagy ellenkezőleg? Kívánhatni-e tőle, hogy jutalmat osztogasson oly íróknak, a kik ostromolják azt, a mit ő védelmez, s a kik védelmezik, azt a mit ő megdönteni igyekszik.

Mert azok, a kiknek ő jutalmat nem osztogat, el fognak pusztulni. A játék nagyon egyenetlen lesz rájuk nézve, midőn szemben találják magokat oly versenyzőkkel, a kik — úgy szólván — szabadalmazottak. Az író másrészt el fogja veszíteni azt a készségét, hogy ne számítsen másra, csak önmagára. Ezt a készséget igen nehéz megszerezni s igen hamar elveszthetni. Ha majd mindnyájan olyan hivatalos fajta írók leszünk, félvén elveszteni a költségvetésbe való bejegyeztetésünket s arról álmodozván, hogy legközelebbi kötetünk-ből az állam vált magához ötszáz példányt: hiszitek-e, hogy meg fogjuk tartani szellemi függetlenségünket? Lehetséges-e (a németeknek beszélek), hogy eszméink legkisebb érdekekkel is birjanak bárkire nézve? Egy horogra kötött író eszméi vajon számításba jöhetnek-e?

Talán azért, mert vén vagyok, de remélem inkább azért, mert francia vagyok: pihhá! azaz irodalom, mely kereskedéssé és iparúzéssé lett! «A ki hozományt kíván, hogy az örök szépséget nőül vegye, az nem méltó ő reá», ezt mondta Fichte. Erre emlékezzenek a németek.

z.

ÉRTESITŐ.

Cholnoky Jenő. A sárkányok országából. Életképek és utirajzok Khinából. Egy térképmelléklettel, 180 ábrával és 17 bekezdő képpel. Veszprém, 1900. Kiadja Köves és Boros könyvkiadóhivatala.

A mai viszonyok közt kétszeresen érdekes könyv. Annyit olvasunk Khináról az újságokban, hogy örülnünk kell, ha magyar embernek saját tapasztalatain alapuló fejtegetéseit olvashatjuk arról a csodálatos országról, melynek sorsa egyszerre csak kiváló tényezőjévé lett az európai politikának.

Cholnoky ugyan már több mint két éve, hogy haza indult Hong-kongból. Nem is azért ment Khinába, hogy a nemzetközi gyarmatpolitika szempontjából tanulmányozza a távoli keletet. Cholnokyt a hydrographia, a geologia érdeklik leginkább, de igen élénk ethnographiai érzéke is van. Nem ítélték meg, hogy mennyit használt nagy utazásával a tudománynak, de úgy látjuk, hogy határozott tehetsége van a természettudomány népszerűsítésére. Szépen írja le és magyarázza meg például az özönárt, nagyon tanulságosak bányászati s geológiai fejtegetései, vagy észrevételei a khinai építkezésről és a magyar őstörténet kutatóját is érdekelni fogják a mongolokra vonatkozó megjegyzések.

Az utazó még fiatal ember, jó kedvvel és igazi lelkesedéssel tűrte a nagy fáradoalmakat. Jó kedvét csak ritkán bántotta a pénz-zavar, melylyel küzdenie kellett tudományos céljainak rováására ugyan, de nem ártalmára könyve változatosságának. Friss és jó hatású közvetlenséggel beszéli el élményeit, talán csak a Gubányival való találkozás leírásánál (358. l.) kívántuk a közvetlenség némi korlátozását.

A szerző nem szereti a Khinába vándorolt európaiakat. Igen sok szépet beszél a missionariusokról, de a gazdagodás céljából

oda települt fehér raceról azt tartja, hogy lenézik és szidják a khinaiakat, noha általában maguk is szidalmat és lenézést érdemelnek. Hajlandó a szerző arra a jelszóra, hogy «Khinát a khinaiaknak», tisztelettel szól a khinai cultura bizonyos nyilvánulásairól és azt hiszi, hogy ha az özvegy császárné bukásával jobb kezekbe kerülne a kormány, megújúlna és fölfrissülne az a nép.

Valóban úgy látszik, hogy igen sok kellemetlen fehérbőrű ember gyülekezik Khinába vagyonszerzés céljából. Ezek az aranykeresők gögösen lenézik sárgabőrű embertársaikat és talán azt hiszik, hogy keresztyén kötelességet teljesítenek, midőn durván bántalmaznak azokat, a kiket oly alaposan kizsákmányolnak.

De másrészt mindabból, a mit másfelől hallottunk s a mit épen a szerző eleven tollú leírásaiból tanultunk, azt kell hinnünk, hogy igen csodálatos uralkodói tehetség is alig bírná a khinai népet és államot gyökeresen átformítani. Khina elmulasztotta a kellő időpontot a maga erejéből való átalakulásra. Nem úgy tett, mint a másik sárgabőrű race, a japáni, mely oly csodálatos szellemi rugalmassággal művelt állammá s a fehérbőrűek társává alakult át. Most már ki zárhatná el Khinát a fehérbőrűek beözönlése ellen? A khinai alattomos vérszomjussággal gyűlöli az európaiat, de kegyetlensége hihetetlen gyávasággal párosul, mint Cholnoky könyvéből is látszik. Mert szerzőnk könyvének igen érdekes része az, melyben elbeszéli, hogy a német császár birtokfoglalása idején mint tört ki az idegengyűlölet Khinában s mint menekült meg a szerző a vérengző csőcselék dühe elől.

A khinai nem ok nélkül nevezi «ördögnek» a fehérbőrűt, az ő szemében az európai ember erkölcsi s értelmi határozottságában van valami fölfoghatatlan dæmoni vonás. A szegény sárkányhívó sok otromba babonájával, megmerevült culturájával, tehetetlen az ördögökkel szemben. Most már tűrnie kell az idegeneket; még jó szerencséje lesz, ha alattomosságával hasznára fordíthatja ördögös nagyurainak kicsinyes torzsalkodásait. Ez már most úgy van, akár szeretjük, akár nem.

De általános emberi szempontból is úgy látszik, hogy a szegény nagy Khinára ráférne az emberiesebb és becsületesebb igazgatás.

Cholnoky ugyan néhol tisztelettel emlékezik meg jobblelkű s műveltebb mandarin ismerőseiről, de hajmeresztő képeket is rajzol a mandarin-uralom eredményeiről.

Szinte hálátlanság tőlünk, de kénytelenek vagyunk meg-

jegyezni, hogy a derék szerzőnek általában magyaros, eleven stíljében vannak — hogy is mondjuk csak? — Khinára emlékeztető orthológ szokások. Kicsiség az, hogy a francia plateaut platonak írja, a mi helyraggal azután platónná lesz. (Például a platón . . . megáll a víz.) Ez a platonismus nem okvetlenül szükséges kelléke a stil magyarosságának, de még kevésbbé vehetjük annak a hordót, mely a hordár helyett szerepel. Ez a szerepcsere a 134. lapon a következő mondatra ad alkalmat: «Egy negyedóra múlva a khinai hordó ront be a szobámba bömbölve». Egy bömbölő hordó, a mint az ember szobájába ront, igazán különös khinai-magyar jelenség.

Bizony nem vettük volna észre ezeket, ha nagy érdekekkel végig nem olvassuk szerzőnek könyvét. A magyar földrajzi irodalomban érdemes hely illeti meg Cholnoky művét, mely telve van tanulsággal, szép leírásokkal és változatos kalandok élénk elbeszélésével. *d.*

Ferenczi József. A szépművészetek Spanyolországban és Murillo. Kolozsvár, 1900.

A szerző könyvéhez igen pessimistikus előszót írt, a melynek vége így hangzik:

«Se Murillo, se Shakespeare a magyarnak, hanem — szobapiktör és pornographia!

Tudomány, komoly irodalmi munkát írni nálunk — kinek? — minek?»

Örömmel látjuk, hogy Ferenczi József e végletes elvnek ellenére is komoly, tudományos munkát akart írni, de sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy az sem elég komoly, sem elég tudományos.

A szerző a spanyol festészet és különösen Murillo tanulmányozása végett hónapokat töltött Spanyolországban. Könyvének több helyén meg is látszik az uti benyomás közvetlensége és frissesége.

Az első részben a spanyol műveltséget és művészetet jellemzi. Itt nem egy tanulságos megjegyzést olvasunk, de mintha mégis a déli és északi ember különbségét nagyon is élére állítaná. Az északi államok nem oly nedvesek és hidegek, mintsem Ferenczi hiszi. De nemcsak a föld, hanem lakói iránt is igazságtalan. «A germán faj — így olvassuk nála — szőke, kékszemű, bizonytalan nézésű, inkább bamba, mint eszes pillantású.» Épen ily elitelő Ferenczi a phœnitiaiakkal szemben is: «Kulturális alkotásaikról a

történelem nem említ semmit», írja rólok. Pedig a phœnitiaiak adták nekünk írásunkat, a phœnicziaiak voltak az ókori görögök tanítói és nem valószínűtlen, hogy az egész úgynevezett mycenæi culturát ők alapították meg.

Egy más hajós nép iránt sem egész méltányos Ferenczi: Portugalia szerinte szerény helyet foglal el az emberiség művelődésének történetében is, melyet egy név fejez ki: a Camoensé. A való az, hogy Portugaliának nagy és dicső szerepe volt a XV-dik században, midőn földrajzi fölfedezéseivel előkészítette a renaissanceot. Tengerész Henrik, Diaz Bertalan, a Jóreményfok fölfedezője, Vasco da Gama, az indiai útnak és Cabral, Braziliának fölfedezője főemberei ennek a nagy korszaknak.

Legmegvetőbb Ferenczi a német zenével szemben. Ő úgy látszik nem figyelte meg, mennyire közkedveltségűek a nagy német zeneszerzőknek: Bachnak, Mozartnak, Beethovennek, Webernek, sőt Wagnernek zeneremekei a nagy német közönség előtt: nem figyelte meg, minő élénk zenei élet van például Lipcsében vagy Münchenben: nem figyelte meg, hogy egy németországi *Tonhalléban* mily figyelemmel hallgatják a kisiparosok, munkások sör mellett a classikus zenedarabokat.

A német zenéről ugyanis felette elfogultan ezt írja Ferenczi:

«Nehézkes, lassú monoton a germánok testmozgása, a szellemük is lassú, lomha, fárasztó. Figyeljük meg zenéjüket, hallgassuk meg társalgásukat, nézzük végig nemzeti táncukat, az mind ólomlábakon jár. Nem tud megindulni, nincs benne szellem, elevenség. Népdalaikban nincs semmi rhythmus, semmi szenvedély, semmi tűz. Mintha mecklenburgi lovak, indiai elefántok és rhinocerosok számára szervezték volna ezeket a zenekarokat.»

Fölötte kedvezőtlenül nyilatkozik Ferenczi az angol politikáról is. «Soha Anglia kardot nem húzott a szabadságukban elnyomott nemzetek védelmére, vagy a humanismus érdekében. Tőle eltaposhatták Lengyelországot, leigázhatták Magyarországot, akár vértengerbe fürösztelhették volna a Balkánt, Angliának soha sem volt egy vigasztaló szava sem az elnyomott szabadság, az ember-szeretet, a humanismus védelmére.»

Csodálkozom, hogy e sorokat éppen Ferenczi József, Kossuth Lajosnak és Pulszky Ferencznek biographusa írta. Kossuth és Pulszky, kik, mint sok más magyar emigrans, oly barátságos fogadtatásra találtak Angliában, jól tudhatták, mennyire rokonszenvezett az angol nép a magyar szabadságháborúval.

A német olcsó ipart nem helytelenül jellemzi Ferenczi :

«Műipari gyártmányaikból eltűnt a bronce, az aczél, az ércz, a kő, az elefántcsont, a porcellán, a fa, a bőr, a pergament s helyökbe lépett a papir maché, a gutta-percha, a cellulose, a kaucsuk, a terra-cotta, a gipsz, az aluminium, a bádóg, a szalma.»

Azonban kétségtelenül nagy túlzás ezeket mondani a german szépművészetekről és műiparról :

«Ez az alantjáró gondolkodás, ez a repülni nem tudó phantasia, ez a sivár anyagias fölfogás a szépművészetek fejlődését is hátráltatja, köznapias színt, formátlan külsőt, eszmény nélküli tartalmat ad nekik. A lélek prózaisága, a kedély üressége együtt jár a szépművészetek silányságával.»

Ha a német és angol gondolkodás és phantasia ilyen alantjáró volna, nem bírt volna a költészet és különösen a lyra terén oly sok remeket alkotni. Az angol műipar újabb föllendülése különben korszakalkotó, a német festészet pedig szintén emelkedik és épen nem silány.

Annak a megvilágítására, hogy a model és művész más-más délen és északon, Ferenczi két képet hasonlított össze : «Tizian is, Rembrandt is lefestette szerinte leányát». Az a kép, a melyre Ferenczi céloz, Rembrandtnét : Saskiat ábrázolja (Drezdában). Ferenczi könyvének utolsó 100 lapja Murillóról, «a mennyország festőjéről» szól. A szerző jól ismeri, szereti és érti Murillót. Képmagyarázatai élénken vannak írva : például szolgáljon a nagy spanyolnak koldusgyermeket ábrázoló híres genre-képének leírása.

«A gyümölcs-evők című képen két rongyos fiú ül az utca kövezeten ; meztlábás mind a kettő, kalap egyiknek sincs a fején, ruházatuk szakadozott, czafatokban lóg le testökről, de arczukon nagy öröm és megelégedés tükröződik. Az egyik szőlőfürtöt emel szájához s úgy harapdálja le szemenként (ez az igazi módja a szőlőevésnek, a mint ők szokták, nem a szemenként csipkedése a bogynak). Látszik az arcán, hogy nem cserélné el az élvezetét semmiért a világon, szemével társára kacsint, mintha föl hívná, hogy gyönyörködjék ő is a mulatságában. Társa ezalatt föl vágott sárga dinnyét tart ölében, melynek egyik szeletét bal kezében fogja, jobbjaiban pedig kését szorongatja. Félarcza kidagad a mohón szájába vett nagy falattól : irigykedés nélkül tekint társára, hisz megvan neki is a maga élvezete.»

Abban a fejezetben, mely Európának szellemi áramlatait festi, három téves adat van. Ki szóljon e kérdésekről, ha nem egy

magyar Murillo-monographia szerzője?*) Racine-nál nem vehető észre a spanyol Calderon befolyása, Molièret nem sorozták be ifjúkorában theologusnak és Racine *Esther*-je nem a szentek történetéből való dráma.

Egy fejezettel még adósunk maradt Ferenczi: a budapesti Murillo-képek jellemzésével. Ezeket ő ebben a könyvben csak futólag egy sorban említi. Talán más alkalommal érdemlegesen akarja tárgyalni az Országos Képtár nevezetes Murillo képeit, melyek közt egy elsőrangú remeke is van: A kenyeret osztó kis Krisztus. Érdeemes volna meghatározni, mi ennek a képnek története? Hogy került az Eszterházy képtárba? A mester milyen korszakából való? Minő célra készült és kiket ábrázol?

Végül még említem, hogy a Ferenczi könyvében a vidéki sajtó alól kikerült könyvhöz képezte kevés a sajtóhiba. Kettő föl-tűnő: Beulé, a híres archeologus Burlé lett. A 177. lap szerint Murillo kedvencz képét *my cuadro*-nak nevezte volna el, a mi angol spanyolság volna. — Az illusztrációk hiánya sajnosan észlelhető.

rs.

Littérature russe. Par K. Waliszewski. Paris, 1900. — 8-rét.

X + 448 lap. Ára 5½ frank.

Mint tudjuk, a londoni Heinemann-czégnél a lefolyt néhány év alatt több irodalomtörténeti munka jelent meg a *Literatures of the World*-féle sorozatban Edmund Gosse szerkesztésében, melyeknek célja rövid monographiákban számot adni a világ különféle nemzeteinek irodalomtörténeteiről. Ismeretes dolog az is, hogy a magyar irodalom története e vállalatban Beóthy Zsolt tollából fog megjelenni.

A sorozatnak legújabban megjelent kötetében Waliszewski az orosz irodalom történetét ismerteti a legrégibb időktől napjainkig s e munkának francia kiadása fekszik előttünk, melylyel a

*) A kenyeret osztogató Krisztus képén az aggastyán — úgy hiszem — Murillo barátjának D. Justino de Neve-nak arczképe. A kép az általa alapított kórház symbolisálja. E remek Murillo-képet a napoleoni hadjáratok alkalmával egy francia generalis hadisarcz gyanánt vitte magával. — (Mind e kérdésekkel az Orsz. képtár nagy katalogusa nem foglalkozik.)

párisi Armand Colin & Cie czég egy hasonló célú francia sorozatot nyitja meg *Histoires des Littératures* czímen.

Második kötetül a francia sorozatban Gossenek *Angol irodalomtörténete* van bejelentve, melynek angol eredetije 1897 végén jelent meg.

Munkájának első fejezetében Waliszewski *Les éléments constitutifs* czímen röviden leírja az orosz éghajlatot, a fajt és annak történetét. Ezt követi egy második fejezet *L'âge épique* czímen az orosz népköltészetéről ősrégi időktől ; ide tartoznak továbbá a vallásos költemények, legendák, régi krónikák, a Nagy Péter császár előtti írott irodalom stb. is, melylyel az újabb irodalom hajnala hasad.

A nagy császár idejét szerzőnk az orosz faj és irodalma újjászületésének nevezi el s az erről tárgyaló harmadik fejezetet egy negyedik követi az irodalmi nyelv alakulásáról, melyben külön szakasz van szentelve Lomonosszovnak, az orosz nyelv buzgó ápolójának és lelkes bámulójának s tollforgató kortársainak, köztök Dolgorukája Nataliának is.

Követi ezt további három fejezet, melyeknek elseje II. Katalin császnő korának van szentelve *Le servage occidental* czímen, midőn tudniillik az orosz irodalom épen úgy, mint idők folytán a magyar is, külföldi minták után alakult, külföldi írók munkáinak fordításával, átdolgozásával kedveskedett a hazai közönségnek a belföldi írók apraja-nagyja.

Ezt követte az átmeneti korszak, melyben főleg Karamzin, a hivatalbeli történetíró és Zsukovszki*) a szépíró és II. Sándor császár nevelője (1827-től 1840-ig) tüntették ki magukat. Ekkor virágzott Krylov is, kinek kétszázra rugó mese-gyűjteményét (46 mese Aesopus, Phædrus, La Fontaine, Gellert és Diderot nyomán, a többi azonban úgy látszik eredeti) szerzőnk szerint eddig 21 nyelvre fordították le.

Mindez jelen munkának mintegy harmad részét veszi igénybe s azért szerző ékesen megeczáfolja Biélinszkinek, a «nagy» kritikusnak azt az állítását, hogy 1834-ben az oroszoknak még nem volt irodalmok, hanem csak könyvkereskedelmök.

A munkának utolsó két harmada a modern irodalomról szól, a nemzeti «evolutio» korától, azaz Puskintól a legújabb időkig.

*) Bajos megítélni, hogy egy oly «alapos» német, mint Seidlitz, miért írja francziásan «Joukoffsky, ein russisches Dichtersleben» (Mitau 1870)?

Szerző igen élvezetes modorban ismerteti tárgyát s hosszasan foglalkozik oly nemzetközi nagy alakokkal, mint Gogol, Turgenyev, Dosztojevszky és Tolsztoj s rövidebben másokkal, mint például Pisszemszki («az orosz Zola»), Koroljenko, (szül. 1860.) *A vak zenész* jól ismert szerzője, stb.

Utánzásra méltó például lehet ajánlani a könyv végéhez csatolt bibliographiát, melynek nagy hasznát veendi minden kutató s a terjedelmes névmutatót is, mely könnyen áttekinthető kézi könyvvé teszi a munkát és nem kapunk benne pigra massa-t, mint rendszeren szokás.

Csak azt kell sajnálnunk, hogy az újabb tudományos irodalomnak szerzőnk csak árva hét lapocskát szentel.

Az orosz szépirodalom legújabb termékeiben különben szerzőnk a hanyatlás jeleit véli fölismerhetni, melyért a hivatalos censor szigorúságára hárítja a felelősséget. —f.—s.

Ministère roy. hongr. des Cultes et de l'Instruction publique. — L'enseignement en Hongrie. — Budapest, Imprimerie Victor Hornyánszky. 1900.

Ismét «egy francia mű Magyarországról, mely hivatalból megbízható adatokat tartalmaz és bizvást forrásul szolgálhat francia kézi könyveknek és általán minden francziának, ki valami fölvilágosítást akar nyerni» közoktatásunkról és művelődésünkéről. Mégis csak inkább beválik, hogyha mi magyarok tárgyilagosan világosítjuk föl a külföldet állami, társadalmi és irodalmi viszonyainkról és nem várjuk, míg egy-egy kegyes ismeretlen még előttünk is új vagy egyenesen a légből kapott dolgokat fedez föl nálunk. A kisebb nemzetek nem várhatják, hogy a nagyobbak minden irányú viszonyaiknak tanulmányozása végett nyelveket elsajátítsák, állapotaik tanulmányozásába teljesen elmerüljenek, követnünk kell a XVIII. század magyar íróinak egy gróf Teleki Józsefnek, gróf Fekete Jánosnak, báró Orczy Lőrincznek és a későbbieknek példáját, a kik már akkor is arra törekedtek, hogy irodalmunkról, politikai és társadalmi közéletünkéről fölvilágosítsák a külföldet.

A vallás és közoktatásügyi minister ægise alatt jelent meg ez a jól meggondolt és nagy gonddal többszörösen átvizsgált munka. Névtelen szerzők, a ministerium egyes ügyosztályainak legkiválóbbjai munkálkodtak rajta és a fordító pontos és gondos munkával

és sok helyen az eredetitől hangjában is eltérő lelkesedéssel oldotta meg nehéz föladatát. A rendes hivatalos jelentésektől különböző önálló munkáról van szó, mely az idegen érdeklődőt bevezeti közoktatásunknak nemcsak jelen állapotába, hanem visszavezeti ezred-éves múltjába, sőt jövő föladatait is kitarja.

Történeti visszapillantása, mely az egyes iskolák tárgyalását bevezeti, lendületesen megírt szakaszokban emlészlik meg culturalis tökéletesedésünknek mind általános, mind részletes fejlődéséről. Itt ismerkedik meg az olvasó művelődéstörténetünk viszontagságos múltjával, nemzeti törekvéseink alaposságával és jogosságával.

A műnek részletező fejezetei, azaz az egyes iskolák szervezete, az épületek föntartása, tanterve, a tanítás módszere, a tanerők képzése és jellemzése ebbe a történeti háttérbe illeszkedik, a nélkül azonban, hogy politikai történetünket bővebben belevonná, mi némileg a könyvnek hiánya és előnye is. Föltételezi, hogy az olvasó már egyebünnen ismeri a korszakokat, a válságos politikai sorsfordulatokat, melyek közoktatásunkat is magasabb, korszerűbb állapotba emelték, azonban ezeknek hatását a tanításra nem adja, ámde nem is adhatja, mivel akkor a már amúgy is jókora (546 oldal) könyvet jóval megnagyobbította volna.

Mind a fejlődés vázlatában, mind a jelen állapot rajzolásában párhuzamot von a külfölddel, főleg Ausztria, Poroszország és Franciaország közoktatásával. Hangoztatja azonban, és ez kedvessé teszi előttünk a könyvet, azokat a tényezőket is, melyek még szükségesek, hogy a külföld magaslatára emelkedjünk és kiváló belátást nyit (166., 310.) jövőjébe, továbbá hangsúlyozza azokat az eseteket is, a melyek által a külföldet megelőztük.

A tanterveket, a szervezetet, a tanítás állapotát okmányolható hűséggel, törvények idézésével közli és igazolására módjával nyújtja a statisztikai adatokat.

Nagy körtekintéssel és eléggé meg nem becsülhető tapintattal írja meg Eötvös József, Csáky Albin, Eötvös Loránd és Wlassics Gyula ministerek átalakító újításait és megemlíti mindazokat az eszközöket és a segítő férfiakat a melyekkel és a kikkel vagy a kik által azokat megvalósíthatták.

Legjobb fejezetei az óvodáké, a kereskedelmi iskoláké, a muzeumoké, főleg pedig a középiskoláké és a művészetéi. Azokat már más ismertetésekből olvashatta az idegen, ez azonban a magyar művészetnek első idegen, mondhatnók tüzetes története. Az egyetemi oktatás, mely amúgy is külön és díszesebben jelent

meg a kiállításon, itt szerényebb helyet foglal²ol. Tetszetős dolog, hogy a körülményektől ránk erőszakolt hibáinkat sem hallgatja el. Így teszi azt például a középiskolai tanárok fizetésének kicsinyítésével: «On voit par là que la situation de nos professeurs n'est pas si favorable que celle des professeurs de Prusse, d'Autriche et de France».

Ily érdemekkel és előnyökkel szemben talán szóba sem jöhet, hogy a régibb történetben nélkülözzük a Carolina Resolutio hatását, a Ratio Educationis magyar munkásait, az újabban Klamarik János szervező munkásságának érintését. Szívesen olvasnók akár a szövegben, akár jegyzetben az iskoláknak magyar nevét, mint például a «József ipartanodával» történik (326.). Nem chauvinismusból, hanem célszerűség és az ismeret szempontjából is, az idegen hadl szólítsa intézményeinket édes anyanyelvünkön. Így jár el néha a magyar helynevekkel, melyeket hol magyarul, hol francziául ír (például Vieux-Bude és Ó-Buda stb.), és a magyar neveknel, a mi pedig szükséges lett volna, nem adja azoknak magyaros olvasását. Itt-ott képeket is szívesen látna az idegen olvasó. A kiállításra küldött képek nem pótolják a könyvnek hiányát.

Amde ily szörszálhasogatásokra az olvasó nem is fog ráérni, mivel a valóság hű és átlátszó képe, az adatok meggyőző ereje beleragadja egyúttal abba a lelkes hangba, a mely az egészet áthatja és mely azt előttünk is becsessé teszi.

Morvay Győző.

Erdély fejedelmi interregnuma (Izabella királyné diplomatai működése) 1551—56. Külföldi levéltári kutatásai alapján írta dr. Veress Endre. Budapest, Akadémia 1899. — 8-rét. 128. lap.

Midőn néhány év előtt *Castaldo Erdélyben* című dolgozatomat megírtam (*Hadtörténelmi Közlemények* 1895., 1896.), a bevezető sorokban fölemlítém, hogy «e sorok írója is kénytelen lesz egy-két kérdést eldöntetlenül hagyni, miután nincs módjában a bécsi levéltár poros aktáit átnézni. Huber Alfonz nemrég (1889.) átböngészte ugyan ezeket, de sokat nem talált, ámbár gyanúm van, hogy még sokat lehetne ott fölfedezni, mi az 1551. évet megelőző korszak eseményeire több világot vethetne». Említett és egyéb e korszakkal s az azt követő eseményekkel foglalkozó dolgozataim figyelmes olvasója továbbá még arról is meggyőződhetett, hogy Huber figyelmét sok oly fontos adat is elkerülte, a mi már régen közkézen

forgott nyomtatásban, mint például Aramonnak, a portánál székelő francia követnek jelentései és egyéb más forrás, melyeket ismernie és használnia kellett volna. Majdnem teljesen mellőzte ő azonkívül Castaldo tábornok levelezését is, melyből dr. Veress Endre közölt azóta csekély részletet *Déva és környéke Castaldo idejében* című értekezésében (Kolozsvár, 1898). Az összes levelezés és még sok más dolog azonban földolgozatlanul hever Bécsben, mert például Barabás Samu regestái csak nagy fukaron adják az eredeti okiratok tartalmát. Ugyanezt mondhatjuk el Óváry regestáiról is. Pedig egy angol mondás szerint «if anything is worth doing, it is worth doing well», ha valami megérdemli, hogy megtegyük, megérdemli, hogy megtegyük azt jól. Regestálóknak jobb tanácsot nem adhatok annál, hogy regesták készítésénél a jövőben az angol *Master of Rolls* utasításait vegyék zsinórmértékül.

Dr. Veress jelen munkájában nem csekély mértékben bővítette ismereteinket. Bécsben és lengyel levéltárakban szorgosan kutatott s az ott gyűjtött adatok fölhasználásával írta meg *Erdély fejedelmi interregnumának* történetét, vagyis azon gyászos öt évet, melyeknek folyamában Izabella királyné és fia távol voltak Erdélyből, honnan a kegyöket vesztette György barát osztrák zsoldosokkal túrta ki őket.

Az író, kinek föladatául esik, hogy mások nyomdokában kell haladnia, persze kénytelen ismételni, a mit már előbb mondott el valaki és ily esetben legegyszerűbben hivatkozik elődeinek munkáira. Így tett dr. Veress Endre is, ki dolgozatának hetedik lapján elismeri, hogy Huber «leírását . . . — több helyen szó szerint — természetesen követnie kellett, hogy az épen tárgyalt kérdés vagy tény képét újabb adalékainak beleszövésével jobban kidomboríthassa». Ezt zokon vette tőle egy rosszakaró bírálója, ki egy jobb sorsra méltó havi folyóirat két-három lapját vesztegeti annak bebizonyítására — a mit dr. Veress a legnagyobb nyíltsággal maga bevall.

Megrója az álnevű bíráló a magyar tudományos akadémiát is, hogy «az ilyen munkát», mint az előttünk fekvőt, «szó nélkül kiadta» és az akadémiának bírálóit azzal vádolja, hogy «a kérdés irodalmát nem ismerték» s hogy előttök «Erdély története terra incognita». *Telum imbelle sine ictu*. Kár, hogy nem ismerjük a bíráló nevét s azért nincs módunkban megítélni, vajon csakugyan Erdély történelmének alapos ismerőjével van-e dolgunk, kinek illetékes ítéletét alázatosan el kell fogadnunk — vagy pedig csupán tollforgató

műkedvelővel, ki nem merészkedik ki a nyílt síkra, hanem csak a kerítés mögött vitézkedik.

Az előttünk fekvő dolgozat értékét illetőleg, többet is kérünk «szó nélkül» az akadémiától dr. Veress tollából. A munka persze nem ment apróbb botlásoktól — van-e munka, melynek minden szava szentírás? — de ezeket sine ira et studio fogják helyreigazítani majd az idő folyamában a jó akaratú kutatók.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Ambrus Zoltán. A gyanú és más elbeszélések. (Egyetemes regénytár XV. évf. XVI. köt.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 164 l.) 1 kor.

Baky Gedeon. Az úrbér. Elméleti és gyakorlati kézikönyv kiegészítve a birtokszabályozások következtében szükségessé vált telekkönyvek átalakítása tárgyában kiadott igazságügyi ministeri szabályrendelettel és a telekkönyvi betétek szerkesztéséről intézkedő 1886. évi XXIX. t.-cikkkel, az ennek végrehajtása tárgyában kiadott utasítással és igazságügyministeri rendeletekkel és az úrbéri (legelő, erdő és nádas) egyenkénti fölosztására. Második kiadás Szabadka, 1900. Wilhiem S. (8-r. 556 l.) 6 kor.

Bársony István. Keresd az asszonyt. Elbeszélések. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 kor.

Dr. Bolemann István. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredménye. A nagyméltóságú m. kir. földmivelésügyi és a vallás- és közoktatásügyi ministerium támogatásával kiadja a M. földrajzi társaság Balaton bizottsága. III. köt. A Balaton környékének társadalmi és embertani földrajza. IV. rész. A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása. Buda-Pest, 1900. Kilián utód. (4-r. 56 l.) 4 kor.

Divald Kornél. Művészettörténeti korrajzok, bevezetésül a képzőművészetek egyetemes történetébe. I. köt. 86 képpel. Buda-Pest, 1900. Szt.-István-Társ. (8-r. 238 l.) 2 kor.

Földes Béla. Az államháztartástan (Pénzügytan). Buda-Pest, 1900. Politzer. (8-r. 503 l.) 9 kor.

Hangay Octáv. A pángermán egyesületek és működésük. Kolozsvár, 1900. Gibbon. (8-r. 58 l.) 60 fill.

Hope Anthony. Osra hercegnő szíve. Regény. Angolból fordította dr. Marquis Géza I. köt. (A Nagyvilágból III. évf. I. köt.) Szeged, 1900. Schulhof K. (8-r. 158 l.) 1 kor.

Hope Antony. A zendai fogoly. Angolból fordította Tutsek Anna. (Egyetemes regénytár. XV. évf. 17.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 139 l.) 1 kor.

Kisteleki Ede. Vándorúton. Elbeszélések. Szeged, 1900. Schulhof K. (8-r. 157 l.) 2 kor.

Klinkovström. Kétféle becsület. Társadalmi regény. I—II. köt. (Legjobb könyvek IV. évf. 13—14. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády testv. (8-r. 159, 144 l.) Egy kötet 1 kor.

Kőrösy József. A részvénytársulati statistika kritikája és reformja. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 45 l.) 2 kor.

Dr. Tecze Gyula. Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. X, 390 l.) 8 kor.

Térfi Gyula. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. III. köt. 1898—1899. (régőbbi határozatokkal kiegészítve), Buda-Pest. 1900. Franklin-t. (8-r. XCVIII, 684 l.) 11 kor.

Dr. Török István. A telekkönyvi betét-szerkesztés rendszere. A törvények, miniszteri rendeletek és a birói gyakorlat alapján. I. köt.: A közönséges és a telekkönyvi átalakítással kapcsolatos betétszerkesztés szabályai. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 558 l.) 10 kor.

Tóth Béla. Magyar anekdota kincs. IV. köt. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 384 l.) 4 kor. 80 fill.

Vajda Ármin. A cheque-forgalom és fejlesztésének eszközei. A modern fizetési forgalom alakulása. Buda-Pest. 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 112 l.) 2 kor.

Dr. Vámbéry Rusztem. Büntetőpolitikai követelések. Buda-Pest, 1900. Politzer. (8-r. 133 l.) 3 kor.

Veress István. Élmények és tanulmányok Svájcban. Debrecen, 1900. Csáthy F. (8-r. 188 l.) 2 kor. 50 fill.

Verne Gyula. Két évi vakáció. Regény. Fordította Huszár Imre. Második kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 432 l.) 3 korona 60 fill.

Dr. Verus. A szociális kérdés hajdan és most. Buda-Pest, 1900. Sz.-Gellért ny. (8-r. 287 l.) 4 kor.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET FÖLADATAI.

Az összehasonlítás, mint az ismeretszerzésnek és a meglévő ismeretek bővítésének vagy kimélyítésének eszköze, bármely téren oly régi, mint az embernek ismeretekre való törekvése. Ha éppen a mi korunkban érleli e módszer úgy a természeti, mint a történelmi tudományokban, tehát a nyelvészet és az irodalombúvárlat terén is legszebb gyümölcseit, annak az a legfőbb oka, hogy az e módszer alkalmazásának kedvező föltételek másutt is, de főkép a szellemtudományok mezején, éppen csak a legutóbbi időkben valósultak meg.

Az egyes philológiáknak kellett előbb odáig fejlődniök, hogy mindnyájok elkerülhetetlen érintkezési fölületein szinte önként megszülessék az egyetemes philologia: az összehasonlító nyelvészet analogiájára előálljon az összehasonlító irodalomtörténet.

Nehogy azonban ezt az analogiát valamiképen félreért-sük. A világért se gondoljuk, hogy az irodalmak összehasonlító tanulmánya is afféle genealogiai kapcsolatban lévőknék föltételezi az egyes irodalmakat, mint a milyent az összehasonlító nyelvészet az egyes, egymással rokon nyelvek között kimutat, midőn egy-egy közös régibb nyelv származékai gyanánt tünteti föl őket. Ilyenféle rokonság irodalom és irodalom közt természetesen nincs.

Vannak azonban irodalmi téren is a kétségtelen leszármazási kapcsolat jellemző példái, még pedig elég nagy számmal. E részben alig van tanulságosabb példa annál, mikor egy-egy irodalmi typus vagy chablon leszármazóit állítjuk egybe, hol ilyen, hol amolyan, hol anyagi, hol alaki szempontok szerint. Ilyen összehasonlítás tárgyai lehetnek például

az összes epikus költemények, a melyeken a homerosi eposok szerkezetani hatása ismerhetõ fel; avagy azok, a melyek a pogány isteni gépezet helyébe, Tasso példáját követvè, a keresztyén csodás elemet teszik; vagy ismét egy más csoportban azok, a melyekben az elõbbinek és emennek elegyítését látjuk, vagy helyökben pusztán allegorikus, avagy mind a háromféle alakok szerepelnek, stb.

Természetes, hogy oly értelemben rokon irodalmakról nem lehet szó, a milyen rokonságban vannak például egymással az összes román nyelvek. De mindenesetre érdekes tárgya a vizsgálódásnak az a közös valami, a mi valamennyi román irodalmon, vagy esetleg csak azok egyes csoportjain mutatkozik. Itt persze a közösség okai csak részben lesznek és talán nem is túlnyomó részben a nyelvi rokonság természetébõl folyók, hanem sokkal inkább a közös mûveltség-történelmi hatások és az ezektõl is függõ nemzeti jellemvonások egyezésének talaján keresendõk. Ez utóbbiak pedig nem rokon nyelvû nemzeteknél is lehetnek közösek; például a germán skandinávoknál és az ural-altáji finneknél; a szláv szerbek-, horvátok- és a román oláhoknál; az ugyancsak román olaszoknál és nálunk magyaroknál, mûveltségünk és ezt jelzõ irodalmunk bizonyos korszakaiban.

Lehet a különféle eredetû és jellemû népek irodalmainak közös vonásaiban fõtényezõ egy-egy holt nyelvû, de nagy mûveltségi hatású irodalom százados uralma is, minõ például az összes nyugateurópai irodalmakra nézve a középkoron még jóval túl is a latin nyelvé. S itt kínálkozik épen egy igen hálás tanulmányi tér az összehasonlító irodalomtörténet munkása számára, a melynek részletesebb ismertetésére ezúttal nem terjeszkedhetem ki. De annyit mégis jelezhetek, hogy igazán a kimerítetlen kincsesbányák egész sorozata vár még itt a kutatóra, s hogy nemcsak a mûirodalom, hanem a népköltészet földérintetlen, vagy csak csekély részben föltárt forrásai épen e téren rejlenek fölös számmal. Jól sejtették ezt az összehasonlító irodalomtörténet azon szorgalmas munkásai, a kik, mint Goedeke, Oesterley és a felejtethetlen emlékü Köhler Reinhold, épen e téren végeztek nagybecsû kutatásokat, és épen e térre tették figyelmessé tanítványaik lelkes csapatát.

De hogy tárgyunk imént elejtett fonalát fölvegyük, — az összehasonlító nyelvészet a dolgok természetes rendje szerint

megelőzte ugyan az összehasonlító irodalomtörténetet, azonban ez sem várathatott sokáig magára, mihelyt a Herder láng-lelkű intuíciójával inkább csak megsejtett «világirodalom» testet is öltött -- Goethe és a romantikusok költészetében.

Különben már jóval az összehasonlító nyelvészet szilárdabb alapjainak letételét megelőzőleg, sőt már jóval Herdernek az egyetemes szellemtudományt vázlatosan körvonalazó tervezetei előtt, -- már a XVII. század polyhistorainál megjeljük az egyetemes összefoglaló szempont kijelölését az irodalmi jelenségekre nézve is. Leibniznek oly sok téren úttörő és célkitűző lángelméje itt is megelőzte, a mint mondani szokás, a maga korát; avagy helyesebben szólva: erős gyűjtőlencseként összefoglalta előző korok nagy gondolkodóinak e tárgyra elszórtan eső eszme sugarait, s azokat későbbi idők útjaira vetette kalauzoló világul.*) Mig azonban Leibniz vezérlő gondolatai inkább a nyelvek, mint az irodalom összehasonlító buvárlatának az útjait egyengetik, addig kortársa, Morhof Dániel György (1639-1691) «*Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie*» (Kiel, 1682) című. munkája második részében nemcsak a német, hanem az egész európai irodalom első összefoglaló áttekintésére tesz igen érdemes kísérletet. Morhof egyúttal azt is jól látja s meg is jelöli, hogy az összehasonlító módszernek mi a tulajdonképeni célja, midőn azt az irodalom tanulmányában azért tartja szükségesnek, «damit solches desto gründlicher geschehen könne».

Ha az ilyen rendszeresebb úttörő igyekezetek mellett még az idevonatkozó elszórt, inkább csak ötletszerű eszmeszilánkokat is föl akarnók mindenünnen szedegetni, régibb korok íróinál is lelhetnénk egyet-mást, a mi e szempont alá tartozik. Kivált a XVI. század elejétől kezdve az ó-kor föléledt tanulmánya egyfelől, más oldalon pedig a hitujítás mozgalmának népszerűsítő igyekezetei vetik föl mind sűrűbben az alkalmat arra, hogy a nyelvek és irodalmak egybe hasonlító szemléletéből azok ilyen alapon való vizsgálatának tanulságai kidomborodjanak.

A bibliát eredetiben akarván olvasni, Reuchlin a keleti

*) A nyelvtörténet és a nyelvhasználat fontosságát a történelmi bizonyítékok sorában I. *Brevis designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum* című dolgozatában.

nyelvek és irodalmak európai philológiájának lesz az úttörő-jévé. Kevéssel utóbb már nálunk is föltűnik az új hit egyik legbuzgóbb apostolának, Erdősi Sylvester Jánosnak, az a hasonlóság, a mely a bibliai és a magyar népies költészet kifejezés módja között mutatkozik.

A XVII. század végén a régi és az újabb irodalmak egymáshoz viszonyuló értéke körül támadt híres vita, a «querelle des anciens et des modernes,» már csak fölüjtitása egy korábban is ismételten fölvetődött kérdésnek. Ez és a hasonló kérdések pedig csupán az egymással szembeállított irodalmak behatóbb összehasonlítása révén feszegethetők. Így tehát ez a különben meddő vita is gyümölcsöző volt némikép a mi tanulmányaink javára, mert belőle is újabb ösztönzést merithettek az ilyen bűvárlatok iránt fogékony lelkek a megfigyelés körének kiszélesbitésére. Azonban nemcsak erre, hanem még jóval nagyobb mértékben egy más, a mi disciplinánk keretében nagy fontosságú ismerettárgy melegebb méltatására.

Ez a népköltészet, a melynek egyik első, ha talán nem is a legelső apologiáját Montaigne írja meg (*Essais* I, 54.). Ő, a kit méltán neveznek a maga százada Rousseaujának, még csak a természeteshez, az egyszerűhöz és az őszintéhez való visszatérésnek nevében veszi pártfogásába — a maga korának tudákos költészete ellenében — a mezők e szerény, de üde és üdítő illatú virágait. Nem hiába áll egyébként is elszigetelten a XVI. század uralkodó áramlatával szemben. E század, mely a múlttal, a középkori hagyománynyal való erőszakos szakítás jegyében született, Montaigne keserű resignációjába temeti meg nem valósult merész ábrándjait. S a csalódások nyomán beálló mélabús esti hangulat kelti rendesen az elhagyott régibb ösvényre visszatérés vágyát. A mit az emberiség a XVI. század folyamán az ó-kor szellemének fölélesztése révén egyfelől, más oldalon pedig a keresztyénség ősi forrásaira áhító szomjúság heves küzdelmében el nem érhetett, azt — a szellemi élet hullámlásának örök törvénye szerint — az ellenkező irányban keresi. De az ilyen visszatesések mindig csak látszólagosak, s csak az illető kor szűkebb határain belül nem vehető jól észre, hogy a hullámlzó mozgásnak folytonosan emelkedő az iránya.

Némely bölcselek a philologia és egyáltalában a historiai szellem virágzásában ma is a reactio egyik jelenségét szeretik

(avagy talán éppen nem szeretik) látni. S ebben van is annyi igazság, hogy a múlt megbecsülésének egyik, ha nem is éppen az egyetlen forrása: a jelennel való elégtelenség. De nem ugyanez az elégtelenség-e egyúttal minden haladásnak is a legerősebb rúgója, ösztökéje?

A XIX. századot ilyenformán, az előhöz képest, szintén a *reactio* századának kellene neveznünk; mert ha valaha, úgy ebben a korszakban aratta a historiai érzék, a múlt teljes megértésére, úgyszólván a reconstitúciójára irányuló aprólékos gond és igyekezet legszebb diadalait. Ennek az irányzatnak az általános légkörében és mindenkép kedvező körülményei között erősödtek a többi történelmi tudományokkal együtt a nyelvet és a nyelvben élő műalkotásokat elemző búvárlatok is odáig, hogy körükbe vonhattak immár sok olvast is, a mire addig csak elvétve, kivételesen vagy egészen más szempontból, nem tisztán irodalomtörténeti érdekből esett egy-egy futó tekintet.

Igy jutott be — ismét Herdernek elévülhetetlen érdeméből — a népköltészet előbb az æsthetikai, majd az irodalomtörténeti s legutóbb a néprajzi értékelés körébe. A két utóbbi között még ma is vitás kérdés, hogy melyikhez tartozik inkább; de ennek a vitának inkább csak a műkedvelők szemében van valami nagy fontossága. Kétségtelen ugyanis az, hogy a népköltészet éppen úgy az irodalomtörténet tárgya, mint az emberi szellemnek bármely nyelvi terméke, a mely bizonyos műgond jeleit viseli magán és szélesebb körre való hatás céljával jött létre, avagy ha ilyen cél szemeltartása nélkül készült is, valamiképen azt mégis elérte. Hogy azonban az irodalomtörténeten kívül más tudományok, így a néprajz és népelettan is magoknak követelik, annak is könnyű az okát belátni. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a népköltészet is igen fontos alkotórésze annak, a mi a nép szellemi életének összes megfigyelhető jelenségeiből magát a nép lelkét kerekíti ki. Míg tehát az irodalomtörténet keretébe a tárgyánál fogva, addig az ethnographia- és az ethnológiába az alanya miatt tartozik a népköltészet.

Vizsgálatának a módszere azonban nem lehet más, mint irodalomtörténeti, vagyis philologiai. Csakis ennek a félreismerése szülhette azt a sok ködös-homályos elméletet, a mivel ifjú éveiben az úgynevezett folklorisztika a kipróbáltabb

módszerrel dolgozó s így biztosabb eredményekkel dicsekedhetõ philologia méltó bizalmatlanságát keltette föl. E bizalmatlanság azonban csak addig tart, a míg a folklore, a szó legtágabb értelmében vett népköltészet gyûjtõi és elemzõi annak a szigorú módszertani fegyelemnek alá nem vetik magukat, a melyet a többi, az újabb philológiák is az ó-kor két legmûveltebb népének szellemi életét búvárló tudománytól, a classica-philológiától sajátítottak el és alkalmaztak a magok ismerettárgyára szép sikerrel.

De még az épen említett ifjúkori botlások sem maradtak üdvös következmények nélkül a népies hagyományok búvárlatának elég síkos terén. Ennek különben számos példáját láthatni a tudományok történetében. Analogiáinál fogva e példák egyike szinte kikerülhetetlen kényszerûséggel vetõdik utunkba s alig engedi, hogy említetlenül hagyjuk. A germán philologia ifjú- és hõskorának egyik nagyon is emlékezetes délibábja ez, a mely a germán és a kelta õskor összetévesztésében Klopstock nagy nevéhez fûződik. Szakasztott ilyen nálunk a hún és magyar s mind a kettõnek a skytha õskorral való összezavarása, a melyrõl szintén elmondhatjuk napjaink egyik legjelesb germanistájával, hogy: «auch dieses Trugbild hat dazu beigetragen, zum Studium der echten Quellen anzuregen.»

S ugyanígy vagyunk a philológiák egy másik közös vizsgálati területével: az összehasonlító mythológiával, a melynek hová-tartozandóságáért meg a nyelv- és a vallástudomány versengnek egymással. Ezt is meglehetősen rossz hírbe keverték egyes, nagyon is egyoldalú irányban haladó mívelõi, a kiknek tévedései azonban szintén nem maradtak becses és maradandó értékû tanulságok nélkül.

Az eddigiekben, bár csak fölõtte vázlatosan, kijelöltem talán a kört, a melyen az összehasonlító irodalomtörténelem fõadatai keresendők, s egyúttal jeleztem azokat a határterületeket is, a hol e tudomány más, vele részben közös tárgyú disciplinákkal a dolog természete szerint érintkezik, a nélkül, hogy e miatt velök határvillongásba kellene keverednie.

Már most a fõadatokat részletezése következne, a melyek megoldására az összehasonlító irodalomtörténet vállalkozik. Itt azonban Szent Ágoston ismert szép példázatával szólva, igazán olyan vállalkozás elõtt állunk, mintha a tenger vizét

egy kagylóval a magunk vájta kis gödörbe akarnók átmeregetni. Ezúttal tehát inkább csak egyes jellemző példák kiemelésére szorítkozom, mintsem hogy e föladatak rendszeres elsorolását és az illető általános szempontok szerinti csoportosítását megkísértssem.

Tudományunk föladatai különben annak céljából vezethetők le. Az összehasonlító módszert irodalmi jelenségek alaposabb megértése céljából kívánjuk azoknak elemzésénél alkalmazni; természetes tehát, hogy azzal csak ott és annyiban fogunk élni, a hol és a mennyiben az e cél elérését csakugyan elősegíti. Óvakodni fogunk tehát mindenekelőtt attól, hogy pusztán párhuzamvadászatot rendezzünk, a mely neme a szellemi sportnak lehet ugyan igen mulatságos, sőt ha bizonyos szónoki hatások elérése céljából történik, akkor a művészi érték, a melyig esetleg emelkedhetik, nemcsak mentségeül, de igazolásul is szolgálhat: tudományos bece azonban az ilyenféle hasonlítgatásnak nem lesz.

Erre csak olyan irodalmi jelenségek egybevetése válthat magának jogezimet, a melyek között kimutatható történelmi, vagy lélektani kapcsolat van. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy az összehasonlítás köréből teljesen ki vannak zárva a pusztán alaktani szempontból való egybevetések, a melyek szintén nyújthatnak nem egy becses tanulságot; de szintén csak azért, mert az emberi lélek alkotóképességének bizonyos törvényszerű analógiái tetszenek ki belőlök. Itt aztán a lehető legtágabb tere nyílik az összehasonlításnak. Ennél azonban egyelőre sokkal több haszonnal kecsegtet a területnek oly értelemben való korlátozása, hogy előbb mégis csak inkább a genetikus kapcsolatban álló jelenségek egybevetésénél maradjunk.

Ilyenek első és legszűkebb körre szorítkozó sorozatban egyazon írónak ugyanazon művéről reánk jutott különböző szerkezetei. Ezek már csak azért is érdekesek, mert mélyebb bepillantást engednek az író szellemi műhelyébe, s az okok földerítése révén, a melyek öt idő múltával művének ilyen vagy olyan irányban való változtatására indították, nem egy becses tanulságot vetnek fölszínre; köztök olyanokat is, a melyek az egyes író szellemi arczképének élesebb megvilágításán kívül más irányban is jól értékesíthetők.

Egy lépéssel tovább menve, egyazon író különböző mű-

veiben keressük a közös vonásokat, a melyek valamennyin föltetszenek, s igyekszünk azoknak a többrendbeli okait fölku-
tatni. Majd több egykorú, vagy időben egymáshoz közel eső
íróra nézve teszszük ugyanezt, s ez úton mind általánosabb
értékű következtetésekhez jutva, egy-egy kor szellemi arczu-
latának tetszenek föl előttünk mind világosabban a körvonalai.
Már ezen a fokon sem kerülhető el az összehasonlításnak
egy-egy irodalom területéről többekére való kiterjesztése,
minthogy alig van irodalmi jelenség, a mely az író saját nem-
zetének a kizárólagos szellemi inventariumából venné az ele-
meit. Sőt a mennyiben olyan nép, a mely egészen a maga
erejéből s minden idegen hatás nélkül jutott volna a művelt-
ség bárminő alacsony, de már még sem egészen kezdetleges
fokára, -- mivel olyan nép alig képzelhető: annyiban még a
látszatra legegyszerűbb irodalmi jelenségek, például a népköl-
tészet legegembibb termékei is, megkívánják az ilyen tágabb kör-
hen való hasonlítás módszeres segédeszközét. Annál inkább
azok, a melyek a műveltség emelkedtével arányosan növekvő
számát és tarkaságát rejtik magokban a legkülönböző ere-
detű összetevőknek, mint például Horatius egy ódája, a De-
camerone valamelyik novellája s Goethe vagy Arany János
egy-egy balladája.

Attól pedig éppen ne féltsük s így ne is óvjuk az iroda-
lomtörténeti kutatást, hogy e beható bonczolgatás és hason-
lítás révén az írói egyéniség szerepét hovatovább mind
kisebb területre szorítja; vagy hogy a nemzeti sajátságok
értékelésére fogékonytalanná teszi a kutatót a sok idegen já-
rúlék kimutatása, a mit valamely irodalmi termék elemezge-
tése közben fölfödöznie sikerült. Avagy veszíthet-e valamit
Shakespeare azzal, ha darabjainak forrásait ismerjük; s alább
száll-e szemünkben Petőfi egy-egy dalának értéke, ha a ma-
gyar népdal jellemző vonásait ismerjük föl benne, a költő
sajátos egyéniségének beléje lehelt varázsa mellett?

A nemzeti hiúság, avagy inkább érzékenység és önfön-
tartási ösztön netaláni aggodalmaít pedig szintén eloszlathatja
az a kétségtelen tény, hogy az irodalmaknak éppen az össze-
hasonlító tanulmányából tetszik ki legvilágosabban az igazi
nemzetföntartó szellemi erők mibenléte. Hiszen az összeha-
sonlító irodalomtörténet úttörői a romantikusok iskolájából
kerültek ki mindenütt: a romanticismus pedig a nemzeti

múlt iránti kegyelet ápolója s a nemzeti sajátságok kidomborítására törekszik, a miért is valóságos visszahatás az előző korok világpolgáriasság szellemével szemben.

Mindazok a föladatok, a melyeket eddig érintettem, magának egy-egy nemzet irodalmának a vizsgálatánál is elkerülhetetlenül megoldandók, ha az a tudomány mai színvonalán akar állani. Sőt ennél még jóval több az, a mit ma az irodalomtörténetírásról megkövetelünk. Nem is vagyunk ma már az egyes nemzeti irodalmak terén oly munkák híján, a melyek a fönti szempontok folytonos figyelemmel-tartása mellett elemzik a vizsgálódásuk körébe vont tárgyat. Egyes írókra és korszakokra nézve a saját irodalomtörténeti munkáink sorából is idézhetnénk e részben mintaszerű dolgozatokat.

Az összehasonlító irodalomtörténet sajátabb föladatai azonban nem annyira ott keresendők, a hol még csak egyes íróknak másokra, még pedig egy-egy íróra, vagy az írók egész időrendi sorára, avagy egykorú csoportjára gyakorolt hatását kutatjuk, — hanem inkább ott, a hol egyes művészeti földolgozásra került tárgyak, kifejezésmódok és műformák, műfajok, műizlési irányok és általános eszmék történetét akarjuk feltüntetni. Itt ismét a térbeli és időbeli közelség vagy távolság egymással kapcsolható szempontjai szerint a következő csoportosítás kínálkozik: 1. térben és időben egymáshoz közeleső és egymásra ható jelenségek hasonlítása; 2. térben összetartozó, de időben egymástól távolesőké; 3. egyidejű, de térbeli távolság által elválasztottaké; s végül 4. olyaké, a melyek térben és időben is távol állanak egymástól. Valamennyinél megkiváncsít az, azonban a fönt mondottakból folyólag, hogy nemzedékrendi vagyis leszármazási, ilyennek híján pedig lélektani szempont igazolja az egybevetést és biztosítsa a belőle levonható tanulság értékét.

A nélkül, hogy itt a részletekre kiterjeszkedhetnénk, csak annyit említek meg, hogy a mikor irodalmi művek egymásra való hatását kutatjuk, természetesen a külső és belső bizonyítékok azon tanulságtételeire támaszkodunk, melyek minden történelmi kutatásnál szerepelnek. Mondanom sem kell tehát, hogy a hasonlításnak sohasem szabad légből kapottnak, avagy ötletszerűnek lennie. Azért egy-egy szerencsés ötlet olykor jó szolgálatot tehet és nem is utasítandó «a limine» vissza, ha rögtön nyomába lép a pragmatikus, a

valóban oknyomozó kutatás igazoló munkája. E munka sikere és értéke jórészt, ha nem is épen kizárólag, a források lelkiismeretes fölkeresésén és megbírálásán fordul meg; tehát azon az egyik főkélléken, a mely minden történelmi s így minden philologiai bűvárlatnak is egyik elemi föltétele.

A kiindulópont, már az imént vázolt szűkebb körű föladatoknál is, esetről-esetre különböző lehet, s azért mégis ugyanarra az eredményre vezethet, ha útközben az előirt óvatosság minden követelményének eleget tettünk. Hogy csak egy példát említsék: valamely költemény közvetlen forrására életrajzi adat is rávezethet: de ugyannerre az adatra másfelől egy föltűnő párhuzam fölfödözése is juttathat. Azonban mindakét esetben csak félmunkát végeznénk, ha az elsőben nem járnánk az életrajzi adatban kijelölt nyom kalauzolása mellett a forrásnak utána; a másodikban pedig beérnők a két párhuzamos mű egymás mellé állításával, de nem keresnők annak az igazolását, hogy volt-e, vagy legalább lehetett-e, esetleg kellett-e okvetetlenül hatással lennie az egyiknek a másikra.

Épen ily fontos a források lehetőleg teljes egybeállítása és kellő értékelése akkor, sőt ott talán még fokozottabb mértékben az, a hol amúgy is nevezetes alapvető kérdések eldöntése függ a kutatás kifogástalan módszerétől; így pl. a népköltészeti termékek egymástól való függése mértékének és minőségének megítélésénél. Itt van a legnagyobb szükségünk elfogulatlan, tiszta látásra, minden előre megalkotott elmélet zavaró behatásától ment következtető képességre és arra, hogy a netalán már kész rendszerünk keretébe nem illő jelenségeken e rendszer kedvéért semmi erőszakot ne kövessünk el, csupán azért, hogy egy-egy ilyen értelmi Prokrustes-ágyba kényszeríthessük őket. Az egyoldalú elméletek nagyobb száma, melyek kivált a népmesék eredetének kérdése körül csatáznak egymással, jórészt azért nem tudja a vitát még mindig dűlőre vinni, mivel a vizsgálati anyag itt is, ép úgy, mint az összehasonlító mythologiában, még elégtelen az ilyenféle kérdések eldöntésére.

Igaz, hogy másrészt meg a túlságos óvatosság és az anyag egybegyűjtésének a teljesség lehető mértékeig való szorgalmazása könnyen abba a másik végletbe vezethet, hogy a sok részlettől sohasem tudunk majd az egyetemesebb áttekintés, az általánosabb összefoglalás magasságáig emelkedni.

E nélkül pedig munkánk csak örökös előkészület lesz és a tudományos jelzőre e szó magasabb értelmében nem igen szolgál rá. De még így is alighanem jobb szolgálatot fog tenni a szerencsésebb, mert több anyaggal rendelkező jövőnek, mintha elhamarkodott következtetésekkel állja útját a helyesebb belátásnak; vagy a mi még ennél is nagyobb, mert jóvátehetetlen hiba: fölöslegesnek színében tünteti föl a további anyaggyűjtést azzal az önámító hitetessel, hogy már le vannak a vizsgálat aktái zárva s elérkezett a végleges ítéletmondás ideje.

Attól pedig ne tartsunk, hogy a sok részlet összehordása mindaddig semmi haszonnal sem jár, a míg belőlök az általánosabb értékű következtetés le nem vonható, mert ez a szellemi élet jelenségeinek kölcsönös kapcsolata törvényénél fogva már eleve sincs így. Sőt épen ellenkezőleg, minden egyes tisztázott részletkérdés nem csupán egy, hanem számos, egymással látszatra nem is kapcsolatos általánosabb szempont alá is rendelhető, s annak tekintetéből is becses adalék a műveltségtörténelmi föladatok megoldásának bonyolult munkájára nézve.

Egy-egy jövevényszavunk idegenszerű hangzásával árulja el magát például előbb a nyelvésznek, a ki annak eredetét kutatva, rászorul az irodalomtörténet egyelőre, mondjuk, csupán könyvészeti adataira, a melyekre különben kár lenne kicsinyléssel lenézni. Az irodalomtörténet szűkebb, akár nemzeti, akár tárgyi korlátok közé zárt területéről a kutatás átvezet az összehasonlító műveltségtörténelmi szemlélet tágabb mezejére, és itt a sokszor csupán egy szó családfájának érdekében megindított vizsgálat a legérdekesebb kölcsönhatások egész láncolatának földerítésére juttat. Viszont az intézmények történetét kutató jogtudós, a ki napjainkban szintén az összehasonlító módszer alkalmazásának köszönheti szakmája legszebb eredményeit, számos irodalomtörténeti vagy nyelvészeti adalékot vethet felszínre kutatásai során. S ha mindig részen állnak az egymással határos vagy részben közös területű tudományszakok oly őrszemei, a kik az érintkezési pontok és fölületek éber megfigyelését tűzték ki föladatukúl, akkor nincs a szelleméletnek oly ága, a melynek alapos művelése a többire nézve is érdekes tanulságok özönét ne vetné napról-napra a kezök ügyébe.

S ilyen őrszem tisztére vállalkozik az összehasonlító irodalomtörténet munkása nemcsak az egyes philológiák összeszögellő területein, hanem a szellemtudomány összes, egymással bárminő kapcsolatban álló ágai között is. Forrásai és segédeszközei e szerint igen sok rendbeliek. Első sorban természetesen mégis csak ugyanazok, mint a philológiáé egyáltalában, a melyek máris elég sokoldalúak. Vizsgálatainak körébe vonván a műformák fejlődését is, ehhez képest az összehasonlító stilisztika és poetika, sőt az összehasonlító verstan is egyik ága lesz. Ennek a révén nem lehet el a zenetörténelem és elmélet azon szélesebb alapon föltetsző tanulságai nélkül, a melyek már a népköltészet egyik-másik termékének a mindenoldalú méltányolásánál is elengedhetetlenek. Ugyancsak a népköltészet számos jelensége miatt a népszokást és a hagyomány egyéb szivós életű alkatelemeit is megfigyelése körébe kell vonnia. Ezek pedig nagyobbbrészt régibb műveltségi rétegek ujabbakba átnyúló emlékei; épen azért sokszor egészen proethnikus mélységekig vezetnek le; itt pedig már csak az összehasonlító nyelvészet eredményei vetnek a hézagos leletekre némi gyér, sokszor bizony vajmi imbolygó világosságot.

A bizonytalan tapogatódzások e süppedékes talaján fokozott óvatosságra van szükség; s itt válik el leginkább, hogy erősebb-e a kutatónak a fegyelmezett ítélőtehetsége, mint a képzelme, a mivel a lehetségest valónak, a nem épen lehetetlen valószínűnek hajlandó nézni. Erre az óvatos kritikára különben világosabb korok jelenségeinek a vizsgálatánál is folyton szükségünk van; ugyanis sokszor a legkisebb, apróságnál fogva teljesen elhanyagolhatónak látszó részlet mellőzése is megboszúlja magát, mert fonák következtetésekre vezethet.

Hogy ismét csak közelünkben lévő példákra hivatkozam, — codexeinkben lévő nyelvelmékeink, tehát jóformán egész a XVI. század közepéig terjedő összes magyar nyelvű irodalmunk valódi értékéről és műveltségtörténelmi tanulságairól vajmi hamis fogalmunk lenne, ha pontosan utána nem járnánk forrásaiknak, s egyik-másikukban eredetít vélnénk, a mi pedig nem egvéb szolgai, bár így is elég jellemző fordításnál. Avagy nem érdekesebb-e irodalomtörténeti szempontból például tudnunk, hogy a Sándor-codex egy pár lapnyi darabjában a gandersheimi Hrotsuitha egy drámájának a fordítását bírjuk, mintha abban a hitben maradtunk volna, a mivel elég

sokáig beértük, hogy egy magyar átdolgozó önkényes változtatásaival alakította olyanná, a milyen codexünkben, a nyersen eléje került legendát? De viszont megint csak hézagos és tökéletlen lenne ez emlékünkről való tudásunk, ha pontosabb és tüzetesebb egybevetés útján nem igyekeznénk azzal is tisztába jönni, hogy mint járt el a fordító az eredetivel; mit és miért változtatott rajta; miféle szöveg lehetett előtte, s ebből milyen további következtetések vonhatók az illető kor szellemi életére nézve?

Mennyire megváltoztathatja csak egyetlen jellemző adatnak az ismerete is sokszor egy-egy író értékéről, néha pedig műveltségi színvonaláról és látásköréről való fogalmainkat, azt is elég jellemző példával világítja meg Régnier szatiráinak a különböző értékelése addig és azóta, hogy olasz elődjeitől való függések kiderült. De ne féljünk attól, hogy az összehasonlításnak mindig ilyen képromboló a hatása. Sokszor az igazi értéket és a valódi érdemet csak annál jobban kitüntet, mentül szélesebb háttérrel emelkednek ki annak arányai. Hisz' az arányok az előzményekkel és a környezettel való egybevetéssel ítéltetők meg kellőképen.

Shakespeare például elődjei nélkül, az igaz, hogy szinte érthetetlen, úgyszólván mystikus; de velők szembeállítva csöppet sem vesz nagyságából, a mely az összehasonlítás révén csak mérhetőbb lesz, de nem csökken. Arany Toldijának az Ilosvaiei egy szemernyit sem von le az értékéből; de volna-e kellő fogalmunk Arany alkotóerejéről, ha nem látnók, miből vette azt, a mit teremtett? «A semmiből való alkotás annyira isteni attributum, hogy szinte borzong tőle az emberi elme, s még mythosaiban is demiurgot állít az anyagot teremtő istenség és a formába öntött anyag közé.» A lángelme legmagasb fokát is csak ilyen demiurg képében tudjuk alkotónak elgondolni: az anyagot többé-kevésbé készen kell alkotásaihoz kapnia. S épen ennek az alkotásnak, az anyag földolgozásának a megfigyelése, benne az egyéni, majd a nemzeti sajátságok jellemző nyilvánulásainak nyomon kísérése az összehasonlító irodalomtörténet egyik legérdekesebb föladata.

Ennek a megoldására pedig szertelen számmal kínálkoznak az alkalmak; de sehol sem hálásabb alakban, mint a mikor egyazon tárgynak korokon át s néptől-néphez vándorlását kísérjük figyelemmel. A kiindulópont itt is különböző lehet,

s bármely irányban egyaránt hasznos és tanulságos az útnak követése. Bámulatos példáit láthatni itt egyes tárgyak szívós életének. Nem kevésbbé csodálatos az a proteusi változékonyság, a melylyel lényegtelenebb vonásaik helyhez, időhöz simúlnak, míg a velejök és gerinczök változó világnézetekkel, vallásrendszerek bukásával, óriási birodalmak összeomlásával daczol, időtlen idők és térbeli távolságok még akkora méreteivel szemben is diadalmasan hirdetvén, hogy egy-egy szerencsés jelkép, sokszor csak egy sikerült ötlet és eszmeszakra is örökkévaló lehet az emberiség hálás emlékezetében.

Nem mondható tehát tanulmányunk tárgyairól, hogy hiányzik belőlük a magasabb és általánosabb szempontokhoz való felemelkedés alkalmá. Sőt inkább úgy van a dolog, hogy ilyenekre minduntalan ösztönzést nyer magából a tárgyból a vele foglalkozó munkás; csak ő belőle ne hiányozzék a magasba emelkedés képessége. A világirodalom oczeánjának felszíni hullámozása alatt a mélyebb, nagyrészt még ismeretlen eredetű avagy vitás irányú áramokat felkutatni; a jelenségek tarka változatosságából a közöset, a korról-korra, néptől-néphez vándorló tárgyak esetleges vonásai alatt a maradandót, a lényegeset megtalálni; mindezekből az emberi szellem alkotó műhelyébe és munkássága törvényeibe világosabb belátást nyerni: bizonyára vonzó és minden fáradságot bőven jutalmazó feladat.

Ilyen és ezekhez hasonló feladatok megoldására szegődik az összehasonlító irodalomtörténet a többi philológiák mellé szerény közvetítőnek, hogy valamennyitől tanúlva és valamennyinek megállapított eredményein okúlva, bennök a közöset, az érintkezési pontokat és vonalakat tovább követve, őket egy közös célra törekvő munkájokban tőle telhetőleg segítse. E feladatok megoldására azonban a közös célok és a helyes módszer ismeretével dolgozó munkások szervezett csapata kellene. Mert ha valahol, akkor itt van égető szükség az iskolázott és jól fegyelmezett elmék összesegítő munkájára. Εἰς ἀντὶς οὗ πᾶνθ' ὀρέξ., — a mit magyarul úgy mondhatnánk, hogy több szem többet lát. S ha valahol, akkor itt, az összehasonlító irodalombúvárlat előkészítő műhelyében, kell tömérdek apróságból, ezernyi ezer helyről s nagy időbeli távolságokból, számos különböző nyelven írt forrásokból egybe gyűjteni az anyagot. Ennek a hangyaszorgalommal egybehor-

dott anyagnak a rendezgetésénél és osztályozásánál, itt kell még csak a sok éles szem, a sok éber figyelő és az ernyedetlen buzgalmú kutató, a ki a tudományt önmagáért szereti. Itt van, ha valahol, nagy becse az aprólékos holmikkal is szívesen bibelődő, de azért a nagy, általános szempontoktól sem idegen igazi polyhistornak, a kire korunk részletekbe elmerülni hajlandó irányzata mellett annál szebb feladatok várnak, mentül több hivatottságot hoz magával azok megoldására. E hivatottságnak pedig nem csekély része a szorgalom és kitartás, az egyszer föllelt nyom tovább követésében való szívós, hogy ne mondjam makacs következetesség.

Veszedelemmé e különben értékes tulajdonság csak akkor válik, ha tévedéseinkhez való csökönyös ragaszkodássá fajul. Pedig tévedni sehol sem oly könnyű talán, mint ott, a hol ezerfelé ágaznak el a vizsgálódás szövevényes útjai. De a tévedések se szegjék szárnyát kutató kedvünknek, ne lohaszszak le bátorságunkat. A tudomány haladása nem egyéb, mint a lelkiismeretes kutatók szakadatlan küzdelme nemcsak egymás, hanem önmaguk ellen is, mihelyt valamely előbb alkotott véleményük helytelenségéről meggyőződtek.

Igaz, hogy a tudomány művelői is emberek, s így a legemberibb gyarlóságtól alig lehetnek teljesen mentek. A perpetuandi nominis desiderium, vagy a mit Boccaccio így fejez ki: lo gran disio dell' eccellenza, nemcsak a művész, hanem a tudós lelkét is méltán hevíti. De az igazság keresésének, e legmagasztosabb kultusznak, mindig kell annyi felemelő és tisztító hatással lennie, ha őszinte, hogy azt az égre törő lángot a földhöz tapadó füstjétől minél szabadabbá tegye.

KATONA LAJOS.

GRÓF ZICHY JENŐ HARMADIK ÁZSIAI UTAZÁSA.★)

Mondhatnám: talán semmi kétség, hogy sokan, a kik e folyóirat czikkeit figyelemmel kísérik, még emlékeznek arra a, megvallom, éles bírálatra, a melyet gróf Zichy Jenőnek a Kaukázusról 1897-ben megjelent művéről irtam, mely a grófnak fölfogása, és ime alkalmazása szerint is, tulajdonképen két út «eredményeit» foglalta volt össze.***) Innen van az, hogy az előttünk fekvő kötet a «harmadik» utazás első zsendjét foglalja magában, tudniillik a magyar halászat eredetét tárgyaló részt. Már maga e résznek címe — is mint látni fogjuk — reám nézve szerfölött jelentős és megtisztelő. A kegyes olvasó talán emlékezni fog, hogy a bírálat nyomán köztem és a gróf között eszmecsere fejlődött, mely engem bizonyos tételek föllállítására ösztönözött. Ezeknek a minimumra leszűrt veleje körülbelől az volt, hogy a ki Ázsiába — vagy bárhová — azért indul, hogy a magyarok ősi nyomait keresse, az ismerje meg előbb itthon és alaposan a magyarságot; még pedig minden viszonya szerint, mert különben azt sem tudja, miféle nyomot keressen.

Egy szóval sem állítom, hogy fejtegetéseim birták a grófot arra, hogy harmadik utat tegyen, vagy azt más elvek szolgáltatában hajtsa végre; de tény az, hogy a harmadik út előkészítése és tervezete sokat foglalt magában olyat, a mi fejtegetéseimmel egyezett. Az előkészítés kevesebb zajjal is járt; a

★) *Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása*. Első kötet, első és második fél. *A magyar halászat eredete*, írta dr. Jankó János. Gróf Zichy Jenő előleges beszámolójával. Budapest, Hornyánszky Viktor; Leipzig, Karl W. Hirsemann. 565 ábra, 634 oldal. 4°. Ugyanaz a cím németül; így a szöveg is hasábosan magyar és német nyelven.

★★) Lásd *Budapesti Szemle* 253. számát 1898. január. •

kaukázusi «őshaza» a Zichyanoffokkal, Csákyakkal, Szombathy- és Bottlikokkal lassanként letűnt és az új szervezet is megfelelt a tudomány követelményeinek. A gróf dr. Posta Béla személyében egy archæologust és dr. Jankó Jánoséban egy ethnographust már eleve is kiküldött az orosz muzeumok tanulmányozására s a midőn maga is útnak indult, vitt még egy nyelvészt — dr. Pápay Józsefet — sőt egy zoologust, tudniillik dr. Csiky Ernőt.

Egy kevésbbé komoly, sőt talán humoristikusnak vehető részlete mégis csak akadt az előkészítésnek, melyről nem is emlékezném meg itt, ha következményeit nem látnám a gróf előleges jelentésében: értem a Batu khán által a XIII. században elvitt magyar történelmi okmányok föl kutatását — eleintén — Karakorumban, melynek romjai — mellesleg mondva — futóhomokba temetkeztek; később Mukdenben és tényleg Pekingben a Csungli-Jamen igénybe vételével, a mi — természetesen — chinai ígéretekhez vezetett.

Minden újságolvasónak élénk emlékezetében lesz még a grófnak képviselőtársaihoz intézett búcsúzólevele, mely két évre szólt és nem leplezte azt sem, hogy esetleg végbúcsú is lehet belőle; hogy Odessából jött az első lakoma híre, a szokásos körülhordozással, a második Tiflisből, hasonló hozzáadással. Azután meggyérültek a hírek; de azok, a kik térrel és idővel számolnak, az utazás rendkívül gyors haladásából rá következtettek a szibériai vasut kiépülésének stadiumaira is. Nem mondom, hogy ezért, de tényleg megtörtént, hogy a nemes gróftól képviselőtársai és tisztelői már a búcsú utáni kilenczedik hónapban teljes épségben üdvözölhették Magyarország kebelében.

Csak sajnálhatjuk, hogy a gróf nem követi az újabb kori nagy utazók igen dicséretes példáját: nem előzi meg a tudományos eredmények kiadását egy általános útleirással, mint tették Payerék, gróf Széchenyi Béla, Nansen, Heddin és mások. Ez széles rétegeket hódít az ismeretnek és a szakembert is tájékoztatja a vállalkozás mozzanatairól, arányairól, ez az ítélet javára esik és a szigorúan szakszerű földolgozás számára időt, ebben nyugalmat biztosít, a minek a földolgozókra nézve nagy a jelentősége.

Az nagyon természetes, hogy nem lehet szándékom a gróf előleges jelentésével foglalkozni, minthogy a véglegesre

a még csak készülő munkák egész sorozata hatással lesz. Az ítéletmondás tehát csak akkor lesz igazságos. Lehető tüzetesen kell azonban foglalkoznom dr. Jankó úrnak a czímben foglalt művével, mely a magyar halászat eredetéről szól s a melyben a szerző illőnek találta személyem ellen nem épen jóhiszemű polemiát folytatni, immár a külföld színe előtt is, mert hiszen műve német nyelven is megjelent.*)

Nyilvánvaló, hogy dr. Jankó úr tételekre alapította művét, tudniillik arra, hogy a ki a magyarok nyomait keresni akarja, ismerje meg előbb itthon a magyarságot minden viszonya szerint; minthogy pedig én a magyarság népies halászatát élő és történelmi vonatkozásaiban, könyvemben kifejtettem, Jankó úr részéről elvileg nagyon helyes volt az összehasonlító eljárást könyvemre alapítani, a mely nélkül szorosan véve egy lépést sem tehetett, sőt könyve magyar szövegét sem írhatta volna meg, mert hiszen nyelvileg teljesen szóanyagomra szorult, a mint reá szorult nyelvészetileg dr. Munkácsy értekezésére, mely az én könyvem szóanyagát összehasonlító alapon tárgyalja.**)

Az összehasonlító eljárás foganatosságának azonban fontos föltételei voltak; az elfogulatlanságon kívül többek között az is, hogy egyenlő értékű anyag hasonlítassék össze. Majd ki fog tűnni, hogy Jankó úr mennyiben felelt meg ennek és más lényeges föltételnek.

Előveszem mindenekelőtt a bevezető részt. Jankó nem vezeti be tárgyát; nem ismertet meg elveivel, a melyeket az összehasonlító eljárásnál követni szándékozik; nem nyújtja képét az átkutatott területnek, hanem azon kezdi, hogy mit is mondott Landgráf János hivatalos jelentésében az 1885-ben kiállított halászszerszám-gyűjteményemről, hogyan ajándékoztuk azt Semsey Andorral, ki a költséget adta, a Nemzeti Múzeumnak, hogyan adta ki a kir. m. term. tud. társulat *A magyar halászat könyve* című munkámat, mily általános elismeréssel találkozott ez, milyen a beosztása, a stílusa. Azt is érinti, hogy tudatosan mentési munkát végeztem, mert a

*) A német szöveget németül önálló könyvben bíráltam meg; czíme *Die Forschungsreisen des Grafen Eug. Zichy in Asien. Dritte Reise.* Band I. Budapest, 1900. 112 oldal, 9 szövegrajz.

**) Munkácsy B.: *A magyar népies halászat műnyelve*, 1893. A magyar néprajzi társaság kiadványainak első füzeté.

népies halászat leáldozóban volt, nyelvkincse veszedelemben forgott stb. Erre hat évig tartó szélszend következett volna, a mi azonban nem áll, mert könyvem szóanyagának szótári és egyéb földolgozása azonnal kezdetét vette és máig is tart. Most következett Jankó szerint Munkácsy Bernát nyelvészeti dolgozata, melynek összegező tétele az, hogy a magyarok őshazája egy állóvizekben gazdag, de nem a tenger mellett fekvő terület volt; ez a tétel pedig élesebb körülírása az én tételmenek, hogy tudniillik bárhonnan jött is a magyarság, halakban és halasvizekben bővelkedő területről kellett jönnie. Megemlékszik Jankó az ezredéves kiállítás ösfoglalkozási gyűjteményemről is, a mikor szerinte már csak a tömeggel bírtam hatni. Azt bölcsen elhallgatja, hogy volt bátorságom a külföldi jury elé állani, hogy ez önszántából mily okmánynyal ismerte el kutatásaim fontos voltát és hogy ismét új elemet mutattam be, tudniillik a pásztoréletet. Arról, nagy okosan, épen nem szól, hogy mindezek nem az úgynevezett Cabinet-Ethnographia és könyvmolykodás, hanem közvetlen kutatás eredményei voltak.

Azután maga Jankó úr következik s elmondja, hogy első oroszországi útja — 1896-ban — «számtalan analogiát» nyújtott; gróf Zichy Jenő társul hívja, mire egész könyvemet földolgozza, tárgyait rajzaikkal összehasonlítja stb. Már itt kezdi a támadást azzal, hogy nem méltattam eléggé Blanchére, Beneke és von dem Born műveit, a mi azonban nagyon érthető, mert ezek a szerzők az élő-, iparszerű- s részben a sport-halászatot tárgyalják, holott én a tiszta népiest vettem elő a történetelőtti-, az ókori és magyar történeti vonatkozásaiban is azért, hogy az eredetre vethessek világot. Épen ez az irány adta dr. Schuchardt Hugo tanár tollára azt, hogy a magyar halászat könyvét az idevágó irodalom díszének nevezze. *)

Ezek után semmi kétség, hogy dr. Jankó úr már legelső lépését is azon az alapon tette, a melyet tárgyilag könyvem teremtett, nyelvészetileg Munkácsy Bernát dolgozata megszilárdított. Node haladjunk tovább.

Gróf Zichy Jenő küldetésében Jankó úr Helsingforsba megyen, hol hónapokig üzi a muzeális tanulmányokat, kétszer

*) *Romanische Etymologien II. Kais. Acad. d. Wiss. Wien, Tom CXLI. 1899.*

kirándul czégekét, vejszéket, varsákat találva. Az egész eredmény 200 rajz, mely részben a *Muurahaisset* deákegyesület kézírataiból is került. A legnevezetesebb azonban az, hogy Jankó megmutatja Sirelius U. T. magisternek az én könyveimet, megmagyarázza, kifejti, hogy noha a finneknek már 48 idevágó monographiájok van, mégsem akadt emberök, a ki a finn halászatnak oly képét adta volna, mint adta a magyar-ról Herman Ottó. Sirelius lelkesedve fölcsap, elhagyja mennyasszonyát és követi Jankót.

Az első állomás Szent-Pétervár, hol Jankó úrra az orosz halászati irodalomba való behatolás «keserű munkája» vár, mely irodalom nem kevesebb mint kilenczezer kötetből vagy czimből áll, a mit végigolvasni — fájdalom — nem lehet. E fölött való töprengéséből azonban kiragadja Büchner conservator, ki Danilewskij művére — kilencz kötet szöveg, négy atlasz — figyelmezteti, a miben azután «minden megvan», a mit Jankó úr csak kíván és kisül, hogy Danilewskij műve nemcsak mindeneknek rakodó tára, hanem «százszor rendszere-sebben» van megírva a magyar halászat könyvénel — hozzátéve azonban, hogy az a mű nem iratott ethnographiai célból; node azért vannak népies részei is. De már erre pózba vágja magát Jankó úr s korholva-atyáskodó hangon, mely csepeg a rajtakapás örömétől, komoly intésben részesít, hogy tudniillik óvakodjam a jövőben oly hamis tételek terjesztésétől, mintha az oroszoknak nem volna halászati irodalmok, mert van — és valljam csak be töredelmesen, hogy az orosz irodalmat nem ismertem. Hát bizony nem is ismertem s osztottam e sorsban a nyugot összes szakférfiaival. Nem tehetünk róla, hogy Oroszország hovatovább még betűszerint is választó falat emel maga körül. De van ennek a fölfödözésnek még mas oldala is, mely repeső öröme fakasztja Jankó úr szívét s a mely abból ered, hogy fölmentve érzi magát a közvetlen kutatás kötelezettsége alól, a mit úgy fejez ki, hogy nagy hiba lett volna tőle, ha ezek után helyi kutatásokat folytat akár a Volga, akár az Ural folyók mentén, vagy bárminemű orosz halászterületen. Ez mindenesetre teljesen eredeti fölfogás, mely azt jelenti, hogy Jankó úr lemondott arról az egyetlen módról, mely az igazi kutató rendelkezésére áll s arra való, hogy a könyveket helyesen megértse, a rajzokat helyesen magyarázza, a hibákat kijavíthassa s az ismert anyagot új anyaggal szapo-

ríthassa. Mintha Jankó úrnak fogalma sem volna arról, hogy az összehasonlító eljárás a legszigorúbb inductiót követeli; hogy a pusztán csak mások könyveiből merített mű compilatióhoz vezet, s a másoktól elkövetett hibákat nagyítja. Ezzel azonban még nincs vége az irodalombeszerzési küzdelemnek. Jankó leírja, hogyan szedte össze a könyveket kötetenként, sőt laponként az antiquáriusoknál; hogyan kereste hiába még a ministeriumoknál is; szóval leírja a nagy küzdelmet, reánk bízva annak eldöntését, hogy szánalmat, vagy fölhízlalt érdemeinek elismerését várja-e tőlünk; de végre is egy igen szép fordulathoz ér, melynek veleje az, hogy ő, elgondolva keserves küzdelmét, sem Herman Ottót, sem a nyugot szakembereit nem illetheti szemrehányással, hogy az orosz irodalmat nem ismerik és nem veszik tekintetbe, mikor a megszerzés már a helyszínén oly nehéz, a külföldről pedig szinte lehetetlen.

A kegyes olvasó velem együtt be fogja látni, hogy Jankó úr nagyot és hibásan változtatott a káromkodó olasz módszerén, ki előbb belékáromkodja kalapjába az összes szenteket, de azután kiveszi patronusát, mielőtt a kalapot a többi szenttel együtt földhöz vágna; nem úgy Jankó úr, ki csak engem káromkodott a kalapjába, de aztán — érezhetően a maga javára — kiveszen engemet azokkal együtt, a kiket belé sem káromkodott. Mindenesetre remek következetesség.

Hóna alatt a biztos eredménynyel, Jankó úr Sirelius magisterrel elindul muzeumról muzeumra. Reval, Mitau, Dorpat, Riga Wilna, Smolensk, Moszkva sorra kerülnek mind — a vizek vizek maradnak. E Cabinet-Ethnographia művelése alatt érik a meggyőződés, hogy valamelyiknek az osztjákokhoz kellene menni, ez pedig Sirelius, kit Jankó úr erre a föladatra — a mint következik — kikészít. Az öt hónapig tartó együttes utazás alatt Jankó lefordítja németre könyvemnek mindazon részeit, a melyeket szükségeseknek tart, ezt a fordítást lefordítja Sirelius finnre, ezt pedig elmondja Jankónak előszóval németül, nehogy valami félreértés támadhasson.

Hát nem csodálatos dolog az, hogy Jankó úr erre a fontos célra nem Danilewskijt használja, a melyben szerinte minden megvan s a mely «százszor rendszeresebben» van írva, mint az én könyvem, hanem neki áll s valóságos ki- és be- meg visszafordítással, éppen könyvemmel gyötri meg annak a becsületes finnek az elméjét!?

Elválnak és Jankó úr immár egyedül megyen Asztrachánba, hol tizenegy napot a halászati múzeumnak szentel, három nap alatt pedig gőzhajón végignyilal tizenöt halásztelepen, hol a Danilewskij művében található minden eszközt meglát — vajon fölállítva-e, vagy nem? azt nem mondja; mindenesetre «recordot creált». Nálam megfordítva lett volna, tudniillik három nap múzeum és könyvtár, tizenegy nap közvetlen kutatás. Node hagyjuk. A múzeum igazgatójánál, dr. Schmidnél ismét könyvem a beajánló és magyarázó közeg; az igazgató megrendeli!

Innen Uralszkba megy Jankó Borodinhoz, ki Danilewskij művét folytatja. Könyvem ismét előkerül s Borodin annyira fölmelegszik, hogy Jankó úr markát egy könyv és huszonnégy rajz üti.

Ezzel a halászatra vonatkozó tüzetes vizsgálatok véget érnek és Jankó úr Tobolsk felé veszi útját; Narymban találkozik Sireliussal, elválnak s végre is tizenöt hónapi távollét után haza tér, legott benyargal néhány nyugoteurópai múzeumot s csak azután lát a földolgozáshoz.

Ezeket nem azért adtam elő ily tüzetesen, hogy fontoskodjam velök, hanem azért, mert a bírálat alatt levő műben foglaltattak világos bizonyítékai annak, hogy könyvem Jankó úr szolgálatára biztos alap, ha kellett: jó kalauz, ha kellett: jó tanácsadó s ha kellett: bemutató és bevezető volt; épen ezért nem érti a tudományos világnak külföldi része: mi oka lehetett Jankó úrnak a támadásra és sértegetésre? Menjünk tovább.

Jankó kifejti tervét, de nem elveit. A tervből három mozzanat érintésére szorítkozom. Először is villámhárítót állít lehető kritikai fürgetegek ellen, a mikor művét csak első kísérletnek nevezi, a mi azonban a leghatározottabb ellentétben áll tételeinek apodictice-dogmaticus határozottságával, a melylyel a magyar népies halászatot magyar jellegeből kivetközteti, legősibb szerszámaikat úgy szólván fűnek-fának elosztogatja. Másodsor is, az anyag beosztására nézve nem követi a «százszor rendszeresebb» Danilewskijt, hanem ismét csak könyvem XI. csoportját veszi alapul, felosztatva a XII-diket, mely a jeges halászatot foglalja magában, azzal a kritikátlan megokolással, hogy abban a többi halászási mód ismétlődik. Ez nem áll, mert az elem határozott természetű jellege, mint jég, sajátos jelle-

get kölcsönöz a szerszámnak és járásának is, ezért a csoport föntartandó. Harmadszor kizárja a járulékos szerszámokat «a fontosak» kivételével; ámde kizárja a ladikot(!) azzal, hogy sok ugyan az anyaga, de ez positiv eredményt nem ad. Így hát várunk kell, míg Jankó úr mégis a 9000 orosz művet kiaknázza, vagy akad egy Danilewskij, a ki ebben is kezére dolgozik. Mi halandók annyit adunk, a mennyit szerezhettünk s a tudomány érdeke ez. Különben a halászatot ladik nélkül, hozzá összehasonlítván tárgyalni annyi, mint a haditengerészetet a hajók kizárásával fejtegetni.

Mielőtt hogy a specialis rész tüzetesebb birálatára térnék, ideszúrom a következő statistikát. A 9000 orosz műből körülbelül nyolczvanat sorol föl, az irodalmi jegyzék körülbelül 132 czímet foglal magában. Az 565 rajzból 133 Jankó úrtól, 432 könyvekből és kéziratokból való.

Átvétetett	Herman Ottó könyvéből	—	—	—	138
	Danilewskijtől	—	—	—	134
	v. d. Bornetől	—	—	—	20
	Cholnokytól	—	—	—	20
	Sabanjewtól	—	—	—	15
	Beneketől	—	—	—	12
	A «Muurahaisset»-től	—	—	—	11

a többi átvétel forrás szerint egytől kilenczig ingadozik. A szerző része $\frac{3}{10}$, másoké $\frac{7}{10}$ rész, a mi a graphikus részt compilatióvá teszi. A szöveg aránya még ennél is rosszabb Jankóra nézve, mert tölem szóról szóra átvette az összes definitiókat, mindennütt mások szövege szolgál alapul s ebben a tekintetben még maga-magát sem kiméli meg, a mennyiben sorozatszámra idézi a gróf Zichy Jenő előleges jelentésének halászati részeit, a melyeket Jankó úr maga irt. Írásban bírom a gróftól, hogy ő könyvem Jankó művének megjelenése után sem ismerte, ennél fogva jelentésének reám és könyvemre vonatkozó részét nem is írhatta.

A könyvszerzésnek ez a módszere több rendbeli haszonnal jár, megszaporítja az ívszámot, vaskosságot és tekintélyt kölcsönöz a műnek és lehetővé teszi, hogy az ember egy testes, hozzá két nyelvű könyvet bámulatos rövid idő alatt — — összeüthessen.

Az irodalmi apparatusból itt csak egy jellemző esetet

adok. A Szent-Pétervárott folytatott «keserves küzdelmeket» vázolván, egy helyen mondja, hogy a legmélyebb szegény pírja borította el arcát — még pedig helyettem — a mikor rájött, hogy a jó öreg Gmelin műve, mely oroszországi utazását tárgyalja és 1774—1784-ben jelent meg, már magában foglalja a vejszét, sőt a kétágu szigonyt is. Jankó úr mindent elkövetett, hogy a művelt Oroszországban megszerezze, de hiába! Vég-tére is Németországban akadt reája és mint mondja, «borsos áron» meg is szerezte.

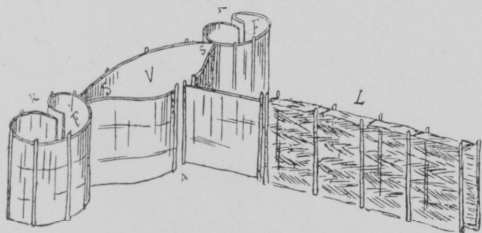
Itt csak annyi mondani valóm van, hogy Gmelin műve megvan hazánk minden régibb könyvtárában, Budapesten az egyetemében, a tud. akadémiáéban; sőt «Itin. 161» alatt a magyar nemzeti múzeum is bírja, tehát az az intézet, mely abban a szerencsében részesül, hogy Jankó úrban egyik órét tisztelheti. Ebből azután világos, hogy Jankó János úr magát az elpirulástól, gróf Zichyt pedig a borsos ártól már elutazása előtt megkímélhette volna.

Igen messze vezetne, hogyha én most Jankó művének tüzetes részét apróra venném. Nem tehetem két okból: egy-felől azért, mert szakkönyvet kellene írnom; másodszer azért, mert a legtöbb kifogás csak rajz alapján válik teljesen érthetővé, a mit e helyen csak igen korlátoltan alkalmazhatok. Ezen a bajon úgy vélek legjobban segíthetni, hogy tömören kifejtem a dolog elvi oldalát s ezt pár jellemző példával megvilágítom.

Már magában egy adott nép halászatának ismertetésénél is elengedhetetlen dolog, hogy a mennyiben a művelet szerszámokhoz van kötve, e szerszámokat nemcsak anyag és általánosan alak, hanem szerkezet és ennek, fölállítva, *fogós* volta szerint ismerjük meg. Még pontosabban, sőt teljes szigorral kell erre akkor ügyelnünk, a mikor különböző népek halászatának összehasonlító tárgyalásáról van szó, legszigorúbban pedig akkor, a mikor összehasonlítások révén a népek rokonságát, érintkezéseit vagy éppen származását kutatjuk vagy vitatjuk. Mert lehet egy adott szerszámsor külsőleg rokon vagy azonos is; de belső szerkezete, mely biztosítéka vagy fogana-tosítója annak, hogy a hal rajtaveszsen, lehet (nagyon is) különböző, azért éppen ez a belső szerkezet, a fogósság főföltétele, alkotja a lényegest, mely a sajátosságot, rokonságot, átínenetet, az egymásra való hatást, szóval azt adja meg, a mit az összehasonlítással elérni akarunk, tudniillik halászati alapon a né-

pek egymás közötti viszonyának, esetleg származásának, rokonságának stb. stb. megállapítását. A midőn tehát dr. Jankó János úr a magyar halászat eredetének összehasonlító alapon való megállapítását tűzte ki működése és könyve czéljául, kötelessége és saját érdeke lett volna az, hogy a halászszerzámot belső szerkezete és fogóssága szerint ismerje meg, még pedig közvetlen kutatóssal, mert a fogósságot csak működés illetőleg alkalmazás közben tanulhatjuk meg biztosan; így tiszta és világos, hogy ennek gyakorlati ismerete nélkül maga az irodalom is kész veszedelem arra nézve, a ki a fogósságot nem ismeri közvetlenül és alaposan.

Az pedig tiszta és egészen kétségtelen dolog, hogy Jankó

1. kép. Svéd katsa. Amtl. Ber. 1881. III. pag. 64. Jankónál pag. 93.

úrnak a lényegről, vagyis valamely halászszerzám fogósságáról biztos fogalma nincsen.

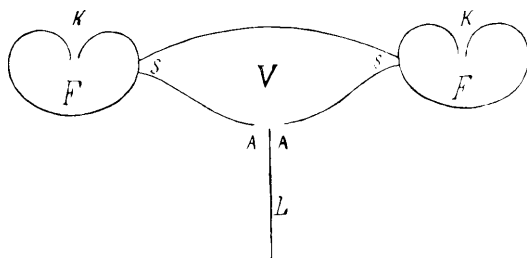
Szoros kötelességemnek ismerem, hogy ezt a súlyos állítást be is bizonyítsam; teszem is, a mint következik.

A népies halászatnak legősibb, tehát a származtatásra legfontosabb része az úgynevezett rekesztő halászat, mely nálam a csoportok élén áll. Szerszáma a vejsze, czége és a varsa is. Mind a három alak okiratos történetünk legrégibb részeiben már említve van. Ezt Jankó úr is elsőnek veszi s a midőn anyagomat adta és letárgyalta, neki áll a külföldi alakok elősorolásának. E végből előveszi az 1880-ban Berlinben megtartott nemzetközi halászati kiállításnak 1881-ben megjelent hivatalos jelentését is — *Amtlicher Bericht*, nálam rövidítve Amtl. Ber., 1881 — és kiveszi belőle a svéd *Katsa* rajzát, melyet 1-ső képünk perspektívás vetítésben mutat, 2-ik képünk alaprajzát Jankó szerint adja, tehát ennek saját föl-

fogását tünteti föl; mind a két képet én láttam el egyenlően betűkkel s a jelzés szerint mindkét képen

L = lésza
 V = udvar
 FF' = fej
 AA = bejárat
 KK = vörcsök
 SS = szorulat.

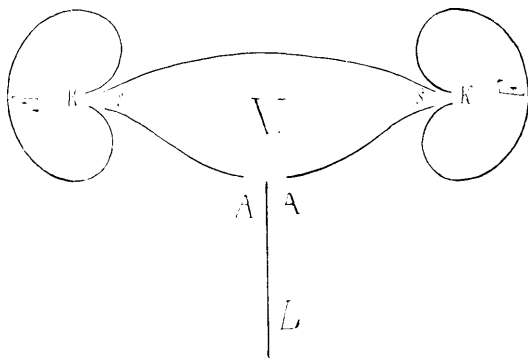
A magyarázat immár ez: minden udvaros vejszénél, tehát a katsánál is, az udvar — V — arra való, hogy a lészán — L — végig menő, AA -nál beúszó halakat a szorulaton át —

2. kép. A svéd *katsa* alaprajza Jankó szerint, pag. 93.

SS — a vörcsökhöz — KK — s végre a fejekbe — FF' — vezesse, hol fogva maradnak. Ha már most Jankó úr alaprajzát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az udvar — V — szorulatai SS nem a vörcsökhöz, — KK — hanem mint valami vakbél vagy zsákuteza a fejek — FF' — oldalába vezetnek, a halak tehát az udvarból — V — nem is juthatnak a fejbe — FF' — ennél fogva az udvarba — V — kerülve, körül tapogatódnak, ismét a bejárhoz — AA — jutnak és kiúsznak. Ezalatt a vörcsökök — KK — és fejek — FF' — vigan táogatnak a vizek semmijébe és miután a tudatos tömeges öngyilkosság ezidőszere szerint a legostobább kárászok társadalmában sem fordul elő, azok a fejek bizony üresek maradnak. Az, a ki a halászathoz ért s e szerszámjárást a *fogósságra* nézve ismeri, könnyen megtalálja a megfejtést, illetőleg szarvas hibát, mely a következő: az a *katsa* mint modell volt kiállítva s vagy az, a ki fölállította nem értett hozzá, vagy a porolók fordítottak egyet a fejeken, a rajzoló pedig ebben a hamis állásban vette föl.

Ha már most azt akarjuk, hogy ez a svéd *katsa* fogóssá változzék, a fejeket — *FF* — úgy kell fordítanunk, hogy a vör-
csökök — *KK* — a szorulatokra — *SS* — jussanak s ekkor
előttünk terem tökéletesen a fogós *katsa* alaprajza — 3. kép —
mely az *Amtl. Ber.* helyes leírásának is megfelel. Mert tud-
nunk kell, hogy a mondott forrásban csak a rajz helytelen, a

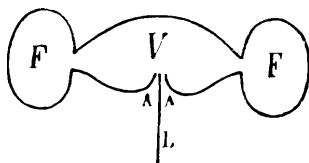

3. kép. A svéd *katsa* helyes alaprajza.

szöveg ellenben helyes. Ha már most Jankó úr a fogósság
dolgában tisztában van, a hibás rajzot be sem veszi, ha igen,
akkor csak helyreállítva. E helyett azonban a rajzot érthet-
etlennek, a szöveggel nem egyezőnek találja, gyanítja, hogy a
modell talán rosszul volt fölállítva s így lerajzolva és hogy
ezért ez az alak «valószínűleg» változata az 53. szám alatt
közlött formának, a mit dr. Semayer igazolt is, ki Stockhol-
m-ból egy megfelelő rajzot hozott, hol is az illető modell «*katsa*
från Stockholmstrakten» név alatt áll.

Vegyük elő immár azt az 53. alatt közölt alaprajzot,
melynek az az érthetetlen alak — itt nálam 1. és 2. kép —
állítólag rokona. Ez Jankónál a 89. oldalon látható, Musikau-
punkiból való:

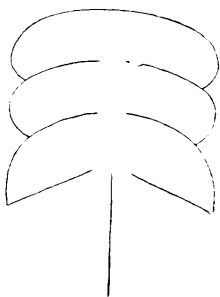
Ez a rajz magamagát ma-
gyarázza s még a laikusnak is
megmondja, hogy mindkét feje —
FF — nem fogós, mert mind-
kettőn hiányzik a fogósságnak
főföltétele, a *vörscök* — v. ö.

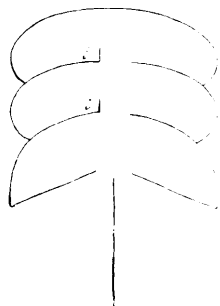
4. kép. *katsa*. Musikaupunkiból
Jankó szerint.

3. kép *KK!* Ebben a nevezetes, rajzolt szerkezetben a halász meritőhálójával napestig kergetheti a halakat a fejekből az udvarba — *V* — innen a fejekbe és így tovább.*)

No de haladjunk. Az alakilag egyedül álló, igen szép Fertő-vejsze, másképp Kürtő, melyet könyvemben a kapu alakjánál fogva japán Yerivel is viszonyítottam, nagy és mérges ellen-actióra ingerli Jankó urat s odáig ragadja, hogy a fertői formát a braziliai *corral* nevű vejszével mondja sokkal inkább rokonnak vagy hasonlónak. E végből neki áll s az *Amtl. Ber.* 1881-ből alapúl veszi az ott perspectivásan rajzolt *corrált*, a mely képből alaprajzot szerkeszt, melyet itt az 5. kép mutat. Tiszta és világos, hogy ennek a szerszámnak utcza- és öbl-

5. kép. A *corral* állítólagos alaprajza Jankó szerint.

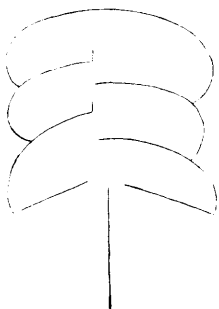
6. kép. A *corral* alaprajza az *Amtl. Ber.* 1881-ben.

szerű közeiben szabadon ki- s bejárhat bármely hal, a szerszám tehát nem fogós. Ha már most az *Amtl. Ber.* 1881. rajzát alaposan vizsgáljuk, kisül, hogy Jankó nem vette észre, hogy az öblök jobboldali falazatai sarokszerűen visszahajlók -- 6. kép *SS.* — Ezek a sarkok világosan jelezik azt, a miben a *corrál* fogóssága rejlik, a mit azonban a rajzoló a perspectivus képen nem tudott helyesen kifejezni s a mit én a 7. képen fölmutatok. Itt látjuk, hogy az öblözeteket elválasztó falazatok színfal-(coullisse)-szerűen egymásba tolódnak, s így a be-

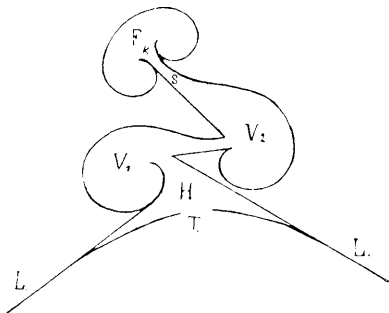
*) Annál a körülménynél fogva, hogy a német bírálatot Párisban írtam, hova a gróf Zichy-féle könyvet súlya miatt nem vihettem magammal és csak jegyzetekre támaszkodtam, ez a rész némileg más-képen van adva, a végső eredmény azonban ugyanaz. *H. O.*

tévedt hal útja zeg-zugossá válik és ekkor a sarkok elterelő működése is helyreáll s a kimenekülhetést tetemesen megnehezíti.

Mielőtt azonban kivonnám a tanúságot ezen a soron, végig óhajtom követni Jankó úr kanyargásait, bemutatván a Fertő-vejsze vagy kürtő alaprajzát is — 8. kép. — Már a legfutólagosabb rápillantás is bizonyítja, hogy a corrálnak a Fertő-vejszéhez semmi köze, mert hogy mind a két alak merőben különböző rendszerhez tartozik, a mennyiben a corráل színfalszerűen ellátott öblözeteket, a Fertő-vejsze udvarokat és szorulatokat — vöresököket — alkot, szorosan véve pedig semmi más, mint egy szövvényesebb szerkezetű finn katsa,

7. kép. A fogós corral
Herman Ottó szerint.

A Fertő-vejsze vagy Kürtő Jankónál, tőlem
átvéve.

a japáni Yerihez hasonló főudvarral. A 8. kép magyarázata ennél fogva így alakul: LL = lésza, T = kapu, H = udvar, V_1 = kotrócza, V_2 = nagykotrócza, S = szoros vagy átbúvó, K = vöresök, F = fej. A $V. S. K. F.$ rész teljesen azonos a fél svéd vagy finn katsával, v. ö. 3. kép!

Nyugodt lélekkel reá bizom ezek után minden józaneszű ember ítéletére, hogy valaki, a ki a fogósság és az alakok rokonsága dolgában ennyire «tájékozott», hivatva lehet-e halászatok eredetéről összehasonlító alapon szólni s azonfölül még leczkéztető, itt-ott becsmérő hangot hallatni.

Nagyon messze vezetne, ha Jankó úr könyvét a XI. csoporton végig követném; ez e helyre nem is való, mert a *Budapesti Szemle* ezekben nem szakfolyóirat. Be kell érnem néhány kirívóbb dolog érintésével.

A czége, czege, csege stb. magyarázatánál Jankó úr makacsodik, hogy a Pannonia megvétéléről szóló énekben az

..... a Dunán elkelének,
Az cseken ők csekének —

de bizony sekély vagy csekély vízre, tehát gázlóra vonatkozik, a melyen Árpád hadaival átgázolt. Minden okoskodással szemben áll azonban az, a miben Szilády Áronnal is találkoztam, hogy itt a cseke = czége = halfogó szerszám és már 1261-ből ismerünk okmányt, mely így mondja: «*duabus clausuris Ticiae, Csege vocatis*». A clausura mindég halfogó alkotmányt jelentett, a gázló pedig sohasem volt clausura, mert vadum. Különben elgondolható egy nagy folyót átfogó czége oly hatalmasnak, hogy azon ősi hadakozó népek át is kelhettek; én ezt tartom e sokat vitatott kérdés végső megoldásának.

Azért, mert az oroszok «*artel*»-ben halásznak, Jankó úr a magyar bokor, kötés, felekezet eredetét rögtön az orosznak ajándékozza, a nélkül, hogy az *artel*, a magyar nemzetség, had stb. viszonyát akár ismerné, akár kutatná.

A lócsontokkal, hozzá állandóan bizonyos számuakkal, súlyozott magyar hálóktól minden ethnikai jelentőséget elvitat, inkább azt mondja, hogy a német befolyás termékenyítő hatása alatt (!) keletkeztek, noha kétségtelen, hogy a német halászat a csonttal való súlyozást nem ismeri és csak természetes, hogy a kő nélkül szűkölködő puszták folyóiban és vizeiben halászó, lovas magyarság a mindég kínálkozó csonthoz nyúlt. Igen, de Jankó úr még a teljes hitelű arabs írókkal szemben is épen azt vitatja, hogy a magyarok egyáltalában nem is voltak halászok; halásztak az oroszok, kik meghódoltak s utóbb a fölismerhetetlenségig átmagyarosodtak! És mindez minden bizonyíték nélkül, de a legnagyobb határozottsággal oda van mondva.

Sok mindenféleképpen czélszerű, részben ravasz kirekesztésével — a csónakon kívül csak a fenékhorgot, a haltartók különböző és igen jellemző fajait említem — Jankó úr szerencsésen odáig viszi a dolgot, hogy a magyarnak körülbelül csak egy tulajdon halászó szerszáma van, mely azonban már itt keletkezett, a Komárom körül található czége, de ez is — cigány!

Jankó úr szempontjából tekintve minden népnek volt

valamije, a magyarnak semmije. Ez csak úgy barangolt a népek között s ettől ezt, amattól azt tulajdonította el. Hogy a magyarnak ezeréves okiratos halászati története van, hogy legfontosabb szerszámai ezer év alatt nem változtak, ez mind «bliktri»; hozzáteszem, hogy ez a bliktri csak új szeme annak a láncznak, a melyet a legifjabb magyar tudományos gárda bizonyos része oly buzgón kovácsol. Mert hiszen tudnivaló, hogy szerintők a magyarnak nincsen nyelve, csak hangtákolmánya van, innen-onnan szedve; nincsen háza, mert a miben lakik, az legalább is félnémet; a mint látjuk, nincs halászata sem; nem termett lóra, mert ezt a töröktől tanulta; szóval, semmije sincsen; node mégis: hazafisága az van. De mi haszna, mikor az új iskola nem keres hazafiságot, hanem igazságot, a miből következik, hogy nála hazafiság és igazság egymást kizáró fogalom! Ez nem ráfogás ám, mert Jankó úr a 609. oldalon világosan megmondja, hogy az igazságot azonnal meglátjuk, mihelyt a «nemzeti színű fátyolt» letépjük szemeinkről, tehát bizonyos szoldateszka nyelvén szólva: «herunter mit dem Fetzen!» Az ember ezekután szemben találja magát azzal a kérdéssel: így állván a dolog, minek fárad Jankó úr mégis azon, hogy a magyarok urali őshazáját ő is meghatározza? De hát teszi. A kaukázusit Zichy Jenő gróf ősi nemzetségekre kívánta alapítani; nem úgy Jankó úr, ki miután «írásban és képbén» kimutatta, hogy a magyarnak ősi halászata nincsen, az utolsó szakaszban mégis a csukára, harsára és a pontyra kívánja alapítani az «urali őshazát», mint ő mondja: «természethistoriai tényekre».

Okoskodása röviden ez. A magyarok halászatának - tehát mégis! --- három nagy főhala volt, tudniillik a csuka, a harsa és a ponty. Hogyha már most állatföldirati alapon sikerül kimutatnunk, hogy ez a három halfaj hol él együtt és hogy e három halfaj neve ugor eredetű, akkor megvan találva a magyarok őshazája. Mindenféle találgatások, föltevések és kirekesztések segítségével az északi szélesség 55. fokától délre, az Ural gerinczétől nyugotra esnék az őshaza területe, körülhatárolva északfelől az Ufa, Bjelaja és Kama, nyugotról a Volga, délről az Ural folyótól. Most már csak az a kérdés, hogy a három halfajnak a neve ugor eredetű-e? mert ezen múlik, Jankó úr saját nézete szerint, minden.

De hát e körül roppant nagy a baj! Egyfelől a csuka sült

tót — Jankó úr szerint is az — és nem avatja ugorrá az sem, hogy lehetett szent hal, melynek nevét az ugorok nem merték ajkokra venni. A harcsa ugor eredetű ugyan, megfelelője a sort, sart stb. ugor alakoknak; de ennek jelentése is — Munkácsi szerint — csuka. És hogy ez az alap tökéletes legyen, kisül, hogy a ponty eredete ugyan szintén ugor, de jelentése az ugoroknál — Munkácsi szerint — ismét csuka, a paža alak meg épen szárított csuka! Mondhatom, hogy halászati gyakorlatomban soha hal nem vitt véghez annyi furfangot, hogy a horogról szabaduljon, mint különösen a Jankó úr csukája, hogy a szlavisták horgáról belé szabadjulhasson az ugorságba s alapítsa meg mégis a nem halászó magyarok őshazáját.

Semmisem alkalmasabb arra, hogy Jankó úrnak a scientificus módszerben való nagy szűkölködését kirívóbban bizonyítsa, mint ez a voltaképen három darab csukára alapított «őshaza»-szakasz. Eltekintve attól, hogy a három halfaj egy mozgó népnél három különböző ponton is kaphatta nevét, Jankó úr a leglényegesebbre nézve kísérletet sem tett, tudniillik arra, hogy az ugor népeknél e három fajt természetstóriailag meghatározva, az ugor elnevezésekkel egyeztesse; mert az tudvalevő dolog, hogy pusztán nyelvi gyűjtéseknél, a fajoknak a nevekkal való teljes azonossága nem mindig biztos, nem lévén a szógyűjtő mindég ichthyologus is.

Jankó úr kísérletet sem tett arra nézve, hogy a magyartótság, az oláhság és a némettség halászati elemeivel bővítse ki az összehasonlító anyagot; azt a széles és biztos nyomot, a melyet Volf György az olaszság felé rovott, nem vette figyelembe; nem a délszláv és egyáltalában a Balkán-halászatot sem, a mint ezeket dr. Schuchardt Hugo rendkívül beható és éleselmű bírálatában különösen kiemeli. Ezek a hiányok szövetkezve azzal is, hogy a közvetlen kutatást mellőzte, csak könyvekre támaszkodott s ezenfelül ipari, gazdasági és sportszerű elemeket vetett egybe tiszta népiesekkel, sőt a prehistoriai korokba érő elemekkel, annak kimondására jogosítanak föl, hogy az eredet kimutatása nagyban és egészben dugába dőlt.

Az mindenesetre érdemül szolgál Jankó úrnak, hogy Si-relius magisterrel és Büchner conservátortól tájékoztatva, világot vetett a nyugaton merőben ismeretlen orosz halászati irodalomra.

A mi legvégül azt illeti, hogy Jankó úr házi vitánkat, melynek okáról a külföldnek fogalma sem volt, épen abban az évben, melyben a magyarság a világ színe előtt megjelent és sikert aratott, rút formában e világ elé hurezolta, azért a felelősség őt terheli.

HERMAN OTTÓ.

RENAISSANCE-TANULMÁNYOK.

Második közlemény.*)

III.

Az egyházi élet keeten; tévtanítók, és theologiai vitatkozások; a hittani viták hatása; az emberi szellem összhangja; a görög-római classikusok fontossága a szellemi összhang megteremtésére, a képzelőtehetség túlzásainak meggátlására; Szt. Pál tekintélye; császári és pápai Róma a IV. és V. századokban; a görög-római classikusok hatása a keresztyén Rómában; a pogány classikus írók iskolai tanítása; Szt Jeromos és Szt Ágoston álláspontja; a népvándorlás hatása a szellemi életre; szerzetesek őrizik meg a népvándorlás idejében a görög-római classikusokat; könyvek másolása; iskolai nevelés és tanítás a zárdákban; Nagy Károly törekvése az iskolai élet reformálására; visszaesés halála után; a középkor első századainak pädagogiai írói; e művek jelentősége a korra való tekintetből; a középkor jellemzése; állandó nemzeti alakulások; a szellemi táplálék megválasztása a népvándorlás idejében; választás a görög-római műveltség és a keresztyénség között; ingadozás a kettő között; tantárgyak tanítása a középkor iskoláiban; a kolduló rendek és a humanisták vándoriskolái; a városi iskolák; az idealismus és a realismus párhuzamos haladása; a harmadik rend a középkorban; a polgárság megerősödése; befolyása az iskolára; papság és nemesség állásfoglalása; a renaissance a polgárság törekvéseit háttérbe szorítja; a városi iskolák mégis befolyanak a XIV. és XV. századok iskolai reformjára; a nevelés befolyása az egyéni és a társadalmi életre; világi nevelés a középkorban; csekély hatásának oka; a középkori iskola elhanyagolja az irodalmat; az irodalom a nevelés szolgálatában a renaissance elején; Firenze szerepe; tudós társulatok; újkori és classikus írók eszméi; a görög-római műveltség és a keresztyénség a nevelés szolgálatában; a humanisták és a scholasztikusok küzdelme; Petrarca az irodalmi műveltség apostola.

*) Az előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 286. számában.

A neveléstörténetírók szeretik hangsúlyozni, hogy a görög és latin classikus írók tanulmányozásában a keleti egyházatyák fölfogása szabadelvűbb, mint a nyugati egyházatyáké. A nyugati egyházatyák az írók megválasztásában nagy óvatosságot követelnek; sőt szent Jeromos kijelenti, hogy a pogány classikus írók olvasását ki akarja zárni a keresztény iskolákból.

A kérdés még ma is megérdemli, hogy foglalkozzunk vele és tisztázzuk azt a nyugati és a keleti egyház körülményeinek, uralkodó szellemének ismerete alapján.

Az egyházi élet fejlődése más keleten és más nyugaton. Keleten már az első századokban tévtanítók zavarják meg az egyházi életnek egységét és békéjét, még pedig erősen. A keleti phantasia az észszel egyesülve okoskodik a keresztény vallás legfőbb hittételeiről; mélyreható okoskodásával ellentétet támaszt az isteni hit és az emberi ész között. A negyedik század kezdetétől kezdve különösen heves ez a küzdelem; theologiai kérdések vitatása napirenden van a keleti egyházban. Világiak körében is mindennapi és nagyon is kedves a theologiai kérdések fejtegetése; oly szerepe van abban az időben ennek a vitatkozásnak, a minő napjainkban a politikai függő kérdésekről tartatni szokott vitatkozásoknak.

A folytonos hittani viták nem élesztették, nem is ápolták a tiszta vallásosságot; sőt babonás szokások- és szertartásokra vezettek; ezeknek terjedésével vallási közönyt, majd vallástalanságot okoznak.

Kelet püspökei és a szellemi élet egészséges fejlődését szivőkön viselő államférfiai aggodalommal látják ezt a jelenséget; szeretnék az emberi szellem fejlődésében az összhangot megteremteni. Erre szolgálnak az ő törekvésökben a görög és római classikusok; ezért ajánlják ezeknek olvasását a Krisztus utáni negyedik század görög atyái: szent Vazul, nazianzi szent Gergely, aranyhajú szent János.

A humánus eszmék, melyek a classikusok műveiben vannak, jótékonyan folynak be a keresztényen valláserkölcsei élet nemesítésére; az ember magába mélyedhet; az értelmi igaz, az erkölcsi jó, az isteni szép eszméi visszatartják lelkét a képzelőtehetség túlságaitól, melyre kelet népe annyira hajlandó volt.

A görög szent atyák tekintélyre is hivatkozhattak, mi-

dön a classikusok tanulmányozását ajánlották; szent Pál maga ez a tekintély, a ki ismeri és tiszteli a classikusokat; leveleiben idéz is classikus írókat.

A nyugati egyház viszonyai a keresztyén középkor elején mások. Róma 476-ig a császárok székvárosa; a római pogány szellem a világváros belső életében megmarad. A pápák székhelye is Róma, kik a krisztusi tan tisztasága és épsége (integritas) fölött féltékeny gonddal örködnek; a római egyház belső hitéletét az első századokban tévtanítók nem zavarják. A szellemi élet összhangja a keresztyén Rómában ebben az időben teljes; nem volt szükség arra, hogy azokhoz az eszmékhez folyamodjanak, melyek a lelki élet összhangjának megteremtésére alkalmasok: a görög-római classikus írók humanus eszméihez. A helyzet, kelettel szemben, Rómában éppen az ellenkező. Keleten a képzelőtehetség túlzásait tartotta vissza a classikusok humanus szelleme; Rómában azt növelhette.

A geographiai helyzet, ha szabad így szólni, a geographiai folytonosság azt okozza, hogy a régi Rómának pogány szelleme ismételve kitör és veszélyezteti a keresztyén Rómának szellemét, hitét, mely százados elnyomatás és üldözés után, csak most kezd szabadabban lélegzeni. Nem kell elfelejteni, hogy a negyedik században a pogány Róma a hatalom erejére is támaszkodhatik szellemi törekvéseiben; a hatalomnak pedig, még az erőszakosság kizárása esetében is, mindig nagy a hatása szellemi téren is. Az erősödni kezdő keresztyén Rómának szellemét megsemmisítheti a pogány Róma a hatalom, a császár támogatásával.

Én úgy vélem, hogy a negyedik század folyamán, az ötödik század elején, azért tartja veszélyesnek a latin egyház két nagytudományú atyja: szent Jeromos és szent Ágoston a pogány classikusok iskolai tanítását. Nem ítélik el a classikusok tanulmányozását, hanem féltékenyen őrzik koruk keresztyén szellemét, keresztyén jellegét; azt gondolják, hogy a kor szellemi életében kedvezőtlen változás áll be az esetben, ha az iskolák túlságosan nagy gondot fordítanak a classikusok tanítására.

Annál inkább ragaszkodunk ehhez a meggyőződéshez, mivel jól tudjuk, hogy a két tudós egyházatya mindenkinél jobban jártas a görög és latin irodalomban; szent Jeromos

nem tud megszabadulni a classikusok befolyásától; ismeretes látomása után is nemcsak Ciceró szép nyelven ír, a humanus eszmék is mindig tolla alá kerülnek; nem képes azoktól megszabadulni.

Tisztán az okosság parancsa volt a két latin egyházatyának jelzett állásfoglalása. A pogány eszméket most kellett megtörni az iskolában és a társadalomban, azért akarják egy időre abba hagyni a pogány classikusok olvasását. Ettől a negatív intézkedéstől várják a keresztyén eszméknek győzelmét. A kezdet kezdetén üdvös intézkedés ez, mivel a classikus írók műveinek olvasása a római egyház sajátos viszonyai következtében pogány szellemet teremthetett és végső veszelelembe dönthette a keresztyén szellemi életet.

Mikor a római birodalom megsemmisül, Európa a népvándorlás viharát éli át. Ez a nagy forrongás nem kedvezett semmiféle szellemi iránynak, sőt csirájában ölt meg minden szellemi törekvést. Az is nehéz munkába került, hogy az elmúlt idők szellemi tőkéjét megmentsék a jelennek és a jövőnek. Ebben az irányban történt egy érdekes, eredményeiben nagyfontosságú dolog.

A görög és római classikusok fönmaradását a keresztyénség teszi lehetővé; a szentatyák buzgó tanítványai, szellemi életök örökösei, a szerzetesek, zárdáik csöndjében őrizgetik és nagy szorgalommal másolgatják a görög-római pogány classikusokat.

Ez menti meg a népvándorlás viharaiban Görögország és Róma íróit. Ez a történelmi tény minden Demosthenesnél ékebben beszél. Ha a classikusok tanulmányozása annyira ellenkezik a keresztyén szellemmel, hogy történhetett ez?

Az egyházas érzelmű szerzetesek, Krisztus hitének apostoli szellemű hirdetői, Krisztus vallásának önzetlen szolgálai, hogyan másolhatták oly buzgalommal a szentírás mellett a görög és latin classikusokat? Az ok egyszerű; a görög-római műveltség a keresztyénség szolgálatában gyönyörűen érvényesülhet, sőt kell is annak érvényesülni.

A könyvmásolással együtt az iskolai nevelés és tanítás is otthont talál a szerzetesek zárdáiban. A buzgó szerzetesek a népvándorlás alatt egyedül szolgálják a vallásnak, a tudománynak és a művészetnek ügyét ezen a téren; a zavarban élő társadalom nem tesz semmit e tekintetben.

A VIII. század végén, a IX. század elején üdvös változás mutatkozik Európában. Nagy Károlynak mindenre kiterjedő figyelme az iskolai élet fejlődésére is üdvösen kezd befolyjni.

A benczéseknek vannak nagy érdemeik a középkori iskolák életében és fejlődésében.*) Monostori iskoláikba első sorban azok az ifjak járnak, a kik szerzetesi, illetőleg papi pályára készültek, világiak közül kevesen látogatják ezeket az iskolákat; leginkább azok, kik a középkori diplomatiái pályára készültek; kik a fejedelmi udvarokban, mint a fejedelem tanácsadói szerepelnek. Ezek a világiak azonban nincsenek nagy számban, a fejedelmek tanácsadói is legtöbbször egyházi férfiak: érsekek, püspökök, apátok, sokszor egyszerű szerzetesek.

A nemesi osztály, lovagok, a háborúskodásban, halászatban, vadászatban, találja örömét kizárólagosan; midőn a karolingiak idejében a herczegség, grófság, báróság, apáról fiúra száll, a monostori iskolai neveléssel szemben a várkastélyi nevelés terjed el, melyben a testi erők, ügyesség fejlesztésére, a lovagi erények ápolására fektetik a fősúlyt.

Nagy Károlynak *Schola Palatina*jában a tudományos pályára készülő papok és tanítók mellett, a nemesi és a lovagrend is képviselve van; a genialis frank fejedelemnek az a czélja, hogy a magasabb osztályok erkölcsi életét a tudomány erejével szelidítse, nemesítse. Alcuin is eredménynyel működik e téren; a kettőnek befolyása alatt a lovagok közül többen vállalkoznak tudományos ismeretek elsajátítására.

De nagy hiba az, hogy Nagy Károly örökségét utódai még folytatni sem tudják, annál kevésbbé fejleszteni.

Bár Jámbor Lajos, Nagy Károly fia és utóda, szép műveltségű fejedelem, a latinban és görögben jártas, de nem erélyes; így még tudományával sem hódít. Pedig az iskolák ügyében is buzgolkodik; püspökségek és monostorok alapításakor föltételképen kiköti, hogy az iskolákra nagy gondot fordítsanak. Szavainak azonban semmi súlya sincs.

*) Az iskola fontosságát elismerik ebben az időben is. *Veterum cœnobitorum frequens erat istud keleusma: Ex scholis omnis nostra salus, omnis felicitas, divitiæ omnes ac ordinis splendor constansque stabilitas.* V. ö. Ziegelbauer: *Historia Ord. st. Benedicti.* I. p. 652.

Nagy Károly halála után nagy reactio támad, mely elfogultsággal a tudományt teszi felelőssé minden bajért.

Kopasz Károly az iskolákért és a tudományért még többet tesz. Görögországból és Irországból kiváló tanítókat hozat Franciaországba; legszívesebben időzik ezek társaságában, királyi palotáját ezért nevezték iskolának. A classikus tudományok, a pogány bölcsélet (Erigena János is udvarában tartózkodik) Kopasz Károly alatt jobban virágzott, mint Nagy Károly alatt. Még az elemi iskolákra is kiterjeszti gondoskodását; zsinatokon, országgyűléseken üdvös törvényeket alkot az iskolai tanítás érdekében is, de a végrehajtáshoz nincs erélye és így a törvényeknek nincs eredménye. Így azután mindjárt a IX. században beáll a hanyatlás, a X. és XI. század pedig a «sæculum obscurum». Az iskolai tanítás szerencsétlen, elhagyott helyzetbe jut, kegyelemkenyéren tengődik. A baj nagy; pedig mindjárt a keresztyén középkor kezdetén kiváló férfiak irodalmi műveikben iparkodnak a tanügy terén üdvös eredményeket hozni létre.

A negyedik században a Karthagóban élő Martianus Capella egy szép munkát ír,*) czime: *De nuptiis Philologiae et Mercurii*. Az istenek dicsőítése alapján törekszik a trivium és quadrivium tárgyait megkedveltetni. Tankölteménye stil szempontjából a középkori irodalom egyik kiváló terméke; szép benne egyúttal a tudósnak lelkesültsége, melylyel a középkori iskola tantárgyain csüng, hogy ezzel a tudomány ügyének is használjon.

A keresztyén tudományosság kiváló képviselője, szent Ágoston is írt pædagogiai munkát, *Libri duo de ordine, libri sex de musica, liber de magistro, de catechisanis rudibus* című műveiben az iskolai tanítás szempontjából fejtegeti pædagogiai nézeteit. A lángeszű hippói püspök a kérdések és tételek fejtegetésében olyan tisztán látó pædagógus, a milyen éles látású philosophus philosophiai és hittudományi műveiben.

Kiváló neveléstudományi munkák a philosophus Bætiusé.***) (470—524.) A középkor realis studiumairól értekezik:

*) Életkora teljes bizonyossággal nincs megállapítva; a tudósok véleménye szerint a Krisztus utáni 439 előtt élt. Martianus Capella, «de nuptiis Philologiae et Mercurii». *Recensunt Franciscus Eyssenhardt Lipsiae, 1866. p. VIII.*

**) *De institutione arithmetica libri duo; de institutione musica*

arithmetikáról, muzsikáról, asztrológiáról, geometriáról. Egy szempontból fontos különösen Bætiusnak e téren kifejtett munkássága: a tananyag terjedelme szempontjából. Ha áttanulmányozzuk Bætius e műveit, arra a meggyőződésre jutunk, hogy a középkori iskolák realis tantárgyainak tanítása épen nem mozgott szűk körben; ellenkezőleg a középkori jó iskolákban nagyon sokat tanultak a tanulók. De csak a jó iskolákban; a kellő fölügyelet és egységes szervezet hiányán minden a tanítástól függ. Ha a realitást nem szerette, nem is tanította.

A középkornak legszebb pædagogiai munkája Cassiodoriusnak *De artibus ac disciplinis liberalium literarum* című értekezése.*)

Egy nagyon érdekes ember ennek a szerzője; hányatott élete sokoldalúvá tette. Gazdag és előkelő patriciusnak születik; senator, consul lesz; mint vivariumi apát hal meg.

Munkája tanulmány eredménye; classikus szerzők nyomán ír, világosan és elég röviden a középkori iskola tárgyairól; egyformán értékes nevelés és tanítás szempontjából. Józan bölcsesége lep meg bennünket, melylyel a tanítás követelményeit fejtegeti. Egyes-egyes tantárgyak tanításával behatóan foglalkozik, de soha sem hanyagolja el a nevelés fontosságának föltüntetését sem; mikor az ismeretek gyűjtésének hasznosságát fejtegeti, siet kijelenteni, hogy ebben sem a materialis ismeret a fő, hanem a formalis eredmény, a lelki tehetségeknek fejlesztése, tökéletesítése és nemesítése.

Ennek biztosítására fontos az értelmi és a valláserkölcsei nevelés; ez legyen az iskolai tanításban az evangeliumi követség, mely termékenyítsen.

Érdekes didaktikája is. Didaktikai elveinek fejtegetésében kiemeli a szemléltetés fontosságát; nagy súlyt fektet erre; a tanító kötelessége, szerinte is, a gyermekeknek szemeit és füleit foglalkoztatni.

(rendkívül értékes) *libri quinque; accedit geometria, quae fertur Bætii*. Edil, Godefredus Friedlein. Lipsiæ, 1867

*) Cassiodorii: *Opera omnia* Venetiis 1729. I—II. A jelzett kiadásban mindenütt Cassiodorius és nem Cassiodorus olvasható. — 480 körül született, 565 körül halt meg. Ezeket, valamint sevillai Isidornak, Beda Venerabilisnek műveit, tankönyvekül használták; de voltak más, újabban szerkesztett tankönyvek is. Alcuin a trivium és quadrivium valamennyi tantárgyait földolgozta.

A népvándorlás idejében, a keresztyén középkor első századaiban írott munkák ezek. Tartalmukon kívül a kornak köszönik jelentőségöket, melyben szerzőik írják.

Az ezer évnél tovább tartó középkor az emberiség ifjú kora. Nemes törekvés, de egyúttal határozatlanság; ideális lelkesülés könnyelműséggel és tekintélyszerepvel; elbizakodottság és alázatosság egyformán jellemző vonásai. Hogyan jönnek létre ez ellentétek?

A népvándorlás nemcsak viharokat támasztott, nemzetek is keletkeznek a népvándorlás idejében; az európai nemzetek bölcsőjét ekkor ringatták. A nemzetté lett nép a karddal szerzett földet megszereti, barangolását abban hagyja. A földművelés kapcsolja a karddal meghódított földhöz; francziát, angolt, németet ez tanítja meg a hazaszeretetre.

Az állandó lakás alkalmul szolgál a szellemi élet terén kifejtendő munkásságra is. Életszükséglet az emberekre ennek a szellemi életnek helyes vezetése; életét egy-egy földrajzi helyen így biztosítja. Az ember, az érzékszellemi lény, neme-sebb részének, lelkének kiműveléséről is gondoskodik.

A görög-római műveltség és a keresztyénség állottak az emberiségnek ebben az irányban kifejtendő törekvéseinek megvalósíthatásában rendelkezésére.

A görög-római műveltség befejezett dolog volt, a keresztyén tudományosság és műveltség fejlődésében. Mindjárt az első századokban nemcsak a szentírásra támaszkodik az; nagynevű egyházi írók, tanítók, egyházatyák tudományos munkásságot fejtenek ki. A negyedik és ötödik századok keleten és nyugaton az egyházi tudományosság aranykorszaka. A tanulni akaró embernek kínálva kínálkozott mind a kettő, hogy fölhasználja szellemi és anyagi életének fejlesztésére, az iskolai tanítás keretében csak úgy, mint tudományos munkásságában.

De az emberiség ifjúkorában, a középkorban, jellemének megfelelően cselekszik, nem tud választani, vagy ha választ az antik műveltség és a keresztyénség közt, helytelenül választ. Néha az antik műveltség felé hajlik, még kellenél is jobban műveli azt; máskor a keresztyénség szelleme uralkodó lelki világában, mely sokszor föltétlen, lenéz minden mást. A közép út helyes itt is, a görög-római műveltség tanulmányozása a keresztyénség szellemének uralma alatt, mely az

emberi észnek minden munkásságát össze tudja egyeztetni az isteni észszel, akarattal, a keresztyén hittel.

Ez, véleményem szerint a helyes álláspont. De nyugaton nehéz volt ennek megvalósítása a fönnebb kifejtett okok miatt. Az idegenkedés, melylyel az egyházas szellemű emberek a görög-római írókkal szemben viselkednek, századokon keresztül megmarad; nehéz is másrésről lírott könyvekhez jutni a középkorban; nagyon drágák azok.

Beda Venerabilis (+ 735.), Alcuin (+ 804.) alapvető munkásságot fejtenek ki. Alcuinnak toursi kolostori iskolája a középkornak minta és tanítóképző intézete, melyet Franciaország határán túl is tekintélynek ismernek el. Paschasius Radbertus ennek a mintájára szervezte a corveyi kolostori iskolát, Leidrad Lyonban állított föl egy káptalani iskolát, Arnulph a salzburgi virágoztatta föl, Rhabanus a fuldai iskolában tett változást a toursi iskola alapján, Ludger a münsteri káptalani iskolában, Haimin az arrasiban, melyek megint a szent amandi és az auxeriei iskoláknak lettek mintái.

Ez iskolák közül a fuldai emelkedett nagy hírnévre, mely a németországi iskolai reformtörekvéseknek a középkorban központja. Rhabanus Maurus alatt (+ 856) virágzott a fuldai kolostori iskola; mintájára reformálták a szent galleni és reichenau-i iskolákat és sokat Németország különböző városaiban. Rhabanus, kit *Praeceptor Germaniae* címmel tüntettek ki kortársai, irodalmi téren is működött; módszertani és encyclopædikus művei vannak.

Az Ottók korának legnagyobb embere Gerbert. (+ 1003.) Mint tanító nagy hírnévre örvendett. Tanítóképző intézet lett mindig az az iskola, melyben Gerbert tanított. Rheimsban és Párisban tanított; az arab tudományossággal ő ismertette meg a nyugatot; a dialektikai vitatkozást iskolájában szeretik meg tanítványai, és az ő tudományos tekintélye alapítja meg a scholasztikus tudományosságnak tekintélyét. Az iskolában szerez először tekintélyt a scholasztikának, azután a tudományos életben. Gerbert szellemében szervezik Normandiában a beçi kolostori iskolát, melyet a scholasztikus philosophia első anyaintézetének tekint a művelődéstörténelem. Gerbert iskolája ez, melyben az ő tudományos szelleme él és virágzik a kolostori iskola két tanítójának, később apátjának munkásságában. Az egyik Lanfranc, a másik Anselm. Az utóbbit min-

denki ismeri, a scholasztika édes apjának tekintik általánosan szent Anselmet. Nem ártunk tekintélyének, ha azt mondjuk, hogy Gerbert, II. Sylvester pápa tanítványa ő is, valamint tanítója Lanfranc.

A szent Benedekrend dicséretére szolgálnak ezek az adatok. Gerbert munkássága is őket magasztalja; ő maga ugyan nem volt tagja a rendnek, de a rend clugnyi iskolájában tanult. A montecasinói iskola a rhetorkai tanítás terén szerzett ez időben érdemet. *Ars dictandi* című nagybecsű munka az ősmonostor falai közt jött a világra.

A többi rendek, melyek szent Benedek rendéből ágaznak ki és szintén ebben az időben keletkeznek, az iskola és a tudományos élet terén kezdetben nem fejtenek ki olyan tevékenységet, minőt az anyarend kifejtett. De azért a cisterciák és a premontreiek iskolái is fontos szolgálatot tettek korukban a vallásnak, tudmánynak és az életnek. Hogy ezek a rendek a közéletben mily fontos tényezők lehettek, elég arra hivatkozni, hogy a szent Benedek szabályait követő rendeknek 1500 végéig 37,000 kolostoruk volt. Tessék elképzelni, milyen fontos lehetett ezek működése, ha tíz házak közül csak kettőben volt iskola, mennyi intézet állott vezetésök alatt.★)

Az iskolai tanítás sokáig megmarad a régi alapon. Tantárgyakat tanítanak, melyeket a tanulók ott az iskolában megtanulnak. A fönnebb megnevezett szerzők művei is hosszú időn keresztül tankönyvekül szolgálnak a középkori iskolákban, változás legfőlebb csekély fontosságú dolgokban történik. Görög-római szerzők műveit csak szórványosan, néha épen nem olvassák. Szabályok betanulása a fő.

A XIII. században történik változás az iskolai tanításban; a két nagy kolduló rend föllépése vezeti be ezt a változást.

Szent Ferencz minden munkásságában a népet tartja szem előtt, melynek jólétét, első sorban lelki üdvösségét törekszik előmozdítani. Nem ellensége a tudmánynak, de nem tekinti azt öncélnak. Azt szokta mondani: azt akarom, hogy az én testvéreimnek életök legyen tudományuk, jámborságuk

*) V. ö. Otto Willmann: *Didaktik als Bildungslehre* I. 241. s köv. ll. Braunschweig, 1882.

ékesszólásuk. Fiai követik utasításait, a népet tanították. A szerzetesek vándorlásaik és koldulásaik között találnak mindig időt a nép oktatására, ők a középkornak vándortanítói. A fő a valláserkölcsei tanítás, a népnél kizárólag erre törek-szenek. Bár a nép tanítása a fő, a XIII. században többen van-nak a ferenczrendiek közül főiskolák tanszékein is; a tudom-ány történelme megőrizte ezeknek neveit és tisztelettel áldoz emléköknek.

Szent Ferencz vándoriskoláinak lépnek nyomába a hu-manisták vándoriskolái; Petrarca sürgeti ezeket, buzgólkodik is fölállításuk érdekében.

Ezek a vándoriskolák a középkori tanügy történelmé-ben változást idéznek elő. Az újság ingerével hatnak, alkal-mul szolgálnak egyúttal a kolostori és a káptalani iskolák megszűntetésére. A kolostori iskolák élete a legtöbb helyen, már a XII. századtól kezdve csak vegetálás; a káptalani isko-lák, melyek az élet követelményeire nagyobb súlyt fektettek, valamivel tovább fönmaradnak, de a «vita canonica» végleg-es megszűnésével ezek is kimulnak. Ideje is volt; nagyon hanyatlottak attól az időtől, midőn a kanonokok nem tanítók, hanem csak a javadalmat élvezik. Fölfogadott és fizetett taní-tók vannak a káptalani iskolákban, a kik nem tudják, nem akarják megvalósítani a nevelés és tanítás ideális célját. Nagyon alkalmas időben keletkeznek a szerzetesek vándoriskolái; alkalmul szolgálnak a nép nevelésének fölkaro-lására, közvetve a polgári osztály tanítására is. A polgárok nem maradnak hátra; belátják a nevelésnek és a tanításnak fontosságát. De e törekvésökben nem egyedül a vallás köve-telményeire helyeznek súlyt, hanem az élet követelményeire is. A valláserkölcsei alap megmarad, de a realis tantárgyakat is tanítják a polgárság iskoláiban.

Ez időtől kezdve az idealismus és a realismus párhüza-mosan haladnak a középkor történelmében. A lovagság, szer-zetesség az idealismust, a mindinkább megerősödő, gazdag és tekintélyes polgárság a realismust képviselik. Az egyén érvé-nyesülése, erőinek és tehetségeinek saját céljaira való föl-használása, a polgárság életében és törekvéseiben napról-napra előtérbe lép; a gazdagság, a vagyon, melyre a polgárság szert tesz, azt eredményezi, hogy a két középkori rend: a nemesség és a papság mellett el kell ismerni a harmadik ren-

det, a polgárságot. Létjogosultságát azzal igyekeznek a harmadik rend bebizonyítani, hogy fölemelt fővel hivatkozik munkásságára. Azt vitatja, hogy a nemességnél és a papságnál erősebb alapon áll; létjogának bevitatására, jogainak gyakorlására, nem kiváltságokra hivatkozik, mint a két kiváltságos rend tette, hanem eszének és kezének munkájára, szorgalmára, melylyel szolgálni tudja és akarja a magán- és közjót. *) Egész természetes tehát az, hogy erejének tudatában az iskolai tanítást reformálni akarja; a városi iskolák a vagyonos és tekintélyes polgárság iskolái lesznek.

Ezekben az iskolákban a realis tantárgyakon kívül a nemzeti nyelv tanítása szerepel; latin, görög, héber nyelvek háttérbe szorulnak, a nemzeti nyelv központja az iskolai tanításnak.

Az iskolai tanításban mélyreható változás volt ez, egyúttal nagy haladás, melyből nagy változás származhatott. Alkalmas volt mindjárt arra, hogy megszüntesse az ingadozást, mely az antik műveltség és a keresztyénség szellemének követésében, bár nem az iskolában, inkább a tudományos törekvésben, a középkor szellemi életének fejlődését gátolta.

*) Érdekes adat erre nézve az a mit Aeneas Sylviusnál találunk.

Siena városa, ebben az időben, Etruriában Firenze után a második város, melynek messzire kiterjedő szántóföldei vannak és több kisebb városok, nemkülönben várak fölött magához ragadta a főhatalmat. Kezdetben itt is a nemesek voltak az urak, kiknek vártornyai még ma is megvannak, magas palotáikkal és nagy költséggel fölállított egyéb emlékművekkel együtt. Mikor azonban a nemesség tunyaságba esett és egymással viszázkodott, az történt, a mi a nemesi hatalommal, mely sohasem szokott örökké tartani, történni szokott, — a nép ragadta magához az uralmat, a tunyáktól a szorgalmasokra szállott a főhatalom. A hatalom birtokosai kilencz, majd tizenegy férfiúra birták a főhatalom gyakorlását; innét a kilenczek, illetőleg tizenegyek uralma elnevezés; kik közül azokat, a kik a város törvényeit és erkölceit reformálták, reformatoroknak nevezték.

Hatvankét évvel ezelőtt a tizenegyeket a város székházából kiűzték és kényszerítették, hogy minden hatalomról mondjanak le; miután a reformatorok és a kilenczek jutottak a főhatalomra, kik a néppel együtt kezeikben tartják a városi hivatalokat és a nemességnek kényök-kedvök szerint juttatnak valami kis hivaltalt. A városi székházba azonban nem engedik be a nemeseket. *Historia Friderici* III. V. ö. Muratori IV. 6. l.

A városi iskolák nemzeti iránya, az iskolai és a tudományos élet fejlődésében üdvös változást idéz elő, ha a polgárságnak félenk, határozatlan törekvését a két kiváltságos rend: nemesség, papság, fölkarolják. De ez nem történt,*) mi sajnós. Sajátságos másrésről az, hogy mi okozta ezt.

A XIV. században új szellemi mozgalom támad, renaissance néven ismerjük. Ez a szellemi mozgalom különbözik a középkori szellemi mozgalmaktól; egészen nem határozatlan. Ebben van győzelmének titka. A görög-római műveltség nemcsak a keresztyénséggel jó összhangba, hanem a nemzeti törekvésekkel is. Ez nehéz volt; legjobban látszik Dantenál, Petrarcanál; egyik kézzel a nemzeti nyelv és műveltség emelésén fáradoznak, a másik kézzel a görög-római műveltség terjesztésére törekszenek. Uralkodó lesz rövid idő múlva a renaissance törekvés, a polgárság törekvései háttérbe szorulnak. A városi iskolák nem fejthetik ki tevékenységüket, ezért nem folyhatnak be elhatározólag az emberi művelődés és nevelés ügyének előmozdítására. De azért nem marad eredmény nélkül a városi iskolák törekvése; a XIV. és XV. század iskolai reformjában tevékeny szerepök van.

Ennek a történelmi ténynek megértése a neveléstudomány jellemzése nélkül lehetetlen. Ki kell tehát erre terjeszkedni. A neveléstudomány a társadalomtudománynak, a társadalmi philosophiának része. A nevelés és tanítás kérdése az egyéni művelődés, az állami követelmények szempontjából a társadalomphilosophiai kérdések legfontosabb kérdése. Az egyénből indul ki mind a két kérdés, tekintettel annak cél-

*) Pedig a római pápák már előbb is barátai a nép és a polgárság nevelésének. Idézhetjük ennek a bebizonyítására III. Sándor pápának levelét, melyet a rheimsi érsekhez intézett, melyben a pápa szigorú parancsban utasítja az érseket, hogy joghatóságánál fogva utasítsa az iskolák vezetőit, hogy sem a városban, sem annak határán ne merészeljék megtiltani jámbor és tudományos férfiaknak az iskolák megnyitását és igazgatását. Az érdekes irat latin szövegben így hangzik: Cum donum Dei sit literarum scientia, liberum esse debet cuique talentum gratiae cui coluerit erogare, fraternitati tuae per Apostolica scripta mandamus, quatenus tam abbati quam magistro scholarum precipias, ne aliquem probum et literatum virum regere scholas in civitate vel suburbiis ubi voluerit, aliqua ratione prohibeant, vel interdicere qualibet occasione praesumant. V. ö. Schwarz: *Erziehungslehre* I. 2. 169. lap. 1829.

jára. A cél kettős: egyéni és társadalmi, földi és földöntúli. A földi cél, mely nem más, mint a földi boldogság elérése, legközvetlenebbül érinti egy haza polgárainak jogait és kötelességeit, a földöntúli cél az örökboldogságnak megvalósítását.

E célok megvalósításában a neveléstől függ minden. Az ókori philosophusok, Pythagoras, Socrates, Plato, Aristoteles, Plutarchos, stb. a nevelésnek e befolyását vallják mindig, a nevelés kérdéseit ebből a szempontból tárgyalják; Plato idealisan, Aristoteles realisan, Plutarchos a gyakorlati élet szempontjából practikusan.

Az egyénnek munkássága, önművelése is visszahat a hazára, melynek polgára; a haza szolgálatában áll erőivel és tehetségeivel; tudományát, erkölcsi jellemét erre fordítja. Abban a tevékenységben, melyet az egyén a haza boldogítására fordít, mindig érvényre jut az egyénnek szabadsága is; az állam vagy más hatalom nem semmisíti azt meg, mint keleten történt.

Ezt a társadalmi törekvést a középkori kolostori iskolákban nem találjuk. Ennek is meg van a maga oka. A középkorban a földművelés köti egy földhöz az embereket, az tanítja meg őket hazaszeretetre is. De a hazának ez a szeretete az embereket tápláló hazának földjére, rögre vonatkozik és nem a társadalmi philosophia szempontjából fölfogott hazára. A társadalmi philosophia szempontja akkor érvényesül, midőn a hazának polgárait ugyanazon eszmék táplálják; ez teremti meg a vágyak és törekvések azonosságát is, az egyén boldogságában a hazának boldogságát.

Mindezekre nagy, kizárólagos befolyása van a nevelésnek; e nélkül egyik sem valósul meg. Ezért tartom én annyira fontosnak a középkori városi iskolák keletkezését; arra voltak hivatva, hogy az iskolában először, később az életben a társadalmi szempontokat érvényre emeljék. A nevelés és tanítás kérdéseit ebben a törekvésben nem vizsgálják kizárólag az antik tudományos műveltség és a keresztyénség szempontjából, hanem a társadalmi philosophia útmutatása mellett politikai szempontból is, az erkölcsi erényekre való tekintetből, mely megtanítja az embereket arra, hogyan éljen embertársaival. A nevelés és tanítás céljának ily szellemű megvalósításában nemcsak az ifjúságra kell tekintettel lenni, hanem a

férfikorban munkálkodó intelligens emberekre is. Utóbbi állításom igazolására a következőre hivatkozom.

A társadalomban, melynek élete azonos az organikus étellel, sohasem alárendelt fontosságú az, milyen annak az idegrendszer; lelki műveltség tekintetében milyenek azok, a kik különböző állásukban vezetői a társadalomnak.

Az igaz, hogy a nevelést az ifjúsági kor elmúltával befejezzük; de a nevelésnek hatása kiterjed a férfikorra is. Az ifjúság idejében, középiskolákban és az egyetemen is, kell a tanulókat megismertetni azokkal az elvekkel, melyeket férfikorában, cselekvéseiben, öntudatosan juttathat érvényre. Ez elvek fejtegetésében nagyon vigyázzon a nevelőtanár; értelmileg és erkölcsileg helyesek legyenek azok, melyek mint igazságok egyúttal vezérszabályokul szolgáljanak.

A városi iskolák a középkorban ezeknek a megvalósítására voltak hivatva. A gazdag és tekintélyes polgárság, mely nem hajhászta senkinek a kegyeit, a nevelés és tanítás kérdéseit nem az iskolai tudakosság szempontjából vizsgálja első sorban; nem vitatkozik arról, hogy a görög-római műveltség vagy a keresztyénség központja-e az iskolának; mind a kettőt fontosnak vallja az iskolai tanításban, de az élet követelményeit is figyelembe akarja venni. Embert, polgárt és keresztyént akar nevelni; az iskolát nem oly intézetnek tekinti, melyből olyan emberek kerülnek ki, kik a tudomány kedvéért az étellel mit sem törődnek, sőt büszkéek arra, hogy mint tudósok az életben ügyetlenek. Azt várják inkább az iskolától, hogy határozott embereket neveljen, kik tehetségek kiművelése alapján érvényesülni tudnak az életben; másrésről mindegyik az általános emberi jellem kifejlődését tartja a nevelés legfontosabb céljának; önmagában is, másokban is ezeket becsüli legtöbbre.

Világi nevelés ennek a neve a neveléstörténetben; a középkorban a városi iskolák élesztik ezt kizárólag. Kár, hogy nagyobb eredmény nélkül; a szokás és tekintély nem engedik, hogy ez az üdvös újítás messzire menő következményekkel járjon. Az iskolai tanítás szellemében találhatjuk meg ennek az okát is, magyarázatát is.

A középkor iskoláiban nincs meg a szellem, sokszor az ismeret éltető vizének ereje. Nagy szorgalommal tanulják ezekben az iskolákban a grammatikát, dialektikát, retorikát. De

ezeknek a szabályai annyira lekötik az emberek munkásságát, hogy kevés figyelemre méltatják magát az irodalmat, mely pedig az emberi szellem életét foglalja magában. Ez a jelenség annál elszomorítóbb, minél jobban tudjuk, hogy az ókor tudósai, köztök a híres pædagogus, Quintilianus is, kít a középkor emberei példa gyanánt utánóztak, a grammatika alatt a nyelvet és az irodalmat értették.

Az irodalmi szempont, vele együtt a római nép szellemi élete, a középkor iskoláiban nem jön figyelembe, illetőleg háttérbe szorul. Maga a nyelv is, melyre a középkor iskoláiban tanítják a gyermekeket, nem a szép latin nyelv, melyen Cicero mondotta el halhatatlan beszédeit, hanem az ókori classikus századok kimulása után, századok alatt keletkezett későbbi, sok tekintetben idegen latin nyelv, mely nyelvi, szónoklati, költészeti kíváncsalmak tekintetéből egyaránt messzire állott attól a szép latin nyelvtől, melyen a «Forum Romanum» emberei beszéltek.

A classikusok, az újabb költők tanulmányozása, még a XIV. század folyamán is szűk körre szorítkozott; az irodalom nemesítő hatását, eszméinek erejét, a realis ismeret fontosságát kevesen méltányolják, kevesen ismerik; az irodalompartolók lelkesülése is személyekre vonatkozik, nem magára a dolog érdemére, az írónak szellemére.

Firenze gyűjtja meg a haladás fáklyáját, melylyel az irodalom segítségével a tudomány és művészet ügyét akarja előmozdítani.

Pisai Miklós, Giotto, Dino Compagni, Giovanni Villani, Arnolfo del Cambio, Dante, Petrarca és Boccaccio az újkor apostolai másokkal együtt, kiknek törekvése az emberi szempontok érvényre emelésére, a humanus eszmék diadalra vitelésére vonatkozik.

Embert és társadalmi lényt neveljete, ez a humanisták jelszava. Erre a célra legalkalmasabb az irodalmi művek tanulmányozása, melyekben megtaláljuk az embereket vezető eszméket, igazságokat; ezeknek uralma esetében biztosan fejlődik az egyéni önállóság, emberi érték; elmaradhatatlan együtt a társadalom boldogsága.

Az irodalom az emberi szellem revelatioja. Öntudatosan cselekedni tudó, gondolkodni szerető ember nem szíhat mérget az irodalmi művekből. A neveléssel arra kell törekedni,

hogy az ifjú, később a férfiú æsthetikai izlésének megfelelőleg becsülje többre a jót a rossznál és cselekedjék a jó szerint, kerülje viszont a rosszat.

Az egyéniség érvényre emelése, a nemzeti eszmék győzelme, ily alapon sem erkölcsileg, sem értelmileg nem lehet veszedelmes ; ellenkezőleg a haladásnak biztos útjára vezérelheti az emberiséget.

Firenzében, a XIV. század folyamán, a tudósok körében általános ez a mozgalom. Az újkor apostolának, Danténak, nemcsak tanszéket állítanak Firenzében, társadalmi úton is terjeszteni törekcszenek eszméit.

Firenzében találjuk az első akademiákat, melyekből fejlődnek a XV. század tudós társulatai, valamint korunk «Tudományos Akademiái».

Marsiglio idejében, a XIV. században (1342 – 1394.), Firenze tudósai alapítják az első tudós társaságot, melynek tagjai meghatározott időben összejönnek a S. Spirito kolostor egyik nagyobb termében, a hol érdekes vitatkozásokba bocsátkoznak a classikus írók és az antik philosophia tételei fölött. A S. Spirito tudósai és részben mások Antonio Alberti Firenze mellett fekvő villájában is összegyűlnek, hol a classikus írók mellett a modern költőkről vitatkoznak, kiknek, különösen a három firenzei koszorús költőnek munkái, a XIV. század tanúlt embereinek kedves olvasmányai.

Az újkori költőkkel az újkor eszméit szívják magokba az emberek. Viszont a classikus ókori irodalom tanulmányozása az ókori pogány eszmékre hívja föl az emberek figyelmét. És a körülmények sajátos közreműködése következtében már a XIV. század folyamán is, a pogány eszméknek kelleténél nagyobb tisztelete tapasztalható egyeseknél. A középkori valóságos irány hívei erre följajdulnak, a keresztyénséget féltik a pogány eszméktől. Pedig a görög-római műveltség és a keresztyénség legtöbbet tehetnek az emberiség nevelése érdekében.

Bebizonyítom állításomat.

A görög-római műveltség az emberi ész és akarat munkásságának eredménye, a keresztyénség az isteni ész és akarat műve. Mind a kettőben eszmények szerepelnek, igazságok uralkodnak. A tudomány eszménye, a műveltségé is ez: a tudás, a tudomány igazságainak kutatása, földerítése és megállapítása; a keresztyénségé pedig az isteni igazságok meg-

ismerése. Az állandóság főjellemé az isteni igazságoknak; kívülök semmi szilárd, semmi állandó nincs a földön. Az eszmék, országok és királyok eltűnnek; rohanó gyorsasággal változtatja minden helyét és alakját. Az eszmékben, az országokban és királyokban is az marad meg, a mi igaz, mert ez Istennel van rokonságban. Az emberben, a tudásban is így van ez.

Az emberi tudás nem abszolút, nagyon is véges. Az emberi szellem megismeri az igazságot, ez tény. De az is tény, hogy az emberi szellem nem ismer meg minden igazságot; a mit ismer is, nem a legtökéletesebb módon ismeri. Meg kell vallanunk, hogy a tudomány tartalmaz és fog is tartalmazni titkos részleteket. Még azokat tudjuk bizonyossággal, melyek az emberre vonatkoznak, az emberből táplálkoznak. Ez a tudásunk is véges, de megvan ebben az erkölcsi bizonyosság, mely elfogadható bizonyítékok alapján győzi meg az igazságról az embert. Nemcsak meggyőzi, hanem lelkesíti is. A lelkesedés erőt önt a lelkébe, eszményeket nyújt az értelemnek, az akaratnak.

A görög-római műveltségben is ezek az eszmények állandók, a humanus eszmék, a szép, az igaz és a jó. Humanus eszmék ezek, de az isteni bennök az örök. Az igazság kutatásában az isteni értelemhez emelkedik föl az ember, a jónak követésében az isteni akarathoz, a szép cultusában pedig ahhoz az eszményi széphez, melyben megvan az igaznak és a jónak tartalma és közel áll az isteni széphez.

A görög-római műveltség ebben a törekvésében, törekvésének eredményében, a keresztyénség szellemének uralmát teremti meg. Előkészület a nagy munkához; az emberi képességeknek, a lélek erőinek nemesítése és tökéletesítése is. Ugyanazt teszi, a mit a keresztyénség: az ember értelmét és akaratát vezeti.

Az emberi értelem és akarat vezetése a nevelés munkája. Ezt a munkát rendszerbe kell foglalni, a tudomány igazságaival megalkotni. Sok mindent felhasználunk erre a célra; de a görög-római műveltség és a keresztyénség nyújtják minden időben ennek a célnak megvalósítására a legtöbbet. Csak az szükséges, hogy igazán ismerjük mindkettőnek szellemét; a határt is, mely a megismerés és alkalmazás dolgában szem előtt tartandó.

A XIV. század évtizedeiben nem így indul meg a renaissance küzdelem. Peccatur intre et extra muros, a renaissance emberei és a középkor védelmezői; s a humanisták és a scholasztikusok százados küzdelme a XIV. században kezdődik meg.

A humanisták, kiket az egész vonalon támadnak, viszonozzák a támadást; állást foglalnak nemcsak a theologia, hanem a jog- és orvostudomány ellen.

Dante Petrarccal, Boccaccióval együtt keresztyén alapon áll. Mind a három, első sorban a legnagyobb, Dante, teljesen jártas a keresztyén theológiában, philosophiában; nemcsak a tudomány igazságait ismeri, vallja és hirdeti, a keresztyén elvek szerint él is. Vallásos élete épen olyan öntudatos, de azért hiten alapuló, mint politikai, társadalmi élete.

És a theologusok között akad mégis egy-két türelmetlen, a ki támadni szereti a renaissance embereit, első sorban a költőket.

Petrarca belebocsátkozik a küzdelembe; vallásos hitét meg tudja egyeztetni tudományos meggyőződésével és ebben állandóan meg is marad, nem törődve az ellenséges indulattal sem, mely néha a theologusok részéről éri a «laureatus poetát».

Boccacciónál 1362 tavaszán egy szerzetes — Gioachino Ciani — jelen meg és lelkének üdvösségére hivatkozva föl szólítja, hagyja abba a költészetet. A költészetet és az életet szerető költő aggodalommal keresi föl lelkének megnyugtató végett barátját, Petrarcat és kérve-kéri a padovai kanonok nyilatkozatát. 1362 május hó 28-án válaszol Petrarca Boccaccio levelére. Légy csak nyugodt, mondja válaszában higgadtan Petrarca, a vallásos hit és a tudományos meggyőződés legszebben megférnek egymás mellett. Költészet és tudomány, írja Petrarca, a tökéletesedés útjáról nem térítenek el senkit sem; e kettő épen a legalkalmasabb arra, hogy egyengessék a tökéletesedés útjait.*)

*) Boccaccio is védelmére kel a költészetnek 1370-ben írt *Geneologia deorum* című művében, melyben a classikus ókor költőiről azt mondja hogy azok is theologusok, ha nem is «theologi sacri».

IV

Petrarca életrajza; a költészet Petraracánál; szerepe a nevelésben; tudományos és irodalmi férfiak; változás a jogi és a társadalmi életben; Róma szerepe ebben a változásban; a család és a társadalom erkölcsi élete; nőcultus a középkorban; Dante szerelme Beatrice-hez; egyéni és nemzeti boldogság; jogtudomány és élet; vallási és politikai erkölestán; Macchiavelli Miklós; politikai erkölestana műveiben; gyakorlati politikájának tarthatatlansága; jellemzése és hatása korára; küzdelmek és szellemi versengések a XIV. században; a XV. század jellege; vallás- és erkölestán veszedelme; Savonarola Jeromos; uralkodása Firenzében Lorenzo halála után; kettős törekvése; munkásságának programja; valláserkölsi irányának befolyása az életre; Savonarola és Luther; a humanisták küzdelme a vallás és a lovagság ellen; a küzdelem célja; visszahatás; Savonarola törekvése a humanisták ellen; az örök üdvösség befolyása törekvéseire; Savonarola halála, a középkor kimulása.

Petrarca (Petrarcha) Ferencz 1304 július 20-dikán született Arezzóban. Atyját Petraccónak hívják; Firenzében is volt háza a családnak, és Petracco a város politikai küzdelmében, a fehérek és feketék harczában, tevékeny szerepet játszik, mint a fehérek pártjának tekintélyes tagja. A küzdelem rá nézve is kedvezőtlen eredményű; kénytelen Firenzét elhagyni és a szomszédos Arezzóba költözik. Itt születik a kis Francesco.

Bizonyosan a politikai küzdelmek okozzák, hogy a fehérek pártjához tartozó Petracco nem a szomszédos Firenzében taníttatja kis fiát; először Pisában laknak, majd 1313-ban Avignonba költözik az egész család. Az élénk és tehetséges gyermek, majd ifjú, nagy szorgalommal mélyed bele tanulmányaiba, különösen az irodalomba. Tizenöt éves korában a szomszéd montpellier-i egyetemen a jogot hallgatja. A szép olasz ifjú Avignonban, Carpentrasban, hol családja lakik, mivel Avignonban drága az élet, Montpellierben is, a társaság dédelgetett kedvence; szellemi nagyságát környezete bámulva csodálja. Édes atyjának nagy reményei vannak, családjának fényét és hírnevét látja emelkedni fiának emelkedésében. Jogászt akar nevelni Ferenczből, hogy Firenzében éles eszével, nagy tudományával hódítson.

Fiának is vannak tervei, de azok különböznek az atyának terveitől. Engedelmeskedik ugyan édes atyjának, tanulja a

jogot, de nem találja örömét a jogtudományban. Kevesli annak tartalmát, elveti túlságosan elméleti irányát, mely az étellel keveset törődik. Szívesebben tanulmányozza az irodalmat; közben áldoz is már a Múzsáknak, latin és olasz nyelven ír költeményeket. Bolognában folytatja jogi tanulmányait, a hol három évig, Montpellierben négy évig, összesen hét esztendeig tanulmányozza a jogtudományt. Már Bolognában, a hol szigorú édes atyja nincs jelen, több időt szentel az irodalomnak, első sorban Cicerónak és Vergiliusnak tanulmányozására. Édes atyja halála után egészen abba hagyja a jogtudomány művelését, kizárólag és szabadon a Múzsákkal társalog.

Hírneve nőttön nő; nem Francesco Petracchinak hívják, hanem személyes kitünősége iránt való tiszteletből «Francesco Petrarca»-nak.

Legkedvesebb írója Cicero; stílje és philosophiája tetszik; mindig tanulmányozza. Huszonegyedik évének befejezése után világi pap lesz és több javadalmat kap, melyek biztosítják számára a gondtalan életet. Családi vagyonáról nővére számára lemond; egyetlen nővére öröklí az atyai örökséget; van ugyan még egy fivére is, de Gerardus testvére szerzetes marad.

Petrarca életrajzírói megvilágították már a közte és Laura közt keletkezett ismeretséget; talán egyszer sem beszéltek egymással, Petrarca csak látásból ismeri Laurát, vagy ellenkezőleg igazi szerelem emléke szól hozzánk költeményeiben. A szerelem igaz, csak a név, Laura neve, költött.

Minket a renaissance költője és tudósa érdekel; életrajzában is, a források alapján, erre akarunk kiterjeszkedni.

1341-ben Rómában költővé koronázzák az ismert és ünnepezt költőt. Ezután bejárja egész Itáliát; mindenütt a lelkesedés ujjongását hallja; életrajzírója szerint bámulatos az a tisztelet, melyben városról városra minden rangú lakos részéről a megkoronázott költő részesül. Nemcsak a nép, írja Arezzói Lénárd, nem is a középosztály: fejedelmek, főurak vágyva-vágyanak barátságára; örülnek azon, hogy tisztelői, barátai lehetnek.

Prózában, versben egyaránt mester; prózáját tudomány és szabatosság jellemzi; kerekdedség és magasra szárnyalás költeményeit.

Érdekes a renaissance két emberének, Dantenak és Petrarcának összehasonlítása; külső életök csak úgy különböző, mint írói tehetségek és érdemök. Petrarcának, a többszörös javadalmasnak, nyugodt élete volt; jólét, boldogság, tisztelet veszi körül; Dantenak egyikben sincs része; mások kegyelméből él; honvágy gyötri szívét, a számkivetés büntetése égeti homlokát. Petrarca távol marad mindig a politikai küzdelmektől; nem szerette; ezért nem lesz jogász is. Dante belevegyl, sőt annak lesz áldozata; szenvedései innen származnak. Szenvetései nek van örvedetes eredménye is. Ezeknek köszöni nagyságát. Nagy szelleme a szenvedésekben tisztító tűzön megy keresztül; korának összes tudományait műveli, hogy szenvedéseit ellefejtse; a tudományos törekvések három nagy ellensége: az ételben és italban való mértékletlenség, a tunyaság szeretete és a szerelem túlságai teljesen hiányoznak Dantenál. Tudományával egyedül áll korában; Petrarca messziről sem közelíti meg annak sem a mélységét, sem a tartalmát; másrésről az igaz, hogy az irodalom ismeretében Petrarca fölötte áll Dantenak; a két classikus nép íróinak műveiben jóval jártasabb; az igaz, hogy Petrarca latinul szebben beszél és ír, mint Dante. 1374 július 20-dikán, mely születésnapja, hal meg.*)

A két nagy szellem kiegészíti egymást; Boccaccióval együtt (1313—1375) valódi szellemi triumviratus. Egymás mellé állítja őket az irodalom és művelődéstörténet; a három firenzei nemcsak időrendi sorban következik egymásután, hanem a szellemi élet fejlődésének egymásutánjában is. Dante időrendben és szellemi fölényben egyaránt az első, a renaissance minden tudósa és tanítója közt legnagyobb. Firenzében az Uffizi arkadjai alatt, szintén egymás mellett áll a három koszorús. Elmerengve néztem, órákon át, a három szobrot. Firenze zaját nem hallottam, lélekben a triumviratus társaságában éltem.

Boldogok, kik az életben láthatták őket és követték eszméiket!

*) Közönségesen július 18-dikát emlegetik Petrarca halálnapjának; Fracassetti József azonban július 20-dikát említi. V. ö. Francisci Petrarcae: *Epistolae derebus fam. et variae* etc. Prolegomenon, 155. Florentiae, 1859.

Petrarcának szavaiban sokszor nyilatkozik meg az újkor szelleme, a művészet, tudomány és vallás szeretete. Hangja bár határozott, de azért békülékeny. Nem mindig így beszél az újkor ellenfeleivel.

Korának jogászait, orvosait a gúny fegyverével támadja. Tudományuk csekélysége, merev formszerűsége, nagyképűsködő okoskodásuk, logikájok hiányossága, bőven ad neki anyagot a támadásra és a gúnyolódásra.

Olvassa el bárki *Invectivae contra objurgantem Medicum vitairatát*,*) meggyőződik a kor szelleméről, mozgató esz-

*) Az érdekes levélből legyen szabad valamit közölni. Nagyon jól tudom, hogy az orvosok egész raja veszi körül beteggyádat. Ez támasztja az én lelkemben az első félelmet, mivel jól tudom, hogy készakarva véleménykülönbség, sőt czívakodás van a sok orvos között, a kik szégyenlik azt, hogy semmi újat nem tudván mutatni, kénytelenek másnak nyomdokaiba lépni. Mert abban semmi kétség sincs, a mit Plinius állít, hogy ezek a jó orvos urak az új gyógyítás útján törekedvén hírnevüket megállapítani, a mi lelkünkre és testünkre utaznak; az is fontos, hogy az összes tudományok közül egyedül ezzel a mesterséggel történik az, hogy bárki mondja magát orvosnak, könnyen elhiszi azt róla mindenki; pedig nincs hazugság, melylyel nagyobb veszedelem járna, mint a minő ebben a hazugságban rejlik. De ezt a veszedelmet senki sem tudja észrevenni, a minek oka bennünk, emberekben van, a mennyiben oly édesen esik mindnyájunknak a betegségből való megszabadulásnak reménye. Nagy veszedelem van abban, hogy nincs törvény, mely méltóképen megbüntesse ezt a vastag tudatlanságot; nem tudunk példát arra, hogy a betegnek hozzátartozói elégtételt kaptak; a tény az, hogy az orvosok tanulnak a mi kárunkon, a halál útján kísérleteznek velünk, mert hiszen a világon egyedül az orvosnak szabad az, hogy büntetés nélkül ölje meg az embert. Azért arra kérlek, Szentséges Atyám, hogy erre a testületre úgy tekints, mint ellenségeid sorára. Jusson eszedbe annak az embernek példája, a ki végső elkeseredésében ezt, a szerencsétlenségét teljesen kifejező epigrammát iratta egyedül sírkövére: a sok orvos kísérlete ölt meg engem. Én úgy látom, hogy a mi időnkben ment teljesedésbe Catónak ez a mondása: a mikor a görögök irodalmát, különösen orvosait áthozták mihozzánk, mindent megfogtak azok rontani.

De ha már mi olyanok vagyunk, Szentséges Atyám, hogy orvosok nélkül nem tudunk megélni, pedig azok nélkül tényleg sok nemzet megél még pedig boldogabban és nagyobb egészségnek örvendve; Plinius tanúbizonysága szerint a római nép is hat-száz éven fölül megélt orvos nélkül és az az idő volt legvirágzóbb korszaka, — azt tanácsolom, hogy a sok közül válassz ki egyet, és ennél ne arra tekints, milyen ügyes a beszédben, hanem tudo-

méiről és Petrarcának idealis szeretetéről, melylyel az újkornak Dante után második hőse a költészet iránt viseltetik.

Petrarcának is erős a meggyőződése az irodalom eszmei irányának győzelmében, a költészet és a művészet nemesítő hatásában. Az értelmi, erkölcsi élet emelkedését várja a költészet és a többi művészet uralmától, mely közvetlenebb hatással lesz az emberi lélekre, mint a tudomány és oly általános lehet eredményeiben, minő a vallás. Ha ez uralomra juthat a művelt társadalomban, az egyénnek öntudatos élete, jelleméhez való ragaszkodása nem lesz ritka jelenség; ellenkezőleg a művelt társadalom általános vonása.

Idealis okoskodás, de emberhez méltó. A keresztyénség

mánya és hűsége legyen a fő választásodban. Mert vannak közöttök többen, a kik hivatásukról megelégedve saját működési körükből kilépni bátorzkodtak, a költők és a szónokok működési körét választották munkásságuk színhelyéül, a hol nem annyira gyógyítani akarják az embereket, mint rá beszélni és meggyőzni, a miért is nagyképűsködve vitatkoznak a betegek ágya körül, a helyett, hogy gyógyítanak őket. És ha a betegek meghaltak, a helyett, hogy beismernék a hibát. Hippocrates mellőzésével Tullius tekintélyére hivatkoznak, és bár az eredmény nagyon is kedvezőtlen, nem a tényleges dolog irányítja viselkedésüket, hanem a szóbeszéd erejében bízva hiábavaló szavakban dicsekedni merészkednek.

Ha talán a te orvosaid azt hinnék, hogy a miket én itt az orvosságokról és még inkább az orvosokról írtam, mindezt voltaképen én csak úgy költöttem, kijelentem, hogy én mindezekben, mint többször meg is neveztem, Plinius után indultam, a ki az orvosságokról sokszor, az orvosokról még többször, még pedig a tiszta igazság szerint szokott beszélni. Ne engem, hanem őt hallgassák tehát, a ki többek közt az orvosokról így beszél: Nyilvánvaló az, hogy ha az orvosok közt valamelyik győzi szóval a beszédet, úgy viseli rögtön magát, mintha életünknek és halálunknak parancsoló úra volna. Hosszasan lehetne erről beszélni, de hogy abba hagyjam a beszédet, most is csak azt mondom, hogy azt az orvost, a ki nem az orvosi tanácsban, hanem a beszédben keresi dicsőségét, úgy tekintsd, mint életedre leselkedő ellenségedet, sőt mint egy orgyilkost, illetőleg méregkeverőt, kitől nagyon kell óvakodni.

Az ilyen orvosnak joggal lehet mondani azt, a mit Plautus öreg embere *Aululariában* egy fecsegő szakácsnak mondott: Hagyd abba a sok beszédet; munkád után láss ezen a helyen és ne szónokolj.

A levél írásának ideje: 1355 márczius 12. V. ö. Francisci Petrarca: *Epistolae de rebus familiaribus et variae*. Florentiae, 1859. I. 299—301. Franciscus Petrarca Clementi VI. Pontifici Maximo S. P. D.

eszméi tartalma így jutott volna teljesen a betetőzéshez, az emberlény és a társaslény valóságos tökéletességéhez.

Az olasz szellemi élet tartalma biztosíték volt arra, hogy a reformmozgalom eredménynyel járhat ebben az időben. A XIII.—XIV. és XV. századokban az általánosan ismert férfiakon kívül mások is vannak, kik a philosophia, jog és orvos-tudomány terén kiváló érdemeket szereztek.

Bardi Róbert (Ruberto de Bardis) híres philosophus, a ki a természet és erkölcs-philosophiában volt különösen jártas; a két nagyfontosságú tudomány művelését összeköti a theologiával. Párisban tanulja a theologiai disciplinákat; úgy lát-szik ezekkel egy időben tanulmányozza a természet- és erkölcs-philosophiát; mindegyikben nagy eredményre tesz szert. Párisban avatják hittudorrá és negyven éves korában a párisi egyetem kancellárja lesz, ott is hal meg. (1349) Korában olyan ünnepelt hittudós, minő Albertus Magnus, Aquinói szent Tamás. Ciprianus az első jogtudósok egyike Firenzében; különösen jártas a polgári jogban. Vele versenyez a tudományos jog ismeretében a paraszt szülőktől származó D'Accorso Chiosatore, a ki Firenze mellett magányban tölti életét, folytonos tanulásban. Később Bolognába kerül és a híres egyetemen tart jogtudományi előadásokat. Itt hal meg hetvennyolcz éves korában. Fia Francesco szintén jogtudós. Bolognában a XIII. században európai hírű tudományegyetem jogtudósait egy nyilvános vitatkozásban legyőzi; a tekintélyekre féltékeny tudós egyetemi tanárok ezért megharagszanak; irigy féltékenységgel üldözik Francescót apjával együtt. Nem ártottak egyiknek sem, tudományuk fénye és melegsége messze világít és sokat lelkesít. Francesco hatvankilencz éves korában hal meg Bolognában, 1309-ben; apát és fiút egy sirba temetik.

Dino di Moigello, közönségesen Mugello, méltó társa a két Accorso-nak, apának és fiúnak; a legkiválóbb olasz jogtudósok egyike, a kit korában a jogtudomány csodájának tartottak. Tudománya és dialektikája révén kapja ezt a nevet; bámulatos könnyűséggel fejtegette és döntötte el a jogtudomány legnehezebb kérdéseit. Hatalommá emelkedett fényes tehetségében a tudomány; korának kiváló emberei keresték barátságát. VIII. Bonifacius pápával, a ki szintén ünnepelt jogtudósa a XIII. századnak, benső baráti viszonyban van.

A XIII. század nagy physikusainak sorát Di Taddeo nyitja meg; időben és tekintélyben sokáig marad első tudós a természettudomány művelőinek sorában. Firenzében született szegény és hírnév nélkül szükölködő szülőktől. Gyermekekora tanulás nélkül mulik el; lustaság és az élet gondjai egészen lefoglalják. Sanyarú körülmények közt él; szent Mihály oratoriumának kapujában gyertyákat árul és ebből tengeti nyomorúságosan életét.

Harmincz éves korában külső és belső életében nagy változás történik; nagy szorgalommal kezd tanulni, hogy a hosszú idő mulasztásait pótolja. Kiváló eredménynyel tanulja a grammatikát és a vele kapcsolatos többi tantárgyat; majd átmegy Bolognába, hogy a szabad művészeteket a város híres egyetemében elsajátítsa. A philosophia-tudomány lesz itt először legkedvesebb előtte; éjjelt nappallá tesz, hogy annak mélységes tanaiba belemélyedjen. A philosophia tanulmányozása közben a természettudomány szeretete ébred föl lelkében; az orvostudományokat kezdi a philosophiában fegyelmezetté lett eszével tanulni, melyek a tudás erejével, a tudomány hatalmával hódítják meg. Az összes orvostudományba belemélyedni törekszik; korának tanúbizonysága szerint az orvostudományok legünnepelebb tudósa lesz. A bolognai egyetem készséggel, sőt örömmel emeli a nagy tudóst az egyetemi tanári székbe; tudományának mélységeért csak úgy ünneplik, mint orvosi gyakorlatának biztosságaért. Több orvostudományi munkát ír; ezek alapján lesz az orvostudomány terén oly ünnepeelt férfiú, minő Accorso a jogtudományban.

Életrajzírója egy érdekes epizódot beszél el; elmondom, mivel a korra is jellemző. Egy alkalommal a betegeskedő pápához hívják meg; azt mondotta: elmegy, de napjára száz dukát aranyat kér. Mikor a pápának hírül adják az orvostanár válaszát, megharagszik és soká haboz, vajon a jelzett föltétel alatt meghivja-e udvarába Taddeo egyetemi tanárt? — Végre beleegye; Taddeo megjelen. A még mindig boszús pápa korholni kezdi; Taddeo türelmesen végig hallgatja, majd így szól hozzá: méltóztassék tudomásul venni, hogy mindenki, a ki hozzám folyamodik gyógyítás végett, magától ötven dukát aranyat fizet; azt hiszem, egészen méltányos, hogy te, a ki az egész keresztyénségnek atyja és feje vagy, kétszeres taxában

részesíts. A gyógyítás sikerült; a pápa tízezer dukát aranyat fizetett a híres orvostanárnak.

Nem csoda, hogy gazdag ember lesz; nyolczvan éves korában hal meg Bolognában.

Tanítványa Dino del Garbo szintén ünnepelt physikusa korának. Firenzében született, Bolognában tanulta a philosophiát, majd nagy mesterének példájára egészen belemélyed az orvostudomány tanulmányozásába: az orvosi kar tanára lesz Bolognában. Egyetemi tanár korában irodalmi téren is nagy tevékenységet fejt ki. Avicenniaról, Galenusról, Hippokratésről értékes munkákat ír; belebocsátkozik philosophiai és orvostudományi kérdések fejtegetésébe; korában híres lesz egyik tudományos értekezése: a szerelem természetéről (lényegéről), tekintettel az érzéki kívánságra, philosophia és erkölcsi okokra. Tudományos színvonalon álló munka, melynek szigorú logikai okoskodása, komolysága nemcsak tudományos hírnevét növelte nagyra, hanem orvosi tekintélyét is; napról napra keresettebb orvos lesz. Firenzében hal meg nagyon öreg korában, a «fratres-minores» templomában temetik el.

Taddeonak egy másik híres tanítványa Turrigiano, Dinonak kortársa; ünnepelt physikus; Párisban olyan keresett orvos, a minő Dino Bolognában. San-Brocolóban, szőlőhegyen született egy elhagyott paraszt házban. Hamar észreveszik fényes tehetségét, és kora leghíresebb iskoláiba küldik; először Bolognában tanul, majd Párisba megy, melynek híres egyetemében a philosophia és orvostudományi karok előadásait hallgatja. Tanulmányainak befejezése után a párisi egyetemen tanár lesz; irodalmi téren is működik. Kiváló fontosságú műve: Galenushoz írt magyarázó jegyzete (commentarius). Ebben az összes orvostudományt összefoglalja és az egyetemi ifjuság számára kézikönyvnek szánja, melyből a szigorlatokra készülhet. Egy érdekes eseményből azt következtethetjük, hogy Turrigiano jelzett műve a nyilvánosság előtt nem jelent meg. Turrigiano halála után testvérei Dinónak kínálják megvételre a Commentariusokat. Dino fölületesen átlapozza és ócsárolni kezdi az egész munkát; később azonban a kíváncsiság győtri, olvasni majd tanulmányozni kezdi. Bámulva látja a könyv tartalmában az alapos és mély tudományt, mely az orvosi irodalomban magában álló ritka jelenség.

Az egyetemen, Bolognában, Turrigiano könyvéből tart

előadásokat, mint sajátjával dicsekedik a könyvnek tartalmával. Hírnevét a zenithre emeli ez; mindenki a csodálkozás hangján emlegeti nagy tudományát és széltében ünneplik.

A könyvből mindig nagy elővigyázattal készül; tanulás után gondosan elrejtí, hogy senkinek a kezébe ne kerüljön az. De mégis utóléri a végzet. Tanítványainak egyike valamiképen megfigyeli, hogy hova rejtí el a könyvet; távozása után titokban elcseni: tartalmát és szerzőjét nyilvánosság elé viszi. Szégyennel kénytelen elhagyni Dino egyetemi tanszékét; ellenségei a kedvező alkalmat fölhasználják és szemére hányják a lopást. Az eddig ünnepeelt egyetemi tanár Sienába menekül.

Dinónak fia a tudományban is örököse apjának: Tommaso del Garbo. Szintén ünnepeelt physikus; rövid idő alatt elődeinek hírnevét elhomályosítja; egyformán magasztalják tudományát és orvosi gyakorlatát. A nagy urak orvosa; annyira ragaszkodnak hozzá, hogy sokan abban a véleményben vannak, hogy bizonyosan meghalnak, ha nem Tommaso gyógyítja. Korának igazán Aesculapiusa, a kit tudománya és gyakorlata miatt bálványoznak. Később azonban homályosodik hírneve; nagy vagyontra tesz szert és a jólét azt eredményezi, hogy elhanyagolja az orvosi gyakorlatot, egy időre még a tudomány művelését is. Később irodalmi úton gyarapítja érdemeit; tudományos könyvek írásába fog, magyarázó jegyzeteket készít Galenus-, Avicennához; tanulmányai közt különösen érdekesek azok, melyeket a nemzészről (generatio) és az embrióról írt. Belefog egy nagy munka megírásába, melyet az egyetemi tanuló ifjuságnak szánt kézikönyvül; az összes orvostudományt akarta ebben földolgozni. Halála megakadályozza tervének végrehajtását.

Philosophiai munkákkal is foglalkozik. Aristoteles *De anima* című művéhez magyarázó jegyzeteket ír; halála miatt ezt sem fejezhette be.

Életrajzírója azt mondja róla, hogy halálának napját és óráját előre megmondja; misét hallgat lakásában, nagy áhítattal megáldozik és az előre megmondott órában csakugyan kiszenved. Apjával Dinóval egy sirban pihen.

Bruno Casinit is itt említjük föl, bár nem jogász, nem is orvos, hanem szónoklattanár. Firenzében nyilvános szónoki iskolája van, az ókori szónokiskolák mintájára berendezve, melyet sok tanítvány látogat. Csak egy munkát írt a

Figurákról, 1348-ban halt meg cholerában, harmincz éves korában.

Francesco Barberino a polgári, főleg a kánonjogban jártas, de az æsthetika és a philosophia is kedves tudományai: szívesen bocsátkozik bele philosophiai és æsthetikai kérdések fejtegetésébe. Hirnevét mégis jogtudományának, fényes dialektikájának köszöni. 1348-ban halt meg nyolczvan éves korában; a Santa Croceban temették el.

Bonifacio Ubertot is érdemes fölemlíteni; a híres Uberto család sarjadéka, mely Catilina fiától, Catilina Ubertustól származtatja le családfáját. Tanítványa volt Dantenak és utánozni törekedett mesterét. Egy érdekes művet írt, melynek czime: *Del sito et investigatione del mondo*. Vergiliusban is mesterét tiszteli, a kinek hatása meglátszik műveiben. Késő öregségében hal meg Veronában.

Guido Bonatti astrologus; előbb jogász volt; majd egészen a csillagászat tanulmányozásába mélyed. Nagy tekintélyű tudós lesz ezen a téren; egy munkája is van a csillagászat köréből, melynek a tudósok véleménye szerint, tudományos értéke van; öregségében franciscanus lesz.

Pagolo szintén astrologus és geometra, Dagomari nemes család sarjadéka; korában ünnevelt matematikus. Első sorban mégis mint astrologus híres; ismeri az astrologiának irodalmát és éles észszel figyel meg mindent, hogy tudása és megfigyelése alapján előbbre vigye az astrologiát. 1365-ben halt meg.

Híres muzsikuskok is vannak ebből a korból. Francesco Ceco, Bartolo és Lorenzo di Masino, Giovanni Cascia; mindnyáját fölülmulja Ceco; korának leghíresebb muzsikusa, a legmagasabb körök dédelgetett kedvencze. 1390-ben hal meg Firenzében, a szent Lorenzo templomban temették el.

Giotto, Dantenak kortársa, híres festő és építész. Korában mozaikjai keltettek nagy tetszést Rómában és Firenzében. A renaissance művészetének alapvető apostoia.

Farinata Ubertónak fölemlítése azért érdekes, mert kitűnő katona léte már a XIV. században humanista törekvéseiről híres. Ifjúságában alapos philosophiai tanításban részesül, ennek köszöni, hogy a philosophia szeretetéről katonai bravurjai közt sem mond le.

Niccolo Acciaiovoli is fontos szolgálatot tesz a tudo-

mányos műveltségnek. Firenzei ember, később a nápolyi Johanna udvarába kerül, a kinek kedves tanácsosa lesz. A nápolyi puha életnek nem lesz áldozata; katonásan, egyszerűen él. Ő maga nem tudós, de azért szereti a tudományt, nagyra becsüli a tudósokat, szívesen fáradozik érdekökben. A költők is kedves emberei; Zanobi költőt az ő közbenjárására koszorúzza meg Pisában IV. Károly. Nápolyban hal meg, de intézkedései értelmében szülőföldére hozzák holttestét és a Certosa kolostorban temetik el.

Giovanni Matteo (dei Fratello) történetíró, Giovanni Andre kánonjogtudós zárják be a XIII—XIV. és XV. század kiváló férfainak díszes sorát, kik Firenzének, illetőleg környékének szülöttei.

A szellemi élet terén változás csak ott történhetik, a hol érdeklődéssel viseltetnek az emberek a szellemi élet jelenségei iránt.

Ezek a tiszteletreméltó férfiak, Danteval együtt, épen arra voltak hivatottak, hogy a megindított szellemi mozgalomnak általánosítására működjenek közre; mert az bizonyos, hogy az állami és a társadalmi életnek bizonyos megváltoztatása volt szükséges arra, hogy az újkor eszméi romboló hatás nélkül lépjenek uralomra. Ennek a változásnak az államok jogi életére és a társadalom erkölceire kellett első sorban vonatkozni.

Dante mind a kettőre nézve kijelöli a változásnak útját és módozatait.

De monarchia című műve, a jogtudomány classikus munkája. Semmi sem emlékeztet a középkor jogtudományára; a szellemóriás lángesze e téren is új elveket állít föl.

Az egyéni öntudatos élet védelmezője, az egyéni szabadság, az értelmi élet apostola, a városok, testületek és egyesek szabadságát védelmezi első sorban. De szeme előtt mégis az egységes Olaszország lebeg; a jogi élet tökéletesedése érdekében elmulaszthatatlanul szükségesnek találja, az egységnek összekötő kapcsa gyanánt a római császárnak hegemoniáját, illetőleg valóságos uralmát a városok és a fejedelmek fölött. *)

Az okosság és a hazaszeretet egyformán dictálják az

*) Petrarca is írt ilyen tárgyú munkát: *De officio et virtutibus imperatorum*.

állami jogéletnek e változását. Csak ez esetben következik be a változás, melyről az újkor hőse, Dante, meg volt győződve; megrázkódtatás nélkül megy át a középkor állami élete az újkor állami életébe.

Az meg egész természetes, hogy a hazáját rajongóan szerető Dante, lelkének mélyéből örül azon, ha a politikai és az egyházi hatalom súlypontja Itáliára, illetőleg Rómára esik.

A jogi szemponton kívül még fontosabb az erkölcsi tekintet.

Az újkornak jellemző vonása az egyéni érvényesülés jogosultsága. Ennek elismerése a társadalmi élet olyan átalakítását teszi szükségessé, melyben az erkölcsi élet tisztasága teljes integritásában uralkodó.

A társadalom erkölcsét a családból kapja. A családi élet erkölcsi tisztasága a társadalmi élet erkölcsi életének alapja is, mozgató vezetője is. A család erkölcsi életére kell tehát alapítani a társadalom erkölcsi életét.

A középkor nőcultusa alkalmas bevezetésül szolgált a társadalmi élet ilyen erkölcsi alapon történhető átalakításához. Eszményibb és szentebb alapon nem nyugodhatik a nőcultus, mint a minőn a középkor folyamán nyugodott. A nőnek tisztelete vallásos motívumokra támaszkodik; a keresztyén nő tiszteletének Mária tisztelete képezi alapját. A dalt zengő troubadurok, illetőleg a toscánai költők szűzi tisztaságba helyezik a nőt; testi szépségét összekötik lelki szépségével és magas piedestálon örökítik meg halhatatlan költeményeikben. A föld szennye nem érinti a tiszta szerelmet; a nőt eszményi szépségében éneklik meg; a bűnnek mérge, a vétkezésnek gondolata távol van a költőktől.

Ebben is Dante az első elseje; ilyen az ő szerelme Beatrice iránt. Ez a szerelem nemcsak költészetét lelkesíti, nemesítőleg táplálja, hatással van az az újkor társadalmi életére, családi jellegére is.

Illetőleg hatással kellett volna lenni mind a kettőre. Ez azonban inkább Dante lelkében élt, mint a köztudatban. Bár ezen a téren mégsem áll magányosan; ellenkezőleg korának szellemét, persze legmagasabb kifolyásaiban, tükrözteti vissza. Bartoli jellemzetes rövidséggel ad kifejezést ennek a viszonynak, mondván: hogy a «nuovo stile egy egész történelmi korszakot ölel föl»; (*Storia d. Let. Ital.* IV.) a mi az ő törté-

nelmi fölfogása szerint azt jelenti, hogy azon formálissá merült költészeti chablont, melylyel a sicolo provençal iskola a lovagi udvarház hölgyeit megénekelte, a középolaszországi, főleg toscanai városokban és mindenekfölött Florenzben, a XIII. század második felében föllépő lyrikusoknál, egy teljesen új eszmény váltotta föl és ez új eszmény: a nő, a maga legnemesebb, legmagasabb tulajdonságaiban, a középkori ember mystikus elméjével, lelki szemeivel tekintve. A «beatrice» . . . a Dante *Beatrice*jével azonos, Bartoli szerint «nem egyéb, mint egy benső, mély alanyiságnak objectivatioja» . . . Goethevel szólva: Das ewig weibliche, a női eszménynek legbensőbb lényege, ez eszményhez kötött ifjúkori álmoknak megérzékítése; vagy megfordítva: egy realis női lénynek s az ahhoz kötött érzelmeknek mintegy átszellemesítése és végelemzésben abstractiókká oszlása.*)

Az egyéni boldogság biztosan bekövetkezik, a család, a társadalom erkölcsi élete teljes tisztaságában tündöklök, ha a nőt, a családanyát, a társadalom fontos nőalakját azok az érények diszítik, melyeket Dante *Beatrice*jében magasztal.

A költészet és a művészet elhanyagolásán, kevésre becsülésén és megvetésén kívül még nagyobb baj, hogy Dante nőcultusa nem hódít tért eredeti tisztaságában.**)

Az én véleményem az, hogy ebből a nőcultusból fejlődhetett volna ki úgy az egyes embernek, mint egyes nemzetek boldogságának realis megteremtése, tekintettel az élet viszonyaira és körülményeire.

Az egyéni életnek, egyes nemzetek boldogságának realis megteremtése ismételve jelentkezik a középkor folyamán. A városok mozgalma, a testületek küzdelmei erre emlékeztetnek; a jogállam és a kulturállam eszméi ezt a törekvést fejezik ki. A jogtudomány művelői időszerűleg fölvetik a kérdést: mi teheti nagygyá és boldoggá a nemzetet, várost, polgárokat?

*) V. ö. dr. Láncey Gyula: *Történelmi kor- és jellemrajzok.* 136., 137. lap.

**) A középkor fölfogása és szelleme magyarázza meg ezt a jelenséget is, mely a házasság intézményeért, a népvándorlás idejében, nem tudott lelkesedni. Sok más tényező is közreműködött, de legjobban a középkor mozgalmas külső élete, mely az állandó családi tűzhely megalapításának épen nem kedvezett a hosszú évekig tartó, sőt folytonosnak mondható háboruszkodás idejében.

A jogtudomány az iskolából az életbe lép át; az élet követelményeire van tekintettel első sorban. A tudomány igazságai, jogelvek, jogtételek nem arra szorítkoznak, hogy a vitatkozásra nyújtsanak kizárólagosan anyagot, hanem arra, hogy mint az emberi tudás igazságai közreműködjenek az emberi boldogság megteremtésére.

Dantenak és az ő szellemében működő humanistáknak a megindított szellemi mozgalomban ez nyíltan bevallott célja. Ha támadják az ellentábort, a legtöbbször abból a motivumból indul ki a támadás, mivel keveslik az iskolás jogtudósok csekély tudományát, mely elvesz a folytonos vitatkozásban, szörszálhasogatásban. Az egyéni és a nemzeti öntudatos élet érvényesülése szempontjából azt óhajtják, hogy az egyetemek tudós tanárai, a tudományok művelői, nagyobb tudásra törekedjenek; az igaz tudomány érvényesülhessen az életnek céljaira, az élet követelményeinek igaz megismerésére és kielégítésére.

Az újkor szellemi életében ez egy kiválóan fontos vonás. A tudomány erejének, hatalmi jellegének elismerése ez, melylyel a tudomány számára meg akarják az újkori mozgalom bevezetői teremteni azt az álláspontot, melyben a tudomány igazságai szerves kapcsolatba jönnek a mindennapi élettel és nem maradnak korlátoltan azon határok közt, melyek közé a tudomány iskolás művelőinek félénkségéből, de sokszor tunyaságából is került és évszázadok óta állandóan van.

A politikai, a társadalmi élet átalakítására folyjon be a tudomány is; legyen az a vallással együtt mind a kettőnek középpontja.

A középkor folyamán azt tapasztaljuk, hogy a politikai, társadalmi és családi életnek egyedül a vallás teszi középpontját. Azon századok ezek, melyekben a theologia uralkodó az összes tudományok között, mint «regina scientiarum». A vallásnak és tudományának uralma az élet követelményeinek csekélyre becsülését eredményezi; a vallásos eszmék érvényesülnek, sokszor tisztán, de nem ritkán inkább csak a külsőségekben, a belső lelki élet megújhodása, megszentelése nélkül.

A vallásos eszméknek a külsőségekre vonatkozó uralma azután azt okozza, hogy az erkölcsi eszme háttérbe szorul, az erkölcsi érzék mindig jobban veszít eredeti jellegéből.

A valláson alapuló erkölestan sok tudós előtt elveszíti

tekintélyét. A jogtudomány művelői más erkölcostant akarnak teremteni és elnevezik azt politikai erkölcostannak.

Bologna nagy nevű jogtudósai közt is akad bizonyosan egynéhány, kik a jogtudomány művelésében erre az eredményre jutnak a XIV. és a XV. század folyamán. Az ő munkásságuk azonban, ebben az irányban, a kezdet kezdetének jellegét viseli.

A legnagyobb képviselője ennek az iránynak és tudományos törekvésnek a firenzei híres államférfiú, Macchiavelli Miklós. (1469 - 1527.)

A jogtudomány az ő munkásságában elhagyja az iskolák szűk teremt, kilép az életbe. De az életbe lép vele együtt az erkölcsi érzék hiányában szenvedő politikai erkölcostan is, melynek, erkölcsi szempontból tekintve, sem belső, sem külső tartalma nincs; de van egy vonása: a valláson alapuló erkölcostannak semmibe vétele. Elmondhatjuk, a felelősség teljes tudatában állíthatjuk: Macchiavelli politikai erkölcostanát az jellemzi, hogy teljesen hiányzik belőle az erkölcs.

Nagyeszű tudós könyveiben. Két munkájában két egymással homlokegyenest jellemző tant hirdet; a *Discorsi*-ban a szabadelvű, a *Principe*-ben pedig a zsarnoki politikát védelmezi, illetőleg magasztalja és fölállítja a politikai eszközök iránt életbe léptetendő közönbösség tanát.

Macaulay szerint a *Principe* egy nagyratörő férfiú történetét beszéli el, a *Discorsi* pedig egy nagyratörő nép történetét. Mind a kettő gondolkodóba ejtette az embereket; a *Principét* azonban megjelenése után a benne cynikusan jelentkező erkölcostelenség miatt elítélik; a *Discorsi* szelleme magával ragadja az embereket; a monarchia helyett a respublica felé fordulnak és komolyan gondolkoznak arról: jó volna a régi római respublicát, összes hivatalaival, tiszteivel és intézményeivel visszaállítani.

Az igaz, hogy a *Principe* erkölcostana kirivóbb, de a *Discorsi*-éval teljesen megegyező. Itt is az történik, a mi a valláson alapuló erkölcostannál: a külsőségek uralma háttérbe szorítja a belső élet követelményeit; a politikai erkölcostan erkölcostelensége romba dönti a jogtudomány népszerűségét.

Műveiből nem közölhetek szemelvényeket, csak egypár mondására szorítkozom; az is elég a Macchiavellismus szellemének megismertetésére.

A fejedelem, tanítja, alattvalóival szemben lehet kegyetlen, lehet rosszhiszemű is, sőt szőszegő; vallás, erény, csak annyiban jogosultak, a mennyiben kormányzati eszközök. Az a mód, mely szerint élünk -- mondja más helyen -- oly távol áll attól, mely szerint tényleg élnünk kellene, hogy -- a ki valónak és igazán létezőnek tekinti azt, a minek kétségtelenül valónak és létezőnek kellene lenni, de a legtöbbször sajnosan tapasztaljuk, hogy nem az, okvetlen örvénybe rohan.

Ime a jogtudomány alkalmazva a gyakorlati politikai életre; igazán realis fölfogás, melynek visszataszító ridegsége, erkölcsi cynismusa azonban oly nagy, hogy a mely perczben ez a politikai irány jut uralomra, az emberi társadalom egy perczig sem állhat fönn forradalmi dictatura, rémuralom nélkül.

Ez nagy árnyoldala e nagyeszű tudós művének. Minden másképen van, ha ez a nagy gondolkodó, ez az igazi jogtudós erkölcsi alapon áll munkáiban. Az a nagy szolgálat, melyet a politikának tett, értékében, súlyában, nemesítőleg és eredményesen hathatott volna korában; egyuttal tanulságos lelkesítő lett volna az a későbbi századokban.

Az bizonyos, hogy a gyakorlati politikai kérdések fejtegetésében tanulmányai mintaképei: a politikai psychológiának, az inductiv okoskodásának. Egyformán ismeri a népek és a fejedelmek észjárását, szenvedélyeit. Volt alkalma erre az ismeretre szert tenni, mert Macchiavelli köztársaság szolgálatában állott és fejedelmekkel alkudozott.

A gyakorlati politikai kérdések fejtegetésével Macchiavelli olyan szolgálatot tett a politikának, minőt Dante a költészetnek: népszerűsítette a politikát; az iskola köréből az életbe vitte a jogtudományt és megteremtette a jogtudománynak azt a stílusát, mely közelebb áll a közönséges nyelvhez.

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a legelsők közt foglalkozik realis politikával.

A jogtudósok irányával szakít. Nem az «a priori» okoskodás alapja az ő jogtudományának, mely a középkor jogászait, tudósait általában annyira jellemzi, hanem ellenkezőleg a tények tanulmányozásával és elemzésével helyettesíti az «a priori» okoskodást és a szövegek értelmezését.

Macchiavelli igazán a renaissance jogtudósa, mint philosophus pedig Bacon elődje. Az eszmék érdeklik, mint humanistát, a tények tanulmányozása, megfigyelés, inductiv okoskodás pedig jellemzik őt, mint philosophust. Egészen az újkor embere, minő Bacon is volt, műveltségénél, czéljánál és rendszerénél fogva. De vele is az történik, a mi az újítókkal, csekély kivétellel, történni szokott: nem épít, hanem rombol. A szabad vizsgálódás, a történelmi és kritikai szellem, az észlelésen, a megfigyelésen alapuló módszer megteremtia Macchiavelli-féle szégyenletes tant, mely így hangzik: a cél szentesíti az eszközt. És mi történik?

A galádság, erőszak, a XVI. század politikai bűnei és válságai a tudomány fönkelt tekintélyéből táplálkoznak; a társadalmi élet békéjét, nyugalomát, egyuttal erkölcsi tartalmát vallási viták zavarják meg, forgatják ki eredeti jellegéből.

Az élet küzdelmei megint a vallás tételeire támaszkodnak; a scholastikus tanárok küzdelembe bocsátkoznak, az egész vonalon, a renaissance embereivel.

Macchiavellivel és a jogászokkal szemben szerencsés nyerők a schola emberei. Merész tételeiket nemcsak ezek a tudós tanárok ítélik el, elítéli maga a nép is.

Ez az ítélet lesújtó volt a tudósra és a politikusra is Macchiavellinél. Ő maga tanította ugyanis azt, hogy a nép könnyen és ismételve tévedhet a vezéreszmékben, de egyes esetekre vonatkozó ügyekben nem téved soha.

A nép e tévedésével éltek vissza az újítók a XVI. században is, midőn a vallásos élet tételeiben, a hitelvekben, mint vezéreszmékben törekedtek változást eszközölni. Mert ez a küzdelem a vezéreszmék uralkodó erejéből táplálkozik; ennek köszöni nagymérvű terjedését, hódítását. De ezen kívül másnak is.

Az én meggyőződéseim szerint nincs század, mely a műveltség, a tudomány szempontjából olyan fontos volna, mint a XV. század; szellemi élete, szellemi életének egész jelleme messzire áll az előbbi századokétól.

Az előbbi századoknak egyik általános jellemvonása a tekintély elismerése és tisztelete. Az emberek általánosságban, így hát a tudósok is, nagy súlyt fektetnek a tekintélyre. Ez megváltozik a XV. század folyamán.

Kezdik kevésre becsülni, majd semmibe sem venni e tekintélyt; saját eszökkel ítélnék; az előbbi századokban igazságnak ismert tételekben kételkedni kezdenek, majd teljesen elvetik azt; sőt gőgjökben annyira mennek, hogy mind azt, a mit tanultak, volt az bár jó, vagy rossz, semmibe sem veszik, illetőleg teljesen megvetik; a mit eddig nagyra becsültek, azt főnhéjázó módon lábbal tapossák; a cél háttérbe szorul, az eszközök iránt közönbösek lesznek; a jognak nincs erkölcsi alapja, a cselekedetnek nincs jogi, annál kevésbbé erkölcsi indító oka.

A küzdelem legközvetlenebb eredménye az, hogy vallás- és erkölcstan hajótörötten uszkálnak a küzdelemben és jajveszélkedve hívják segítségül tudóst és hívőt.

A küzdelemben egy új férfiú jelen meg, ki a hajótörötten uszkáló keresztyén vallás- és erkölcstannak uralmát akarja visszaállítani családban, társadalomban egyaránt.

Nem Macchiavelli hívja ki a küzdőtérre, ő megelőzte azt; de a Macchiavelli-féle tan ellen harczol. VI. Sándor pápát e tan követéséért támadja oly kiméretlenül.

Savonarola Jeromos ez a férfiú, a tudós firenzei szerzetes. (1452—1498.)

Medici Lorenzo halálos ágyánál a vallás szolgája és a haza nemtője személyében jelen meg a fiatal szerzetes. A vallás vigasztaló kegyelmében akarja részesíteni a fejedelmet, a szabadság ajándékában Firenze népét.

Az egyszerű szerzetes Firenze szabadságának visszaállítását kérelmezi a haldokló fejedelemtől; de ez nem hallgatja meg kérését ebben a megható pillanatban sem.

Jeromos erre csüggedten, áldást nem is adva, távozik a haldokló fejedelem ágya mellől.

Ki tudná megmondani, mily gondolatok uralták a csalódott szerzetes lelkét ebben a pillanatban? Nem volt ideje arra, hogy tisztázza gondolatait; a nép kitörő lelkesedéssel vezérének ismeri el a szent Márk kolostor főnökét; Firenze fölött, Lorenzo halála után, Savonarola uralkodik.

Munkássága, közelebből vizsgálva azt, kettős irányú. Vallás-erkölcsi irányú az egyik, politikai, még pedig demokratikus a másik. Életének egész munkásságát, fényes tehetségeit, ragyogó ékesszólását arra fordítja, hogy a vallás-erkölcsi élet keresztyén tökéletességre emelkedjék mindenütt az egész vilá-

gon; a demokratikus politikai irány pedig győzelmet arasson egész Itáliában, első sorban Firenzében.

Neki nem kell jogállam, kulturállam sem, hanem vallás-erkölcsi alapon álló demokratikus állami szervezet, melynek egész külső és belső élete a vallás igazságaira támaszkodik.

Műveltsége humanistikus, de ő maga nem humanista. Mint politikusnak is a vallás ideálja és ebben különbözik Dantétól meg Macchiavellitől.

Dante, mint politikus, a monarchiáért, az egységes Olaszországért lelkesedik; a monarchia tekintélyét akarja emelni, hogy megváltoztassa a politikai és a társadalmi életet. Macchiavelli politikai hitvallása két ellentétes irányban csúcsosodik ki. Egyik művében a fejedelmi zsarnokságot, a másikon pedig a fölséges nép zsarnokságát ünnepli. Mind a kettőt eszköznek tekinti egy cél megvalósítására: a politikai és társadalmi élet helyes irányú kialakítására, az előbbi korok szellemi irányának megváltoztatására.

Savonarola is a népre támaszkodik; politikai iránya, végső elemzésében, demokratikus. De én úgy találom, hogy inkább érzelmei demokraták, nem nézetei, véleménye, tanai és elvei. A vallás kérdéseivel, igazságaival szemben háttérbe szorúl az egyén, kit a humanisták minden téren, a vallás terén is, függetleníteni akarnak, az egyéni meggyőződés szabadságát hangsúlyozván. Maga az állam is, bármilyen legyen az, Savonarola tanítása értelmében, alája van rendelve az egyháznak, melynek tekintélye adja meg az állami tekintély biztosságát, erősségét is.

Vallásos szív főjellemvonása; vallásossága mély és tiszta; Krisztus egyházának alázatos hívője, szigorú papja. Tudományában közelebb áll a scholastikusokhoz; ismeri szent Tamás philosophiáját, theológiáját, melyeknek tanítója volt.

A politikai és a társadalmi élet megjavítása az ő programja is. De nem jogot akar adni a népnek, melylyel anyagi életét, földi jólétét, boldogságát teremtsé az meg, hanem a valláson alapuló lelki békét, nyugalmat, egyuttal örök üdvösségének biztosítását.

Krisztus «corpus mysticum»-ja eszményképe, vele együtt a küzdő egyház győzelmének megalapítása. Annyiban közel áll a renaissance embereihez, hogy Savonarola is azt akarja,

hogy a keresztyén ember hite öntudatos megismerésen, a hit elveinek, az erkölcsstan tételeinek tökéletes ismeretén, az akaratnak a hitelvek szerint vezetett munkásságán alapuljon.

De másban nincs is közte és az újítók közt hasonlatosság. Nem rajong Firenzeért, mint a tudomány és művészet városáért; Lorenzo magnifico tudós környezetét, vele együtt az ókori classikus tudományt, Platóval, Aristotelessel, Socrattessel nem sokra becsüli. Firenzét többször némává, kihalttá teszi bűnbánati predicationival. Ez rajongó lelkét elbizakodásig emeli; bízni kezd a vallás győzelmében.

VI. Sándor, a macchiavellismusnak nem tanításában, hanem életében, tetteiben ősapja, nem méltó arra, hogy a keresztyénségnek feje, atyja legyen. Sándorral együtt Róma is elveszíti prestigeét; Villani álma nem a tudomány és művészet, hanem a vallás hatalmából fog bekövetkezni. Firenze lesz Itáliának Róma helyett fővárosa.

Nem a tudósok teszik azzá, hanem a népnek hite, a valásnak megszentelő hatalma. A vallás összekötő kapocs lesz a világon, Itália földjén is, hol a darabokra szakgatott ország a vallás erejével éri el egységét, ha visszatér az igaz keresztyénséghez, melyet VI. Sándorral szemben Savonarola és Firenze képvisel.

Ebben a törekvésében egy perczig sem gondol arra, hogy schismát vagy haeresist létesítsen, hogy Firenzét elszakítsa Rómától. A pápai szék méltóságáért küzd VI. Sándorral szemben.

Hiába való törekvés is Savonarolát Luther megelőzőjének tekinteni. Életében csak úgy nem hasonlít a wittenbergi egyetemi tanárhoz, mint tanaiban, elveiben. Predicationiban, többi irataiban, a kinyilatkoztatott igazságokat hévvel védelmezi, melyekből, mint az egyház tanításából, nem enged egy jottát sem.

Van mégis a kettő közt hasonlatosság. Ez a fegyverekre, a harcsmódorra vonatkozik. A legnagyobb tekintélyt, a római pápa tekintélyét kiméretlen módon támadja Savonarola is, bár a hasonlatosság mellett bizonyos különbséggel.

Savonarola támadásait a szent Márk templom szószékén mondja el. Szent helyen, szent beszédben támadja azt a pápát,

a kit egyházipolitikájáért, életének gonoszságaiért méltatlannak tartott a nagy méltóságra. De nem támadja a pápában Krisztus helytartóját, sőt leghevesebb beszédeiben is tisztelettel szól róla, mint a keresztyén világ szent atyjáról. Nem támadja az egyház hitelveit sem; sértetlenül hagyja erkölcstanát; szívósan védelmezi isteni jogon alapuló alkotmányát.

A szerep ugyan veszélyes volt egy fontos körülménynél fogva. Savonarola, mint mondtam, első sorban a népre támaszkodott, mikor a vallás uralmát, ha szabad így szólni, népszerűsítését elő akarja mozdítani. A kiméretlen modor, az éles fegyverek, nagy rombolásra voltak alkalmasok, mivel a nép szenvedélyét hozták mozgásba.

Még egy fontos körülményt kell megemlíteni. A XV. század folyamán Olaszországban több szabad gondolkozó arra törekszik, hogy teljesen tönkre tegyék a középkor vallásosságát, megsemmisítsék lovagi intézményét. Résztint támadják mindakettőt, résztint a gúny és kicsinylés hangján beszélnek azokról.

Meggyőződésök az, hogy a középkor a történelemé lesz, megszűnik az egészen, ha a vallás erejét meggyöngítik, a lovagság nimbusát elveszik. Ezeknek rombadőltségével következik be az újkor, melyben új eszmék, fölfogások és elvek uralkodnak az emberek lelkében.

Kétszázados küzdelem után nehezen születik meg ez az újkor. Az említett szabadgondolkozók sem tudják azt létrehozni; munkásságuk arra való, hogy szítsa a küzdelemnek tüzeit; föltámadjanak itt is, ott is a vallásnak és a lovagi intézménynek védelmezői.

Bojardó Mátyás (1434—1490) Ariosto Lajos (1474—1533) költők a lovagi intézményt dicsőítik a szabadgondolkodókkal szemben; a lovagkor erényeinek magasztalásában a középkor daliás időit akarják följújtani, midőn a harczi dicsőség, vitézség, katonai bátorság Európa lelkes keresztyén ifjainak fegyvert adtak kezébe, hogy megvalósítsák fegyvereik győzelmével a hívő lelkek reményét; diadalra vezessék a keresztes vitézeket; megsemmisítsék a terjedő hitetlenség hatalmi törekvéseit, és helyébe keleten és nyugaton uralkodóvá tegyék a keresztyéniséget.

Savonarola is ezekkel együtt működik. De mint érzel-

meire nézve democrata, nem törődik a lovagsággal, hanem kizárólagosan a vallásnak győzelmével.

A humanisták vallásellenes támadásait a vallás erényének a családban és a társadalomban uralomra jutásával, a vallás tudományának erejével akarja visszaverni: nemcsak élet venni, de teljesen megsemmisíteni.

Erre a célra nem kell neki a lovagság segítsége; nincs szüksége a tudományra, művészetre, a tudósok és iskolák pártfogására sem.

A népre támaszkodik; ennek vallási életét akarja erősíteni. A társadalom intelligens osztálya csak másod sorban jó előtte számításba; a fő a nép vallásosságának erősítése, melytől a középkor tiszteletreméltó hagyományának visszaállítást reméli.

A középkornak azt a fölfogását képviseli és védelmezi, melyben az embereknek minden törekvése az örök üdvösség elnyerésére vonatkozik; nem első sorban, mi a keresztyénségnek volt álláspontja mindig, hanem kizárólagosan.

A családi, társadalmi, politikai élet csak annyiban jó tekintetbe, a mennyiben kapcsolatos az örök üdvösséggel. Ennek a családi, társadalmi életnek a földi boldogság elérésének szempontjából elérhető megjavítására semmi gondot nem fordít, sőt azoknak megvetésére akarja rábírní követőit.

Ebben a küzdelmében esik el Savonarola, mert egyéni erejét túlbecsülte, ember létére isteni hatalmat követett magának. A cél szentsége nem mentette meg, mivel eszközei nem voltak a cél szentségének megfelelőek.★)

★) Savonarola jellemzésére érdekes *In te Domine speravi* zsolnárnak két magyarázata. Az első fogsága idejében, a másikat utolsó perceiben, mielőtt a Signoria-térre kivezették, készítette.

Közlök belőle egy pár gondolatot. «Infelix ego, omnium auxilio destitutus, qui cœlum, terramque offendo. Qui ibo, quo ne vertam»?

Ezután következik a «miserere» psalmusról írt elmélkedése; ennek végeztével így sóhajtózik: «suscipias me in sacrificium iustitiæ, in oblationem sanctimonix, in holocaustum religiosæ vitæ et in vitulum crucis tuæ, per quam transire merear ab hac valle miseriæ ad gloriam illam, quam præparasti diligentibus Te. Amen.»

A második: Tristitia obsedit me, magno et forti exercitu lavavit me . . . Befejező szavai: Quoniam fortitudo mea et refugium meum es tu, et propter nomen tuum deduces me et erutries me . . . *Verona Bibliotheca Capitularis.*

A firenzei máglyán kialvó élet azonban nem az újkor bekövetkezését jelzi, hanem a középkor kimulását, melyért a tudós firenzei szerzetes annyira rajongott.*)

ACSAY ANTAL.

*) Savonarolával szemben VI. Sándort tisztázni iparkodott az újabb időben egy tudós római piarista, A. Leonetti: *Papa Alessandro VI.* I—III. Bologna, 1880. ezimű művében. A nehézségekkel nem tudott megküzdeni; hálátlan témájának kifejtése nem sikerült. A történelmi adatokat a lélektani szempontok mellőzésével alkalmazta; szerintem ez a legnagyobb hátránya nagy szorgalommal megírt munkájának.

A KÍVÁNSÁG.

Beszély.

Második közlemény.*)

VI.

Bocsáss meg, testvérem, ha dicsőült árnyadat földézem a sírból. Törd el, ha arra emlékezve, hogy mennyire szerettél engem, s hogy az én szívem is mint dobogott érted, igyekszem kiengesztelni a bűnt, mely reám nehezedik, s melynek jármát tovább kell viselnem, életem végeig. Hadd éljem át még egyszer, a mi szeretetben és jóságban részeltettél, s ez emlékezés közben hadd feledjem a magány iszonyát, mely a te sírod lehelleteként borzongatja csontjaimat.

Mily ostoba, mily örült voltam, hogy magányosnak éreztem magam, míg te a világon voltál! Hiszen a te szereteted volt a levegő, melyet beszívtam. A te szerető szemed volt a napfény, a mely éltetett, a te vigasztaló, intő szavad volt az égi hang, a melyre ihletten hallgatunk, a nélkül, hogy értenők.

S hogy köszöntem meg én mindezt neked? — Idegen lettem hozzád, — a bajban és szenvedésben gondolkodok reád és büntudattól sápadok el, ha a szél zúgása a te nevedet súgja fülembé. Kettőnk között egy vad, tűzszemű szörnyeteg áll, torz és iszonyú, haja kigyókkal van befonva, s karmait felém nyújtja, hogy örökre elszakítson tőled.

Ha nem árny volna, hanem hús és vér, s a mit elkövet-

*) Lásd az előbbeni közleményt a *Budapesti Szemle* 286. számában.

tem, bűn, véték volna: küzködném vele s legyőzném a kialvó akarat végső erejével, vagy megfojgattam magamat véres öklével. De az megfoghatatlan, szétfolyik az üres levegőbe: rém, a mely csúfot űz velem, köd, mely elborít s a melynek mérge lassan tönkre tesz.

Egy kívánság!

Egy kívánság, semmi több!

Vajon te fölismerted-e? Vajon nem tükröződött-e megtörő szemeidben? Nem láttad-e ágyadnál állva ezt a kísértetet, a mikor te szent, te jóság, a ki csupa szeretet voltál, utolsót leheltél; ezt a kísértetet, az irigység és hálátlanság szülöttét, a melyet én szerencsétlen czípeltem a te tiszta házádba?

Ha még megvolna bennem a tiszta, gyermeki hit, a nagy, a jóságos Istenre bízám lelkem nyomorát, de senkim sincs, sem égen, sem földön, a ki irgalommal volna hozzám, senki, csak a te megdicsőült képed.

Jaj nekem, az is elfordul tőlem. Sirva rejtőzik el előlem, ha az a dæmon lelkem elébe lép.

És mégis nem volt-e emberi, a mit éreztem? Miért nem vagyunk mind fényalakok, kívánságoktól mentek és tiszták, mint az æther? Miért vagyunk a por szülöttei, kik a porban mászunk, port eszünk és porrá omlunk, ha az élet nagy csalását eldobjuk magunktól? Az én életem nagy csalását, azt akarom itt leírni, az önmagam csalását, a tiédet s még egy harmadikét a ki jó és tiszta, és a ki mégis mindennek oka.

* * *

Csöndes, magányos gyermek voltam.

A kit mindig szeretet övez és soha sem ismert mást, mint szeretetet, legtöbbször nagyon könnyen megtanulja, hogy csak magával foglalkozzék. S az én szivemben mégis kiapadhatatlan volt a szeretet. Az állatokra is pazaroltam, a kutyákat simogattam, a macskákat csókolgattam, a ludakat etetgettem. Egyik szenvedélyem volt az istállóban játszás. Ott hemperegtem a finom, puha almon, kedvenceim első lábainál és sohasem ért semmi baj; vagy fölmásztam a jászolba, a hol órák hosszát elülhettem, szeretettel nézve az én jó barátaim barna, nagy szemeibe.

De legjobban szerettem mégis a kutyaólbán. Sokszor ott találtak ebéd-idején, s nem volt könnyű dolog onnan előhozni, mert Nero, a különben oly jó és derék kutya, mindenkire rávicsorította a fogát, a ki ilyenkor láncza kerületébe lépett, még a gazdájára is.

A növényekre is kiterjedt gyöngédségem. A rózsafákban fogoly hercegnőket láttam, kiknek sorsán keservesen siránkoztam, a napraforgók katolikus papok voltak díszruhában, a georginák piros fejkendős lengyel cselédleányok. Az emberiség egész világát magam köré tudtam így gyűjteni a kertben, s szebbnek találtam a képmást az eredetinel; mert csöndes volt, ha mint a végzet játszottam velök.

* * *

A birtok, melyet atyám bérelt, egy lengyel főúr ősi udvarháza volt s egészen a porosz határnál feküdt egy hegyen, melynek egyik oldala lassan ereszkedett le az elvadult parkon át kopár mezők felé, a másik meredeken szakadt le a kis folyóhoz, melynek innenső oldalán egy piszkos lengyel határőrház állott.

Ha az ember a szakadék szélén állt, omlatag zsindeletetőkre látott, melyek hasadécai közt előgomolygott a füst; belelátott a sáros utcza nyomorúlt életébe, a hol félmeztelen gyerekek lubiczoltak a pocsolyában, az asszonyok tunyán kuporogtak a küszöbön, a férfiak pedig vállukon kapával mendegéltek a korcsma felé.

Valóban, kevés kellemes is volt ezen a városon, s a határőr kozákok, kik kis macska gebéiken álmosan ügettek ide-oda, nem igen emelték báját. De az én gyermekszememben mégis kimondhatatlan varázs vette körül, a melyet ma is újra érzek, ha kifestem magamnak, hogy e csodálatos alakoktól elvarázsolva, órák hosszat mozdulatlanul ültem a fűben s bámultam le a sokaságra, melynek alakjai nem voltak nagyobbak az én játékos skatulyám fabábjainál.

Lemenni nem volt szabad és én nem is kíváncsoztam, mióta egy heti vásárkor, melyre apám magával vitt, két kerék majd hogy összemorzsolt.

De szép volt, ha a szennyen és lármán túlemelkedve, nézhettem alá a hangyavilágra, mely oly parányinak látszott,

hogy az ember azt hitte volna, egy tekintetével kormányozhatja, mint az Úristen, a mely azonban mind nagyobb lett, s szörnyű óriásivá dagadt, minél többször kísérllette meg az ember, hogy beléhatoljon.

* * *

Csodálatos módon épen azokról az alakokról, a kik hozzám egész életemen át a legközelebb állottak, ez időből csak homályos emlékeim maradtak. Bizonyára azért, mert a későbbi benyomások elmosták a régebbieket.

Atyám alacsony, erős ember volt, zömök termetű, rövidre nyírott, fekete szakált és haját viselt, hosszú, fényesre kefélt csizmát és szürkés-zöld gypju kabátot, mindig mosolygott, ha látott, kedélyesen tarkón ütött, vagy karjaiba kapott és aztán eltűnt. Szegény papa, neki mindig dolga volt; egész életében sohasem láttam egy pillanatig pihenni.

Anyám már akkor nagyon testes volt, minduntalan édeséget evett s szerette a délutáni álmot; de azért ő is szorgoskodott reggeltől estig, ha kénytelen-kelletlen vánszorgott is egyik helyről a másikra, s nem szerette, ha a sarkában voltak és kérdésekkel ostromolták.

Akkor a családhoz tartozott Róbert bátyám is, a kit porosz rokonaink küldtek oda, hogy apa mellett a gazdálkodást tanulja; nagy fiú volt, széles vállú és vastag nyakú, kócosz szőke szakállal, a melyet én meg-megrángattam, ha az ölébe vett, hogy görbe édesgyökérdarabok segítségével az *abc*-ét belémtölcsérezze. Azt hiszem, mindig jó barátságban voltam vele, ha nem állt is hozzám közelebb, mint a többi gyakornok, mert az ő akkori alakja is épen úgy ködbe oszlott, mint a többiek.

Csak egy jelenetre emlékszem világosan, arra, hogy egy nyári este Mártát szőke hajánál megfogta s nevetve és kiabálva rohantak a házon és udvaron és kerten át.

— Mit csinálsz Mártával; te kamasz? — kiáltott rá apa.

— Megboszantott, — felelt, a nélkül, hogy eleresztette volna, míg Márta szüntelen kiáltott.

— Mikor olyan idős voltam, jobban tudtam, hogy álljon boszút az ember egy leányon, — mondta nevetve apa, a ki szeretett tréfálni.

— Nos, hogy? — kérdezte Róbert.

Hja, ha magadtól nem tudod! — válaszolt apa.

— Hát megcsókolja az ember, Róbert úrfi, — szólt az öreg kertész, a ki az öntöző kannával épen arra ment.

Még most is magam előtt látom, mint állott ott, elöntötte a vér, a hajfonat kicsúszott kezéből, s azt sem tudta, hova nézzen. Apa csak úgy rengett a nevetéstől s Márta sietve elfutott. Mikor ajtaján zörgettem, bezárkózott. Csak vacsoránál láttuk újra. Haja kuszáltan lógott homlokára, s álmodozva és bátortalanul nézett szét alóla.

Ha ma összehasonlítom azt a sápadt, vékony, szenvedő arcot, a mely lelkemet egészen betölti, azzal a piros, gömbölyű, pajzán arczczal, mely régi gyermekkoromból néha felém ragyog, alig bírom elhinni, hogy a kettő egy és ugyanazon személyé volt.

És hogy röpködtek hosszú, szőke hajfonatai. Hogy siklottak el szemei koránérett háziasszonyi gonddal az asztal fölött, a melynél az ispánnal és gyakornokkal együtt — egész galeria éhes szájából — a jóllakásra vártunk. S mily vidáman nyult mindenki a tálhoz, mikor dévaj mosolylyal odatartotta.

Csak most értem, mily kálváriát kellett végig járnia, most, mikor magam is készülök e hosszú, vigasztalan útra, melynek végén egy magányos sír vár reám, még szomorúbb, mint az övé.

Akkor gyermek voltam, s balsejtelem nélkül néztem föl reá, a ki tanítónőm lett, mikor még maga is alig nőtte ki gyermek-czipőit.

Ez volt az az idő, melyben gazdaságunk lejtőre jutott. Apának adósságokkal kellett küzdeni, rossz termés és árvíz — három évben egymás után — megsemmisítették a javulásnak reményét is, s mind magasabbra és magasabbra tornyosultak a gondok a ház fölött.

A háztartásban megtakarítottak, a mit csak nélkülözni lehetett, a szomszéd birtokosokkal való érintkezést korlátoztuk, a cselédséget csökkentettük, el kellett hagyni a házat magának az öreg nevelőnőnek is, a ki Mártát nevelte volt, s a kinek most én rajtam kellett volna bevégeznie munkáját.

Helyébe Márta lépett, a ki hét évvel volt idősebb nálam s épen első hosszú ruhájába készült belenőni.

Ily módon nem fejlődhetett köztünk tisztán testvéri

viszony, ő védőm volt és én védencze, míg később szerepet cseréltünk.

Tizenegy éves lehettem, mikor először tűnt föl nekem, hogy Márta kinézésében és egész lényében nagyon megváltozott. Bizonyára már előbb meg kellett volna látnom, mert nyílt szemekkel szoktam magam körül tekinteni, de a haladó napok egyhangúságában könnyen elnézni, a mit gond és idő rombol az emberen.

De most figyelmes lettem s láttam, hogy arca mind keskenyebb és keskenyebb, láttam, hogy a szín egyre fogy arczáról, s szemei mindinkább beesnek sötét üregeikbe. Nem énekelt többet, s nevetésének különös, tompa, rekedt csengése volt, a mi bántotta fületem, néha szinte közel voltam hozzá, hogy rá kiáltsak: «Ne ne vess!»

Ez időtájt betegeskedni is kezdett, fejfájásról és gyomorgörcsről panaszkodott, s csak nehezen vánszorgott ide-oda a házban. Így aztán mama és papa is figyelmes lett állapotára s minden vonakodása ellenére bepakolták meleg kendőkbe s egy orvoshoz vitték. Az vállat vont, vaslabdacsokat rendelt és levegőváltoztatást ajánlott.

Bizonyosan valami mást is javasolt, a mi az öregeket nyugtalanította, legalább apát, mert mamát már jó ideje semmi sem hozhatta ki sodrából. Ha Márta álmatagon bámult a távolba, apa sokszor ránézett oldalvást, megcsóválta a fejét, felsohajtott és becsapta maga után az ajtót.

De akármennyit szenvedett is, a maga dolgát elvégezte. A mennyire visszaemlékezem, soha egy pillanatig sem láttam tétlenül. Már gyermekkorában a tűzhelynél állt *abc*-és könyvével, vagy a mosókonyhán ügyelt, míg német föladatát írta. Mióta fölnőtt, nevelésem körüli föladatát egyesítette azokkal a gondokkal, melyeket egy nagy ház vezetése a gazdasszonyra ró. Mama egészen visszavonúlt mindentől s hagyta Mártát intézkedni és rendelkezni, ha csak a befőzöttek és egyéb nyálánságok kiérdemelték megelégedését.

En, kit az egész ház mértéktelenül elkényeztetett, szégyeltem magam tétlenségemért, s megkísértem, hogy a gondok egy részét Márta válláról levegyem, de ő szeliden visszautasított.

— Hagyd csak, gyermek — szólt arczomat megsímogatva, — te vagy a herczegkisasszony a házban, maradj is

annak. — Ez bántott. Mindent el tudtam tűrni, csak az elutasítást nem, midőn tele szívvel adni jöttem.

Egy este sírni láttam. Kisurrantam a kertbe és kemény küzdelmet vívtam. Fojtogatott a vágy, hogy segítsek rajta, de nem bírtam rászánni magam, hogy hozzája lépjek s karomat vigasztalón nyaka köré fonjam. Mikor ágyamban feküdtem, megint rám jött új erővel a vigasztalás vágya. Fölkeltem, s ingben, a hogy voltam, kisuhantam a sötét folyosóra.

Sokáig álltam ajtaja előtt, a hidegtől és elfogultságtól reszketve, kezem a kilincsen. Végre megembereltem magam és halkan beléptem.

Márta az ágy előtt térdelt, fejét a vánkosra nyomva. Úgy látszott, imádkozik.

Megálltam az ajtónál, mert nem mertem zavarni. Végre megfordult és láttomra összerezzenve fölugrott.

— Mit akarsz? — dadogta.

Hozzája tapadtam, zokogtam, hogy a kő is megindult volna.

— Gyermek — az Isten szerelméért — mi bajod van? — kiáltá.

Nem voltam képes egy szót sem kinyögni. Ő az ő anyáskodó modorában elővett egy nagy gyapot kendőt, belepólyált s az ölébe vett, ámbár akkor én már nagyobb voltam nála.

— Most gyónj meg, szívem, — mi a bajod? — kérdezte, arczomat simogatva.

Minden örömet összeszedtem s arczomat nyakára rejtve zokogtam:

— Márta — én — segíteni akarok — rajtad.

Hosszú hallgatás következett, — s mikor arczomat föl-emeltem, kimondhatatlanul keserű, fájdalmas mosolyt láttam szája szélén. Aztán kezei közé vette fejemet, homlokon csókolt és így szólt:

— Jöjj, az ágyadhoz viszlek, gyermekem. Nekem nincs semmi bajom, de neked, úgy látszik, lázad van.

Fölugrottam.

-- Pfüj, — kiálték, — ez csúf tőled, Márta, nem hagyom, hogy így lerázz magadról. Nem vagyok beteg, s oly ostoba sem, hogy ne látnám, mint gyötröd magad s mint nyelsz naponként új bánatot. Ha nincs bizalmad hozzám, úgy veszem, hogy nem akarsz rólam tudni, s vége köztünk mindennek.

Csodálkozva tette össze kezeit s rám nézett.

— Mi történt veled, gyermek — szólt — nem ismerlek rád.

Elfordultam és daczosan lebiggyesztettem ajkamat.

— Gyere, gyere, majd az ágyadba viszlek, — intett újra.

— Nem szükség, magam is elmehetek — szóltam.

Ekkor bizonyára belátta, hogy egy fölvilágosító szóval adósa a gyermeknek.

— Lásd, Olga — szólt magához vonva --- igazad van, valami bajom van, s ha öregebb volnál és megérthetnéd, biztosan te volnál az első, a kinek elmondom. De előbb neked is meg kell ismerned az életet.

— Mivel tudsz te többet az életről, mint én? — kiálték még mindig daczosan.

Mosolygott. Ez a fájdalmas mosoly átszúrta a szívemet. Tompa, homályos sejtés támadt bennem, a melyet bezárt templomajtók vagy távol pálmás szigetek láttára érezhetni. Márta folytatta:

— De addig — s az még soká lesz — magamban kell hordanom, a mi bánt. Köszönöm a jóakarodat, — még egyszer úgy szeretnélek érte, ha lehetséges volna, — és most menj, aludd ki magad, holnap nehéz leczkét kell tanulnunk.

Ezzel kituszkolt.

Mint egy eltaszított álltam ott a folyosón s az ajtóra meredtem, mely oly keményen csukódott be mögöttem. Aztán a falhoz támasztottam fejemet s halkán és keservesen sírtam.

Márta ettől fogva kétszeresen jó és gyöngéd volt irántam, de én nem akartam azt meglátni. Elzárkóztam előle, mint ő én előlem, s mind mélyebbre és mélyebbre ásta magát lelkemben a keserű érzés, hogy a világnak nincs szüksége az én szeretetemre.

Magától értetődik, hogy nem ez volt az egyetlen eset, mely elhatározón folyt be kedélyemre. Egy oly fiatal teremtséssel sokkal könnyebben el hagyja magát ragadtatni a benyomásoktól, hogy sem egy pár ily pillanat állandón hatna rá, s valóban nem sok idő telt el s én elfeledtem azt az estét. De a mit nem feledtem el, az a gondolat volt, hogy senki sincs a világon, a ki bánatát meg akarná velem osztani, s hogy magamra és könyveimre vagyok utalva, míg egyszer elég érettnek nyilvánítanak arra, hogy az élők életében részt vegyek.

Mind mélyebbre és mélyebbre ástam magam a költők kincseiben, a kik közül egy sem utasított vissza a szentek-szentéből.

Megtanultam Tassóval nyomorultan és magasztosan érezni; tudtam, mit keresett Manfréd az Alpok jeges ormain; Theklával keseregtem a földi boldogság miatt, a melyet élveztem, s az élet és szerelem miatt, melyet átéltem és szerettem. Mégis mindenek fölött Iphigenia volt hősnőm és ideálom.

Vele vettem föl fiatal, magányos lelkembe a meg nem értetés egész költészetét; életem kijelölt hivatásának azt láttam, hogy mint ő, áldásthozó papnőként fönséges lemondással vándoroljak a földön, s ha mindennek teljesedéséhez azt a fehér görög ruhát viselhetem, melynek nemes hullámai korán kifejllett alakomhoz oly jól illettek volna, boldogságom teljes leendett.

Kifelé ez években nyakas, daczos teremtés voltam, a ki neveletlen feleletekkel dobálózik, s a ki ebéd közben föláll az asztaltól, ha valami nincs kedvére.

Mindezek ellenére, — vagy talán épen ezért — mindenki kényeztetett, s akaratomat, a mennyiben egy gyermek akarata érvényesülhet, tisztelte az egész ház.

Tizenöt éves koromban oly nagy és oly erős voltam, mint ma, s hébe-hóba már akadt egy-egy gavallér fiatal gazdálkodó, a ki kijelentette, hogy sokkal, nagyon sokkal szebb vagyok a többieknel, s különösen Mártánál.

Ez föllázított, mert hiúságom még nem ért meg. Ez időtájt egy éjszaka azt álmodtam, hogy Márta meghalt. Mikor fölébredtem, párnám a könnytől nedves volt. Mint valami gonosztevő, úgy bujkáltam eznapi néném körül. Úgy tetszett, mintha irányában valami nehéz bűn nyomná a lelkemet.

Ebéd után egy kissé lefeküdt a pamlagra, mert megint fejfájása volt; mikor a szobába léptem s viaszfehér arcát behúnyt szemekkel a pamlag karján láttam, összerázkódtam, mintha villám sujtott volna.

Úgy rémlett, mintha már csakugyan halva látnám magam előtt.

A pamlag elé borultam s csókokkal borítottam ajkait és homlokát. Egész átszellemülten tekintett föl, s úgy nézett rám, mintha jelenést látna; csak a mint öntudata visszatért, lett arca újra komoly és szomorú, mint előbb.

— Na, na, mi ez? — mondá — hiszen nem szokásod az ilyesmi! — S szeliden eltolt, s én tele szívemmel újra elhagyottan álltam ott; de mikor kimentem, utánam jött és fülembe súgta: Nagyon szeretlek, szivecském!

Eznap este megfigyeltem, hogy mindig mosolyog magában. Apának is föltűnt ez, mert máskor nem volt rá eset. Kezei közé vette a Márta fejét s így szólt: «Mi lelt, Márta?» Ma úgy virítasz, mint egy virágszál!» Erre Márta elpirult, de én az asztal alatt titkon megszorítottam a kezét, s azt gondoltam magamban: «Mi már tudjuk, mi tesz ily boldoggá».

Másnap reggel apa egy nyitott levéllel a kezében lépett a reggeliző-asztalhoz.

— Egy idegen madár repül a fészkünkbe — szólt nevetve — találjátok ki, hogy hívják. — S oldalvást igen különösen nézett Mártára. Ez egy árnyalattal még halaványabb lett, s a kávé csésze, melyet kezében tartott, hallhatóan remegett.

— Volt már az a madár fészkünkben? — kérdezte csöndesen és halkan, s szemeit nem vetette föl.

— Hogyne lett volna — nevetett apa.

— Akkor — Hellinger Róbert — szólt Márta s mélyen fölsohajtott, mint a ki valami nehéz munkát végzett.

— A mennyköbe, leány, hogy eltaláltad! — szólt apa s megfenyegette az újjával.

Márta hallgatott s lassú vontatott léptekkel kiment, egész délelőtt nem is láttuk többet.

Engem a rokoni látogatás elég hidegen hagyott. Képe a régi időkből, a mint homályosan előttem lebegett, nem olyan volt, hogy egy tizenöt éves romantikus főnek kedve lett volna miatta epekedő álmokkal megtelni.

De Márta viselkedése föltűnt nekem.

Másnap hajnalban hallottam, a mint fönt a vendégszobában föl s alá jár.

Utána mentem, mert kíváncsi voltam megtudni, mit csinál ezekben a máskor mindig elzárt szobákban.

Kitárt minden ablakot, levette az ágyhúzatokat, szétterítette a függönyöket, s faczipőiben e zűrzavar közepett egyik szobából a másikba rohant. Kezeit arcához szorította, s nevetett magában oly nevetéssel, mely sírásnak hangzott.

Mikor megkérdeztem: Márta, mit csinálsz? — összerázkódott, zavartan nézett rám, s úgy látszott, utána kell gondolnia, hogy hol van.

— Hiszen látod, — új húzatokat húzok az ágyra — hebegte egy kis idő multán.

— Kinek? — kérdeztem.

— Nem tudod, hogy vendég jön? — szólt válaszul.

— Bizonyosan nagyon öröndesz rajta, — szóltam vállatvonva.

— Miért ne örüljek — szólt, — hiszen rokonunk.

— S más semmi? — mondtam ujjammal fenyegetve, mint előtte való nap atyámtól láttam.

Egyszerre elkomolyodott s nagy, komoly szemeivel oly idegenül és szemrehányón nézett rám, hogy éreztem, a mint a vér arczomba szökik. Elfordultam, s hogy a nagylelkűt nem játszhattam tovább, elosontam.

E percztől fogva sokat gondolkoztam Róbertről. Világosnak látszott előttem, hogy ezek ketten szeretik egymást, s megragadva a titokteljes borzalomtól, a mivel e nagy ismeretlen gondolata az én korombeli félgyermekeket el szokta töltetni, kezdtem kiszínezni magam előtt, hogyan keletkezhetett ez a szerelem. Futkostam a kert elvadult cserjéi közt s azt mondtam magamban: «Itt sétáltak együtt titokban», belopóztam a homályos lugasokba s elgondoltam: «Itt adtak egymásnak találgát a holdfényen», ledőltem a nedves gyp-padra, s azt mondtam magamban: «Itt szeretkeztek együtt».

Az egész ház, kert, udvar, minden, a mit születésemtől kezdve ismertem, egyszerre új világításban ragyogott előttem. Mintha valami biborfény terülne el mindenben. Mintha valami csodálatos élet ébredt volna föl itt.

Úgy elmerültem e képzelődésekben, hogy végül szinte azt hittem, én magam éltem át ezt a szerelmet. Mikor újra láttam Mártát, nem mertem rá emelni tekintetemet, mintha e titkot kebleembe akarnám rejteni, s ő volna az, a kinek nem szabad rájönnie.

De mikor másnap reggel komolyan meggondoltam, hogy Márta mindezt csakugyan átélte, a mit én csak álmodtam, akkor aggódni kezdtem érte, s egy sötét szögletből oly idegenül néztem rá, bátortalan, vizsga tekintettel, mint valami idegen világból való lényre.

Jól láttam, mint keresett magának dolgot minden öt perczben a verandán, honnan a kapuig lehetett látni, de a könnyeles kérdésektől óvakodtam. Mintegy meghittjének, büntársának éreztem magamat.

Gyönyörű, tiszta szeptemberi nap volt. A mező és erdő fölött rózsaszín fátyol függött, ezüst szálak lebegtek a csöndes levegőben, a folyamon páratakaró feküdt, s köröskörül csöndesség volt, mint a templomban. Kimentem az erdőbe, mert nem birtam betelni a magánnyal, melyben álmodozhattam. A nyírfák közt már sápadt levelek suhogtak, s a haraszt lankadtan eresztette le karjait, mint egy sebesült, a ki csak nehezen tartja fönn magát.

Nagyon elszomorodtam. «Most itt egy nagy halál lesz, — szóltam; — mily boldogság lenne most meghalni!»

S eszembe jutott, a mi gúnyt a sentimentalis őszi érzésekre hallottam és olvastam. — Pfúj, csúfság, — gondoltam. Engem ne gúnyoljanak, én elrejtőzöm azzal, a mit érzek. Senkire sem tartozik, mit érzek én. S felőlem tarthatnak hidegnek és szívtelennek, ha én tudom, hogy ez a szív forró s szeretetkérőn dobog az emberiségért.

Oly szép, oly balga nap volt, — szívesen föláldoznám, a mi életemből még hátra van, ha még egy olyat érnék.

És este — úgy látom, mintha most volna — nyitva voltak az ablakok, a vadszőlő ágai inogtak a szélben, s a távolból lódobogás, lándzsa- és kardcsörgés hallatszott. Látni nem láthattam semmit, de tudtam, hogy egy kozákcsoapat volt, mely a határon átlovagolt.

És behúnytam szemeimet és azt álmodtam, hogy ott egy lovagcsoapat jön, elől egy szőke, szép királyfi, hófehér lovon. Én pedig a vár kisasszonya vagyok, s a vén kastély tornyában ülök, s szépségem híre messze földre terjedt, úgy hogy a királyfi eljött, választott hősök csapatával, fölkeresni engemet, s megkérni kezemet atyámtól, a vén lovagtól.

S itt eszembe jutott Márta: nincsen-e neki, az idősebbnek, elsőbbsége fölöttem. De megvigasztalódtam, hogy ő Róbertet szereti, s neki nem kell királyfi.

S aztán kifestettem, hogy mit ajándékoznék enyéimnek, ha trónra lépek; Mártának valami csodaszép ékszert, apának egy vasszekrényt, aranynyal tele, s anyámnak egy szelenczével czukros ananászt.

A lándzsa-csörgés elhalt a távolban és az álomnak vége volt.

* * *

Másnap megjött Róbert.

Mikor a kocsi, mely hozta, begördült a kapun, Márta épen a tűzhelynél állott. Hozzá futottam s örömsugározva súgtam a fülébe: «Márta, azt hiszem, itt van». De ő mindjárt észretéritett, hogy nem voltam meghittje. Rám meredt, aztán mintegy öntudatlanul kérdezte: Kit értesz?

Kit mást, mint Róbertet?

— Miért mondd ezt ily halkán? — kérde. S midőn erre vállat vontam, vette a habmerő kanalat, melyet letett volt, s tovább szorgoskodott.

— Hát csak ennyire örülsz, Márta? — kérdeztem én is, miközben megvetőn fodroztam ajkamat.

Baljával félretaszított, s hevesebben, mint szokása volt, azt mondta: Gyermekek, kérlek, menj.

Így történt, hogy Róbertet, Márta helyett én fogadtam.

Épen akkor szállt ki a kocsiból, mikor én a verandára léptem.

Nem sokkal szebb, mint apa; — ez volt az első gondolatom. Magas, óriás erejű ember, széles mellű és széles vállú, arcza lesülve, benne kis fekete szemek, körulte bozontos szőke szakál, olyan, a minőt régen a katonák viseltek.

Csak az állszorítója hiányzik, — gondoltam.

Fölszökött a lépcsőkön s rám nevetett.

— Jó reggelt, Márta! — kiáltá.

Hirtelen visszahökkent, tetőtől talpig végig mért s megkövülten állott meg a lépcsőn.

— Nem Márta vagyok, hanem Olga — szóltam kissé halkán.

— Jó reggelt neked is — szólt megrázkódva, s egy vörös, dolgos kezét nyújtott felém, mely egészen föl volt törve s összeropedezve.

Mily bárdolatlan ember — gondoltam. Mikor a szobába mentünk, újra megnézett s azt mondta: — Te még egész kis gyermek voltál, Olga, mikor én innen elmentem; most egész csodának tetszik, hogy így hasonlitasz Mártához.

Én. Mártához? — gondoltam. — Hogy hasonlítanék Mártához?

Ej no, — beszélt tovább — ilyen magas nem volt, sem a haja ilyen sötét, nem is állt meg ilyen büszkén és — és a szemei sem voltak ilyen komolyak.

Ah, Istenem, — gondoltam, — nézz csak egyszer a Márta szemeibe.

Ebben a pillanatban kinyílt a konyhaajtó s a tenyérvnyi nyíláson egész csöndesen bejött Márta. Le sem tette fehér kötényét. Arcza épen oly fehér volt, mint köténye, s ajkai reszkettek.

Isten hozott, Róbert — szólt halkán a Róbert háta mögött, mert az felém volt fordulva.

Róbert az első hangra villámgyorsan megfordult, s vagy egy perczig szemben álltak, a nélkül, hogy moczcztanak s egy hangot szóltak volna.

Én remegtem. Két nap óta vártam e pillanatot, s most oly siralmasan elmaradt várakozásom mögött.

Aztán lassan közeledtek s megcsókolták egymást. Ez a csók sem tetszett nekem. Engem sem csókolhatott volna meg másképp; — épen csak hogy nem tette meg, — füztem hozzá.

Aztán megint hallgattak. Az én szívem oly erősen dobozott, hogy kezeimet mellemre kellett szorítani.

Végre Márta megszólalt. — Nem ülsz le, Róbert?

Bólintott s a pamlag sarkába vetette magát, hogy csak úgy recsegett belé. Mind újra és újra nézte őt, s aztán sokára megszólalt: Nagyon megváltoztál, Márta.

Úgy éreztem, mintha arczul ütött volna.

Márta ajkán kimondhatatlanul fájdalmas mosoly futkosott.

Igen, bizony nagyon megváltoztam, — szólt aztán.

Megint csönd. Úgy látszott, mintha Róbertnek sok idejébe kerülne, míg gondolatához szavakat talál.

— Miért nem tudtam én arról semmit, hogy betegeskedel? — kezdte újra.

Nem tudom — felelt Márta keserű szivességgel.

Nem irhattad volna meg?

Hát irunk mi egymásnak? — kérdezte vissza.

Róbert boszúsán megtaszította az asztal-lábat.

— De ha valaki nem jól van, hát —; elakadt.

Ökölbe szorultak a kezeim. Oly szívesen befejeztem volna helyette a mondatot.

- Hagyd el, — szólta Márta; — hiszen az ember maga tudja legkevésbé, hogy nem jól van.

- Én azt hiszem, az ember maga tudhatja leginkább — viszonzá Róbert.

— S ha az ember nem tartja érdemesnek, hogy ügyet vessen rá? — Ezt keserűség nélkül mondta, szerényen és halkán, mint rendesen beszélni szokott, s mégis minden szó a szívébe nyilalt.

— Oh Márta, miért taszítottál el magadtól? — szólta egy hang bennem.

Márta rövid nevetésbe tört ki, s azt kérdezte, hogy vannak otthon, s mit csinál a bácsi és a néni.

— Előbb azt szeretném tudni, mit csinál az én néném és az én bátyám — szólta Róbert körülnézve.

Én úgy örvendtem a szorongó hangulat eltűntén, hogy hangosan fölnevettem, míg Róbert szorgosan nézett körül.

Meglepetve néztek rám, mintha csak most vennének észre.

— S mit szólsz a gyermekhez? — kérde Márta, anyáskodva kézen fogván. — Tetszik?

— Most már inkább — szólta, végigmérve — az előbb nagyon peczkes volt.

— Csak nem ugorhattam mindjárt anyakadba — szóltam.

— Miért ne? — szólta mosolyogva. — Azt hiszed, nincs ott helyed?

— Nincs, — szóltam, hogy mindjárt tudhassa, mint kelljen velem banni, — nekem nincs ott helyem.

Zavartan nézett rám s fejesóválva mondta: — A mennykőbe! csipős nyelve van.

Felelni akartam, de apa épen belépett.

Ebéd alatt figyeltem rájuk, de semmi különöset sem vettem észre. Alig hogy a tekinteteik találkoztak.

Később, ha szüleink elalusznak, bizonyosan elsurranak — gondoltam. De csalódtam. Nyugodtan a nappali szobában maradtak, s az sem látszott rajtuk, hogy szeretnék, ha én elmennék. Róbert szivarozva ült a pamlag sarkában, Márta öt lépésnyire tőle, az ablaknál varrogatott.

Talán nagyon bátortalanok, — gondoltam — s arra várnak, míg önkényt megjő az alkalom. — Észrevettem egy pár jelt, s elosontam. Szobámban vesztegeltem félóra hosszat

dobogó szívvel, s számláltam a perczeket, hogy mikor térhetek vissza.

— Most Márta elé lép — mondtam magamban, megragadja a kezét és hosszan a szemébe néz. — Szeretsz még? — kérdezi Róbert, s Márta kipirulva, könnyes szemmel rogy kebelére.

Behunytam a szemem és sohajtottam. Halántékom lüktetett s mind jobban és jobban éreztem, hogy szédített el képzelgésem, s aztán elgondoltam, mint hull térdre Márta előtt, s mint dadogja égő tekintettel a szerelem és hűség izzó esküit.

Mindent tudtam, a mit e perczekben Róbert mondott, s nem kevésbbé azt, a mit Márta válaszolt. Mindkettőjüknek süghattam volna.

Mikor egy félóra eltelt, tanácskoztam magamban, engedjek-e még nekik néhány perczet. Most én voltam végzetök, s mosolyogva ontottam rájuk kegyemet.

Hadd igyák ki a gyönyörök kelyhét egészen — gondoltam s elhatároztam, hogy még egyszer körüljáróm a kertet. De a kíváncsiság elfogott, s fele útról visszafordultam.

Halkan az ajtóhoz surrantam, de alig volt bátorságom megnyomni a kilincset. Elgondolva, hogy mit fogok látni, szinte összeszorult a torkom.

És mit láttam?

Róbert a pamlag sarkában ült, mint előbb s szivarját egy kis csutkává szíttá; Márta himzésében pedig egy virágot láttam, mely az imént még nem volt ott.

— Miért vonogatód válladat oly megvetően? — kérde Márta, s Róbert hozzátette:

— Úgy látszik, nem nyertem meg a nagyságos kisasszony tetszését.

Ennyi jóakaratéért gúny a jutalmam! — gondoltam, s kimentem, hevesen bevágva az ajtót magam után.

Ez éjszakán reggelig álmatlanul feküdtem, s elképzeltem magamnak, mit cselekedtem volna én: Bremer Olga, az ő helyökön. Most Márta voltam, majd Róbert, éreztem, beszéltem, cselekedtem helyettök, s hálószobám csöndjében forró, világmegvető szerelem sohajtása hallszott.

Minthogy minden igen egyszerűen ment, egész sereg nehézséget költöttem hozzá; a szülék vonakodását, éjszakai találkozásokat a határdombnál, megлеpetést a kozákoktól,

atyai átkot, szökést, közös halált a hullámokban, mert úgy látszott nekem, hogy csak ez pecsételi meg méltóan az igazi szerelmet.

Mikor reggel fölkeltem, zúgott a fejem, s szemeim előtt sárga és zöld napok tánczoltak.

Márta összecsapta a kezeit láttomra és Róbert, a ki megint egy pamlag szegletében ült s megint füstfelhőket fújt maga körül, azt kérdezte:

— Sirtál, vagy tánczoltál az éjtszaka?

— Tánczoltam --- feleltem --- a hegyen a többi boszorkánynyal.

— A kicsitől nem lehet egy okos szót hallani --- szólt ő fejcsóválva.

— A milyen a jó nap --- feleltem én.

— Már csendes vagyok, --- szólt nevetve --- különben mindjárt reggel úgy gyalázatot vallok, mint még soha életemben.

Márta szemrehányóan tekintett rám, én kifutottam a kertbe, a hol legsűrűbb volt, oda, s a hűs levelek közé rejtettem égő arczomat.

Közel voltam a siráshoz.

— Hát ez a sorsom, --- siránkoztam --- hogy az egész világ félre ismerjen, magánosan és megvetve álljak itt forró szivemmel, észrevétlenül hervadjak el egy kuczkóban, míg köröskörül minden társat talál, s vágyát forró csókkal csendesíti.

Igen, annyira beleálmodtam magamat Márta szerelmébe, hogy végül önmagamot tartám hősnőjének.

Így természetesen nem maradhatott el a kiábrándulás.

És ha legalább követni birták volna képzeletem röptét! De minél tovább időzött házunkban Róbert, minél inkább megfigyeltem viszonyát Mártával, annál inkább beláttam, hogy hiába való volt érdeklődésemet rájuk pazarolni.

Márta esetlen, bátortalan, a mindennapi élet apró bajaitól függő háziasszony-lélek.

Róbert nehézkes, eltompúlt, minden szenvedélyre képtelen gazdaember.

Így philosopháltam, míg egész lelkemet eltöltötte a keserű érzés, hogy senki sem méltat figyelemre s fölösleges vagyok. Ekkor történt egy eset, a mely nemcsak béküléke-

nyebben hangolt, hanem Róbertre vonatkozó nézetemet is megváltoztatta.

* * *

Róbert ott létének negyed napján történt, hogy váratlanul hozzám lépett s így szólt:

-- Egy kérésem van hozzád. Nem lovagolnál ki velem?

— Nagy megtiszteltetés, — válaszoltam.

— Ne, ne kezd megint így — szólt, bosszúsan nevetve. —

Meg kell kísérlenünk, hogy egy félóraig jó barátunk legyünk. Jó?

Nyiltszívűsége tetszett. Kezet adtam.

Mikor a kapun kilovagoltunk, Márta a konyha-ablaknál állt s fehér kötényével integetett.

Látod, Márta, — gondoltam magamban — így indulnék neki vele a világnak, ha én volnék a kedvese.

Még nem voltak tiszta fogalmaim arról, hogy mi a «kedves», s nem haboztam ezt az érdemet Mártára ruházni.

Jól lovagol — gondoltam aztán — a királyfim sem lovagolna jobban.

Aztán egyszerre azon vettem észre magamat, hogy büszkén és vidáman hátravetem magam a nyeregben, valami meghatározhatatlan jólérzés vesz rajtam erőt, s zsibongva elterjed minden idegemben.

Róbert nem szólt, csak néha fordult oldalvást s barátságosan intett, mintha jónak látná szerződésünket minden öt perczen megújítani. Fölösleges gond volt, mert semmi sem állt tőlem távolabb, mint megszégése.

Egy félórai jó ügetés után visszatartotta a lovát, s azt mondta:

— Nos, kicsi?

— Mi tetszik, nagy?

— Visszaforduljunk?

— Oh nem! — Épen nem volt szándékomban, hogy könnyűszerrel ki hagyjam siklani kezemből, a mi oly nagy elégtétellel töltött el.

— Hát akkor gyerünk az illowói erdőbe — szólt a kéklő sávra mutatva, mely a láthatárt szegélyezte.

Bólintottam s lovamra csaptam, hogy az fölágaskodott és vad szökésekkel vágatott tovább.

— Ez becsületére válik egy tizenöt éves leánynak — hallottam hangját a hátam mögött.

— Tizenhat, kérem — kiáltottam, félig hátrafordulva hozzá. — Egyébként, ha még egyszer szememre veted fiatal-ságomat, vége a barátságnak.

— Az Isten szerelméért! — nevetett s aztán hallgatva lovagoltunk tovább.

Az illowói erdőt egy kis patak szeli át, melynek meredek partjai oly közel esnek, hogy a két part égerfáinak ágai össze-ölelkeznek, s a víz sötét tükre fölött magas bolthajtású zöld termet alkotnak, mely minden kanyarulatnál sűrű sötétzöld falban végződik, hogy aztán újra kiépüljön.

Odalent, a víz szélén, gyermekkorom óta ismertem néhány rejtett helyet, hol órákig elültem olvasva vagy álmodozva, míg lovam csöndesen legelt fönt az erdőben.

A mint a törzsek közt lassan lovagoltunk, nagy kedvem támadt, hogy kis szentélyeim egyikét Róbertnek megmutassam.

— Le akarok szállni — kiálték hozzá — segíts le a nyeregből.

Leugrott lováról és engedelmeskedett.

— Mit akarsz? — kérdezte aztán tőlem.

— Mindjárt meglátod — válaszoltam — előbb hagyd szabadjára a lovakat.

— Épen csak az hiányzik, — nevetett, — úgy látszik, te a nyulakat is megfogod, ha sót hintesz a farkokra.

S neki készült, hogy a kantárokat egy ághoz kösse.

— Hagyd el! — kiáltottam, s hogy nem engedelmeskedett, rácsaptam ostorommal a lovakra, s azok, mielőtt eszébe juthatott volna, hogy a kantárt szorosabban megfogja, már szabadon vágattak körül az erdőben.

— Mi lesz most? — kérdezte és zsebeibe dugta kezeit, — azt hiszed, meg hagyják fogni magokat?

— Tőled nem! — nevettem, mert biztos voltam kedvenceim felől.

S mikor egy halk fütyöntésemre mind a kettő visszaguldott, s a vállam körül szimatoltak, kedveskedésre várva, szívem büszkeségtől dagadt, hogy vannak a világon lények, ha mindjárt értelmetlenek is, melyek hatalmam előtt meghajolnak, s nekem szót fogadnak, s diadalmasan néztem Ró-

bertre, mintha most már tudnia kellene, hogy ki vagyok én és mit várok a világtól.

De észrevettem, hogy még mindig nem imponálok neki.

— Jól van, kicsi — szólt, s azzal vége; atyailag megveregette a vállamat, aztán hanyagul a föbe dőlt. A lombok közt áttört napsugarak szakállán csillogtak.

De épen midőn szemlélődésem közben már-már elmerültem a regényességbe, irtóztatóan ásítani kezdett, s én hirtelen és kiméretlenül visszahulltam a prózába.

De itt nem maradunk, bátyám!

— Ne izetlenkedjél, kicsi, — szólt szemeit lehúnyva. — Tégy így te is, aludjunk.

Valami víg bátorság kapott el, hozzá léptem és megráztam a gallérját.

A ruhám után nyult, de én elsiklottam, mire ő fölugrott, s meg akart fogni.

Akkor nyugodtan odamentem hozzá s azt mondtam: --- No, most gyere. Aztán a sűrű csalit közt levezettem a szakadékon, melynek lábánál a mély víz pihent, mint egy fekete tükör. Odalent a háromlevelű folyóka és a kigyófü egy kiugró szikla fölött egész lugassá fonódott, melyben dél-időn is homály volt.

Odavezettem Róbertet.

— A mennyköbe, ez szép hely, kicsi --- szólt s kényelmesen elnyújtózkodott a sziklán, úgy, hogy a lábai lelógtak a víz fölé. — Jer, telepedjél ide, van hely mind a kettőnknek.

Kedve szerint cselekedtem, de úgy ültem le, hogy alá nézhettem rá.

Úgy tett, mintha aludnék, s félig behúnyt pillái közül pislogott föl rám néha.

Hirtelen az jutott eszembe: — Ha most te volnál Márta, mit tennél? — s úgy megijedtem, hogy vérem forrón szökött arczomba.

--- Ijedős vagy, kicsi? --- kérdezte.

Megráztam a fejem.

--- Akkor jöjj ide!

--- Hisz melletted vagyok.

— Allj ide élémbe.

Megtettem. Lábam szinte a szikla sima szélét érintették.

Hirtelen fölegyenesedett, villámgyorsan átkapta a derekamat, s abban a pillanatban éreztem, hogy szabadon lebegek a víz fölött a levegőben.

Ránéztem és nevettem.

— Te, te — szólt — ez egy csöppet sem nevetni való! Ha elejtelek —

— A vízbe fúlok — hát ejts el.

— Nem, előbb tégy vallomást.

Miről?

— Hogy miért nem szenvedhetsz.

Mélyen föllélekzettem. Éreztem, hogy sarkaim már nedvesek a víz színétől. Lejebb nem volt szabad engednie. Valami édes ájulás fogott el.

— Én szenvedhetlek — szóltam.

— Mért felelsz hát nekem mindig olyan utálatosan?

— Mert nevetlen kis süldő vagyok.

Ezt már elhiszem — szólt nevetve, s hirtelen fölemelt, mint egy pelyhet, hogy megint a kövön álltam.

— No, most ülj le, beszéljünk okosan. — Megfogta a kezemet s így folytatta: Látod, én egyszerű ember vagyok; sokat dolgoztam, a szellemességgel keveset törődtem. Te a te gyors fejcskéddel mindjárt az összezsapásnál agyonütsz; ezért nem mertem veled beszélni. Tudom, hogy ezzel nem akarsz semmi rosszat, mert a mi vérünkben nincs semmi rossz indulat, de hiába, — nem illendő. Majd tizenkét évvel idősebb vagyok nálad, s te még egészen gyermek. — Igazam van?

— Igazad — feleltem halkan és magamban csodálkoztam, hogy hova lett ellenkezésem.

— Hát miért teszed akkor?

— Mert tetszeni akartam neked — szóltam fölsohajtva. Csodálkozva nézett a szemembe.

— Mert meg akartam neked mutatni, hogy nem vagyok ostoba, hogy helyén van a fejem, hogy — elakadtam és szégyeltem magamat.

Szakálát rágtá és gondolkozva nézett maga elé.

— Ládd, ládd, — mondta, — a legjobb úton voltam, hogy félremagyarázzalak. Milyen jó, hogy hallgattam a Márta tanácsára.

— Mártaéra? Mit tanácsolt ő neked?

— Azt mondta: Vedd az oldaladhoz egyszer és beszélj

ki vele magadat. A kit nem szeret, azt gyűlöli, s fájna, ha téged meg nem szeretne.

— Azt mondta? — kértem s szemeim könnybe lábbadtak. — Oh te jó, te arany szívű testvérem!

— Igen, ezt mondta és még sok egyebet, hogy téged megmagyarázzon és tisztázzon. És mert Mártát szeretem —

— Szereted? — vágtam szavába kíváncsian, hogy még többet megtudjak.

— Igen, nagyon — szólt gondolkozva és lenézett a vízre.

Szívem oly hevesen dobogott, hogy alig tudtam lélekzetet venni. Tehát Róbert, ő tett engem meghittjévé, szövetségessévé. Oly hálát-éreztem iránta, hogy képes lettem volna azon a tetthelyen nyakába ugrani.

— S Márta tudja? — tudakoztam.

— Bizonyosan tudja — felelte — ilyesmit nem lehet eltitkolni.

— Mit? — Hát te nem mondtad meg — neki? — hebegtem.

Szomorúan rázta a fejét.

Alá hullottam az égből. Hát kertünk lombjai sohasem oltalmazták a két szerelmest, az ágak közt átvilágító hold sohasem volt eltitkolt csókok tanúja? S hiú kék köddé vált minden ábrándom? S csalódásom közepett elfogott a részvét az óriás iránt, a ki kuporgott, mint egy gyermek mellett. Megesküdtem magamban, hogy nem hiába teszen bizalmasává.

— Miért hallgattál? — faggattam tovább.

Egy kissé bizalmatlanul nézett az én zöld fiatalságomra, aztán nagy lélekzetet véve, beszélni kezdett.

— Látod, akkor, akkor még ostoba gyermek voltam s nem volt bátorságom beszélni; az ember fiatal éveiben oly tuláradóan boldog, ha csak egy kézszorítást kap is lopva, hogy azt hiszi, maga a házasság sem adhatna nagyobb boldogságot. De — ezt igazán nem érted.

— Ki tudja — szóltam ártatlanságomban — sokat olvastam már erről.

— Szóval — folytatá — akkoriban majdnem olyan ostoba voltam, mint te ebben a pillanatban. És most — tudod, ha most szólok, minden szó vaslánczokkal köt le az örökkévalóságig.

— És te nem akarsz leköttni magad? — kértem csodálkozva.

— Nem szabad tennem — kiáltott föl — nem szabad; nem tudom, boldoggá bírom-e tenni?

— Természetesen, ha ezt nem tudod! — mondtam, megvetésre fodorítva ajkamat, s szivemben tovább vittem a következtetést: Akkor nem is szereti.

Róbert szikrázó szemekkel ugrott föl.

— Érts meg, kicsi, ha rajtam állna, én nem akarnék egyebet, mint holtig a karjaimon vinni, hogy kőben meg ne üsse lábát. De — oh ez a nyomorúság — ez a nyomorúság! — S haját tépászta, hogy egész félni kezdtem tőle. Sohasem hittem volna, hogy ez a csöndes, meggondolt ember ily szenvedélyes lehessen.

— Légy bizalommal hozzám, Róbert — szóltam hozzá, kezemet vállára téve — én csak egy ostoba teremtes vagyok, de a szivedet megkönnyíti.

— Nem lehet — nyögte — nem lehet!

— Miért nem?

— Mert elbusítna téged is. Csak annyit mondok: Márta gyöngéd, lágy, érzékeny teremtes; ő nem bírna helyt állni a gondok és a balsors áradatának, a mi ott rázúdul. Összeroppanna, mint egy gyöngé gabonaszár a vihar első csattanására. S mért akkor az enyém, ha a lakodalom után egy pár évre a temetőbe kell vinnem?

Hideg borzadály fut át, ha elgondolom, mily rémitően beteljesült ez a rejtelmes szó; de abban a pillanatban semmi sem intett arra, csak a sürgető vágyat éreztem, hogy ennek az én szememben oly prózai szerelmi viszonynak lehetőleg regényes fordulatot adjak. Fájdalom, nem sok volt mit tenni. Hát legalább okoskodó arcot öltöttem s emlékezetemben egy pár phrasist kerestem össze, melyeket érdemes Sybillák és gyóntatóatyák szerencsétlen szerelmeseknek adnak.

És ő, ez a nagy gyermek, úgy szívta magába ez esztelen vizsgáztatásokat, mint a szomszédhozó.

— De lesz-e neki is türelme — kérde s már majdnem újra visszaesett reménytelenségébe.

— Lesz! Nyugodjál meg ebben — kiáltottam buzgón, — ha eddig várt, várhat még egy-két esztendőt. Meglásd, mily szívesen belenyugszik.

— De ha később sem lesz belőle semmi? — veté közbe — ha reményét megcsaltam, ha szívét csak járszalagon vezetgettem. Nem, én nem szólok, tépjék ki a nyelvemet, ha szólok.

— Ha nem akarsz szólani, miért jöttél? — kérdeztem. Isten tudja, hogy jutott eszembe nekem együgyű leánynak ez a kétélű kérdés. Homályosan éreztem, hogy kegyetlen voltam, mikor szavakba öntém, de már késő volt.

Láttam, mint sápadt el arcza, éreztem, mint szakad föl lélekzete forrón, pihegve, s mint vész egy sohajba.

— Becsületes ember vagyok, Olga — mormolta fogai közt, — nem kell kínoznod. De minthogy kérdezted, halld a feleletet. Eljöttem, mert nem birtam elviselni az életet nála nélkül, mert tekintetéből vigaszt és erőt akartam meríteni a szomorú jövőre, mert — mert lelkemben azt a titkos reményt ápoltam, hogy itt másként állnak a dolgok s lehetséges lesz, hogy velem jöjjön.

— S nem lehetséges?

— Nem. Ne kérdezd, miért. Elég, ha azt mondom: nem.

Hirtelen lehajolt hozzám, megragadta mind a két kezemet s szíve mélyéből azt mondta: — Ládd, Olga, a mi czimboraságunkból több lett, mint ezelőtt egy órával gondolhattuk volna. Hiven megállasz már most mellettem és segítségemre léssz, a mennyire erődtől telik?

— Igen — mondtam, s nagyon ünnepélyesnek találtam mindent.

— Tudom, hogy te már nem vagy gyermek, — folytatta — okos és erős leány vagy, s nem állsz el attól, a mire rászántad magad. Fogsz-e rá vigyázni, hogy el ne csüggedjen, ha én most szó nélkül megyek el innen. Fogsz-e?

— Fogok — ismételtem én.

— S fogsz nekem írni néha, hogy mint van? Jól van-e, jó kedélye van-e? Fogsz?

— Fogok, — ismételtem harmadszor.

— Gyere, csókolj meg, s legyünk jó barátok, most és örökké.

És ajkon csókolt. — — —

Öt percz múlva lóháton ültünk és gyorsan mentünk hazafelé, mert már sötétedni kezdett.

— Soká maradtatok — mondta Márta, ki fehér kötényében a verandán állott s már messziről nevetett felénk.

A mint megláttam, úgy éreztem, mintha nem bírnék elég gyöngédséget találni, hogy őt vele eláraszszam. Hozzá siettem és hevesen összecsókoltam, de a következő pillanatban megbántam, mert úgy tetszett, mintha ezzel Róbert csókjait letörlőném ajkaimról.

Elfogultan hagytam el őt s elosontam.

Vacsora alatt szüntelenül Róbert szemein függtem, mert azt hittem, hogy titkos megegyezésünket valahogyan jelezni fogja. De ő nem gondolt erre. Csak az egészségre-kivánásoknál szorította meg a kezemet különösen, mint eddig soha. Úgy örültem, mintha valami nagy ajándékot kaptam volna.

Ez este alig győztem bevárni az időt, midőn lefekszem s eloltom a lámpát; akkor egy órahosszat álmodozni szoktam, magam elé meredve a sötétbe. Ébren tudtam lenni, a meddig akartam, s rögtön elaludtam, ha idejét eljöttnek tartottam. Csak a párnába kellett dugni orromat, s aludtam. Eznap oly jó érzéssel nyújtózkodtam el ágyamban, mint még soha életemben. Úgy éreztem magam, mintha életem minden kívánsága teljesült volna. Orczáim égtek, s ajkamon, mint valami lágy bizsergés, érzett a csók, az első csók, melyet férfitől kaptam, apát természetesen nem számítva.

S ha alapjában véve mást illetett is, mit bántam én azt? Még olyan fiatal voltam, ilyesmit egyedül magamnak nem is igényelhettem.

Megint kedvencz gondolataim foglalkoztattak, hogy mit tennék én a Márta helyén. Az ábrándokat, melyek üres képzelődésképen merültek föl, ma nem kellett erőszakkal szétéptennem, nyugodtan szövögethettem őket s szövögettem is ébren és álmomban világos reggelig.

Két nap mulva elment Róbert. Néhány órával azelőtt, hogy elbucszott, a kertben hosszasan beszélt Mártával.

Irigység nélkül láttam őket eltűnni, s kimondhatatlan gyönyörűségemre volt, az ajtónál örködnöm, hogy valaki meg ne lepje őket.

Mikor újra előjöttek, hallgattak és szomorúan lesütötték szemeiket.

Nem, nem nyilatkozott, azt első tekintetre láttam, hanem a jövőről beszélt, s beszéde közben elhintette a remény egy-egy szavát.

Mielőtt fölült a kocsira, úgy esett, hogy néhány pilla-

natra egyedül maradt velem. Megfogta a kezemet és fülembé sugott:

- Egy szót sem fogsz elárulni; bizhatom benned?

Rábólintottam.

— S nemsokára irsz?

— Biztosan.

— S hova küldjem a választ?

Megijedtem. Ez eszembe sem jutott. De minthogy a pillanat sürgetett, vaktában egy öreg kamarást neveztem meg, a kivel jó barátságban voltam.

* * *

Az idő telt. Egyik nap a másik után a régi módon pergett le, mégis mily újnak, mily különösnek tetszett nekem a világ.

A szerelmet nem kellett többé könyvekből tanulnom s a távolban keresnem; megtestesülten a magam életébe lépett, körültem mindenfelé játszadoztak boldog talányai, és én — oh, gyönyörűség — én velök játszottam, fejem búbjáig be voltam hálózva a cselszövénybe, melynek nővérem boldogságát kellett megalapítania.

Valóságos csoda volt, mint éledt föl Márta, Róbert e látogatása után, mint nyert erőt, színt, egészséget. Az együtt-lét néhány napja erősítő fürdőként hatott rá, s még ennél is jobban a remény kútfeje, melyből titkon hosszan ivott.

Napsugaras régi kedve természetesen nem tért többet vissza, azt, úgy látszik, visszahozhatatlanul elragadta a várakozás hét esztendeje; dal, nevetés nem hallatszott többet ajkairól, de vonásain valami puha, meleg fény ömlött el, mintha lelkéből áradna ez a sugárzás, mely őt megdicsőíti. Nem is járt többé fáradt, vontatott léptekkel ide-oda, s a ki feléje közeledett, mosolyogva találta.

Boldogsága szeretetben áradt meg s így szorosabban vonzódott hozzám is, s részt akart venni magányos, csöndes gondolataimban. Ezért még jobban szerettem, még többször kértem rá Isten áldását, de meghittséggel nem voltam hozzá.

Mig önként föl nem tárta előttem szívét, nem tudtam s nem is akartam megvallani, mily mélyen bele láttam már.

Néha azon vettem észre magam, hogy — ha szabad így

mondanom — egész anyai érzéssel tekintettem rá, mert mióta Róberttel sűrűn leveleztem, azt képzeltem, hogy sorsa az én kezemben van.

Hiuságom jóságos nemtőnek tüntetett föl, fehér ruhában pálmaágot tartva, míg mosolyom áldást hint. S ekközben olvastam a napokat, míg Róberttől levél jött, s égő arczczal futkároztam föl alá, ha végre keblemen volt az.

E levelek oly szükségesekké lettek rám nézve, hogy alig tudtam elképzelni, mint fogok valaha nélkülök megélni. Értettem hozzá, hogy azon ürügy alatt, mintha Mártáról beszélnek, kibeszéljem Róbert szívéből a gondokat, gyermekesen és ostobán, hogy a mint azt a férfiak szeretik, hogy fölöttünk állóknak képzelhessék magokat, néha komolyan és okosan is, a mint jött. Neki tetszett fecsegésem mindenféle formában, mint a hogy szívesen hallgatjuk egy énekes madár csipogását, s én nem kívántam többet. Oly hálás voltam, a miért hagyta, hogy részt vegyek nagy, komoly szerelmében, én a serdülő leány, a kinek ki kellett menni a szobából, ha a fölnttek komoly dolgokról beszéltek. Minden érdemem, minden önérzetem e védnöki szerepen nyugodott.

Így nőttem együtt a szerelemmel s e szerelmen, melyből az asztalról lehullott morzsa sem juthatott nekem soha.

A mint az ősz eljött, észrevettem, hogy Mártát különös nyugtalanság fogta el. Izgatottan járt föl s alá szobájában, féléjszakákon át a nyitott ablakban könyökölt, hangosan beszélt s jártatta kezeit, ha egyedül hitte magát, s megijedt, ha meglepték.

Bizalmasan értesítettem Róbertet arról, a mit láttam, s megkérdeztem, hogy talán ő igérte ez időtájra eljövetelét; mert nekem úgy látszott, hogy Márta ez állapota betegesen megfeszített várakozásból ered.

Büszke lehettem tizenhét évem emberismeretére, megfigyelésem talált.

Megtörten írta, hogy búcsúzáskor azt a reményét említette, talán a jövő ősszel vidáman térhet vissza; de csalódott, mélyebben ül a gondok- és adósságokban, mint bármikor ezelőtt, dolgozik, mint egy szolga és sehol sem lát egy reménysugárt.

— Azért mentsd meg a várakozás kinjától — irtam

neki vissza — s tudasd kiméletesen apáékkal, hogy állnak dolgaik.

Megtette; két nap múlva már boszúsan hozta apa a levelet, melyet én éretlen gyermek nem olvashattam el.

Márta kedélyére oly hatással volt az, mi engem megijesztett és megdöbbsentett. Egyszerre eltűnt a múlt hetek izgalma. Helyébe megint a vigasztalan bágyadság lépett, mely Róbert jötte előtt már egyszer árnyékká változtatta; megint lefogyott, megint kék karikák támadtak szeme alatt, megint gyógyszer-csöppek szaga érzett a szájából és sokszor elájult. Ehhez járult most folytonos siró kedve, mely a legkisebb okból könnyzáporban tört utat.

Apa most nem hozatott orvost. A diagnosist maga megállapíthatta. Mama is vele szenvedett szegénynyel, a mennyire nyugalma engedte, s ez nem tűrte, hogy a kályha mellől fölálljon s leányát ápolja.

A mi engem illet, nekem most volt először alkalmam megmutatni, hogy nem vagyok gyermek s hogy akaratom a komoly dolgokban is számot teszen.

Magamra vettem a ház terhét, s akárhogy nevettek és ellenkeztek is, akárhányszor magyarázta meg Márta, hogy ő nem fogja tűrni, hogy én fiatalabb létemre őt háttérbe szorítsam, tizennégy nap alatt annyira voltam, hogy az egész ház én utánam igazodott.

Ez volt az egyetlen idő, mikor Mártával sokszor veszekedtünk, de mindig be kellett látnia, hogy a mit tettem, az ő javára történt, s végül ő volt az első, a ki megköszönte. Egyéb-ként is kezdett rám hallgatni, de igyekezett befolyásomat önmaga előtt leplezni s azt tartotta, hogy a gyermekek kívánságait teljesíteni kell.

A Róberttel való érintkezés tanított meg arra, hogy lehet szeretetből hazudni. Elhallgattam előtte levelének szomorú hatását; nem pirultam el, midőn azt irtam neki, hogy minden jól megy. Azért tettem, mert meggondoltam, hogy a valóság ezer új gondba és aggodalomba sodorná, a melyek őt egészen lenyűgöznék, mert segítenie lehetetlen. De keserves volt e mellett a könnyed hangot megtartanom, s a tréfa sokszor tollamban akadt.

Mind szomorúbb lett a láthatár, apa busúlt, mert a rossz termés tönkre tette legszebb reményeit, mama hara-

gos volt, mert senkiséem szórakoztatta, s Márta mindinkább hervadt.

Eljött a karácson, oly szomorún, mint még soha a mi tűzhelyünkhöz.

Ott álltunk az égő karácsonfa körül, melyet Márta helyett most én díszítettem és én gyújtottam meg, s nem tudtuk, mit mondjunk egymásnak. S mert senki sem tette, nekem kellett elmosolyodnom, s igyekeznem elsimítani a redőket a homlokokon. De kevés visszhangra találtam, s végül kezet fogtunk, jó éjt kívánva, s mindenki szobájába ment, mert nem tudtunk mit kezdeni egymással.

Mikor Mártához léptem, a ki egy szögletben ült s a kialvó gyertyákra meredt, szivembe nyilallott, mintha valami bűnt követtem volna el ellene. De nem tudtam, mi lehet.

Ő homlokon csókolt s azt mondta:

— Isten tartsa meg a te derék szivedet; köszönet minden tréféért, a mire magadat ma kényszerítetted.

Nem tudtam mit felelni, mert az a megfoghatatlan bűntudat mardosta lelkemet.

Mikor szobámban egyedül voltam, azt gondoltam: «Úgy, most ünnepeld a karácson». S elővettém Róbert leveleit a fiókból, hol rejtve tartottam, s föltettem magamban, hogy az éjtszaka azokat olvasom.

A szél rázta az ablakokat, hófelhő porzott halk szisszeggel az üvegen, s fölöttem nyájasan világított a zöld ernyős függő lámpa.

Mikor a levélcsomagot elrendeztem, a Márta szobájából tompa zuhanást hallottam, s rá meghatározhatlan hangokat, melyek úgy hangzottak, mint az imádság és zokogás.

Így üli ő meg a karácson — gondoltam, kezemet akaratlanul összetéve s megint a szivembe nyilalt, mintha csalárd és szívtelen volnék néném iránt. Újra eltépelődtem, míg világossá vált előttem, hogy csak a levelek az oka.

— Nem az ő javáért írok és hallgatok-e? — kértem magamtól; de lelkiismeretem nem hagyta magát megvesztegetni, azt felelte: Nem! Mintha láng csapott volna az arczomba; egyszerre megtudtam, mily egész szívvel csüggttem én magam e leveleken.

Mit nem adna egy ily levélért? — gondoltam, ő, a ki

már nem is hisz a Róbert szerelmében, s azt gondolja, Róbert csak azért nem jött, mert meg akar szabadulni tőle.

Hallod a zokogását? — hangzott bensőmben tovább — s te hagyod kínlódní, s azalatt abban a tudatban melegszel, hogy ő vele közös titkod van, ő vele, a ki egyedül a Mártáé?

Arczomra csaptam kezeimet; úgy elfogott a szégyen, hogy féltem a világosságtól, mely rám lesütött.

— Add neki a leveleket! — hallatszott hirtelen s oly erősen, hogy én azt hittem, a vihar kiáltotta fülembé e szavakat.

Nehéz küzdelmet vívtam; mégis valahányszor jó szándékom lankadt, szorongatva a felelemtől, hogy megszegem Róbertnek adott szavamat, szorongatva a vágtyól, hogy tovább is titkos érintkezésben lehessen vele, mindig erőbben áthalatszott Márta zokogása és imádkozása, s úgy megbontotta eszemet, hogy azt hittem, a világ végére kell futnom, csak ezt ne halljam.

Végre tisztában voltam magammal. Szép rendesen összekapoltam a leveleket, átkötöttem egy selyemszalaggal, s át akartam vinni hozzá.

Ez legyen a te karácsoni ajándékom — mondtam, mert eszembe jutott, hogy most semmit sem himezhettem vagy horgolhattam neki, mint rendesen szokás volt nálunk. S mert a ki ajándékoz, szívesen rejtegeti szándékát, hogy áradó szívét palástolja, föltettem magamban, hogy előbb egy kis komédiát játszom vele.

A mint voltam, félig fölöltözve lesurrantam a nappali szobába, hol a karácsonfa alatt ajándékaink állottak, a sötétben tapogatva megkerestem tányérját, összeszedtem, a mi mellette volt, s legfölül odatettem a levélesomagot.

Így megrakodva ajtajához mentem és zörgettem. Olyan neszt hallottam, mint mikor valaki föláll a földről s egy idő múltán — közben könnyeit száríthatta föl — hallatszott hangja az ajtónál, hogy ki az és mit akar.

— Én vagyok, Márta — szoltam — fölhoztam a tányérodát, te lent hagyta.

— Vidd a szobádba, reggel majd áthozom — szolt, nehezen fojtva el zokogását.

— De még van mellette valami — s az én szavaimat is majd elfojtották a könnyek.

— Add ide holnap, — szólt — már levetkőztem.

— De én hozok valamit — mondtam. S mert bánatában is jószívű volt s nem akart megszorítani, kinyitotta az ajtót.

Ráborultam és vállán zokogtam, míg a tányért göresösen tartottam bal kezemben.

— Mi az, gyermek — szólt megsimogatva. — Az előbb egyedül te látszóttál jókedvűnek és most —

Összeszedtem magam, a lámpa alá vontam s a tányérra mutattam. Első tekintetre megismerte a keze írását, fehér lett, mint a fal, s vörösre sirt szemeit rám meresztette.

— Csak vedd el, vedd — mondtam.

Kinyújtotta a kezét, de visszakapta, mint a tüzes vastól.

— Látod, Márta, — szóltam, hogy megboszuljam hallgatását s egyúttal valami nagyot tegyek — neked nem volt bizalmad hozzám, gyermeknek tartottál, de míg te szomorkodtál, én cselekedtem.

Még mindig értetlenül bámult rám.

— Te azt hiszed, Róbert nem törődik veled — folytattam, — s azalatt nekem állandóan értesítnem kellett őt arról, hogy' vagy és mit csinálsz. Minden héten —

Hátra tántorodott, mindkét kezével a fejéhez kapott, aztán mintha borzongás futott volna át rajta — megragadta kezeimet s különös rekedt hangon kérdezte:

— Nézz a szemembe, Olga! Melyitek írta az első levelet?

— Én — mondtam csodálkozva, mert még nem tudtam, mit akar.

— És — elárultad, hogy mi van velem — te följánlotál neki — Olga?

— Hogy gondolsz ilyet? Ő maga mindent megvallott nekem, mikor itt volt, oh, ő jobban ismer, mint te, tettem hozzá, mert nem akartam elszalasztani ezt a kis tromfot — ő nem restellt beavatni engem.

— Hála Istennek — mormolta mély sohajjal és összekulcsolta kezeit.

— De jöjj hát — szóltam az asztalhoz vezetve — most ünnepeljük meg a karácson-t.

Együtt végig olvastuk a leveleket, egyiket a másik után, s az egyszerű, faragatlan szavakból kiragyogott Róbert hű, arany szíve, s oly meleg fény áradt belőlök, hogy elgyötört lelkünk megkönnyebbült és fölvidult, nevettünk és sirtunk,

fejünket összehajtva, s egymás kezét erősen szorítottuk, mintha mindketten eszébe akartuk volna juttatni egymásnak az ő hatalmas kézszorításait.

Egyszerre, egy helynél, a melyben Róbert épen nagyon a lelkemre kötötte, hogy az ő kedvéért is gondot viseljek Mártára, ápoljam és vigyázzak rá, hirtelen megszédítette a boldogság és — szégyenlem leírni — térdre esett előttem s kezeimet ajkaihoz szorította.

De akárhogy meg voltam is ijedve, már semmit sem éreztem abból a szorongásból és mardosásból, mely a karácsonfa alatt összeszorította szívemet; tudtam, hogy bűnöm ki van engesztelve, s könnyű szívvel fogadtam föl magamban, hogy ezután igazán őrangyalként fogok örködni néném fölött, a ki sokkal gyöngébb és önállótlanabb volt, mint én, ostoba és éretlen gyermek.

S ő is érezte ezt; ellenkezés nélkül tűrte, hogy én vezessek, én, a kivel eddig mint gyermekkel bánt.

Végre elértem, a mit szívem kívánt. Volt valakim, a kit kényeztethettem és dédelgethettem, egészen kedvem szerint, s mind azt a gyöngédséget, mely oly soká tétlenül el volt belsőmben zárva, kiöntöttem nénémre, hiszen már minden korlát ledőlt közöttünk.

Apám és anyám nem kevéssé csodálkoztak viszonyunknak, mely kivált utóbbi időkben sok kívánni valót hagyott fönn, újonnan támadt bensőségén, s maga Márta is nehezen tudott hozzá szokni. Naponként megújuló csodálkozással nézett rám s nem egyszer mondta: «Hogy' sejtettem volna, hogy ennyi szeretet rejtőzik benned!»

S ha tudta volna, mily áldozatomba került titkomat föltárni, még többre becsülte volna szeretetemet.

Oh, jól sejtettem én; attól a pillanattól fogva, hogy a levelek Márta kezében voltak, vége volt Róberttel való boldog egyetértésemnek.

Idegenül állott most előttem, s ha leültem, hogy írjak neki, egy puszta gépnek képzelem magam, melynek a más gondolatait kell másolni. Sokszor fölbontatlanul adtam át levelét Mártának, a mint azt a kamarástól kaptam.

Sokszor bántott, hogy Róbert bizalmával így visszaéltem, mert ő nem is sejtette, hogy Márta mindent tud, de ha Mártára néztem s láttam viruló mosolyát, csöndes, álmatag

boldogságát, mely szemeiből sugárzott, azzal vigasztaltam magamat, képtelenség, hogy rosszul cselekedtem volna.

Még eddig csak öt árultam el, nemsokára Mártát is.

Elröpült a tél és a tavasz, s eljött az az idő, mikor a kéréket kezdték fölhalmozni a csűrökben.

El akart jönni, mihelyst az aratásnak vége van; de még addig, azt írta, sok nehézséget kell legyőzni.

* * *

Egy napon apám látszólag közönyös arcczal nyitott be hozzánk a konyhába; egy darabig járt-kelt az üstök, között ostorával csizmájának hosszú szárát csapkodva.

— Te ma egész fazékleső lettél, apa — mondtam neki. Fölnevetett és azt mondta: — Igaz, fazékleső lettem! Még egy darabig némán járt föl-alá, aztán hirtelen megállott Márta elé, s azt mondta:

— Ha időd volna, gyermekem, gyere be egy percre a szobába. Anyádnak meg nekem beszélni valónk van veled.

— Ej, lám, lám, — szoltam — ezért ez a sok készülődés. Én is bemehetek?

— Nem, — szolt apa, — te maradj a konyhában. Márta hosszan rám tekintett, leoldotta kötőjét, aztán apa után a nap-pali szobába ment.

Egy darabig csöndesség volt bent; körültem sistergett a gőz, gőzölgött a sok fazék, egy cseléd meg nagy lármával kést köszörült, de mind ezen a zajon egyszerre egy rövid, éles kiáltás hallatszott át, mely csak Márta ajkáról jöhetett.

Reszketve figyeltem s ebben a pillanatban apa rohant a konyhába, vizért kiabálva.

Elsiettem mellette s nénémet ájultan, a földön fekve találtam, feje anyám ölében.

— Mit tettetek Mártával? — kiáltottam s térdre vetettem magam mellette.

Egyikök sem felelt. Mama, mint egy gyermek, tanácstalanul tördelte kezeit, apa a szakálát rágta, úgy látszik, azért, hogy könnyeit elfojthassa.

A mint szegény Mártához lehajoltam, mellette a földön egy lap kék papírt vettem észre, melyet hirtelen magamhoz vettem, a nélkül, hogy észrevették volna.

Aztán megtettem, a mi a legsürgősebb volt: eszméletre hoztam nénémet, s fölvezettem a szobájába, mialatt ő meredt szemekkel nézett szét maga körül.

Lefektettem az ágyára. Fölmeredt a tetőre s időről időre inni kért. Úgy látszott, szelleme még nem ébredt föl.

Titkon elővettem zsebemből a levelet, s olvastam, a mint szóról szóra itt következik, mert a testvéri és anyai szeretetnek ez emlékét gondosan megőriztem.

Kedves testvérem! Drága sógornőm!

Egy rám nézve nagyon szomorú alkalom kényszerít, hogy ma nektek írjak. Azt hiszem, meg vagytok róla győződve, mennyire szeretlek benneteket, s mily forró vágya szívemnek, hogy veletek és gyermekeitekkel az elképzelhető legbensőbb összeköttetésben álljak. Mióta csak élek, mindig csupa jóságot és szeretetet mutattam irányotokban, s azt tapasztaltam tőletek is. E szeretet révén ma egy kéréssel fordulok hozzátok, melyet gondtól gyötört anyai szívem sugall.

Ma Róbert fiam elénkbe állt s nekem és az uramnak elmondta, hogy szándéka Márta leányotok kezét tőletek megkérni, s egyuttal kérte a mi beleegyezésünket is, melyet mint jó fiú és mint jó gazda egyaránt nem mellőzhet, mert, fájdalom, még sokféleképen rá van utalva a mi segélyünkre.

Ha a szívemre hallgathatok, örömkönnyeket sírva borultam volna a nyakába, de, sajnos, nekem kellett az uramat és a fiamat talpra állítani, mert mind a kettő gyermek és kénytelen voltam megmondani Róbertnek, hogy ebből semmi sem lehet.

Kedves testvérem, nem akarok neked szemrehányásokat tenni, a miért vagyonodat nem tudtad megtartani az évek folytán, távol legyen tőlem, hogy oly dolgokba avatkozzam, a melyekhez semmi közöm, de a mint a dolgok állanak, jóságotokat sok adósság terheli, s leányaitok a --- mint szívesen hiszem — gazdag kelengyén kívül egy fillér hozományra sem számíthatnak.

Másfelől a Róbert birtoka is épen úgy el van adósodva a fizetségek miatt, mert minket és a testvéreit ki kellett fizetnie, s a kölcsön miatt, a mely még rá van táblázva, s melynek kamatjából mink magunk és többi gyermekeink élünk, --- hogy ha szegény leányt vesz el, az egyenesen tönkre teszi.

Nem tekintem azt, hogy, a mint leveleitekből látom, Márta gyöngé és beteges s azért előttem képtelennek tetszik arra, hogy egy ekkora gazdaság gondjait jószívvel magára vehetné s Róbertet boldoggá tehetné: a gondolat, hogy Márta üres kezekkel jönne a házhoz, magában is meggyőz arról, hogy magát is, Róbertet is szerencsétlenné teszi. Ha Márta igazán szereti Róbertet, nem lesz neki nehéz erről a házasságról a Róbert boldogsága érdekében lemondania, az esetre tudniillik, ha Róbertnek volna bátorsága őt szülei tilalma ellenére is megkérni, de ily gyerekes engedetlenséget én a fiamtól nem várok s egyáltalában föl sem tételezek.

Meg vagyok győződve, kedves rokonaim, hogy ti testvéri szeretetetekből velem együtt meg fogjátok tagadni beleegyezéseteket e káros és természetellenes házasságtól.

Igaz szeretettel

a ti

Hellinger Johannátok.

P. S. Hogy ütött be nálatok az aratás? Az őszi rozs nálunk jó, de a burgonya nagyon sindevész.

★ ★ ★

E közönséges és kétszínű firka láttán úgy elfogott a düh, hogy hangosan fölkaczagtam s a papírt összetapostam.

Márta halk nyögése térített magamhoz, neki fájhatott az én nevetésem.

Ott feküdt, tehetetlenül kinyújtóztatva, összetörve a csapástól, a melynek erősebb ellenállásra kellett volna megacélozni erejét. S a mint elnéztem őt, attól a tudattól kínózva, hogy tétlen nézésre vagyok kárhoztatva, újra fölküzdötte magát lelkemben régmúlt időkből a sohajtás: «Oh, bár csak te volnál — ő.» De mily más tartalma volt most ennek! A mi akkor balgaság és gyerekség volt, komolylyá, önföláldozási vágygyá, s erőm öntudatává lett.

S elhatároztam, hogy cselekedni fogok, a míg idő van rá. Előbb az volt szándékom, hogy szüleim elé lépek, elmondom nekik, mit tettem, s hogy már rég be vagyok avatva, s végül követelem, hogy valahára adják meg a családi tanácsban nekem is helyemet, mely fiatal korom ellenére is megillet.

De aztán elvettem ezt a gondolatot. Mihelyst részem

volt a család határozataiban, kötelességemmé vált, nem tenni semmit az ellen, a mit ők jónak találtak; de ha fejemet a homokba dugom, a magam terve és ítélete szerint cselekedhetem testvérem javára.

Hamar átláttam, mint állnak a dolgok. A levélből mindeki azt vette ki, a mi természetéhez legközelebb volt.

Apa, egészen áthatva a szegény ember büszkeségétől, mostantól fogva szégyennek tartotta volna leányát egy oly családba adni, hol nem jó szemmel néznek rá. Mamát viszont megindították az elszórt szeretetnyilvánítások, s úgy találta, hogy sógornőjének nem szabad bizalmában csalatkoznia.

És Márta?

Azon az éjtszakán, a mint ágyánál virrasztottam, éreztem, a mint forró kezét az enyémre teszi, s erőtlen karjaival magához húz.

- Beszédem van veled, Olga — susogta és szomorú szemeivel még mindig a tetőre nézett.

- Ne várjunk vele holnapig? — kérdeztem.

- Nem — szolt — különben közben megtörténik, a mi nek nem szabad megtörténnie. — Mostantól fogva mindennek vége van köztünk.

--- Akkor rosszul ismered őt --- mondtam.

— De magamat ismerem; én szakítok.

- Márta! — kiálték elszörnyedve.

- Tudom — szolt — hogy én belehalok, de mit tesz az? Nem nagy kár értem. Jobb így, mint hogy őt boldogtalanná tegyem.

— Te lázban beszélsz, Márta — kiálték — mert olyan ostobának csak nem tartalak, hogy ettől a vén boszorkánytól meg hagyj magad babonázni.

- Nagyon is érzem, hogy igazat beszél — szolt. Hideg borzongás futott át, mikor hallottam, hogy e vigasz és remény nélküli szavakat oly nyugodtan és szeliden mondta ki, mintha egy példa volna az egyszeregyből.

- Ne mondj ellent — folytató — nem mátol kezdve tudom ezt — mindig éreztem valami hasonlót, s igazság szerint ma nem is kellett volna úgy megijednem; de az embert mégis nagyon előveszi, ha egyszerre a tulajdon szeme előtt látja az elkárhoztató ítéletét, a melyet addig a lelkiismeretének is alig mert megvallani.

A mint csak tudtam, vigasztaltam; a nénit a pokol mélyes fenekére küldtem és bebizonyítottam az utolsó hajszálig, hogy ő arra született, hogy a Róbert házának jó angyala legyen. De nem ért semmit; magában való hitét nem sikerült fölélesztenem; nagyon erősen érte a csapás.

Végül azzal a kérésével állt elő, hogy ne írjak több levelet Róbertnek s hagyjak föl ez érintkezéssel.

Lelkem mélyéig megrendültem, magamért talán nem kevésbé, mint ő miatta, vonakodtam is egész erőmből, a mint csak bírtam; de Márta állhatatos maradt, s minthogy azzal fenyegetődött, hogy e levélváltást elárulja szüleinknek, végre is kénytelen voltam engedni, akár akartam, akár sem.

★ ★ ★

Nehéz napok következtek. Márta kísértetként suhant ide-oda. Apa úgy lovagolt az erdőségekben, mint valami vadember, elmaradt az asztaltól s egyikünknek sem adott egy jó szót. Mama, a jó, kövér mama, megszokott zugában ülve kötögetett s időnként kitörölte szeméből a könnyeket, mialatt aggodalmasan nézett körül, hogy nem veszi-e észre valaki. — Oh, szomorú idő voltak!

Róberttől két sürgető levél érkezett. Nagy gondjai vannak, posta fordultával adjak hírt. Mártának nem szóltam semmit, de megtartottam szavamat.

Nyolcz nap eltelt, akkor észrevettem, hogy szüleim a válaszon tanácskoznak, melyet nénémnek küldjenek. Apának az volt a szándéka, hogy az alattomos házasságkötés gyanúját elutasítsa, erre nézve végérvényes ígérettel kösse le magát, és anyám igent mondott, a mint mindenhez igent mondott, a mi nem csemegékre s befőzöttre vonatkozott.

Ezen a napon Márta azt mondta, hogy nem bír fölkelni az ágyból. Fájdalmai nincsenek, de tagjait nem bírja.

Így láttam a bajt mind sötétebben és sötétebben fölgyülni. Nem késlekedhettem tovább.

— Jöjj! Válsd be a szavad, még nem késő! — Ezt írtam Róbertnek. S hogy egészen biztos legyek, magam szaladtam be a városba s adtam át a levelet a postakocsisnak, a ki éppen készülődött az útra Poroszország felé.

Abban a pillanatban, a mint a boriték kisiklott kezem-

ből, szívembe nyilallott, mintha ezzel idegen hatalmaknak adtam volna el a lelkemet.

Háromszor is vissza akartam fordulni, hogy vissza-vegyem a levelet, de mikor csakugyan megfordultam, már a postakocsi messze járt.

S a mint fölfelé mentem a dombon, mely az udvarházhoz vezet, elbujtam a bokrok közé és keservesen sirtam.

Ettől az órától kezdve oly nyugtalanság vett rajtam erőt, a melyet még életemben sohasem éreztem. Úgy éreztem, mintha láz égne a csontjaimban; éjtszakánként nyugtalanul szaladgáltam föl-alá a szobában, nappal mindig ott álltam, a honnan az útra lehetett látni, s minden kocsizörgés szívembe kergette a vért.

A kérdésekre visszásan feleltem, s a cselédek a konyhában töprenkedve kezdték rázni fejöket. A menyasszony, a ki vőlegényét várja, nem viselkedhetik furcsábban.

Ez négy napig tartott így, s szerencse, hogy mindenki úgy el volt foglalva magával, különben a gyanú és faggatás nem maradhatott volna el.

Most nem én fogadtam őt. A mint megismertem alakját az idegen négylovas kocsin, a mely sárosan robogott be a kapun, fölfutottam a padlás-szobába s a legsötétebb zúgba rejtőztem.

Arczom égett, tagjaim reszkettek, szemem előtt vörös felhők táncoltak.

Alulról ajtócsapkodás hallatszott, a lépesőn föl s alá siető léptek dobogása, hallottam, a mint a cselédek nevemet kiáltják, de nem mozdultam.

S mikor már minden elcsöndesedett, a sötét hátsó lépcsőn át óvatosan leosontam a kertbe, s a legsűrűbb csaltban elrejtőztem. A keserűség és szégyen különös érzése mardosott. Úgy éreztem, mintha el kellene tűnnöm innen, csakhogy azzal az egy pár szemmel ne találkozzam többet, a melyet pedig oly nehezen vártam.

S akkor elgondoltam, mi történik e pillanatokban bent a házban. Apa bizonyára egy kissé tanácstalan volt, mikor megpillantotta, mert az a gonosz levél még bizonyosan a tor-kában volt, biztosan ellenkezett is egy kicsit, mikor Róbert előadta kérését; de aztán megjelent Márta, mily hamar erőre kapott a szegény beteg, ki még pár perczzel ezelőtt holtra

fáradtan feküdt a pamlagon, mily hamar elfeledt minden bűt és bajt, a mivel az évek meglátogatták, most egy más karjaiban pihennek és nem gondolnak rám.

És hirtelen komor dacz ébredt bennem. — Miért rejtőzöl el! — kiáltott rám egy hang. — Nem tetted-e meg kötelességedet? Nem a te munkád mindez?

Hirtelen fölpattantam, kisimítottam homlokomból kuszált hajamat, s határozott léptekkel, összeszorított fogakkal mentem a ház felé.

Örömjaj nem hangzott elémbe. Minden csendes, szinte kihalt volt.

SUDERMANN HERMANN *után, németből*

VOINOVICH GÉZA

ÖSZÜLÉS.

Hajam egy-egy fürtje csavarodik őszbe,
Siető időmet sokkal megelőzve.
Hervasztó fuvalmak
Kelnek és elhalnak,
Illata száll velük rózsás ravatalnak.

Hervasztó fuvalmak hozzám el-elhordják
Temetési ének egy-egy tört akkordját.
Sírba kit kísérnek?
Kinek szól az ének?
Valami elfáradt, lepilhent szegénynek?

Nem! . . . Deli legénynek, kivel nem rég ifjan
Még együtt mulattam, tüzes színbort ittam;
Ki aztán egyszerre
Eltűnt . . . hova? merre? . . .
Ime, temetése vonul el ma erre.

Csak imént indultunk s csapatunk már csorbul;
Napról-napra dől ki valaki a sorbul.
Szívem összeretten:
Maholnap felettem
Épp így boronghatnak, a kiket szerettem!

Hajam egy-egy fürtje őszbe csavarodik . . .
Vajon messze van még utam a síromig? —
Mindegy! . . . Bármilyen léssen:
Előre merészen!
De minden ősz hajszaál arra int: légy készen!

KOZMA ANDOR.

A VAK.

Egy vak koldús, a templom táján,
Mint bagoly nappal, oly riadt,
Csak tapogat kopott flótáján,
S el-eltéveszti a lyukat.

Valami ócska vaudville-t nyaggat.
Egy eb vezeti téveteg
A szegény világtalan aggot,
Mint nappali kísértetet.

Fény nélkül foly le minden napja,
A láthatlan élet zaját
Maga körül csak úgy hallgatja,
Mint szirt mögött hab moráját.

Hány zord ábránd bölcsője, sirja,
Ez agy, melyen fény nem hat át,
S az agyrém mily betűkkel írja
Tele e bús üreg falát?!

Egykor Velenceze börtönében,
Hol rá örök vak éj szakadt,
Egy félig tébolyult rab épen
Így karczott szöggel szavakat.

De hátha tán, multán a létnek,
Ha majd sírjába lepihen,
Ez a homályhoz szokott lélek
Világosan lát odalenn?

GAUTIER THEOPHIL után, *franciából*

VARGHA GYULA.

AZ EGYIPTOMI PAPHOSOKBÓL.

Azóta, hogy Mariette 1855-ben Egyiptomban a második gulától nem messze eső sírból előkerült Alkman-töredéket fölfedezte, az egymást érő leletek egész kincstára nyílt meg. A *Revue de Philologie* 1896-ban megkezdé jegyzékét közölni a papyrusoknak,*) melyeknek száma folyton gyarapszik. A British Muzeum, a berlini a párisi, bécsi könyvtárak papyrusainak földolgozása váratlan eredményekre vezetett. A philológiának alig van egy ága, mely értékes darabbal ne gyarapodott volna. Az alexandriai korszak irodalmát új világításba helyezte kivált a Herondas mimusainak fölfedezése, mert a Sophron-féle mi-must, melynek az idyll keretében, a maga költői egyéniségének megfelelően sajátos színt adott Theokritos, mint a realistikus irányú alexandriai művek ellendarabját ismerjük föl. Az antik irodalmi műfajok keretéből kilépnek Bacchylidesnek balladaszerű alkotásai; epinikiosai pedig újabb világot derítettek a Pindaros epinikiosainak szerkezetére is és a Pindaros verseinek mértékét is érthetőbbé tették. A görög ének- és zenetöredékek, például a Rainer főherczeg papyrusai közt talált euripidesi Orestes stasimonjának zenei töredéke a görög tragikai kor orchestralis előadását érdekes világításba helyezi és az eddig érthetetlen, pedig a legizgatottabb drámai commosokban és kardal-részletekben nagyon sűrűn előforduló dochmiusok rhythmikai értékét a $\frac{3+5}{8}$ formájában zenei ütemben kifejezhetővé tette. Bacchylides epinikiosaiiban előforduló mondai anyag mythologiai ismereteinket gazdagítja és több vázafestvény magyarázatához újabb adatokat nyújtott. Menandernek

*) A régi papyrusokkal együtt mintegy 112 töredék, melyből 65 vers.

újabb töredéke az Agroikos meséjét rekonstruálhatóvá tette. Aristoteles πολιτεία Ἀθηναίων-jának tudományos földolgozása nemcsak a philologiai irodalmat gazdagította becsesebbnél becsesebb dolgozatokkal, hanem az athéni alkotmány fejlődésének pragmaticus földolgozásához újabb anyagot szolgáltatott. Kallimachos *Hekaléj*ának, Sappho lyrájának, Euripides több darabjának (*Antiope*, *Melampus*, *Temenides*), Hyperides több beszédének töredékei, a Grenfeld által közölt erotikus töredékek most még eléggé meg sem becsülhető érték képviselői. Az antik közgazdasági életre, jelesen az egyiptomi adózási rendszerre, kereskedelmi forgalomra nézve is újabb meg újabb adatok kerülnek napfényre. Legújabban az olympiai győztesek jegyzékéből is oly részletek váltak közkinccsé, melyek a chronologia és archæologia összekapcsolódó kérdéseinek megoldását könnyítik meg.

Bennem a legnagyobb érdeklődést az alexandriai korszak költészetének újabb emlékei költötték. A görög irodalom műfajok szerinti tárgyalása az alexandriai korszakra alkalmazva igen szoros keretnek bizonyult. Az irodalmi műfajok fölbomlása, egymásba olvadása, a doctus poëta sok oldalú működése inkább arra intenek, hogy párhuzamban haladva a görög művészet fejlődésével az egész szellemi légkört a maga ellentétes irányjaival, egyéniségek szerinti polyphoniájával fogjuk föl és értsük meg. Elég Theokritost párhuzamba állítani Herondas-szal, hogy ugyanazt az átmenetet megtaláljuk, melyet a hellenistikus művészet utóvirágzása (a milói Venus, a belvederi Apollo kora) képez az alexandriai művészet genre-alkotásaihoz, melyeknél majdnem az arczképi hűség, a tanulmányfő részletező kivitele lép előtérbe. Ugyanez irány képviselője Herondas a maga mimusaival.

Theokritosnak az álmában aranyhalat fogó halásza, kit társa int, hogy

μή σὺ θάνῃς λιμὲν καπὶ χρυσοῖσιν ὀνείροις . . . a British Museum egyszerű halászában talál plastikus kifejezést, ki kopott nemez sipkában, dolgos ujjatlan chitonban, gyékényszatyorral karján indul piacra. Már Couat az alexandriai korszak első századáról írott könyvében rá is mutat a genre uralmára az irodalomban is. Ha hozzávesszük a regényes elem fölülkerekedését, a szerelmi motívumok gazdag változatát az egyszerű canticumtól a románcz és balladához hasonló apróbb epikus

munkáig, a metamorphosis költészetét a Daphne-szoborral állítva párhuzamba: nem fogunk ragaszkodni az antik művészet és irodalom ideális jellemének a modern kor realismusával szembeállításához. A müncheni glyptothekában őrzött lúddal játszó gyermeket a Louvre hasonló motívumu szobrával együtt megtaláljuk a Herondas asszonyaitól úgy megbámult életeleven szobrokban és festményekben. Az Apelles dicséretét, a realistikus genre-művek mellett egyszerre zengi a Herondas «műértő» asszonya és a fő, a mit kiemel, az akkori művészeti fölfogást jellemzi: az élethűség, a valóságosság. Ugyanezt találjuk Herondas mimusaiban, melyeket először a British Museum CXXXV. számú papyrosából 1891 nyarán tett közzé Kenyon. Azóta a legkiválóbb philologusok foglalkoznak velök, több kiadást értek. E mimusok (kilencz darab, melyek közül kapcsolatos egészet alkot, bár több kevesebb hézaggal, hét) a kisvárosi életből vett drámai jeleneteket tartalmaznak és — habár kétségtelenül nem lehet tudni, de nagy valószínűséggel — kisebb színpadon színre is kerültek, vagy a mint Crusius a maga fordítása elé bocsátott előszavában valószínűvé teszi, apróbb ünnepi alkalommal, lakomában adták elé, mint a pantomimust a Xenophon Symposionjának záradékakép. Sőt tovább lehet menni és azt a vélelmet állítani föl, hogy Alexandria mulatóhelyein az ilyen csekély színpadi fölszerelést igénylő darabok éppen oly kedvelt mulatságot nyújtottak, mint előbb a római satira, az atellana és a mimus. Különben is a lényeg: a drámaiság, a párbeszédes forma.

Újabban Gomperz is a *Griechische Denker* második kötetében Platon ifjú korának rajzában a Sophron-féle mimusnak és az Epicharmus-féle parodiának Platon párbeszédes műformájára való hatását festvén: meglehetősen bizonyossággal állítja az ily termékek színrehozását.

Azt a nehézséget, melyet Herondas 4. mimusában előforduló jelenetváltozás, sőt az Asklepios templom előcsarnokában és szentélyében látott szobrok és festmények színpadi illusztrálása okoz, Crusius helyesen elháríthatónak véli azzal, hogy utal a shaksperi színpad szegényes berendezésére, szemben a Shakspere darabjaiban előforduló gazdag jelenetezéssel.

Gondoljunk a mi orpheumainkra, a francia café chantantokra és a Herondas mimusainak közvetlen erős hatását elképzeljük.

Herondas kora : a hellenismus második nagy katastrophája Nagy Sándor birodalmának fölbomlása után, a midőn a művészet és költészet a nagy nemzeti hagyományok örökségéből nem a nemzeti események föltámasztása reményében merített tárgyat, de az egyéni kedvtelés, az egyéni élvezet ki-elégítésére, az érzéki kéj finomítására, gyakran a szenvedő szív enyhítésére. Csakhamar a «fajkép» válik kedveltté : mert a művészi ösztön az élet kimeríthetetlen gazdagságában talált újabb meg újabb tárgyat, mely az elvesztett eszményeket ha nem pótolhatta is, de egy nagy művészi hagyományból élő népnek mégis táplálékot adott. A hellenismus politikai eszménye összetört; de a hellén művészi fölfogás ereje még él-évülhetetlen értékű alkotásokra volt képes. Az aprólékosság a kivitelben, de az élet lüktető heve, a szenvedély közvetlen hangja, vagy az epedő szív érzékeny sovárgása, majdnem lyrikus olvadozású csodás összhangban értek meg egymás mellett, mint a hogy napjainkban is a romantika és realismus kiegészítik egymást.

Durva, mondhatni visszataszító jelenetek mellett, milyeket Herondas nyújt a féltékeny Bitinnában, ki társadalmi mesallianceban él kedvencz rabszolgájával, kit hűtlenségen rajtakapva, keservesen elkinoz és azután mégis vele kibékülni kész; a meghitt társalgásban az erkölcsi súlyedés legsajátosabb titkairól beszélgető asszonyokban, a ravasz Kerdóban, a kitünő cipészben, ki ügyesen bánik asszonyvásárlóival, sőt titkon agens-díjt is ígér és ad a közvetítőnek; mondom, e visszataszító jelenetek mellett rajzol a finom satira, az elevenre találó parodia a rhetoroktól kitanított leánykereskedőben, Battarosban, egy olyan alakot, mely a Lysias szónoklatának parodiája mellett a szabad atheni esküdtbiróság ítélkezését teszi nevetségessé, kacagtató pathos formájában. Az a három mimus, melyeket lefordítottam : *A kísértés* (vagy a kerítő), *Iskolamester* és az *Az Asklepios templomában áldozó asszonyok* (I., III., IV. mimus), Herondasnak nemcsak rajzoló-erejét, életeleven színezését, drámai közvetlenségét, de költői fölfogását és az érző szív hangulatteljes kiáradását is megnyilatkoztatják. A hosszú időre magára hagyott igen szép Metriche, kit a csábítás fülbemászó édes szava és a féltékenységet fölkeltő kerítő-asszony kigyósziszegése meg nem ingat hűségében, *Az Asklepios templomában áldozó asszonyok* társalgásába

öntött igazi hellén derű, a rossz gyermeket az iskolamesterrel korbácsoltató anya mellett a gyermeki pajkosság vidám képe nagy festőre, igaz művészre vallanak. Úgy hogy mi is kérdezhetjük a műértőnek beállt Kokkaléval:

Nem élnek-e ezek?

Heron das és Theokritos egymást egészítik ki, kor tekintetében is közel állanak egymáshoz. De költői egyéniségek ellentétben áll. Külön tanulmányt érdemel e párhuzam. Ez alkalommal én inkább csak mutatványt akartam adni Heron das mimusaiból.

A versalakra nézve sokat haboztam.

Heron das a maga mimusait Hipponax choliambusaiban írta, mert a szatirikus tartalomnak a főnkölt trimeter iambicussal, a magasabb drámai műfaj e szentesített formájával parodikus ellentétet kifejező biczczenő, sántító iambus, mely minden sor hatását és rhythmikus emelkedését egy spondaicussal rontja meg, oly találóan felel meg, hogy a görög költészet fő főtulajdonát: a formaérzékét fényesen érvényesíti.

E versalakot mintegy igazolná a prooimion (IX. költemény), melynek első soraiból csak egyes szótöredékek maradtak fenn, ha Mekler kiegészítését fogadjuk el, melyet Crusius igen elmésnek tart. Szerinte a költő nem a muzsának szenteli a költeményeit, de Asklepiosnak, mert hiszen maga mondja *ὡς Μοῦσῳ*, mit nem tehetne, ha a muzsának szól a dedicatio; de Asklepiosnak, kit nagyon tisztel, kinek templomát a Kokkale és Kynnó meglátogatják (IV. mimusban) és maga, mint a kit sántaságból, lábfejéből gyógyított ki ez isten, szent áldozat (*ἀνάθημα*) gyanánt önti költeményeit a Hipponaxtól eltanult sántító versben, mintegy saját bénaságát jelképezve. Az ajánló költemény így hangzanék:

«Oh egészség adója, Herondast' óvd te meg,
S bár gyér is ez ajándék, de kegygyel az te vedd:
Hős hosszú versek helyett iambusban írt mimost,
Hozzád sántítva jöttem, ép lábbal járva most
Tetszik nekem a versben mímelni lábamat;
Minden sor bicczen egyet, épségemért fogadd!
Mert én csak sántikálva zengem már énekem;
De hát nagyobb dicsőség nem is kell énnekem.
Élég, Muzsámra, hogyha Hipponaxéra üt
Bicczenve járó versem, azért én mindenütt

Epos helyett iambussal is szerzek érdemet,
S Xuthosnak ivadéki dicsérnek engemet.»

Egy ily ajánlat illik Asklepioshoz. Így szentelte Wilamowitz szerint Isyllos is Asklepiosnak a maga verseit.

Kerestem a megfelelő magyar formát, kettőt találtam. Egyik az ötletes versek mai formája, mely voltaképen a Garay *Obsitos*a mértékének felel meg. Ez is bízczén, csak a sor közepén. A másik Petőfinek

Ezrivel terem a fán a megy,
Feleségem volt nekem csak egy.

Gondoltam, hogy a skazon-vers spondeusát külön választva csonka ütemül mint egy parodikus ismétléssel állítom szembe az ötös iambussal. Ez utóbbi forma kitűnően bevált volna lyrikus tartalmú pajzándal szövegére. De a drámai beszélgetés folyamán, az olykor külön személyektől mondott részekből kerülván ki egy-egy sor: lemondtam e formáról és az *Obsitos* versalakját fogadtam el.

Rímelttem is a sorokat, mert ez a realistikus forma hatását enyhíti. Különben a hosszabb sorok rímtelenül a magyar fülnek aligha tetszenének. Már pedig Herondas megérdemli, hogy a forma miatt ne váljék hozzáférhetetlenné. A németek is keresték a megfelelő formát. Mekler azt javasla, hogy a Hans Sachs négyes iambikus rithmusú párrimek soraiban kell visszaadni. De helyesen mondja Crusius: «das schlichte, treuherzige Versmass giesst über die Dichtungen einen warmen Schimmer von Behäbigkeit und altväterischem Wesen, der dem Original durchaus fremd ist». A próza, melyben a francziák fordítják, a tartalom realismusát még erősebben érezteti és megfosztja a verselés bájától.

Crusius Kleistot veszi mintául, ki a *Der zerbrochene Krug*ban a Herondas mimusaival hasonló légkörben mozog. Ő a drámai dialog formáját használta szabad, fesztelen szerkezettel; rhythmustalan fordulatok éreztetik a komikus és satirikus hangulatot.

★ ★ ★

De hogy az alexandriai költészet műfajaiból egy egészen újat is bemutassak, szabad fordításban bemutatom az *Elhagyott leány* panaszát, melyet először Grenfell tett közzé Oxfordban

1896-ban *An Alexandrian Erotic fragment and other papyri* című művében. E töredék a British Muzeum DCV. papyrusa. A töredék egy szerződés hátsó lapján fordul elő. A szerződés Ptolemaios Philometor 8-ik évében kelt, tehát Krisztus születése előtt 173 után lehet tenni. Crusius a *Philologus* 1896. évi LV. kötetében közlé a költeményt, szöveg-kritikai alapon állapítja meg az egyes columnák sorait, értelmezi az egészet és egyszersmind megállapítani igyekszik a műfajt. A költemény tartalma egy elhagyott leány panasza. Forró szerelmi esdeklés, szemrehányással vegyes őszinte, odaadó szerelmet kifejező dal. Akár népdalszámba vehető. Crusius párhuzamba állítja Horatius híres szerelmi párbeszédével, melynek címe *Donec gratus eram tibi* (Ódák L. 9.). A ránk maradt részben csak a leány panaszát halljuk, de Crusius azt hiszi, hogy e magános ének visszhangra talált, kivált az ő fölosztása szerinti 8. versszak következő fordulatából:

Οὐδὲ δ᾽ ἄνθρωπο φίλον
ἔχομεν, οἷ κρινῶσι, τίς ἀδικεῖ.

Én ebben a csalódott szív szemrehányása mellett a kedvesétől elidegenítő úgynevezett «jó barátok» elleni kifakadást látok és inkább hajlok az ugyancsak Crusiustól megpendített azon nézethez, hogy canticum lehet. És ha fölveszszük azt a helyzetet, mely a Menander *Fulusi* (Ἀγροίκος) című darabjában fordul elő: lehetett egy ily módon elhagyott leány canticuma, mint a hogy Plautus és Terentius ifjai canticumban öntik ki aggodalmaikat és fájdalmokat. Ugyanis a Ἀγροίκος meséje finom lélektani problémát old meg. Egy leány elhagyatottnak érzi magát, holott az ifjú, kit szeret, de kit szégyensége tart vissza attól, hogy elvehesse, egy lábtörött aggot ápol falun, ennek kegyébe jut és így vívja ki boldogságát. Egy ily elhagyott leány ajkára illik a panasz. Wilamowitz cikke (*Neue Jahrb. für das class. Alterthum* mult évi novemberi füzetében szépen tárgyalja a Menander vígjátékából előkerült töredéket).

De bemutatom magát a lyrai melegséggel ömlő költeményt is.

I.

ASKLEPIOS TEMPLOMÁBAN ÁLDOZÓ ASSZONYOK.

HERONDAS NEGYEDIK MIMUSA.

Személyek :

Kokkale, egy idegen nő, ki Kosban az Asklepios (= a római Aesculap) templomában fogadalmi áldozatot tesz. *Kynnó*, kosi lakos, barátnője.
Templomőr.

Néma személyek :

Kydilla, Kynno rabnője.

A jelenet az Asklepios szentélyében játszik Kosban, az Asklepiadok nagyhírű székhelyén.

KOKKALE (*a templom csarnokának szobrai előtt*).

Uram, Paian, légy üdvöz, ki Trikkát kedveled,
 Kinek Kos s Epidauros szerette lakhelyed,
 Koronis és Apollo istenszüleidet
 Üdvözlöm s Hygieiát, kit érint jobb kezed.
 5 Üdv Panake, Jeso, oltárotok előtt!
 Üdv Epio, tinektek, kik adtok új erőt,
 S a kik lerombolák rég Laomédon falát,
 Kik meggyógyítani birtok veszélyes nyavalyát,
 Podoleiros, Machaon, a híres orvosok,
 10 S ki isten s istenasszony csak ebben lakozott :
 Mindannyioknak esdem, Paian atyám, kegyét,
 Zsengéül ime tőlem most e kakast vegyék ;
 Szájíz falatjaként, házamnak hírnökét.
 Mert hejh, szegény a kamra, élelmünk szűkösén.
 15 Adnánk hizlalt ökört és sertést is szívesen,
 Derék markos szalonnást és nem csak egy kakast
 A gyógyítás fejibe, a melyet szent kezed
 Uram, egy érintéssel, én rajtam végezett.

KYNNO.

A Hygieia jobbán állítsd te föl oda
Tábládat Kokkale.

20

KOKKALE.

Hejh! biz elfog a csoda
E szobrokat ha látom. Minden mi szép, remek!
Kik dolgozának ilyet? Minő mesterkezek?
Ki az, ki készítette? Ki is állíthatá?

KYNNO.

Nem látod, írva ott áll len a talapzatán
Praxiteles fiai*) olvasd csak azután —
Állíttatá a Prexon fia.

25

KOKKALE.

Oh áldja meg
Jó Euthiost, ha érte áll itt e műremek.
De nézd csak, ott egy gyermek, ki az almára les,
Utána úgy eseng, hogy azt hinnéd, bele vesz,
Ha el nem éri célját: lélegzete elállt,
S amott ez agg, o Kynnó! Bizony majdnem kiált,
A mint ott fojtogatja a ludat e gyerek.**)
Hogy nem kő, a ki hígye, közelről nézze meg!
Bizony a kőbe is még fuvalnak életet,
Hisz' itt Myttes leányát nyilván szemlélheted,

30

35

*) Timarchos és Kephisodotos. Plinius korukat a 121. olympiásra (Kr. e. 296 tájt) helyezi. Van egy eleusisi fölirat, mely a két testvér közös működését állapítja meg Demetrios Phalereus korában. Közösen dolgoztak a megarabelieknek egy anathemat Aresnek atheni temploma számára, Theba részére egy Kadmost. Elkészíték Lykurgos szónok és három fia szobrai. Minthogy Lykurgos 324-ben halt meg: e szobrok ez után keletkeztek. Menander vígjáték-költő szobrát is ők készítették el. Menander 393-ban halt meg. Magának Kephisodotosnak volt Asklepios szobra is. Ez összevág e mimus eme helyével. Az Octavia partibusban áll e csoport: Asklepios és Artemis; tehát épen e csoport. Ez adatok a Herondas korát is megállapítják.

**) A ludfojtogató gyermek valószínűen Boethos műve, melynek másolata van meg a Louvre-ban.

Mint Battalé, ép úgy néz e kőszobor te rád.
 Ha so'se láttad volna te Battalét magát,
 Az *igazi* helyett a *mását* veheted.

KYNNÓ.

40 Jer kedves, jer utánnam. Mutatok oly csodát,
 Minőt szemed nem láta, mióta a világ!
 (A *rabnőhöz*) Kydilla, menj legottan és hívd a templomórt!
 Nem hozzád szólék, bamba? Mi bámész arczot ölt!
 Ügyet se vetne szómra; csak tátong e leány,
 45 A rák düllelt szemével sem nézne így reám.
 Hallod, a templomórt, ha mondom, hívd nekem!
 Te torkos, léhűtő te! hétköznapi, ünnepen
 Czölönk vagy itt meg ott és csak az utamba' vagy...
 Bocsáss meg istenem, hogy a düh így elragad.
 50 Te légy tanum reá, hogy nem állhatom tovább.
 Megnyirom, meg bizony, még a buta koponyád!

KOKKALE.

Nono! E nőcselédttől ne vedd zokon te ezt,
 Rabszolganő szegény, ha fülét kinyitni rest.

KYNNÓ.

De már halad a nap; jobban tolonganak.

KOKKALE.

55 Hé, állj meg! Im a szentély ajtóját felnyiták.
 Itt látsz te még, o Kynnó, nem egy igaz csodát.
 Talán bizony Athéne — oh áldott a keze! —
 Tökélte ezt a képet, olyan remek biz' e!
 Ha csipnél rajta egyet, — hiszen mezítelen —
 60 Hogy ennek itt az nem fáj, ki hinné, istenem?
 Azon meleg a húsa, hogy látva az erét,
 Lüktetni véled benne a hő, az ifju vért.
 De lássa csak Myellos vagy Lamprion fia
 Pataikiskos amott ez ezüst fogót, biz a
 65 Kinézi a szemét és elcsenné, ha lehet.
 S e marha is kihajtva e nő háta megett,
 Amott az a sasorr és emitten e pisze...
 Nem élnek-e előtted, felelj csak izibe!

Ne nézném én, biz isten csak asszony voltomat,
 Kiáltnék e bikára, sikoltanék olyat!
 Oly bőszen néz reám, Kynnó, feldőf talán.

70

KYNNO.

Bizony az ephesosi Apelles keze rajt,
 Azt láthatod emitt és azt láthatod ahajt!
 Nem mondhatod, hogy ehhez értett, de nem ahhoz,
 Mindenben, a mihez nyult, vélnéd istenkezek
 Érinték azt a tárgyat: a műve oly remek.
 No mondom, isten ugyse! ki őt vagy a művét
 Nem nézi bámulattal, csodálva a kezét:
 Mosókonyhámban ám föl is akasztanám!

75

A TEMPLOMŐR.

Az áldozat tinektek égtől megáldatott.
 Mit jós jelek mutatnak, nem volt még soha jobb.
 Kegyesb se volt Paian még senkihez soha.
 Üdv, üdv, Paian! Oh áldd meg mindazt, ki áldoz,
 És minden nemzetséget! Oh áldd meg, jó Paian!
 Üdv, üdv Paian neked. O tedd meg ezt, o tedd!

80

85

KOKKALE.

Oh tedd meg ezt, nagy isten, hogy egészségbe' mind
 Megtérjünk, hozva többet, urunk és gyermekink,
 Áldozunk itt neked. O tedd meg ezt, o tedd!

KYNNO.

Jó Kokkale, te szeld föl hamar e madarat,
 És ne feledd, a czombot a templomőrnek add,
 S kigyó odvába csusztass halkal, mondván imát,
 Morzsát a szent kalácsból és hints rá sós darát.
 Ellakmározzuk otthon majd azt, mi megmarad.
 De hé! Az istenlátta kenyeret itt ne hadd!
 De hagyni itt se sajnálj! Elhidd, hogy többet ér
 A jó egészség, bármit áldoznál is ezer'.

90

95

II.

AZ ISKOLAMESTER.

HERONDAS HARMADIK MIMUSA.

*Személyek:**Lampriskos*, az iskolamester.*Metrotime*, egy polgárnő.*Kottalos*, ennek fia.*Néma személyek:**Euthiés*, *Kokkalos*, *Phillos*, Kottalos iskolatársai.

Az iskola. A falakon kis állványokon a Múzsák szobrai. *Lampriskos* a kathedrán ül. Elébe hurczolja *Metrotime* Kottalost.

METROTIME.

Úgy áldjanak meg, édes *Lampriskos*, tégedet
 E kedves, drága múzsák, a míg tart életed,
 A mint e pernahajdert elnyúzkod emberül,
 Míg lelke elalélva ép csak ki nem repül.
 5 Kifosztá engemet tisztára e gyerek,
 A vakmerő, a koczkán. Mert képzeld, mesterem,
 Neki nem a kopócsont kell már, oly szemtelen,
 Oly sokra vitte. Ámhogy a mester hol lakik,
 Ha minden hóban egy nap, mely a harminczadik,
 10 Eljön, midőn a tandíjt le kell keservesen
 Rónom, bár Nannokosként *) jajgatnék szüntelen,
 Nem tudja e gonosz csont. De kérdd meg a tanyát,
 Hol szolgál- naplopóhad naponta üt tanyát,
 Megmondja nyomba néked, a míg az ágy felett
 15 Írótablája váltig mind őrzi a szeget.
 Havonta jó viasszal nagy gondddal bekenem,
 Hadesre nézne inkább, mint erre, gyermekem.
 Nem hogy beírná szépen; összekarczolta csak.
 De bezzeg ott a koczka, a mit hálóba rak,

*) Nannokos, a mesebeli király, ki a vízözönt előre látta és folyton jajveszékelt. A szentírás Jeremiásaként közmondásba ment át.

Oly tiszta, úgy ragyog, mint tán az olajos 20
 Korsónk, a háznak dísze, a drága iratos.
 Nem ismeri, nem, úgyse' e fattyú még az Á-t,
 Ha a fülébe ötször, százszor kiáltanád.
 Csak a minap az atyja diktálgatá *Maront* *)
 És lásd, az istenadta helyette írt: *Simont*. 25
 Úgy hogy szünetlenül csak magammal pörölök,
 Hogy mért nem adtam arra, mire jó e kölyök:
 Őrizni szamarat. Nos, betüre mért fogám?
 Rossz napjaimban egykor támasz lesz, gondolám.
 De hogy ha egy mondókát elmondatok vele, 30
 Mit szajkó módra atyja nagy kinnal vert bele,
 Szegény öreg, ki félig vak már, félig süket,
 Minden szót halkal úgy nyög, mint szűrőn ereget.
 Ennyit: *Vadász Apolló* . . . nagyanyja is kiejt,
 Pedig bizony szegény a betűhöz mit se sejt, 35
 El birna mondani ennyit, el egy phryg-rabgyerek.
 Kivánj csak többet ennél. Tüstént ill' a berek!
 Nem lépi át három nap a házunk küszöbét.
 Egy perc és uzsdri! hol van? Nagyanyjához szökék.
 És kikopasztja őt, a szegény gyámoltalant. 40
 Hogy a fedélre kúszik egy pillantás alatt,
 És a tetőn kalimpál, akár mint egy majom,
 No ekkor gyül meg aztán igazán a bajom.
 Képzeld, hogy a szívem mint zakatol ide ben.
 Oh nem miattad, oh! gonosz istentelen! 45
 De a cserép törik mint a maradék-lepény,
 S másfél obol darabja e hóvíz idején.
 Mert ellene a házban egy szájjal vallanak:
 Ezt Metrotime sarja: Kokkalos tette csak;
 És ez való igazság; tagadni sem merem, 50
 Hiába mind, a vádat én némán elnyelem.
 Erdő sűrűjén annyit mászkál e gaz poronty,
 Hogy mint szegény halásznak, ruhája csupa rongy.
 De a vásár- s az ünnepnapot úgy tudja ám,
 Mint az, ki csillagokban olvas — s ha ti talán 55
 Szünidőt adtok, nosza, ez aludni se' fog.

*) Maron a thermopylaei dór hős, Simon egy hirhedt csaló.

Jó Lampriskos, te néked az istenasszonyok
 Úgy adjanak csak áldást, a hányszor e fiut —

LAMPRIKOS.

Jó Metrotime, hagyd már! Hamar, ki megy, ki fut,
 60 Hejh! Euthiés, hejh, Phillos, jöjj Kokkalos, hamar!
 Hejh vállra *) véle tüstént, nem szabad késnetek,
 Mint Akeseos **) egykor holdtöltét leste meg,
 No, Kokkalos dicső egy kópé leszesz te még!
 Ezekkel játszni itten csontokkal nem elég;
 65 De pénzre játszol immár lurkókkal bűn-tanyán.
 No megpuhítlak úgy, hogy akár mint szűz leány,
 Tudom, hogy nyulni nem mersz egy fűszálhoz se majd.
 Hejh, hol van az ökörfark, a korbács hol vagyon,
 Melylyel a kikötött rabszolgát vagdalom.
 70 Ide vele hamar, míg nem forr föl az epém!

KOTTALOS.

Múzsák nevére kérlek, Kottis éltére én,
 Kezem álladra téve, úgy kérlek tégedet,
 Ne e szíjas korbácscsal, másikkal verj te meg!

LAMPRIKOS.

Nem, Kokkalos, te olyan gaz csavargó levél,
 75 Hogy egy rabszolgahajcsár, ott is hol az egér
 Megeszi a vasat már, te rajtad tul nem ad.

(Kezdi ütlegetni.)

KOTTALOS.

De hányadik, Lampriskos? O jaj, hányadikat
 Csapatsz reám.

*) Régi műemlékek megörökíték a pædagogia nagyobb dicsőségére az elpáholás e módját. A vétkes egyik tanulótársa vállára teszi kezét, a másik fölkapja a lábait és vízszintesen tartja, a harmadik veri. Schreiber, *Kulturhistor. Bilder-Atlas*. I, LXXXIX. Crusius jegyzete.

**) Akeseos Neleus hajókormányosa, ki az adoma szerint csak holdtöltekor akart tengerre szállani, mint a spártaiak. Crusius jegyzete.

LAMPRISKOS.

Kérdd ettől, ne tőlem, kérdd anyád!

KOTTALOS.

Hányat kapok, anyácskám?

METROTIME.

Úgy éljen az anyád,
A mennyit birsch, gonosz csont, a mennyi fér reád.

80

KOTTALOS.

Lampriskos, szünj, o szünj meg! . . .

LAMPRISKOS.

Te szünj meg, gyerek,
Gazcsínyeket művelni.

KOTTALOS (*páthoszsza*).

Oh többé nem teszek,
Nem, semmi rosszat, hallják a múzsák eskümet.

LAMPRISKOS.

A szádat hogy kitátod. Üvölsz irtóztatón!
Ne mukkanj, mert a nyelved mindjárt elnémítom.

85

KOTTALOS.

No lásd, már hallgatok. (*Ujból verik.*)
Jaj, ne ölj meg! Jaj, elég!

LAMPRISKOS

(*ahhoz a gyermekhez, a ki a lábait emelte.*)

No, Kokkalos, ereszd el!

METROTIME.

Ne hagyd el, oh ne még!
Lampriskos, üsd tovább, mig a nap alkonyra száll.

LAMPRISKOS.

De hisz a tarka gyíknál foltosb a teste már,
Aztán, ha könnyre fogjuk, akkor még kapni fog.

90

Kijár neki vagy húsz még, ennyit még adatok,
Ha jobban olvas is még mint tán Klio maga.

(Megcibálja a gyermek fülét.)

No mártsd csak mézbe nyelved, léhűtő gaz fia.

METROTIME.

95 Mindent elmondok otthon, hadd tudja az öreg,
Hozok lábára béklyót és itt köttesd te meg,
Ugráljon így, hadd lássák ez istenasszonyok,
Kiket világejlébe sohasem állhatott.

III.

A KISÉRTÉS VAGY A KERÍTŐ ASSZONY.

HERONDAS ELSŐ MIMUSA.

Személyek :

Metriche, Mandris neje.

Threissa, szolgálója.

Gyllis, egy öreg asszony.

Színhely. Valószínűen Kosban *Metriche* háza. *Metriche* egy egyszerű, utczei szobában szolgálójával munkával van elfoglalva.

METRICHE.

Threissa, halld, kopognak! Az ajtón nézz te ki,
Lehet, hogy a faluról jött hozzánk valaki.

THREISSA.

Hé, ki kopogtat?

GYLLIS.

Én.

THREISSA.

De ki? Hát nem mersz belebb

Kerülni?

GYLLIS.

Nos megyek már, hogy láthass közelebb.

THREISSA.

Ki vagy?

5

GYLLIS.

Philainionnak anyja én vagyok.
Jelentsd be Metrichének Gyllist, én várhatok.

THREISSA.

Hivat —

METRICHE.

Ki?

THREISSA.

Gyllis.

METRICHE.

Oh a szegény Gyllis anyó.

Threissa, menj ki.

No mondd csak, hogy mi jó
Szerencse hoz, hogy úgy, mint égből csöppenve le
Csak itt teremj váratlan', hisz öt hó eltele
Hogy, a Moirákra, téged még álmaimba' sem
Láthattalak, felénk nem vetődtél sohasem.

10

GYLLIS.

Jaj, messze lakom innen és térdig ér a sár,
Hogy megreked az ember, ki épen erre jár.
Erőm, akár egy légynek, lélegzetem eláll,
A vállamon a vénség, mögöttem a halál.

15

METRICHE.

Hallgass és az öreg kort ne hánytorgasd sokat,
Még jó erőbe' vagy te, legyúrhatsz*) másokat.

GYLLIS.

Ne gúnyolj, a világ csak nektek, ifjaknak áll.
De mi . . .

20

*) O. Crusius szövegétől eltérve, kit pedig nagyobbára követek,
e helyet Bücheler olvasása szerint fordítom.

METRICHE.

No ne neheztelj és csillapulj le már.

GYLLIS.

De lányom, mondd, mióta vagy annyira magad,
 S őrzöd mint szalmaözvegy, magányos ágyadat.
 Hiszen tíz hó is eltelt, mióta Mandrisod
 El Egyiptomba ment, s csak bár egy csipetnyi sort
 25 Sem ír. Hejh, friss pohárnak friss nedvét éldeli.
 Az istenasszony él ott. Jó sorja van neki.
 Mi a kerek világon szép s jó dolog vagyon,
 Az Egyiptomba megvan: gazdagság, hatalom,
 Van színház, torna, bölcsész, sok szép fiút talál
 30 S a testvér-isten-szentély *) s hozzá a jó király:
 A muzeum, a jó bor s a mi csak jó falat
 És asszony, asszony annyi, Hades, halld szavamat!
 Hogy annyi tenger csillag oh nincsen az egen.
 És mind oly szép, melyet csak a szépségversenyen
 35 Látott Paris királyfi. Mind felsorolni nem,
 Nem bírnám őket. És te, itt sinylesz szüntelen.
 Melengeted e széket és észre sem veszed,
 Míg szépséged lehervad s örökre elveszend.
 Fordítsd egyébre elméd. Él egy pár víg napot,
 40 Vidítsd föl lelked', oh mert bizony megbánhatod;
 Mosolygj, ha rád mosolygnak. Hajó se biztos ám,
 Mely egy horgonyba' bízik. Kettő jobb lesz talán.
 Mert, hejh, az irigy isten, ha eljön biztosan,
 Nem állja senki útját, feddőzől hasztalan.
 45 Egünk bár tiszta, ámde váratlanul vihar
 Törhet ki és az élet úgy elrepül hamar,
 Oly forgatag!

METRICHE.

Mi czéled?

GYLLIS.

Közel nincs senki sem?

*) Ptolemaios Philadelphos és nővére, ki neje is volt (körülbelül 290 óta Kr. e.). A derék jó király Ptolemaios Philadelphos.

METRICHE.

Nincs senki.

GYLLIS.

Senki? No's hát hallgass reám, szivem!
 Izent neked, tudod ki? Matakine fia,
 Gryllos,*) kinek nagyatyja Pataikion vala. 50
 Győzött tusán öt izben: Pythóba' mint gyerek,
 A koszorút Korinth'ban ő kétszer nyerte meg;
 Pisában férfi sorban kétszer ököl-tusán.
 Dúsgazdag, nem hajol le egy szalmaszál után,
 S Aphrodite előtt még érintetlen pecsét. 55
 Megláta, a midőn te, Misenek**) ünnepét
 Űléd, s szivébe' nyomban emésztő lánggra gyúl.
 Azóta nem telik nap, de még egy éj se múl,
 Csak esdekel szünetlen, mindig nyomomba jár,
 Czirógat, kérve kér csak, egészen oda már. 60
 Édes jó gyermekem! No, ezt a csekélyke bünt
 A kedvemért kövesd el. Mert lásd csak, életünk
 Elillan, el! Hódolj, ha parancsol Kythere,
 Ne hogy váratlan érjen a zord aggság tele.
 De dús jutalmad is lesz, nemcsak szerelmi kéj, 65
 Nagyobb, mint hinnéd. Engedj! Gyllis szeretve kér.

METRICHE.

Gyllis! «Fehér haj, hig ész» együtt jár, elhiszem.
 De Mandrisom úgy térjen haza a tengeren,
 Szent Demeterre, hogy ha más asszony merne így
 Beszélni, megtanítnám, a csontját törve, hidd, 70
 Hogy énekes kolduskép sántítna szerte-szét,
 És messze elkerülné a házam küszöbét.
 Felém ne jöjj te többé, ilyes szót hordva még.
 Csak uticzifrát illet az ily szó, ily beszéd.
 Afféle lánynak tégy te ilyes ajánlatot, 75
 Pythes leányát jobb, ha te nyugton itt hagyod.
 Ha veszteg ül is, Mandrist más ne kacagja ki.
 De hát nem erről van szó — mint szokták mondani —

*) Bücheler szerint *Psyllos*.

**) Mise Koréval rokon istenasszony, hasonló ünneppel tisztelték.

80 Threissa, hé! a kagylót csak mosd hamar te ki,
 És tölts egy félmeszelynyi jó tiszta bort neki,
 Vegyítsd friss tiszta vízzel, s aztán szolgálj vele.
 Nesze! Űrítsd ki, Gyllis.

Gyllis.

Add hát! hisz' én ide
 Nem is az ügybe jöttem; de ünneped levén . . .

Metriche.

Gyllis, no lásd, a bort is azért töltettem én.

Gyllis.

85 Pinczédnek légyen bőven mindéig ily bora.
 Oly édes, Demeterre, nem is ivott soha
 Édesb bort ennél Gyllis; ezt mondhatom neked.
 De gyermekem, légy boldog, mert én már elmegyek.

(Menet közben mormolva.)

90 Maradjon Myrtale meg Sime *) az ifjunak,
 Mig Gyllis él, tudom, hogy a szómra hajlanak.

IV.

ELHAGYOTT LEÁNY PANASZA.**)

Egy Névtelen dala.

Önként szeretettel egyesülénk;
 Tanu Kypris volt csak egy maga ott.
 Oh jaj, a szívembe nyilal megént,
 Megejtni akart csak s cserbe' hagyott.

Nyugalmam örökre ah! elrabolá.
 Helyébe szerelem költöze bé.

*) *Myrtale* és *Sime* két ledér nő, kikkel Gyllisnek üzleti viszonya volt. O. Crusius.

**) A Philologus LV. (1896.) 358. és köv. olvasható szöveg szerint, a mint O. Crusius állapítja meg a Grenfell: *An Alexandrian Erotic fragment and other papyres* (Oxford, 1896.) című gyűjteményének élén álló töredéket.

Neki foglyul esém, epedve reá
Gondol csak e szív, mely övé, csak övé.

Hozzája vezess te, ó csillag,
Hozzája kísérfen ez isteni éj,
S ki rabja parancsolatidnak,
Hozzája, Kypri, te kísérf !

Úgy is ragad és viszen a szerelem ;
Utamba' világol szüntelenül ;
A hevét, a tüzét, jaj, úgy érzem,
Sorvasztva emészt ez végtelenül.

Azt mondta elébb a család, a ledér :
Kypri-nek a rabja nem lesz sohasem,
S ime Kypri az ok ma mind ezekért,
Miatta sebezte meg így a szívem.

Megörülök. A féltés tüze bánt ;
Itt elhagyatottan senyvedek el.
Ó lásd koszorúzva emitt a leányt,
Ki esdve előttem a porba hever.

Ne zárd be előttem az ajtót !
O lásd meg, o lásd meg e szörnyű magányt,
És azt, a ki látni ohajtott,
Ne üzd el, ó szánd meg, ó szánd meg a lányt.

Szeretni ha látok mást, gyötör engem,
Féltés tüze, lángja titokban emészt,
Órfjng, a ki csüngve csüng csakis egyen.
Oh jaj ! az eszem belevész.

Vigyázz ! Haragom ha kitör,
Szívem ha gyölöl, megemészt ez !
Nyoszolyám magánya gyötör,
A míg te szeretkezel, édes !

Egymásra miért haragudjunk ?
Békülj ki, pörbe ne szállj !

Hisz van, van elég jó barátunk, *)
A ki tudja, miért e viszály.

★ ★ ★

A töredék ezután fél sorokra, sőt egyes szókra terjed. Mintegy a vezérszók maradtak ránk. Megható játéka a véletlennek, mely mintegy a mély bánatból áthatott szívnek fuldokló sírástól megszakított beszédét jelképezi jelen alakjában. A töredék többi részében előfordul újra a leány esdő kérése, hogy kedvese fogadja be magához, lépjen vele frigyre. Emlékezteti az ifjút, hogy ő volt, ki elcsábítá, ne hagyja el, hanem vegye nőül. Urának ismeri, rabja lesz.

Vettem magamnak a merészséget, hogy a ránk maradt fél-sorok és vezérszók alapján kiegészítem a költeményt:

Szeretlek, uram vagy örökre,
S nem bírja szívem soha más;
Legelébb te csalál eme törbe,
Szentelje is azt meg a nász.

Rabod leszek én, te uram,
Szolgállak egy életen át.
Szerelemnek a rabja, tudom,
Egészen od'adja magát.

HEGEDÜS ISTVÁN.

*) E helyet Crusius így értelmezi: Haben wir nicht deshalb Freunde, die entscheiden können, wer im Unrecht ist? Én az elkeseredett leány gúnyját érzem ki e szavakból: οὐχὶ διὰ τοῦτο φίλους ἔχομεν οἳ πρὸς αὐτῇ τίς ἀδικεῖ. Ha valóban békére hajolnak, nincs szükség barátok közbejárására.

EGY FRANCZIA VÉLEMÉNYE BISMARCKRÓL.

Welschinger Henrik francia író könyvet írt Bismarckról, mely a *Ministres et Hommes d'Etat* című gyűjtemény folyamában jelent meg, (editeur Alcan). E könyvnek zár-részletét közli elismerő szavakkal a *Journal des Debats* heti szemléje. A cikk főleg Bismarck és Richelieu összehasonlításával foglalkozik s oly érdekes, hogy méltónak találtuk egész terjedelmében ide jegyezni magyarul.

Lássuk röviden összevonva az embert és művét. Bismarck egyszerű falusi nemesből és kis hivatalnokból lesz tanácsossá és képviselővé, fontos ügyekre vállalkozik, nyílt politikát űz, kigúnyolja a régi szokásokat, szivarra gyújt a congressus teljes ülésében, megvetve a jegyzőkönyvet s bámulatba ejtve collegáit. Azután Bécsbe megy közelről tanulmányozni az osztrákokat, Szent-Pétervárra, tanulmányozni az oroszokat, Párisba, tanulmányozni Napoleont. Mikor már jól ismeri Európát, belép a ministeriumba, nem azért hogy kerülje, hanem hogy keresse az összeütközéseket, pörölni készen az egész világgal s elválni a többségtől, hogy nagy céljait elérhesse. Ekkor történt, hogy báró de Nothomb, Belgium minisztere Berlinben ezt a különös kérdést tette: «Richelieu lesz-e belőle, vagy Alberoni?»

Készséggel elismerem, hogy Bismarck herczeg, Richelieuje volt Poroszországnak. Azonban ime itt következnek a hasonlatok és különbségek, melyeket én e két nagy államférfi közt találok.

A bibornok, úgy mondják, szertelenül nagyravágyó volt; a cancellár nem kevésbbé. A bibornok fölül érezte magát környezetén; a cancellár beismerte s be is vallotta felsőbbtségét. Az első kijelentette azt a Blois-i rendek előtt (aux Etats de Blois), a másik a frankfurti diétán. A bibornok épen úgy, mint a cancellár, kétségkívül gögös, nyers, makacs, fékezhetlen, szigorú, sőt kegyetlen volt s nem fogadott el semmi ellenőrzést, semmi tanácsot. Épen úgy mint Richelieu, ő is a kevelységet és az erőt tette az ő állam két

erényévé. Épen úgy mint amannak, neki is hatalmas ellenségei voltak az udvarnál, a hadseregénél, a fejedelmek és fejedelemnőknél, a ministereknél, a diplomatáknál, az íróknál. Bismarck nem vete-medett annyira, hogy megölesse Arnim grófot, mint a bibornok megölette Saint-Marst és de Thout, de vad gyűlölettel üldözte. Megfosztotta hivatalától, letartóztatta, elítélte s száműzésben végeztette életét. Nem volt szüksége hóhérpallosra. Az a mód, mely szerint a sajtót és a törvényszékeket politikája szolgálatába fogta, elég volt neki. Tehát eltiporta Arnimot, elbuktatta Delbrücköt, eltávolította Benningsent, Stollberget, Geffckent, Eulenburgot, Kameket és annyi másokat. Üldözte versenytársait, mint Gortschakof, éles gyűlölettel. Épen úgy, mint Richelieu, minden érintésen fölül akarta helyezni a királyi hatalmat. Mindketten a legnagyobb megvetést táplálták emberek és dolgok iránt. Mindkettőjüknek megvolt az az előnyük, hogy királyuk fedezte és pártolta őket. Mindketten meg akarták semmisíteni és saját hazájok hatalma alá hajtani Ausztriát. A bibornok megszorította a nemesség jogait és a király hűbéresévé tette azt. A cancellár megszorította a kis államok és fejedelmek igényeit és Poroszország hűbéreseivé tette őket. Richelieu Franciaország egységére törekedett, Bismarck Németország egységére, Richelieu mindenható királyt kívánt, Bismarck monarchát, a ki császár és király legyen. Richelieu szerencsés háborúkat viselt s diadalog fényesíték kormányzatát; Bismarck három háborút tervezett és hajtott végre, melyek merészségét igazolták s minden álmát megvalósították. Richelieu kívíta, hogy magok a németek az ő céljainak szolgáljanak; Bismarck úgy intézte, hogy a déli államok Poroszországgal egyetértve harcoljanak és ügyes tárgyalások útján arra vezette őket, hogy egyuttal fáradozásuk díjául, önmagok hajoljanak porosz igába. Elaszt, melyet a nagy bibornok a francia gyűrűzetbe foglalt, a német cancellár kicsikarta ügyetlen és gyöngye kezéből egy oly kormánynak, mely Richelieu nemes traditióit sem megérteni, sem megtartani nem tudta.

Európát, melyet a bibornok megrendített, a cancellár 1870 után néhány évig uralma alatt tartotta. Az egyik francia nézeteknek szolgálni kényszeríté Hollandiát, Dániát, Svédországot. A másik, német politikának szolgálni kényszeríté Ausztriát és Olaszországot, semlegesítve ideiglen Oroszországot. Az egyik folytatta IV. Henrik nagy tervét, a másik II. Frigyesét. Mindketten fegyveres pályán akartak haladni s a nélkül, hogy valóban katonák lettek volna, egyenruhát viseltek és a hadsereg főnökeinek tekintélyével bírtak.

Mindketten vallási meggyőződésükért küzdöttek az állam érdekében, egyik a maga katolikus hiteért, másik a maga protestans hiteért. S végre mindaketten fegyver hatalmával akarták biztosítani vallásuk diadalát.

De míg Bismarck hajótörést szenvedett a maga embertelen «culturharczával» addig Richelieunek, ügyessége által s csaknem egyidejűleg, sikerültek a szigorú rendszabályok és bölcs kiegyenlítések.

S ez nem egyedüli különbség a két nagy államférfiú közt. Bármily nehézségekkel kellett is megküzdenie Bismarcknak az ügyek élére lépte óta: vajon hasonlíthatók voltak-e azok Franciaország szörnyű helyzetéhez, a polgári és vallási háborúk kezdetén, szemben a fejedelmek és főurak lázadó magatartásával, melyet a parlament és a külföld támogatott, szemben az udvar arcátlan cselszövésével és a protestansok fenyegetéseivel, kebelében egy elpusztított országnak, melynek sem ipara, sem kereskedelme, sem földművelése, sem munkája, s csaknem semmi segélyforrása nem volt? Hozzá teszem, hogy ha Bismarck a hadsereg és a közigazgatás újra szervezése után hatalmas lendületet adott is a német iparnak és kereskedelemnek, lendületet, mely folytonos és napról-napra növekszik: de semmit sem tett hazája irodalmáért s azt mondhatni, hogy az az irodalmi Németország, mely Madame de Staël méltó bámulatát keltette föl, inkább iparúzó és katonai Németországgá változott. Ehhez járul, hogy a cancellár épen oly nagy megvetést táplált az írók és művészek, mint a humanismus iránt. Ő nem igen igyekezett azon, mint Richelieu, hogy akadémiát teremtsen és örökítsen, melynek hivatása lesz föntartani a stíl, a művészet és az ízlés nemes hagyományait.

Végre Bismarck nem teljes diadal közben omlott össze, mint Richelieu. Ellenkezőleg nyolcz hosszú esztendeig fájlalta és gyászolta a kezéből kiragadott hatalmat, átkozva azokat, a kik kegyvesztéséhez hozzájárultak, kik eszélytelenül merészkedtek hozzányulni az ő colossalis művéhez. *Gondolatokat és Emlékezéseket* hagyott hátra, melyeknek minden sorából kirí a bukása miatti bánkodás, melyet igazságtalannak és elsietettnek tart és a hol minden rendű és rangú ellenesével és ellenségével a legtúlságosabb szigorral bánik. S mi lesz még, ha a munka utolsó kötetét ismerni fogjuk? Richelieu politikai végrendeletet hagyott, mely pártatlan bölcsesség és bámulatos utasítások örök emléke, s melyet méltán nevezhetni minden államférfi breviáriumának.

Hagyjunk föl itt a párhuzammal, de valljuk meg, hogy az az ország, mely egy Richelieut bírt, irigység nélkül tekinthet arra az országra, mely Bismarckot bírta. Térjünk most közvetlen a német cancellárra és művére.

Vassal és vérrel, vassal és tűzzel győzte le Dániát, Ausztriát és Franciaországot és remélé lenyügözni Oroszországot. Az erő elragadta őt. Az erő a végét járó század bálványa. A népek, melyek az által boldogultak, valamint azok, melyek az által szenvedtek, ahhoz fohászkodnak, azt imádják, egyik azért, mert diadalmaszkodott, a másik azért, mert boszút remél. A kis államok el vannak nyomva és nyögnek. A nagy államok féltékenykednek vagy megvetik egymást. Örökös osztozás eredt az utóbbi háborúból. A ki nem elégitett vágyak alkalomra várnak és lesnek. A népek és királyok utolsó érve, az erő, mit sem kérdez; a jog ellen működik. Az a szörnyű kísérlet, hogy a gyöngét, vagy a kevésbbé hatalmast ki kell fosztani, terjed mindenfelé, ellenállhatlanul, végzetesen.

Azonban diadalra jutni nem elég. Biztosítani is kell a diadal tartósságát minden meg vagy meg nem engedett eszközzel. Ha az elzász-lotharingiaiak, a lengyelek, a hannoverek, a dánok ellenállnak a hódítás törvényének, meg kell törni ellenállásukat. Ragaszkodnak nyelvöklöz, szokásaikhoz, szabályaikhoz? El fogják nyomni mindezt, sőt köztök és régi polgártársaik közt áthághatlan válaszfalat emelnek. De megtörténik, hogy a legyőzöttek sem fenyegetésnek, sem erőszaknak nem engednek. Akkor megkísérlik ellenök a csábítást, a látszólagos kedveskedést. Azonban erő és ravaszság nem egyedüli hatalmas urai a világnak. Számolni kell a nép lelkével is, mely megátalkodottan szabad és független akar maradni. A cancellár meghökkenve néz szét maga körül. Mit jelent ez az arczátlan ellenállás? Hogyan van az, hogy ő és az övéi ki vannak elégitve s itt-ott mégis panaszokat hallani? Hogyan van az, hogy a hódítás után huszonkilencz évvel a csatolt országok épen oly engesztelhetlenek, mint az első napon? És mi lett abból a boldog korszakból, melynek az 1864., 1866., 1870. évi háborúk után kellett következnie? Minden hatalom nyakig fegyverkezik s rontja őket a sok puska, ágyú, golyószórógép, vért stb. Hát az erő nem diadalmas-e? Igen, de a nyomor mily serege csatlakozik ahhoz? Erőszak, hitszegés, igaztalanság, zsarnokság és minden csapás ott van az oldalán. Mily sokáig botránkoztatja szemünket ez a siralmas látvány?

A lelkiismeret kiáltja, hogy a brutális erő csak ideiglenes. A gondviselés valóban nem engedhet tartósságot a korlátlan hata-

lomnak. Céljaiban, melyeknek útját nem tekinthetjük át, úgy látszik olykor, mintha elhagyna némely igazságos ügyeket, de az igaztalanság e győzelme csak mulékony. A legügyesebb és legravasabb diplomatia sem járhat soha végire az erkölcsnek, mely kiirthatlan és boszúló erővel bír. «A népek és egyének, így írt egykor Bismarck a feleségének, a bolondság és az okosság, a háború és a béke, mind jönnek és mennek, mint a hullám: de a tenger marad». Némely kiváltságos szellemű és természetű emberek uralkodhatnak koruk fölött s fölforgathatják a népek lelkiismeretét, de ügyességök és erejük jön és megy, mint a hullám s a lelkiismeret megdönthetetlen marad. Minden gyöngeségnek, minden gyávaságnak, minden bűnrészességnak előbb-utóbb meg kell adni az árát. Ime Ausztria segített letiporni Dániát: Sedánnál bűnhődött érte. Európa eltiporni engedte Franciaországot: több mint húsz év óta büntetik őt ezért az örökös izgalmak és zavarok, a fegyverkezési halálos láz és az örületes hadi költségek.

Nem csupán a külső harc az, a mit Bismarck műve szabadjára bocsátott és a mi bizonyos szünet után mindig újra fenyeget: hanem itt van a forradalmi harc. A katolikus egyház elleni erőszakos eljárása, a katonaság döntő hatalma, a pénzemberek kifosztása, a pénzügyi tönk, szabadjára bocsátotta a socialismust, annak vágyait és fenyegetéseit. Megdöbrentő gyarapodását eszközölte a pártnak, mely 113,000-ről több mint két millió szavazóra emelkedett, a kik magok is alkalmazásba veszik a cancellár megdöbrentő jelmondatát: vassal és vérrel kell felszabadítani a proletárságot s megújítani a világot! vassal és vérrel kell megtisztítani és fölvilágosítani a beteg társadalmat! Jól tudta ezt ő maga is s ez a gondolat zavarta meg utolsó napjait: «Meg vagyok győződve — úgymond — hogy Németországban rövid idő múlva katastropha fogja követni a socialis kérdést. Később megtorláshoz folyamodnak s véres lesz a megoldás». — Megpróbálták kivételes törvényekkel föltartóztatni a társadalmi propagandát és mozgalmat. Semmire se boldogultak vele; a párt folyvást növekszik. Hogyan is lehetne meggátolni működését, mikor a vezérek a hozzájuk csatlakozóknak azt prédikálják, hogy azok a roppant összegek, melyek szüntelen az ő munkájukból erednek, egyedül csak arra valók, hogy vele háborút idézzenek elő a népek közt, hogy kiragadják őket tűzhelyök mellől, hogy halottakkal borítsák a harczmezőt, egy-egy fejedelem hiú gögjeért s némely tábornokoknak elégtételeül? Ime ez vet baljóslatú világot Bismarcknak látszólag fényes művére.

Ő, a ki nagyszerű terveinek győzelmeért megvetette az igazságot és az erkölcsöt, a ki hiába próbálta egybeolvasztani és együtt éltetni a zsarnokságot és a demokrátiát, az isteni törvényt és a népies törvényt, végnapjainak keserűségére, tárgya lett egy fejedelem hálátlanságának és egy nép elpártolásának. Egész büszkeségét, egész bizalmát az erőbe helyezte s meg volt lepve, midőn a maga rendén az erő épen ő ellene fordult. Egy napon, nagy elámulással, önmaga így tapasztalta a bukása által okozott örömet: «Oly sokakat tett az boldoggá, mint a Nagy Frigyes halála. Minden jó barát föllélegzett, szívta a friss levegőt s fölkiáltott: valahára!» Ezek a keserű szavak eszembe juttatják Mirabeau megindító elbeszélését Nagy Frigyes haláláról: «Én a ki láttam, hallgattam őt, a ki siromig táplálni fogom azt a büszkeséget, hogy én őt érdekelttem, én még most is reszketek és boszus a lelkem attól a látványtól, melyet Berlin tárt bámuló szemem elé a hősnek halála napján, a ki a meglepetés miatt elnémította, vagy a csudálkozás miatt beszéltette a világot. Mindenki gyászolt, de senki sem volt szomorú. Mindenki el volt fogulva, de senki sem volt leverve. Semmi búsongás, semmi sóhajtozás, semmi dicsőítés! Ah! mégis csak leghasznosabb magánfoglalkozás: jónak lenni!» Így a hatalom és a dicsőség még nem minden. A nagy államférfiaknak, mint a nagy királyoknak nem elég a népek emlékezetében élni, bámulat vagy félelem tárgya lenni. Szükség, hogy szeretve is legyenek.

Mi, francziák, jelenleg mit vonhatunk ki e hatalmas államférfi tanulmányozásából, a ki elkeseredett ellensége volt mindannak, a mi hazája nagyságát és boldogulását gátolhatta? Azt, hogy óvakodva az ő igaztalanságai és erőszakosságaitól, lelkesüljünk ugyanazon hévvel hazánk érdekei iránt s híven tartsuk fenn a tekintély, tisztelet és vallás azon hagyományait, melyek nélkül minden elhanyaglik — sorakozzunk szorosan a háromszínű zászló körül s a mint Bismarck mondá: «ne engedjük az idegennek, hogy az ujját a mi rántottánkba üsse», lökjük félre a mult gyalázóit s a jövőről kételkedőket, az eszmények gúnyolóit, megrontóit, ellenségeit, — adjuk vissza a mi szent földünknek, természetes határaival együtt életerejét, hatalmát, — emlékezzünk rá, hogy a szükséges pillanatban, mint nemrég láttuk, a hősök egész serege tud onnan előteremni, végre hígyük, beszéljük, ismételjük, hogy Franciaország még mindig nemes, nagylelkű, tiszteletre és dicsőségre vágyó nemzet.

A történetírónak van joga így gondolkozni és így beszélni. Egy Schopenhauer nevezhette megvetéssel a történeti filosofiát

«igazi hazugságnak». Egy Nietzsche akarhatta felelőssé tenni a történelmet «minden nyomorért, minden süllyedésért». De tiltva van-e azt felelnünk e két német sophistának, hogy ha ők így lenézik a történelmet, ez azért van, mert félnek annak tanításától és ítéletétől? A mi minket illet, kiknek nincs az a félelmünk, nyíltan hirdetjük Bismarckról szólva, a ki embertelen és meggyőződött apostola volt az erőnek, hogy Franciaország, mely a világ minden nemzei közt a legszebb s legdicsőbb hagyományokkal bír, nem lenne többé Franciaország, ha egyedül csak az erőre támaszkodnék s nem a lelkiismeretre és a kötelesség cultusára.

y. z.

ÉRTESITŐ.

Darmesteter-Hatzfeld-Thomas: Dictionnaire général de la langue française du commencement du XVII-e siècle jusqu'à nos jours. Paris, Delagrave. Két kötet. (Bevezetés: I—XVIII. ll. Értekezés: 1—294. ll. Szótár: 1—2272. ll. 4°.)

Ez a korszakot alkotó hatalmas munka, melyen szerzői még 1871-ben kezdtek el dolgozni, a napokban érte meg teljes megjelelését az utolsó, harminczkettedik füzettel, közel harmincz évi fáradozás után, s bizonyára mindvégig egyik legkimagaslóbb emléke lesz a XIX. század nyelvtudományi munkásságának Franciaországban.

A két szerző közül csak az egyiknek juthatott osztályrészüll az az öröm, hogy befejezve láthassa művét. Ez Hatzfeld párisi középiskolai tanár. A másik, Darmesteter, párisi egyetemi tanár, tizenhét évi munkálkodás után, mikor már a szótár anyaga egészen s a szótárhoz csatolandó értekezés jórészt készen volt s végre nyomtatni kezdték az első füzetet, elhúnyt 1888-ban, a munkabíró férfikor virágjában, negyvenkét éves korában. Egyik tanítványa s katedrájának is öröklője, Thomas, előbb toulousei, aztán párisi egyetemi tanár vállalkozott rá, hogy a munka közben kidőlt nagy tudós helyét pótolja s így ennek neve mint harmadik társszerző szerepel ma a szótár címlapján.

Thomas, ki azóta maga is elsőrangú mesterévé emelkedett a romanistikának, részt vett Darmesteter értekezésének kiegészítésében is. Ez az értekezés tulajdonképen egy nagyszabású teljes történeti nyelvtan, mely egymaga vaskos kötetre terjed és tartalmaz hangtant, szóképzést, alaktant és mondattant: tulajdonképen változata, átdolgozott s tudományosabb formában annak a négy kötetes, a francia akadémia által megkoszorúzott történeti nyelvtannak, mely ugyancsak Darmesteter munkája, s mely a Brunot

hasonló művével egyetemben ez idő szerint a legbecsesebb segéd-könyv mindazok számára, kik a francia nyelvtörténeti tudomány alapismereteibe beavató, megbízható és mégis élvezetes kalauzt óhajtanak. Sem a most említett négy kötetes munka, sem pedig a szótárbeli értekezés nem maradt sajtókészen hátra: amazt az elhunyt mester fiatalabb tanítványai közül Muret és főleg Sudre rendezték sajtó alá, a tanárjok előadásairól föntmaradt jegyzetek s egyéb nyomtatásban megjelent művei alapján egészítve ki, illetve írta meg a munkát; ugyanily feladatot teljesített szintén Sudre most, a szótárbeli értekezés körül, melynek számos hiányzó szakaszát viszont Thomas írta meg és pedig önállón, úgy hogy ezek a részek már ennek a tudósnak és nem Darmesteternek képezik munkáját.

Az értekezésen kívül még egy terjedelmes bevezetés van adva a szótárhoz, melyben a szerzők részletesen beszámolnak az általok követett módszerről, valósággal módszertani vezérfonalat nyújtva minden kor és nép szótáríróinak. Annyi okulást, annyi útbaigazítást meríthetni ebből a minden tekintetben tanulságos bevezetésből, hogy hasznos dolog volna egész terjedelmében lefordítani a mi nyelvünkre is. Mi azonban ezúttal csak arra szorítkozhatunk itt, hogy röviden megismertessük magát a szótárt főbb vonásaiban.

A felülelt szókincs annak ellenére, hogy a leghelyesebb elvek mellett van megválogatva, terjedelmesebb, mint az eddigi szótáraké és — a mi szintén kiváló érdem — hibátlanabb is, a mennyiben szerzők számos, eddig szótárról-szótárra átöröklődött szóról kimutatták, minő sajtóhibából eredő torzítás, esetleg nem is egyéb csak merő sajtóhiba, melyet senki föl nem ismert.

Minden szónál közölve van phonetikai átírásban a kiejtés, úgy hogy ez a mű egy teljes phonetikai szótárt is tartalmaz. Míg egy Littré egyéni önkénynyel akar elfogadtatni téves kiejtismódokat, s míg a Passyk e pontban triviálisságok iránt viseltetnek előszeretettel, Darmesteterék itt is iparkodnak megbízhatók lenni és szélsőségektől tartózkodva középúton haladni pongyolaság és túlzó választékosság közt. A hol a közhasználatban eltérő variánsok akadnak, ők ezekre is kiterjeszkednek. És a mi nem kevésbé fontos: oly phonetikus jelzésmóddal élnek, mely egyaránt távol áll a fölületességtől és a szőrszálhasogatástól, egyszerűn és világosan nyújt áttekintést a fontosabb hangbeli sajátságokról.

Minden szónál közli szótárunk a görög, latin, ó-francia s más román vagy germán szót, melyből a francia szó származott s

alakult; egyszersmind a mai szóalaknak egész fejlődési folyamatát levezeti a különböző megelőző alakok sorozatán át, melyet szintén közöl. Szám szerint utal a történeti nyelvtant magában foglaló értekezésnek azon paragraphusára, melyben a kérdésben forgó nyelvténynek általános elvi magyarázata található, s a melyben kifejtett hangtani vagy szóképzéstani szabályhoz azon szóalak csattanós példa. Mint látni: szótárunk a phonetikai mellett egy szintén teljes, mindennél teljesebb és a legújabb kutatásokat mindennél jobban felölelő etymologiai szótárt is tartalmaz.

A mi pedig magát, minden szótárnak főfeladatát, a szavak jelentésének magyarázatát illeti, ebben a tekintetben Darmesteterék úttörő újítók s munkájokat különösen ez a rész teszi mindenekelőtt korszakalkotóvá. Nem elégszenek meg azzal, hogy valamely szónak minél teljesebben állítsák össze különböző jelentéseit, hanem fölfejtik, minő processus teszi érthetővé, hogy egy szónak ennyi s ennyire eltérő jelentése lehet ma. Miként a szó alakjának, úgy jelentésének fejlődési folyamatát is végig fejlesztik szemeink előtt, századok szerint is megjelölve az egyes stádiumokat, szorosan tudományos történeti módszerrel s a nyelvtörténet philosophiájának magaslatáról ítélve. Mindenütt kimutatják az okokat s a kapcsolatot, úgy hogy a szók tára a műveltség-történetnek, a népfaj s az egyetemes emberi lélek gondolkodása tanának illusztrálásává emelkedik. Senki Darmesteterék előtt ily igazán rá nem szolgált arra, hogy művét teljes joggal nevezhesse nemcsak történeti szótárnak, hanem dictionnaire raisonné-nak is. Lássuk pár példával megvilágítva eljárásukat, a mennyiben ez egy ily ismertetés keretében megférhet.★)

Szótárunk föl kutatja azt a közös fogalmat, mely egy szónak eltérő jelentéseit végelemzésben összefűzi s így érthetővé teszi, hogy az emberi elmének logikája révén mint eredhettek e jelentések egy közös forrásból, illetve mint eredhetett egyik a másiktól. Miként lehetséges, teszem az, hogy *grève* francziában homokpartot és strikeot jelent? Páris történetében találjuk meg a megfejtést: a Seine homokpartján, a mai Grève-téren, szoktak összegyülekezni a munkába állni akaró munkások, tehát *être en grève* = munka nél-

★) Az érdeklődőket egyébiránt utaljuk Darmesteter egyik legélvezetesebb munkájára, melynek czíme *La vie des mots*, s mely lényegében véve szintén a *Dictionnaire général* előmunkálatai közé tartozik.

kül lenni és se mettre en grève = strikeolni. A *pain* mint jelenthet kenyeret, ragasztó ostyát és czukorsüveget is? A kenyér tészta-tömeg: a tészta fogalom vezetett az ostyához, mely maga kovásztalan tészta, s a tömeg fogalom vezetett oda, hogy a *pain* szó mennyiséget jelöljön az ily kifejezésekben: *pain de sucre*, *pain de savon* stb. A *roman* szó jelentéseinek evolúciója az ismeretesebbek közé tartozik: román, népies, illetve francia nyelven írt mű; aztán középkori verses vagy prózai kalandos elbeszélés; végül kalandos elbeszélés, regény. Kevésbbé ismert dolog a *bureau* szó múltja: eredetileg posztót, aztán asztaltakarót, majd különösen íróasztal takaróját, bevonóját jelentett s így lett végül íróasztal, iroda, adminisztrációs irodaszemélyzet jelentőjévé. De talán egyik sem oly érdekes, mint a *timbre* szó, mely ma egyaránt jelenti a hang timbre-jét és a bélyeget, vagyis két oly dolgot, melyek közt az avatatlan joggal hisz minden kapcsolatot kizártnak. Szótárunk azonban kimutatja, hogy a rokon fogalmak mily skáláján ment keresztül ez a szó, mely egy közös pontból kiindulva és két irányba vezető úton haladva azon két, ma teljesen össze nem függő jelentéshez jutott el. *Timbre* eredetileg üstalakú dobot jelentett: így lett belőle egyfelől harang, majd csengő, a hang timbreje stb., másfelől medencze, sisak, heraldikai czímer, az államezímerral ellátott bélyeg.

E csekélységből is látni, hogy a nyelvbúváron kívül a történésznek s a philosophusnak is sok anyagot nyújthat ez a szótár, melyben utóvégre még a curiosumokat kedvelő laikus is élvezettel lapozgathat. Jegyezzük meg még, hogy a nyomdai kiállítás mintaszerű, mert — a mit az e nemű kiadványokról ritkán mondhatni — nem fárasztja a szemet, könnyen, világosan végig lehet tekinteni a szó-fejezetek többrendbeli alfölosztásait.

Az 1895-ben megjelent «könyvjegyzék a középiskolai tanári könyvtárak számára» már fölvette az ajánlott művek sorába ezt a szótárt és pedig két csillaggal megjelölve. A két csillag e jegyzékben annyit tesz, hogy az illető mű «a nagyobb pénzérővel rendelkező intézeteknek» ajánlatik megszerzésre. Nos, ez a mindössze harmincz frankba kerülő munka föltétlenül ajánlandó megszerzésre minden intézetnek, hol a tudományos önképzés és oktatás ügyét szívéükön viselik a szakemberek. Nélkülözhetetlen segédmunka az, melynek becsét a legfelső forumok siettek már méltányolni: így az Institut a 10,000 frankos Reynaud-féle díjjal tüntette ki, a világkiállításon pedig ez a könyv az egyetlen, mely a közép- és felsőbb oktatás csoportjából Grand Prix-t nyert.

H. Gy.

Az őrlési forgalom. Írta Fekete Ignác. Budapest, Pesti könyvnyomda részvénytársaság. 1900. 24 l. Ára ?

Az előttünk fekvő füzetke írója egy immár jogilag és tényleg is megszüntetett intézményt vesz védelmébe: az őrlési forgalom visszaállítását ajánlja. Iránymű, röpirat, de a melynek különös értéke abban rejlik, hogy a szóban forgó kérdés felől kellően tájékoztatja az olvasót s ez annyiszor vitatott intézménynek úgy lényegét, mint történeti fejlődését, s itt-ott külföldi állapotát is megvilágítja. Elszórt, s inkább egyes ötletszerű újságcikkiken kívül alig olvastunk eddig e kérdésről valamit és sajnos, hogy ha laikus közönség legalább lexiconból akarná megtudni, hogy voltaképen mi is az az őrlési forgalom — mert az elnevezése nyelvészetiileg eléggé érthetetlen — s milyen annak mérve s mai állapota, abban nem talál arról egy szót sem (!)

Szerzőnk az őrlési fogalmat így határozza meg: «gabonaműveknek vámbiztosíték mellett oly célból való behozatala, hogy az, földolgozva, liszt alakjában a vámterületről kivitessék és a vámbiztosíték visszaadtván, vámmentessé tétessék». — Oly idők intézménye, melyben védvámmal védik a belföldi búzatermelést a külföldi búzabehozatal ellen; nálunk tehát a gabonavámok életbeléptetése: 1882 óta állt fenn, olyaténképen, hogy 70 kgr. kivitt búzaliszt és 65 kgr. kivitt rozsliszt után 100 kgr. búzáért vagy rozsért fizetett vámot térítették vissza.

A statisztikai adatokból — melyeket Fekete Ignác igen nagy pontossággal s lelkiismeretességgel állított egybe — az tűnik ki, hogy az őrlési forgalmi búzabehozatal — nemkülönben az annak során teljesített lisztkivitel igen jelentékeny része az összes búzabehozatalnak (1899-ben 70%-a) s az összes lisztkivitelnek (1899-ben 96.6%-a.) A kedvezmény tehát az ipart és kereskedelmet érzékenyen érinti.

A jelen évben az őrlési fogalmat a két kormány megszüntette, s az június 30-dikán tényleg is megszűnt. Ennek oka első sorban a magyar mezőgazdasági érdekek védőinek, az úgynevezett agrarius politikusoknak folyton fokozódó elégtelensége volt. Az idegen búzának e kedvezmény következtében való tömeges behozatala szerintök csak szaporította a búzakinálatot s rengeteg módon leszorította a magyar búza árát, megcsorbította annak kivitelét a külföldre. Állításaikat támogatta egyrészt az a tagadhatatlan körül-

mény, hogy a magyar búzakivitel a nyolczvanas évek óta megcsökken, a búzabevitel pedig különösen a kilenczvenes években fölötté megnagyobboldott.*) A magyar közgazdasági érdek, első sorban a mezőgazdaságé: már pedig a búzabehozatal szertelen elszaporodása képtelenné teszi a magyar birtokost terményei értékesítésére. S azon sajnos tapasztalás következtében, hogy a nagy világkereskedelem árjának zúgása óta a magyar birtokososztály válságos küzdelmet vív, gazdasági működésének mindennemű megháborítása érzékeny csorbát üt létén. Ily háborítás s az ipar szertelen előnyben részesítése volt az agráriusok szerint az őrlési forgalom.

Az eltörlött őrlési forgalom visszaállítása érdekében száll sikra előttünk fekvő röpiratában a szerző. Igen helyesen nem áll azon túlzók soraiba, a kik egyik vagy másik közgazdasági tevékenységnek tulajdonítanak elsőséget, s vagy az ipart, vagy a mezőgazdaságot állítják oda népboldogító panacæának. Igen elmésen: a saját fegyvereivel iparkodik meggyőzni az agráriusokat arról, hogy az őrlési forgalom közös érdeke és java a gazdának és a molárnak egyaránt.

Szerinte a malomipar föllendülése s virágzása első sorban egyenesen a mezőgazdaság érdeke. A malomipar a vezetője a mezőgazdasági termelésnek. Mennél jobban s belterjesebben használhatja ki a magyar malom őrlőképességét, annál inkább ad értékesítési alkalmat a búza és rozs termelőinek. Mert a «búza alakjában való kivitel lehetetlen, míg a liszt alakjában való kivitel gazdasági életünkre nézve többszörös haszon».

Ez ellen azt vetik föl az agrárkörök, hogy nem ad-e a magyar búza elég őrlési alkalmat a malomiparnak.

Ezzel szemben szerzőnk szerint piacza a külföldön csak annak a lisztnek van, a melyben a fölötté finom magyar búzával vegyül a külföldről behozott idegen búza. A finom magyar búzából készült lisztet a piac se itt, se a külföldön el nem bírja, meg kell tehát kelendőségét könnyíteni azzal, hogy idegen búzával vegyíthetővé legyen.

Fekete Ignác röpirata kizárólag nem a malomipar föllendítését szolgálja, hanem a magyar mezőgazdasági termelés virágzásának érdekét tartja szem előtt. Az őrlés kikészítési eljárás vámmenítésének újra behozatalát ajánlja, de éppen a mezőgazda érdeké-

*) L. *Nemzetközi búza és lisztforgalom 1880—1895. években.* Kiadta a földművelésügyi ministerium.

ben. E részben tehát hasznos dolog azt elolvasni még a legszélsőbb agráriusnak is.

Egyet nélkülözünk azonban ez ügyes tollal, jó magyarsággal írt védíratban: azt, hogy a kérdés politikai oldaláról kevés az említés. Holott köztudomású, hogy jelenleg kiválólag a vámszerződés-ekkel kapcsolatos politikai bonyodalmak nehezítik meg kormányunk állásfoglalását e téren. S érdekes jelenségül említhetjük föl e tekintetben, hogy még az országos iparegylet folyó évben benyújtott memorandumában is megalkuvásra hajlandó az esetre, ha a politikai nehézségek teljesen meggátolnák az őrlési forgalom visszaállítását. «Őszintén szólva még inkább szeretnők azonban, ha a kormány más kiviteli kedvezmények alakjában tenné lehetővé a kivítelt.»*) Míg a budapesti kereskedelmi és iparkamara legutóbb megjelent jelentésében határozottan kívánja az őrlési forgalom visszaállítását.**)

Nehéz és közérdekű kérdés ez — mint látjuk — élesek a körüle csoportosuló ellentétes vélemények. Hasznos és méltánylandó szolgálatot tett azonban szerzőnk, midőn e kérdést minden oldalról kellő világításba helyezve pártatlanul állította a magyar olvasó közönség elé.

K. E.

Pompéji utolsó napjai. Regény, írta Lord Lytton Bulwer Eduárd. Fordította dr. Wirtzfeld Béla. Ára füzve 6 korona. Ifj. Nagel Ottó Bizománya. 1900. Nyomatott Kubicza János könyvnyomdájában, Jászberény.

E fél századnál is régibb regény nagyon népszerű volt annak idején s még ma sem vesztett frissességéből. Népszerűsége tartóságának több oka van. A történeti, s kivált a műveltségtörténeti regény műfaja, még nem multa divatját, sőt mintha új életre virúlna a naturalismus omladványain. Már pedig Bulwer regénye tisztes kora ellenére is kiállja a versenyt a legjobb műveltségtörténeti regényekkel. Oly tárgya van, mely minden művelt embert érdekel. Életre kelti Pompéji utolsó napjait, a költő phantasiája elénk

*) Az országos iparegyesület emlékirata az általános vámtarifa ügyében. Budapest, 1900. 10. lapon.

**) Kereskedelmünké iparunk az 1891. évben. Budapest, 1900. 33—40. lap.

varázsolja azoknak a szerencsétleneknek szenvedélyeit és szokásait, a kiket a világra szóló catastropha akkor ért, midőn gondtalanul mulatozva a színházban ültek. Sok regény tárgyalja a római császárság nagyjelentőségű és festői korszakát, de mily szerencsés gondolat a színtérnek a vidéki városba helyezése. A kagylóban halljuk a tenger zúgását. A kis téren találkoznak s élesen föltűnnek a tipikus alakok, a meggazdagodott, hiú és izléstelen kereskedő, továbbá Epikur jó szívű, de lanyha lelkű híve, azután a hamisan játszó, élősdí nemes s a lelketlen hivatalnok, ki vad amphitheatralis mulatóságokkal keresi a nép kegyét. Ott találjuk a nép babonáját fölhasználó keleti papot, a nemesebb hajlamú görögöt, ki hitért és vigasztalásért sovárogya tévelyeg, majd az üldözött keresztyén községet, mely azt véli, hogy a tűzhányó hegy háborgásával Isten bünteti a hitetlenségbe sülyedt világot. Sok erő és igazság van a történeti rajzban, a drámai érdekű helyeket nyugodtabb, kényelmesen terjengő rajzok váltják föl a mesterséges érdekesítés és a műveltség-történeti tanúság kettős céljából.

Bár általában nemesek a regény céljai és művésziek eszközei, nem mondhatjuk, hogy egészen ment az érdekesség hajhászatától. Az egyiptomi Arbaces, a királyok utódja, a bűvész pap, a ki mindent tud, mindent lát, mérhetetlen tudományt és élvezetet keres, mesésen erős, gazdag, kegyetlen s érzeki, úgy hat reánk, mint a romantikus regények lomtárából kilépő kísértet.

Másféle hatás érezhető a görög alakok rajzán; Bulwer ideálizálja a görög jellemet — az első századbelt — mintegy dicsőítő ellentétül a romlott rómaival szemben. Valami holdfényes lyrismus ömlik el a regénybeli görög élet rajzán s ez a fény egyesülve a nagy tivornyák érzeki színeivel, erősen hat szemünkre.

Bulwer gondos psycholog, de alakító ereje gyöngébb, mint psychológiája. Genre alakjai elevenebbek, mint a főbb szereplők. Ezek közt Nydiában van a legtöbb élet. Leghatásosabb jelenete a regénynek a catastropha leírása, de nem kell felednünk a mellett a keresztyének titkos gyülekezésének s a gladiatorok korcsmai életének leírását sem.

Mindenesetre örülünk, hogy a regény magyar fordításban is megjelent. A fordítás eléggé olvasható, néhol sikerültnek is mondhatni, de nem egyenletes. Sokszor darabos s nem mindenütt világos. Vegyük csak ezt a mondatot a kilenczedik lapon: «De tárgyam választásánál — az én catastrophám Pompéji romlása — nagyon kevés belátást kívánt a művészet magasabb elveibe annak észre-

vétele, hogy a történetnek szorosan Pompéjire kell korlátozódnia». Ez így érthetetlen, de ha így fordítjuk: «Tárgyammá — katasztróphámmá — választván Pompéji romlását, a művészet nagy elveibe való elmélyedés nélkül is világos volt, hogy a történet színhelyét Pompéjin túl nem szabad terjesztenem», talán jobban megértjük, mit akar Bulwer mondani.

Ugyancsak a kilenczedik lapon olvassuk «másoknak hagyván a Róma üres, de fölséges műveltsége *üre kitöltésének* dicsőségét». Mi ez? Az eredeti csak azt mondja, hogy másoknak hagyva Róma üres, de felséges műveltsége rajzának dicsőségét. A 153. lapon: «Ez a hit — *kölcsönvett lopás*»: furcsaság, mely az eredetinek szó szerinti követéséből származott. A 250. lapon: És «ő is láthatja», rossz szórend és «ő láthatja is» helyett stb.

A közbeszótt verseket Dura Máté fordította eléggé érthetően, de költői erő nélkül. Bulwer jegyzetekkel kísérte regényét, a fordító a jegyzeteket a magáéval gyarapítja, a mi igen dicséretes törekvés. Talán tévedés az, hogy a 33. laphoz csatolt jegyzet *A fordítóval* van aláírva, pedig Bulverből van átvéve; az olvasót jobban zavarja az, hogy a 170. lapon a szövegnek e helyéhez: «egy régi város *Alsatiájába* megyünk most», ez a jegyzet van csatolva: «Elzasznak újabb latin elnevezése. A ford.»

Már most mi értelme van annak, hogy Bulwer bennünket Pompéjinek Elzászába akar vezetni? De megértjük a vonatkozást, ha megtudjuk, hogy Elzásznak nevezték London egy rossz hírű városrészét.

Feltűnő Dura Máté verseinek helyesírásában az, hogy a *j* helyett *ly*-t ír.

Például «sóhalylyá egyesült» stb. Ki hitte volna, hogy a szegény *j* betűnek ellenségei még nem haltak ki? E szörnyen mulandó világban a grammatikusok makacssága talán az egyetlen, a mi halhatatlannak látszik. *d.*

Magyars et Roumains devant l'histoire. Réponse à M. A de Bertha. Par A. D. Xénopol. — Paris, Ernest Léroux, 1900. — 8-rét. 32 lap.

Xénopol jónak látta feleletet írni honfitársunk hasonló című francia munkájára, melynek tartalmáért azonban, mint tudjuk, tulajdonképen Jancsó Benedek felelős.

Jó jelnek kell tekintenünk, hogy a jászvárosi tanár úr e fele-

letében még személyeskedésekre is vetemedik, mert ez legvilágosabb tanújele annak, hogy ő a tudományos vitákban egyedül törvényes bizonyítékokkal már többé nem képes boldogulni. Úgy látszik, Jassyban még nem tudják azt, hogy senki sem törődik egy fabatkát mai napság azzal, hogy az illető író mily módon keresi kenyerét s hogy például Sir John Evans könyveit *Standard-works*-nak tekintik a világirodalomban, jöllehet szerzőjük «csak» papirgyáros.

Orömmel kell olvasnunk továbbá Xénopol úrnak azt a nyilatkozatát, melyben ünnepélyesen kijelenti, hogy az oláhoknak nem fáj többé a foguk a király «koronájából letört gyöngyökre», tudniillik az osztrák Bukovinára, a szép Erdélyre és a temesi bánságra. Alig öt év előtt azonban Xénopol úr megengedte Rambaudnak, hogy ez előszót írjon könyvéhez s ebben idézze Gradisteanu senátor úrnak abból a híres toastjából a fönnebb érintett passust. Különben talán még sem oly őszinte Xénopol úr, mert ámbár a hatodik lapon azt írja, hogy «les Roumains ne tendent donc nullement à leur réunion en un seul État», az ötödik lapon mégis csak elárulja, hogy az ő fölfogása szerint a *prûr tempore, potior jure* elvben mégis csak van valami.

Mellőzzük azonban egyelőre a politikát s alkalmazzuk Xénopol jelen dolgozatára a történeti kritika mindennapi szabályait.

Mindenekelőtt is Xénopol nagyra van azzal, hogy Meyer-Lübke nem ért egyet dr. Réthy Lászlóval az oláhok apeunini eredetét illetőleg, de szántszándékosan elhallgatja azt a fontos dolgot, hogy az a *Célèbre romaniste* ugyanabban a cikkben a Weigand részéről gyűjtött és akkor még gyűjtendő nyelv-anyag áttanulmányozásától tette függővé, vajon Roeslernek igazat adjon-e, vagy nem. Már pedig mint tudjuk, Weigand már régen nyilatkozott ez ügyben a Diaconovich-féle *Enciclopedia romanab*an és a dákorumén folytonosság ellen vetette tekintélyét a latba.*)

Van azonban ennél is épületesebb példánk arra nézve, hogy mint bánnak Xénopolék a történelmi adatokkal. A 15. és 16. lapon le van írva, hogy mily keserű volt a rumén jobbágy sorsa Erdélyben a Hórja lázadás előtt. «Les femmes et les filles du serf étaient employées à la cour du seigneur pour filer et tisser et même

*) Meyer-Lübke, úgy látszik, nem látta Réthy *Daco-Roumains ou Italo-Roumains?* című dolgozatát, hanem csak a *Romanismus Illyricumban* oláh fordítását, melyet Joan Costa eszközölt, ki elfogadta Réthy következtetéseit.

pour les travaux ordinaires; de plus les filles étaient obligées de se soumettre au *jus primae noctis*. E merész állításának támogatására egy jegyzetben hivatkozik Xénopol G. Baritiu ily című munkájára: *Parti alese din istoria Transilvaniei*, 1896, p. 475—478 et 484, ki ezeket a dolgokat állítólag eredeti okiratok után közölte. Miután tudtam, hogy dr. Schmidt Károly, *Oberlandesgerichtsrath zu Colmar im Elsass* annak idején eredménytelenül kutatott magyarországi adatok után, melyekből a *jus primae noctis* valamikori létezését hazánk területén megállapíthatta volna,*) tanácsosnak tartottam utána járni a dolognak s a következő eredményre jutottam. Xénopol maga és Téodoru a *Revue historique* idei július-augusztusi füzetében közölték az 1894—1898. időközben megjelent oláh történelmi munkák bibliographiáját s ebben Baritiu neve nem fordul elő; tehát az 1896. év nyilván sajtóhiba 1889 helyett, a mely évben csakugyan megjelent egy munka az adott címmel s az idézett lapokon csakugyan meg is találjuk, azt a miből Xénopol idéz. De Baritiu maga nem látta az illető eredeti okiratokat, hanem mint bevallja, csak lefordítja «szóról-szóra» — de lényeges bővítésekkel — azt, a mit idősb Gróf Teleki Domokos közölt a *Hóratámadás története* című munkájában (Pest, 1865), ki beszél ugyan «terhes vádakról» melyeket «a fölizgatott kedélyű jobbágyok» a kiküldött királyi biztos elé terjesztettek (65. lap), de hozzáteszi (68. lap), miszerint «bizonyos, hogy az előszámlált visszaélések nagyítva voltak» s hogy «a kedélyek fölkorbácsolt állapotja azt kétségen kívül helyezi». A nagyított s eddig még be nem bizonyított visszaélések közt azonban csak azt találjuk, hogy «az asszonyok és leányok a földesúri lakokban az asszonyi munkákat beszámítás nélkül kénytelenek végezni» és hogy «néhány jobbágyok nejeik után egy forintot s ezenkívül bizonyos szövés megváltásaért harmincz krajczárt fizetnek». Ebből a csekélységből sütötte ki Xénopol azt, hogy a jobbágyok leányai kénytelenek valának a *jus primae noctis* gyalázatának magokat alá vetni! Tehát Xénopol, mint látjuk, történelmet hamisított. Dr. Schmidt közöl a fönnbbihez hasonló adatokat Európa minden zugából, de hozzáteszi, hogy «diese und ähnliche Nachrichten geben keinen Grund zu der Vermuthung, dass die Heirathsabgaben durch Loskauf eines unmoralischen Rechts entstanden seien». Csakhogy ő német jogász és nem oláh történétíró.

*) *Jus primae noctis*. Eine geschichtliche Untersuchung Freiburg im Breisgau. 1881. pp. 21. és 137.

Sajnálattal kell tapasztalnunk azt is, hogy *Ludowik* Kossuth munkáinak egyetlen egy példánya sincs meg Jassyban s azért a tanár úr csak másod-kézből, tudniillik Brote hirhedt könyvéből kénytelen belőle idézni, melynek szerzője *Vicepräsident des Vorstandes der rumänischen Nationalpartei in Siebenbürgen und Ungarn*, s kinek könyve annak idején németül (Berlin, 1895), oláhul (Bukarest, 1895.), olaszul (Torino, 1896.) és talán más nyelveken is jelent meg, de csütörtököt mondott.

Különben Brote adataival is úgy bánik Xénopol, mint Bari-tiueival. Így például a 28. lapon azt állítja, hogy tíz év alatt (1884—1894) a magyar esküdtszékek nyolczvanhat oláh íróit ítélték el sajtóvétségért s ezek összesen hatvan évi börtönnel és több mint tízezer forintnyi pénzbírsággal lakoltak. Brote könyvében az illető számok: nyolczvan elítélt egyén és ötvennégy év egy hónap és húsz napi börtön. Ha valaki tudja, hogy mint izgatnak nálunk az oláhok és mennyi mindent firkálnak össze, meg fogja bámulni a magyarok türelmességét. Átlagosan csak nyolcz oláh izgató kerül hüvösre évenként: Ha Oláhországtól keletre, nem pedig nyugatra laknának az illető tollforgató urak, s nem Erdély «visszaesatolása» ügyében izgatnának, mely soha az övé nem volt, hanem a nemrég elvesztett Besszarábia ügyeibe ártanak magokat, úgy az 1894. év végén nyolczvannal jóval több oláh hazafi elmélkedett volna e világ hiúságainak mulandóságán messze, messze valahol — az okhoczki-tenger partján az ájnúk közt Sakhalin szigetén. Gradisteanu senátor úr is böles dolognak tartotta azon híres toastjában Besszarábiáról mélyen hallgatni.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Alföldy Ede. Igazságügyi igazgatás. Biróságok és ügyészségek főnökei és felügyeleti hatóságaik számára. Nagybecskerek, 1900. Pleitz. (8-r. XVIII, 780 l.) 14 kor.

Arany János művei. Új kiadás hat kötetben. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r.) 20 kor.

Coelius (Bánffy) Gergely. Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása. 1537. Bevezetéssel ellátva kiadta Dézsi Lajos. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 6. sz.) Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. 51 l.) 2 kor.

Diesterweg Adolf válogatott művei. Fordították és jegyzetekkel ellátták Bányaí Jakab és Rédl Ferencz. I. köt. Nagybecskerek, 1900. Pleitz. (8-r. 334 l.) 5 kor.

Doyle A. Conan. Bernac nagybácsi. Regény. (Legjobb könyvek. IV. évf. XVI. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády-testv. (8-r. 164 l.) 1 kor.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi közlöny» szerkesztősége III. foly. XVII. köt. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. XXXV, 368 l.) 4 kor.

Értekezések a történeti tudományok köréből. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r.)

XVIII. köt. 10. sz. *Borovszky Samu.* A nagylaki uradalom története. (50 l.) 80 fill.

XIX. köt. 1. sz. *Mátyás Flórián.* Szt. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. (42 l.) 80 fill.

XIX. köt. 2. sz. *Fraknoi Vilmos.* Petrarca és Nagy Lajos (15 l.) 30 fillér.

Ferenczy Gyula. A civilizatió bölcseje. A Nilus és Eufrates mellékeinek legrégibb történelme. Debreczen, 1900. László A. (8-r. 199 l.) 4 kor.

Dr. Fellner Frigyes. A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon. Előszóval ellátta Hieronymi Károly. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. VIII, 203 l.) 4 kor.

Flavius József. A zsidó háborúról és Jeruzsálemnek Titus cäsar által ostrommal történt bevételéről írt két könyve. Latinból fordította és kiadta dr. Istóczy Győző. Buda-Pest, 1900. Szerző. (8-r. 503 l.) 7 kor.

Gelléri Mór. Harcz a munkanélküliség ellen. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 125 l.) 2 kor.

Dr. Heil Fausztin. A lopás fogalma és lényeges ismérvei. I. füzet. Buda-Pest, 1900. (8-r. 296 l.) 5 kor.

Helységnevtára a magyar korona országainak — 1900. A kereskedelemügyi m. kir. minister rendeletéből szerkeszti Dr. Jekelfalussy József. Buda-Pest, 1900. Deutsch és Társa. (8-r. 1086 l.) 12 korona.

Dr. Herczegh Mihály. A telekkönyvi rendtartás Magyarországon és Erdélyben. Az ezt módosító és kiegészítő törvényekkel, felsőbb rendeletekkel, döntvényekkel és irománypéldákkal ötödik átalakított kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 423 l.) 8 kor.

Horváth Cyrill szépirodalmi munkái. Kiadta Horváth Döme. 1, 2. Kecskemét, 1900. Sziládi L. (8-r. 318, 336 l.)

Dr. Illés József. A magyar házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 66 l.) 2 kor.

Jókai Mór. Csataképek a magyar szabadságharczából. Kimnach László rajzai után készült fametszetekkel. VI. kiadás. Buda-Pest. 1900. Franklin-t. (8-r. 495 l.) 8 kor.

Jósika Miklós regényei. Új olcsó kiadás 87. 88. füz. Vészhangok. Kisebb regények. IV. kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin-társ. (8-r. 341 l.) Egy füzet 1 kor.

Dr. Kmety Károly. A magyar közjog kézikönyve. Buda-Pest, 1900. Politzer H. (8-r. 399 l.) 8 kor.

Körösy József. A részvénytársulati statisztika kritikája és reformja. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 45 l.) 2 kor.

Dr. Lázár Béla. A tegnap, a ma és a holnap kritikai tanulmányok második sorozata. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 330 l.) 3 kor.

Dr. Ladik Gusztáv. Betűrendes tárgymutató a magyarországi törvények 1891—1899. évfolyamaihoz. Buda-Pest, 1900. Toldi L. (8-r. 707 l.) 8 kor.

Meyra Nicol. A fakir. Regény. (Legjobb könyvek. IV. évf. 15. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády-testv. (8-r. 191 l.) 1 kor.

Mihókféle magyar Compass. 1900—1901. XXVIII. évf. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. I. rész. Bankok és takarékpénztárak. Szerkeszti dr. Nagy Sándor. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (8-r. VIII, 904 l.) 12 kor.

Molnár István. Magyar pomologia. dr. Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter megbízásából összeállította. — 1, 2. füzet. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (Ivr. 24 lap. és 12 színes melléklet) 6 kor.

Nagy Géza. A magyar viseletek története. Rajzolta és festette Nemes Mihály. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (4-r. 240 l. és III. tábl.) 80 kor.

Némethy Lajos. Emléklapok Esztergom multjából. Kiadja az Esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulat. Esztergom, 1900. Buzárovits G. (8-r. VIII, 416, XXVII l.) 4 kor.

Olcsó Könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (16-r.)

1183—85. sz. *Patapenko N. J.* Szerelem. Regény Oroszból ford. Ambrozovics Dezső (249 l.) 60 fill.

1186—88. sz. *Arany János.* Murány ostroma. (87 l.) 60 fill.

Pauer Imre. A logika alaptanai. Vezérfonalul egyetemi előadásaihoz. Négy átdolg. és bőv. kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 184 l.) 2 kor. 60 fill.

Praga Marco. Alleluja. Dráma három felv. Olaszból fordította dr. Romy Béla. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 100 l.) 1 korona.

Révész Gyula. Az egészséges állatok gondozása és a betegek ápolása. (Falusi könyvtár. 24. köt.) Buda-Pest, 1900. Franklin-társ. (8-r. 99 l.) 1 kor.

Rodiczky Jenő. A gyakorlati répatermesztő. Két népies kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 119 l.) 2 kor.

Dr. Rusz Andor. Az érték papirforgalom megadóztatása. (1900. évi XI. t.-cz.) Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 165 l.) 3 korona.

Dr. Sáringer János Kandid. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. A nagymélt. m. kir. földművelésügyi és a vallás- és közoktatásügyi ministerium támogatásával kiadja a Magy. Földrajzi társaság Balaton-bizottsága. I. kötet. A Balaton környékének physikai földrajza. 5. rész. A Balaton vizének physikai tulajdonságai. I. szakasz. A tó hőmérsékleti viszonyai. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (4-r. 53 l.) 3 kor.

Dr. Stassik Ferencz. A volt határőrvidéki házközösségek. N.-Becskekerek, 1900. Pleitz F. (8-r. 186 l.) 6 kor.

Szakács Andor. A fekete szivárvány. Regény az antik korból. Szeged 1900. Engel. (8-r. 224 l.) 2 kor. 40 fill.

Szitnyai Elek. Ész és szív. Értekezések a lélektan, nevelés-tan és életbölcselet köréből. Buda-Pest, 1900. Franklin-társulat. (8-r. 308 l.) 5 kor.

Dr. Tellyesniczky Kálmán. Művészeti bonczolástan. 3. 4. füzet. A törzs. Az emberi test formáinak ismertetése. Művészek és a művészet iránt érdeklődők számára. Buda-Pest 1900. Eggenberger, (8-r. 79—140 l.) 4 kor.

— Az emberi test szépségeiről. Buda-Pest, 1900. U. o. (8-r. 25 l.) 1 kor.

Thanhoffer Lajos. Emlékbeszéd Miháلكovics Géza felett. (A m. t. akademia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. X. köt. 7. sz.) Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 24 l.) 50 fill.

Vas Gereben összes munkái. Képes kiadás. XII. köt. Parlagi képek. (1851.) Tormagyökökerek. (1865.) Harmadik kiadás. Goró Lajos rajaival. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 375 l.) 5 kor. 60 fill.

Dr. Verus. A szocziális kérdés hajdan és most. II. kötet. A keresztyén társadalom programja. Buda-Pest, 1900. Sz.-Gellért-nyom. (8-r. 317 l.) 4 kor.

BJÖRNSEN TÁRSADALMI SZÍNműVEIRŐL.

A norvég irodalom iránt mintegy két-három évtized óta Skandinávia határain túl is élénk érdeklődés mutatkozik. A főfigyelem a drámára irányul, ámbár a norvég regények, különösen a Kjelland-, Lie-, Garborg- és Knut Hamsuntól valók, szintén nagyon elterjedtek.

Az érdeklődés előterében Ibsen és Björnson állanak, mert ők a modern norvég színműnek ez idő szerint legjellemzőbb és legtehetségesebb képviselői.

Nálunk Ibsen neve és működése sokkal ismeretesebb, mint a Björnsoné, a minnek okait később érintjük. Kétségtelen azonban, hogy a mai norvég drámáról csak hiányos fogalmakat szerez az, a ki Ibsent tanulmányozta, Björnsont pedig nem. Munkásságuk egybefogódzik, műveik kiegészítik és magyarázzák egymást, így összehasonlításuk egyaránt szükséges akár a norvég színmű sajátosságainak teljesebb megértésére, akár arra, hogy mindkettőjük iránt igazságosabbak legyünk.

A jelen vizsgálódás tárgyai Björnson társadalmi színművei, mint a melyekről közönségünk még csak részben vett tudomást. Nemzeti színpadunkon — ha jól emlékszünk — még csak a *Csődlöt* játszották; a könyvpiaczon is csupán egy-két darabjának fordítása jelent meg. Színművei fonalán iparkodunk azután kimutatni, miben rokon ez a szerző Ibsennel, miben idegen tőle, miben erősebb egyik a másiknál, melyikök ad éltet egy-egy új eszmének, vagy pendít meg egy-egy szokatlan hangot.

I.

A két író életének külső történetében majdnem ugyanannyi az érintkezési pont, mint szellemi fejlődésökben, iro-

dalmi működésökben. Érdeemes párhuzamos életrajzukat megírni, mint a hogyan nagyjából már egymás mellé is tette őket Brandes *Björnson og Ibsen* című, 1892-ben Kopenhágában megjelent essay-kötetében.

Ugyanabban a krisztániai iskolában, Heltberg «diákgyár»-ában készülnek az egyetemre (1850), bár Ibsen a déli tengerparti Grimstadból, Björnson az északnyugati Moldéból szakad oda.*) Csakhamar szétválnak utaik, mert Ibsen megbukik a fölvételi vizsgán, s miután egy-két irodalmi apróságával nevet szerez, Bergenbe hívják színházi instructornak. 1857-ben Björnson lép az örökébe. 1859-ben megint találkozunk a fővárosban, a hol Björnson a dán kultúra ellenében a norvégség jogaiért küzdő «Norvég társaság» elnöke (Ibsen az alelnöke).

Az 1864-iki dán háború, a testvéreknek cserbenhagyása a gyász és elkeseredés épen oly megkapó dalait csalta Björnson húrjára, mint az Ibsenére. Példái ennek Björnson *Daniel Schjöltz*, s Ibsen *En broder i nød* (Egy testvér veszélyben) és *Troens grund* (A hit oka) című versei. 1865-ben Björnson, mint a Krisztánia-színház dramaturgja ismét utódja vetélytársának, a ki ekkor az ellene zúduló közvélemény elől meghasonlott lélekkel Olaszországba menekül.

Björnson azonban csakhamar kénytelen ugyanilyen vándorútra kelni merész nézetei miatt. A különbség csak az, hogy míg Ibsen selyemhernyó módjára visszavonul a világtól, hogy fonja műveinek finom szálait, addig Björnson vad erélye a nyilvános szereplésben is érvényesülni akar. Egész Amerikáig terjeszti utait, mindenütt fölolvasásokat tart, s rendkívüli szónoki és előadó tehetségével propagandát csinál irodalmi és politikai hitvallásának. Tegyük még hozzá e pár érintkezési ponthoz, hogy nemcsak szellemileg rokonok, mert Björnson leányát, Bergliotot nőül vette Ibsen Sigurd, Henrik fia.

Egy időben vergődnek hirre az irodalomban, bár Ibsen több mint négy évvel idősebb nála. Egyaránt átmennek az azonos fejlődési fokokon (Oehlenschläger utánzás; önállóbb

*) Tudvalévő, hogy Ibsen Skienben, 1828 márczius 28-dikán, Björnson az Österdalen-hegyvidék Kvikne nevű falucskájában 1832 december 8-án született. Amaz szegénysége miatt Grimstadban mint gyógyszerészsegéd a magánszorgalomra volt utalva, míg jobbmodú társa Moldében rendes középiskolát járt.

népnemzeti romantika ; bátortalan idealrealismus ; határozott, modern tárgyú realismus), bár tagadhatatlan, hogy Ibsennél könnyebben kimutathatók, mert merevebben elválnak az átmenetek, mint a lágyabb, áthidalásra hajló Björnsonnál, a ki ezenfölül nem is megy olyan daczosan előre, mint vetélytársa, egészen bele a pessimista-naturalismusba és nem mond örökre búcsút egy-egy meghaladott álláspontnak, mint amaz.

Folytonos termékenyítő kölcsönhatással vannak egymásra, hiába vonakodnak ezt elismerni: egymás példáján bátorodnak föl, hogy még többet merjenek. A mindenható Heiberg és kopenhágai kritikus udvara szemében például nagy merészség volt az ifjú Björnsontól, hogy Oehlenschläger és Hertz áradozó beszéde helyébe a történelmi drámába bevitte a saga-stilus szűkszávúságát a *Mellem slagen*ben. (A harcok között. 1856.)

Ibsen követi, de egyben mesterileg tökéletesíti eljárását a *Hærmændene paa Helgeland*ban. (Harczosok Helgelandon. 1858.) Viszont Ibsen első, formában is modern színművére, a *Det unges forbund*ra (Az ifjúság szövetsége. 1864.) Björnson az *En fallitt*al (Csőd. 1875.) felel; Steilsberg Erik bukásának motivumát erősebben kidomborítja Tjælde nagykereskedő hamis mérlegének drámájában. 1877-ben jelen meg Ibsen *Samfundets støtter* (A társadalom támaszai) című műve, s ugyancsak a társadalom oszlopainak korhadttá voltát mutatja ki két évre rá Björnson *Det nye system*je (Az új rendszer). Ibsen mindjebben az egyéni és társadalmi erkölcs kritikájára adja magát, s ugyanezt teszi társa *De Nygifte* (Az új házások. 1865.) *Redaktøren* (Szerkesztők. 1875.), *Leonarda* (1879.), *En Hanske* (Kettyű. 1883.) *Over ævne* (Erőnkön túl I. része 1883-ból, II. része a kilenczvenes évekből) s *Geographi og Kjaerlighed* (Földrajz és szerelem. 1887.) című drámáiban.

Mielőtt ezek részleteibe bocsátkoznánk, vessünk egy pillantást Björnson előbbi működésére.

II.

Björnson fejlődésének első korszakában egyszerű, de üdén-bájos falusi történetekkel, idyllekkel (*Symmøve Solbak-*

ken, Arne, *En glad gud* [Vig legény]) tette nevét kedvessé a nép közt, míg a művelt irodalmi körök tetszését megnyerte erővel teljes történelmi drámaival (*Mellem slagene, Holte Hulda*, [Béna Hulda] *Kong Sverre, Sigurd Slembe, Maria Stuart i Skotland*).

Parasztnovellái és rajzai oly naivak, természetesek, hogy csak a népköltészet, népies gondolkozás- és érzésmód kristályforrásából fakadhattak.

Björnson valóban a nép fia, bizonyos rustikus naivságoktól sohasem bírt menekedni, míg Ibsenen, mint Goethén, meglátszik a polgár-patricius származás, bárhogyan támadta is a polgári társadalmat.

Björnson első benyomásai a majorság magányában kezdődnek. Égbenyuló ormok, beláthatatlan hómezők közt fekszik Kvikne, a hol atyja a vad erkölcsű nép lelkipásztora és megfélemezője volt. Alig volt a kis Björnsternenek más pajtása — a mint ezt *Blacken* című édes humorú, plastikus rajzában leírja — mint egy kutya, egy macska, s egy malacz, míg a heroikus elemet egy hatalmas csődör tettei nevelték a gyermeklélekben. Itt ismerkedik meg a vakmerő iramszarvas-vadászokkal s a zord természettől, nagy nyomorúságtól edzett néppel. Vigabb alakokkal találkozik aztán a Romsdalban, a hová atyját áthelyezik, mert vigabb a természet is, a melytől a népjellem annyira függ. Mondhatni, ez a vidék Norvégia egyik legpompásabb része; nem hiába lett középpontja az idegenforgalomnak napjainkban az ott levő Molde-öböl. Széles, tóként táguló, számtalan szint tükröző fjordok, fenyőborította szigetekcskékkal, szeszélyes formájú hegycsúcsok, majd éger-, gesztenye-, tölgy- s gyümölcsfák zöldjével, majd hótakaró vakító fehérségével borítva váltakoznak pompás virágos kertekbe rejtett villákkal, ringó gabonaföldekkel. Messze, szabad kilátás nyílik a méltóságos Troltdindernere (boszorkányormokra), a melyeknek össze-visszacsorbúlt czikk-czakkalakjaiban a termékeny népképzelet majd lakodalmas menetet lát, majd boszorkányokat, a kiket szent Olaf csökönyös pogányságuk miatt kővé meresztett. Emeli a természet nagy benyomását a sok ezer hegyi patak, porzó zuhatag, mely tengermormogáshoz hasonló hangversenyével egyedül háborítja a néma csendet. A szabad, változatos, eleven, élettől duzzadó természet ilyenné teszi a lakosokat és Björnson rokonszenves

jellemére is kitörülhetetlenül rá nyomta bélyegét. Innen lelke nék a természettel való meghittsége, szabadságszeretete, képzeletének és hangulatainak csapongása, lelke lantjának százhúrúsága, akaratának bátor elszántsága, a mely parasztnovelláiban már megragadóan nyilvánul.

A mikor tizenhét éves korában Krisztiániába megy, látja, hogy a nép iránt való lelkesedésével nem áll egyedül. A dán kultúra uralmával jóllakott ifjúság vezérei Vergeland, Vinje, Ole Vig, Keyser, Munch (költők, æsthetikusok, történetírók) a norvég népeletre, a norvég történetre irányozzák a közfigyelmet. Paraszt-történeteket ír tehát most Björnson, de ezeken kívül ó-északi drámákat, szintén népies czélzattal, Grundtvig *) első idejének törekvései értelmében.

Ennek *Optin af Nordens Kaempelin* (Jelenetei az észak hősi életéből) foglalkoztak legelőbb a különleges északi jellemvonásokkal, s egészen Grundtvig szellemében mondja Björnson, hogy népszínműveket akar adni, «a melyeknek minden életkor s minden műveltség örvendeni tudjon, s a melyek színrehozatala alkalmával egy ideig az együvé tartozás érzését lehessen élvezni» (A *Sigurd Jorsalfar* utószavában).

A czélzat uralkodik tehát e drámákban is, s ez, valamint az erős lyrai elemek, ártanak művészi hatásuknak. Ibsen bizony közelebb fért objectív realismusával a letűnt korok szelleméhez; Björnson sohasem tagadta meg magát, forrongó fejű, lángoló szívű, gyújtó szavú izgató jellemét, a mely minduntalan elragadja, akár mint politikus, mint hirlapíró, mint népszónok, mint lyrikus vagy mint drámairó, sőt még odahaza ha egyszerűen mint társalgó szerepel.

Előzői (Oehlenschläger, Heiberg, Hertz) a történelmi drámában modoros, csiszolt verseikkel sokkal fagyosabbak hőseik iránt, mint Björnson. Rokonszenvét hősei iránt ez magyarazza. Hatalmas megjelenésénél, testi és szellemi erejénél fogva már kora ifjúságától kezdve játékban és komoly munkában elismert vezére volt társainak; felnőve pedig féktelen erélyű és nagyravágyó lelkében majdnem vérségi rokonszenvet táplált a hajdankor earljai és királyai iránt, a

*) Grundtvig Nikolai Fredrik Severin dán költő, theologus és politikus (1893–1872.), a kinek Skandinávia szellemi fölszabadulására gyakorolt óriás befolyásáról lásd Brandes és Schweitzer műveit.

kiket, meghamisítván a történelmet, a nép boldogságáért küzdő hősöknek idealizál, holott a történelem önző hatalomváagnál egyéb magyarázatát nem tudja adni vérontó harczaiknak.

Nem akarjuk ezzel Björnson érdemeit letagadni: mélyítette a jellemzést, a pszichologiai igazságot, a drámaiságot, a korhű stilust, a mely jelességek különösen a *Sigurd Slembe* trilógiát ajánlják.

III.

Egy rövid, két fölvonásos színmű nyitja meg a társadalmi drámák sorát *A fiatal házások* címmel (1865.). Nem is annyira színmű, mint egy nagyon naiv történetke, *proverbe*-féle, bár nem közmondás a címe, mint Musset, Feuillet stb. hasonló darabkáinak. Itt ennek a bibliai mondásnak az igazsága van bemutatva: a nő elhagyja atyját, anyját és férjét követi. Axel fiatal felesége: Laura oltárhoz lép, a nélkül, hogy ezt az igazságot megszívlelné. Annyira anyás, hogy a férj jogait, úgy látszik, csak másodsorban veszi figyelembe; fő a szülők szava, döntő a szülők parancsa. Axel ellenben ragaszkodik úri jogaihoz, s a járásfőnök, az após háza nemcsak azért szűk neki, mert önálló létet és fejlődést lehetetlenné tesz, hanem azért is, mert nem zavartalan fészek a páros boldogság számára. Pezsg benne a tett-vágy, az ifjúi életkedv. Dévaj fölfordulást okoz a ház évszázados patriarchalis rendjében: «Ezt a sophát egy kicsit közelebb húzni a falhoz, ezt a széket eltolni — beleütközik-e ez a természetörvényekbe? Azt hiszem egész bizton, elfeledtem a járást, hisz egy álló év óta nem hallottam lépteim neszét vagy hangomat, mert itt mindig csak susognak és köhécselnek». A család megrémül, s a mikor Axel kijelenti, hogy nem akar here függeléke lenni, apósa kioktatja: «Ebben a családban emlékezetet meghaladó idő óta a fiú követte az atyját a földbirtokban, de sohasem volt hivatal- vagy szerencsevadász. A tiszteletbeli állásokat, a melyekben én hivataloskodtam, mind följánlották nekem: sohasem pályáztam csak egyre is. S te sem fogsz ismereteiddel és tehetségeiddel házalni menni, hanem nyugodtan itt maradsz, s akkor majd többet kínálnak, mint kívánod».

Axel hajthatatlan. Elviszi feleségét idegenbe. Egy év múlva látjuk őket viszont, de még mindig nem látjuk Laura fordulását, bár a férj orczája verejtékével keresi meg azt, a mi kell, hogy a fészket épen oly puhára bélelje, mint volt a szülei házában. A nőcske daczol még akkor is, a mikor szülei látogatónak jönnek. Azt hiszik, hogy minden rendben van, s esodálkozva kérdik Axelt, hogy hódította el Laurát. A férj érzékeny jelenetet játszik el előttök, nem arról, mint volt a dolog, hanem, hogyan kellene lennie. Laurából végre kitör a szerelem, megérti Axel czélzását és nyakába borúl.

A kedves apróság, ha csak ezt a vázlatot tartjuk szem előtt, nagyon jó benyomást tesz. Ám a darabban van egy pár balfogás, a mely a kedvező hatást minduntalan lerontja. Így itt van egy fölösleges közvetítő alak: Matild, a kivel nem tudunk tisztába jönni. Szerette és szereti-e Axelt? Minden jel szerint igen, de ha igen és csakugyan oly büszke, mint mondja, akkor nem értjük, hogy maradhat Axelék házában, vetélytársa mellett? Lemondása, önförládozó közvetítése pedig szintén nincs eléggé kidomborítva, meggyőzőleg föltüntetve.

Axel jelleme is nagyon ingadozik. Hol erős, hol gyenge, hol hő szerelmese Laurának, hol egy kicsit Matild felé tévelygő. A ki női daczot akar megfékezni, annak oly rendíthetetlen erélylyel, a biztos győzelem tudatában kell előre haladni, mint a *Makranczos hölgy* Petrucchiojának, ha nem is kell oly durva eszközökkel élnie a szelidítés körül, mint ez él a makacs Katalinnal szemben. Laura változása sincs eléggé előkészítve, sejtetve, csak utolsó perczben derül ki fordulása. Talán hatásosabb lett volna, ha fokként közeledik férjéhez, mint Katalin, s a végjelenettel a szülők együgyű fölfogását halomra döntené. Így a második fölvonás ironizálná az elsőt és jobban indokolva lenne az egy év, mely köztök lefolyik.

A párbeszédék oeconomiáját sem érti még a harminczhárom éves költő; nyújtja, a mi rövidebben jobban hat, homályos, a hol több világosság elkelne.

Új irányt legkevésbbé sem lehet benne fölfedezni.

Több mint egy évtized telik el, mig újra társadalmi tárgyhoz nyúl. Időközben hazáját uralma alá hajtja a Dániából átszármazott positiv irány. Strauss és Renan, Darwin és Spencer, Taine és Brandes művei átalakítják az aesthetikai

nézeteket is, és az új irány gyakorlatilag a francia dráma és Ibsen darabjai által igazolja létjogosultságát.

A költészet — hűen az Emerson-féle mondáshoz, hogy «minden új nemzedék tapasztalata új vallomást kíván», szertárát kibővítette, s a drámai irodalom is új tárgyakat vont megmunkálás alá. A mindennapi élet ezer és ezer jelenségehez fordult, a melyek nem mindig oly prózaiaiak, mint a fölületes észlelő hiszi, nem mindig oly egyszerűek és érdektelenek, mint az okokat nem vizsgáló tartja. Az élet jelenségeit okaiban bűvárló művészlélek előtt sok tény rendkívül érdekes kérdéssé, problémává alakul, a melyet művészi eszközökkel fölvetni, a melyre feleletet adni nemcsak nem művészietlen, hanem nagyon is művészi dolog. S a mi fő, s következéseiben bebizonyult: általános érdeklődésre számíthat, ha túlzott is a probléma-irodalom æsthetikai spadassinjének, Brandesnek mondása: «Hogy egy irodalom él-e, abból látni meg, hogy problémákat helyez megvitatás alá.» Ebből az következnék, hogy azok az irodalmi termékek, a melyek nem problémákat hangsúlyoznak, az irodalmak holt leltárához tartoznak. Homeros, a görög tragikusok, Dante, Shakspeare, Byron, Schiller, Goethe stb. javarészt, vagy hazai remekíróink közül például Vörösmarty, Petőfi, Arany, a kik «a tiszta szép»-re törekedtek inkább, mint problémák polemikus megvitatására, eltemetett nagyságok volnának, pedig ki tagadja, hogy még ma is a leghatékonyabb eleven erőt képviselik a nemzetek szellemi életében?

Norvégia százados primitív gazdasági állapotából a jelen század közepén, de különösen a 60-as és 70-es években kezdett nagy gyorsasággal kibontakozni. Az idők elmúltak, a mikor még például utalvány helyett a fausztató parasztok háttára irták krétával a beszállított fáért járó összeget, s ezek futva-futottak, (hogy valaki le ne törölje a különös utalványt) a bankárhoz, a ki a hátírás bemutatójának kifizette a járandóságát, s lekefélte az utalvány nyomait. *) Azóta a nagy vállalkozás kiterjesztette kezét e szűzföldre is. A kereseti viszonyok emelkedtek, a gyors gazdagodás, a pénzbőség lehetővé vált: ez szélteben pénzvágyat, szédelgést, fényűző, pazarló

*) L. von Buch: *Reise durch Norwegen und Lappland*. Berlin, 1810.

életet teremtett meg az ősi solid földön. Véget vetett ennek azután az 1873-iki világcsőd; cyklonja Norvégia kétes existenciáit is elsöpörte, s teljesen actualíssá tette a pénz, a szédelgés, a gazdasági bukás, a hamis mérleg, a csőd prózai, de következményeiben annyiszor tragikus vagy legalább drámai témáit.

A világirodalom egy pár becses művének is ezek a tárgyai. Említjük például Augier *Fourchambault családját*, Freytag *Soll und Habenét*, Zola *L'argentjét*, mint legismeretebbeket, s az *En fallittal* (1875.) Björnson is elég ügyesen aknázza ki a tárgyban lévő drámai hatásokat.

Tjälde nagykereskedő házában vagyunk. Gazdag és fényes fészek, puhaság, renyheség gond nélkülű tanyája. Látjuk Signet, a parádés leányt évődni bábu-jegyesével, Hamar hadnagygyal, s halljuk, hogy a másik leány, a büszke Valburga, hogyan utasítja vissza Sannäs prokurista ügyetlen udvarlását.

Komorabb hangulatot hoz a házba az apa. Barátja Müller nagykereskedő csődügyében volt oda, s Valburga könyörtelenül szemébe mondja, hogy bizony, a ki ily szerencsétlenséget és szégyent hoz a házra, nem érdemel kiméletet. «Tiszteletemet, odaadásomat sohasem nyerné vissza; túlságosan érzékenyen bántalmazna. Nem képzelhetek el nagyobb bántalmat, mint azt, hogy hazug állást hagynának velem elfoglalni, olykép, hogy még társaságom sem illesse meg, mert, mint minden, hamis föltételek alapján nyugodnék.» Hiába veti ellen Tjälde: «A kereskedő egyik napról a másikra folyvást újra remélhet. Azért még nem csaló. Sanguinikus, költő, ha akarod, a ki álomvilágban él, vagy talán valódi lángész, a ki földet lát ott, a hol mások nem látnak semmit». Vitatkozásuk előre veti a sötét árnyékot. Tjälde helyzete megrendül: a bankok követelik váltói beváltását, a munkások pénztára üres, a bankok megbízottja, Berend ügyvéd, mérlegét kéri. Tjälde a nagystilű üzletember hetykeségével igéri azt, mert reméli, hogy Lind consul bizton kimentí. (I. fölvonás.)

A II. fölvonásban színre kerül a Lind tiszteletére adott ebéd. Bőség, fény és tettetett vidámság, tarackdurrogás és egyéb zaj leplezik úgy a hogy a valóságot. Alig távoznak a vendégek, jó Berend ügyvéd, s száraz számítások alapján halomra dönti Tjälde mérlegét, 200,600 tallér passivát mutat ki.

Nincs menekvés a csődből. Tjälde tehetetlen haragjában agyon akarja löni az ügyvédet, a ki a hurkot a nyakán összehúzza s követeli a csődkérvény aláírását. Berend nem retten meg, nem tágit, s Tjäldenek engednie kell.

A III. fölvonásban nyilvánvaló lesz bukása. Felesége egy önföláldozó lélek lemondásával viseli; sörfőzdéje mestere, a derék Jacobsen, a ki benne legjobban hitt, s a kit szintén tönkretett, gazembernek nevezi, a munkások lázongva követelik béröket s dühöket Tjälde pompás paripáján töltik ki. Hamar, a kinek üres lelke csak a lóhoz vonzódik, le akarja löni a nemes állatot, a nép azt hiszi, közébe lőnek, megrohanja a házat. Alig áll helyre a csend, Hamar az elszegényedett Signet a faképnél hagyja s mentőnek előáll Sannäs, megtakarított tőkéjével. A család derék tulajdonságai csak most a nehéz megpróbáltatás órájában kerülnek napfényre: a szeretet, gyöngédség, szerénység, szorgalom stb. A legjobb reményekkel válunk el a családtól, hogy ki fog kászolódni a hinárból.

Björnson azonban megajándékoz még egy negyedik fölvonással is. Két és fél év folyt le, látjuk a rendbejött családot, a Valburga jellemében végbement figyelemreméltó változást: a büszke megvetőből kérő lesz s a derék Sannäs eléri szíve vágyát; Tjäldet újra elismerik becsületes embernek stb.

A mi drámai elem ebben a tárgyban rejlik (Tjälde vétke és bukása, egy fényes család nyomorúlt összeroskadása, egy büszke leány megalázása), az ki van merítve a három első fölvonásban, bár ott sem lényeges hiányok nélkül. Tjälde rosszhiszeműsége, bűnössége nem egészen nyilvánvaló. A nagy jelenet, a melyben Berend leleplezi (s a mely ügyesen a magaskedvű lakoma jelenetét követi), annyira elnyújtott, kereskedelmi számítások részleteivel telített, hogy gyengíti a hatást, s nem fokozza azt Tjälde üres fenyegetőzése a pisztolylyal, a mi pusztá színészkedés.

Minthogy a III. fölvonás a jobb jövő derültebb perspektíájával végződik, a IV. fölvonás hozzábigyesztése épen nem drámai, a sok érzelmeskedés, hálálkodás, térdepelési jelenet merőben fölösleges; azt, hogy Sannäs és Valburga rendbejönnek egymással, az előzőkből szintén biztosra vettük. Szóval az ilyen befejezés a Comédie larmoyante-tal együtt divatját múlta.

Ha ily kifogásaink vannak a compositio ellen, nem ta-

gadjuk meg elismerésünket a jellemzés igazságától és ügyességétől, a mely nemcsak a főalakokat, hanem az episodistákat is egyéníti. A lakoma tömegjelenete jótevő humort áraszt, bár szokatlan, hogy elején a költő a scenikai utasításban mondja el, illetve vázolja, hogy ki mit tesz, ki mit beszél, egész novellistikus módon, nem a párbeszédben. A dialogus nagyon természetesen folyik, bár sokszor kevesebb is jó volna a kerekedségből.

Sokkal kevésbbé sikerült a recenziók szerint *) a *Redaktøren* (Szerkesztő. 1875.), a melyben a hírlapírás belső rothadtsága tárgya a szenvedélyes támadásnak; valamint a politikának a magánélettel s a magánéletnek a politikával való összekeverése, tehát egy dráma külön tárgyaként ugyanaz a téma, a melyet Ibsen sok darabjában episodszereplők által mellékmotivumként érint (például Aslaksen *Az ifjúság szövetségében* és a *Népgyűlölőben*, Hovstad és Billing ugyanabban, Mortensgaard és Kroll a *Rosmersholm*-ban stb.). A két norvég szerző egyaránt vallja Bismarckkal, hogy a hírlapírók nem érnek semmit, nem tesznek kivételeket, s nem nézik gyengéiket oly humorral, mint Freytag Gusztáv *Die Journalisten*, Augier *Les effrontés* és Csiky Gergely *Mukányi* stb. című vigjátékaikban teszik.

Ha Björnson ezekben a művekben még nem mert egészen önmaga lenni: lényének összes jellemző vonásait megnyilatkoztatta *Kongen* (A király. 1877.) című politikai drámájában. Politika, még hozzá actualis politika és dráma, mint objectiv művészeti termék, bizony nehezen házasíthatók össze. A frigy ezúttal is a művészet kárával járt. Mindazonáltal Björnson lényéből folyt ez az érdekes balfogás. Sanguinikus, az igazságszeretet vulkánjától égő lelke, ha kitör, nem tekinti a természetes korlátokat, nem látja, hogy nem mindegy hírlapi cikkben izgatni, szónoklatot mondani, dithyrambot zengeni, drámát színrehozni, regényt írni avagy — mint itt az állam legjobb formájáról Macchiavelli és Bodin, Montesquieu és Rousseau módjára, csak egy kicsit kevésbbé mélyen értekezni.

*) Ezekre kell támaszkodnom ennél a darabnál, s a *Földrajz és szerelem* címűnél, a melyekhez ez idő szerint nem tudtam hozzájutni.

Még sem vehetjük rossz néven, hogy ezt a drámát így írta, a hogy írta. Mint lelkes hazafi elejétől máig nem unta meg az activ politikai harczot, a melytől vetélytársa, Ibsen, már évtizedek óta visszahúzódot, nem oly világpolgári hidegséggel, mint Goethe, hanem mert meggyőződése, hogy a politikai reformok és forradalmak mitsem érnek, a míg az egyéni és társadalmi megújulás nem szolgál nekik alapul. Björnson ellenben viaskodó oroszán marad a politikában s ezért tekintik nemzetibbnek, népszerűbbnek, mint, Ibsent, nemzeti dallá is az ő *Ja, vi elsker dette Landet*je (Igen, mi szeretjük ezt az országot) lett, nem amannak hazafias költeményei.

Norvégiában a politikai szereplést szinte megkövetelik íróiktól, mert ott is, — mint hazánkban — közjogi kérdésekre irányul a közérdeklődés gyűjtőpontja már 1814 óta, a mikor az ország a dán iga alól szabadulván, Svédországgal personal-uniót kötött. Az ellentét a két frigyesült ország közt sohasem szűnt meg, sőt mindinkább kiélesült. Nem simították el sem I. Oszkár engedményei, sem a Sverdrup-féle radikálisok többszöri kormányra jutása, s a svédbarát ministeriumok vád alá helyezése, elítélése stb. De míg a nyolczvanas évekig sokan béka-egérharcznak tekintették a pártok csete-patéit, azóta a szenvedelmek nem ismert méreteket értek el. Eleinte csak pár kérdés volt a harcz tárgya (például czimer és lobogó használata, a ministerek részvétele a storthingban, a külügyek önállóbb vitele stb.), utóbb a radikálisok, köztök Björnson, önálló külügyeket, önálló nemzeti hadsereget, szóval teljes függetlenséget követeltek, a melyet legfőljebb a föntartandó véd- és daczszövetségre való tekintet korlátozzon.

A Svédországtól való teljes elszakadást azért mondják szükségesnek, mert Norvégia közjogi, nemzetközi jogi, közművelődési és gazdasági hátramaradottságáért egyedül a szomszédot okolják, akárcsak nálunk. S a királyi hatalom szívós ellenállása még nagyobb lángot szított. A király és trónörökös civillistáját több ízben leszállították, (például 1895 július), 1899-ben pedig Krisztiánia utczáin kifütyölték a trónörököst, s emlegették, hogy fegyveres erővel kell fölbontani az uniót. Ezek a jelek mind mély belső betegségre vallanak, a melynek gyógyszeréül egy hatalmas párt (köztök első sorban Björnson is) ma már nyíltan a parasztköztársaság behozatalát ajánlja.

Kétségtelen, hogy ez a párt a nép-psychológiára épít a szélső demokratiában, tanyái önállóságban, nyakas elszigeteltségben élő nép százados hajlandóságaira.

Bocsánatot e kitérésért! Szükségesnek tartottuk rámutatni a politikai viszonyokra. A *király* jobb megértése végett, a mint a költő a darab újabb német kiadásához maga is szükségesnek tartott egy előszót.*)

Lássuk már most röviden a darab meséjét, vagyis inkább hősenek psychologiai fejlődését; mert ez az érdekes. Hőse, a király egy minden szép tehetséggel megáldott férfiú, a kit csak kivételes helyzete csábít érzéki könnyelműségre. Álarczosbálon üldözőbe veszi Ernst Klárát, egy polgárleányt, a kinek atyja egyetemi tanár volt, erős köztársasági érzelmű s a kit a kicsapongó király ellen intézett támadásai miatt besúgtak. Megszökött, de szökés közben lábát törte s most, mint

*) Álljanak itt ebből a következők: «Norvégiában a királyi-ház nem nemzeti, ennélfogva sohasem képviselhet nemzeti hagyományt és csak ritkán nemzeti akaratot. A darab oly időszakban keletkezett, a melyben mi a dynastiával egészen természetes reformokért harcoltunk, (mint a ministerek részvételéért a storthingban), a szavazati jog kiterjesztéséért, esküdtszék behozataláért az iskola föl-szabadításáért a hivatalnoki és papi vezetés alól. A királyi hatalomnak lassanként minden pontban engednie kellett.

A darab harczi rat volt: tágítani kellett eszme- és látkörét az ifjabb nemzedéknek, a mely akkor fölcserpedett, s a mely most a szót viszi. Ha a királyság áttekinthetné saját helyzetét s maga kísértené meg, tengerbe dobni hajójáról, a mi túlélte magát, (mert nemcsak a hazugság átkát rejti magában, hanem másokat is hazugságra kényszeríti), akkor megkímélné úgy a királyt, mint az államot végtelen bajoktól és büntehertől. Azonban ezt az önreformatiót a királyságnak hívei és ellenségei, nem utolsó sorban maga a korona mindenkor i viselője nehezítik meg. Darabom megmutatja az okokat, miért nem termett ez utóbbi rá a reformátorságra. Ez *A király* tartalma.

De hátha épen a kis állam az, a mely a királyságot legkönnyebben modernizálhatná? Megszabadíthatná oly öröklött vonásoktól, a melyek a nép érzületét sértik, oly követelésektől, a melyek vészes következményekkel járnak? Ez itt az eset.

Egy kis állam egyenletes viszonyai, kisebb gazdasági képességei, élénkebb közellenőrzés, szigorúbb igazságérzet ezt a feladatot köteleltségévé tették. Ezt és egyidejűleg másokat is. Ha megoldjuk ezeket a feladatokat, akkor oly jövő vár ránk, a melyért a legnagyobb államok megirigyelnek; ha nem oldjuk meg, elveszítjük minden jogsultságunkat az önálló létre, mi több, lassanként a kedvet is hozzá.»

kenyértelen nyomorék Klára pénzén él külföldön. A leány fölismeri a gyűlölt királyt, sorsuk megrontóját és szemébe veti: «Megvetem önt.» «S tudja, kit vet meg?» — kérdi az elhült uralkodó. «Igen, épen mert tudom, hogy ön kicsoda, lelkem legmélyéből megvetem önt» — ismétli az. Ellentállása nem téveszti hatását, a léha kaland elröppenő szeszélyét mély érzelem váltja föl a király nemesebb énjében; rugója későbbi tetteinek. Egvelőre más téren mutatkozik be előnyösen. Álruhában, — akárcsak Hunyadi Mátyás — jár-kei a nép közt, résztvesz egy gyűlésen, a hol színleg csak arról veszekesznek, hogy legyen-e az új vasuton más osztály is, mint harmadik, a hol azonban tényleg a loyális királypártiak s a radikális köztársaságiak vívnak eldöntetlen csatát. A király pompásan mulat a hyperloyális járásfőnökön, a plébánoson és Alstadon, a kik megannyian a királyságot védik, jobban mondva önmagokat, mert annak verőfényében sütkéreznek. Belsejében pedig igazat ad az elnöknek, Grannak, a ki régi barátja, s a szabadszájú Flinknek. A gyűlés végeztével fölfedi magát Gran előtt s ennek házában folytatja az elméleti vitatkozást a még mindig vak Flinkkel. A vita során kifejti a népkirályság programját: «Hátha a király népies kormányt állítana föl? Mindenképen polgármódra viselkednék? Polgári háztartást vinne, polgárleányt venne nőül, szabott időben állítana be hivatalába, mint minden más hivatalnok; nem tartana udvartartást?» Flink, a fanatikus köztársasági, féltől a próbától, mert ez az egyedüli, a mi megmenthetné a királyságot, ezt a magasabbfajta «biztosító intézetet». De hát a «biztosító intézet» részvényesei: egy pár pap, hivatalnok, nemes, birtokos, nagykereskedő és katonatiszt, úgy sem engednék meg az «igazgató»-nak, hogy ellenök a néppel kísérletezzék. A mikor látja, mennyire helyesli Gran a király terveit, megígéri neki, hogy lelövi, ha segédkezet mer uralkodójának nyújtani.

A királyban mindjobban izmosodik az elhatározás, hogy tisztába hozza helyzetét, mert utálja annak hazugságait. A hazugságokat már régen megismerte még mint trónörökös: «Egykor atyámmal a templomba mentem. Tedeumot tartottak szerencsés hazatértem alkalmából. Az egész új, ünnepélyes volt előttem. Meg voltam hatva. Ekkor fülembe súgta az atyám: «Lépj előre, fiam; a népnek látnia kell, hogy jövendő

királya hogyan imádkozik». Mindennek vége lett. Nem születtem királynak; lelkem még romlatlan volt s a legnagyobb undorral utasítottam el magamtól a hazugságot» . . . Hevesen panasolja, hogy a tükör előtti, előre, programszerűleg megszabott élet elfásítja; szabadelvű barátait eltávolítják, színtűgy szerelmeit is, csak a kicsapongás útját hagyják nyitva. «Nem képzelitek, mily furcsának, néha azonban mily bűnösnek, sajnosnak tűnik föl előttem, ha becsületes emberek úgy tesznek, mintha magasabb fajta lény volnék. Én? Az állam, az alkotmány követeli ezt a hazugságot tőlem, tőlem. Rögtön, a mint trónörökös lettem, megvontak tőlem mindent, a mi az igazság útját mutathatta volna, a barátságot, szerelmet, litet, hivatást. Az állam nevében tették. Azután megvonták tőlem, bár mint király nagykorú lettem, még a felelősséget is, a magam cselekedeteiért való felelősséget. A rendszer követelte ezt . . . S a hatalom? A népképviselet, a kormány kezében van. Erről nem panaszkodom, de panaszkodom, hogy úgy tesznek, mintha minden az én nevemben történék, hogy éljent kiáltanak előttem, hogy hajlonganak és kuporognak, mintha az egész ország hatalma, felelőssége és méltósága személyemben összpontosúlna. Bennem, a kitől az összesség kedvéért mindent megvontak. . . . Ennek véget kell vetni. Nem szükséges, hogy a nép az igazság felé vezető örökös úton egy hazugsággal az élén vonuljon előre».

Segédkezésre szólítja föl Grant, s ez kész mindenre. Hiábavalók már most a hercegnő szellemes ellenvetései: «Hagyomány és tapasztalat meggyőznek annak az igazságról, hogy a királynak a felség elkülönzött méltóságában gazdagság, rang, örökletes nemesség erős falai mögött, fényben és szépségben, mint utolsó törvényes instantiának kell előttünk állania. Ha ebből a varázsgyűrűből kilép, oda van a törvényes tekintély». A király megy a maga útján, az új csapáson, az alatt a mély hatás alatt, a melyet rá Ernst tanár könyvei gyakoroltak. Azon kezdi, hogy hazugság nélkül alapít családot: «Oly házasságot értek, a melyben a szeretet lépne az állameszély helyébe, bensőség a szertartásosság, igazság a hízélgés helyébe. Igen, a házasság a legdrágább, a mit egy nép teremtett. Nemzeti sajátossága épen úgy magába zár emlekeket, mint lehetőségeket».

Öszinte bensőségével elolvasztja Klára szíve fagyát. Megkéri s a leány követi. A IV. fölvonásba esnek jegyességek ünnepélyes kihirdetése, de mindenünnen fölveti fejét az ellenállás. A nép gúnydalt énekel, a nemesek tüntetnek, egy gróf nyiltan szidalmazza a királyt; Flink azzal a hirrel jó, hogy az engesztelhetetlen Ernst kiátkozta leányát; tumultus, katonai roham stb. hoz lázongó életet a jelenetbe. A herczegnő lebeszélni iparkodik Klárát, hogy bajba dönti szerelmesét, a ki majd rá fog unni, ő inkább gondoskodik jövőjéről. Megilletődve látja, hogy a leány most már hajthatatlanul hisz urában. Talán saját szíve vonzalmát leküzdve, pártfogójává szegődik. A sorssal azonban nem lehet dacolni. Boldogsága, büszkesége tetőpontján van Klára, mikor királyi jegyese a nép elé akarja vezetni, de ekkor rémes jelenséget lát: egy mankós, vérző szájú aggot, a ki átkot szór rá. Haldokló atyja képe volt, a melyet lelkiismeretének elcsitult s egyszerre föllázadó szava láttatott vele. Egyetlen sikolylyal holtan rogy össze. Megölte a földat, a felelősség óriási sulya.

A király megtörve látja, hogy még nem érkezett el a kísérlet ideje, annál kevésbbé a megoldásé. A nép, a pap, a tábornok, az előljáró, ez «államindividuumok» szemébe mondják, hogy Klára csoda-halála «föltartóztató istenítélet» volt. Ugyanez Gran halála is, a kit Flink ígéretéhez híven lelő. Ekkora szellemi vakság végképen elkeseríti a nemes uralkodót. Kétségbeesve agyonlövi magát, meg tud halni ideáljaért, ha nem élhetett érte.

Ez a mese gerince. Nem nyújthat fogalmat az erős drámaiságról, mely a darabban minden technikai hiánya mellett is lüktet. A népgyűlés, Klára megnyerése, a tüntetés, Klára halála s a végjelenet kitünően vannak kigondolva, míg ellenben az elméleti vitatkozások, ha olvasva érdekesek is - nem színpadra valók.

Ugyancsak nem színpadra valók, bár Björnson szerint elengedhetetlenek a közjátékok: allegorikus jelenetek, a melyek sokszor elragadó lyrában, sokszor élvezhetetlenül elleplezett értelemmel, mint chorus vagy melodráma kísérik a cselekmény fontosabb mozzanatait. Így például az első közjáték ünnepli a küzdő ártatlanság diadalát, a velőkgig perzselő, bosszuálló szerelem hatalmát s anticipálja a sok szenvedést és katasztrófát, a mely nyomába lép. A második utal a király

szándékának kivihetetlenségére, arra a békóra, a melyet átöröklésnek hívnak. A hatalomvágy, önző, zsarnoki hajlamok, a cäsari örület átkos öröksége megfagyaszthatja a nemes elhatározás hevét, tehetetlenné tesz a sötétség hatalmaival, az előítéletekkel, a szabadság és világosság sanda szemű keselyűivel szemben. A harmadik közjáték hymnusa a mindenre világosságot árasztó, a tehetség szárnyait növesztő szerelemnek; a negyedik végre a remény szivárvány-hidján át a beborult egen a világosság mennyébe vezet, a hol a szenvedők, az áldozatot hozók, a hit, a háború, törvénykezés, tudomány, szabadság, igazság földön elbukott martyrjai élnek megdicsőülve.

Ez a szellemi chorus (esupa légi jelenség) körülhullámozza a cselekményt s költészetével emelni volna hivatva a hangulatot, csak ne volna oly sokszor apokaliptikus homályú.

Azt, a mit a szerző mond, hogy a cselekvőket is befolyásolja, sehogysem látjuk. Aetheri elemek beavatkozása különben egy egyébként oly realistikus drámába, mint *A király*, aligha illenék.

Nem hallgattuk el a zavaró elemeket. Mindazonáltal a darabot Björnson egyik legkiválóbb, rá nézve mindenesetre legjellemzőbb művének tartjuk az *Erőnkön fölül* mellett. Sokszor naiv politizálását feledtetik a fővonásaiban tiszta tragikum, az elragadó pathos, a sok mélységes igazság, a legtisztább érzelmesség, költőiség és psychologia szerencsés nyilvánulásai.

Színpadi előadása csaknem lehetetlen. Nincs az a censura, a mely e radikális művet veszélytelennek tekinthetné. A mikor Norvégiában nyomtatásban megjelent, Björnsont fegyházzal fenyegették. «Nagyban és egészben mind a három skandináv országban úgy nyilvánosan, mint a magánéletben oly nyerseséggel bántak velem, a melynek alig akad párja irodalmunk történetében» - mondja maga. Feledi, mit kellett Ibsennek is szenvednie szabadszájúsága miatt.

A nő megrövidített helyzete, a férfiuralomra alapított társadalmi morál igazságtalansága a nővel szemben, nincs tárgy, a mely az utóbbi évtizedekben több drámai földolgozást nyert volna.

Néhány valódi tehetség biztos szemmel kiragadta az életből, merész kézzel színpadra vitte, megvonta belőle a

lehető és lehetetlen következtetéseket: a féltehetségek pedig még mindig tovább csépelik a szalmát. Valóban ideje már friss szellemi gyarmatokat keresni a hatni akaró drámairodalomnak.

Björnson nem volna Éjszak fia, ha a feminizmus vita-kérdésében állást nem foglalt volna. A skandináv nők mellett, a kik a magok igazát védik s a kiknek sora Nordenflycht Saroltával (1718—1763.) kezdődik s egy Collett Kamillát, Bremer Friderikát, Ahlgren-Benedictson Viktoriát, Flygare-Carlén Emiliát, Schwartz Zsófiát, Lefler-Edgren Annát, Marholm Laurát mutathat föl, ott állnak a feminista küzdők férfitáborában Almquist, Ibsen és Björnson, míg a misogynek legelkeseredettebb és bizarrtehetségű harczosa Strindberg.

Björnson két színműve foglalkozik különösebben a nőkérdéssel: *Leonarda* (1879.) és *A keztyű* (1883.)

Falk Leonarda asszony mint téglagyártulajdonos él egy városkában elvonulva, titokzatosan, mert a nyárspolgár-környezet hiába kutatja körülményeit és multját. A környezet dühében boycottálja és kigyót-békát kiált rá. Egy theologus-jelölt: Tollhaug Hagbart, a püspök unokaöcsese, insultálja is, mert a mikor egy társaskörbe fölvételért folyamodik, «kétes nőszemélynek» nevezi. A sors ironiája következtében azonban a theologus úr beleszeret a kétes nőszemély unokahugába, Agathába, s üde kedélye az ő zordon bárdolatlanságát is átalakítja. A házasságnak útjába áll a püspök. A leány ellen nincs kifogása, de nénje ellen ezer. Hisz ez még férje nevét sem viseli, azt se tudják, ki a férje, excentrikus nő, a ki nem jár templomba, hanem naponként fogadja egy iszákos amerikai tábornok, Rosen látogatását. Igaz, hogy a püspök maga is szívesen látja a jókedvű tábornokot, de hát ő férfi, neki nem árt a rossz társaság. Egész conventiculumban végzik ki a püspökek Falkné erkölceit, a mikor a bátor asszony maga lép be, hogy megnyerje a püspök jóindulatát. Megtudja, hogy csak múltja miatt kell szenvednie a megvetést, mert jelenje kifogástalan, különösen a mikor kimagyarázza, hogy azért fogadja a problematikus Rosent, mert nagy hatással van rá s ki akarja gyógyítani iszákosságából.

A püspök hajthatatlan. Hiába valók Falkné bájos replikái, hiába mondja szemébe ezt az igazságot, a darab alapeszméjét: «Egy embert nem abból kell megítélni, a miben

vétkezett, hanem abból, mit csinált magából, ne hite legyen a döntő, hanem a jóra s igazra kész akarata». Közbe jó Agatha. Fölháborítja a hívei ítéletétől féltő püspök makacssága s a mikor látja, hogy Hagbart mit se tesz, hogy Falknét mentse, a leghevesebben kitör ellene, szeretetlenséggel vádolja s szakít vele. Ámde annak is megvan az oka, hogy Hagbart nem lép föl erélylyel. Igyekszik leplezni, de mindjobban elárulja magát, hogy megbénítja akarátát egy hatalmas új érzés: tévedett, nem Agathát szereti igazán, hanem nénjét, a testi és szellemi kifejelettség delelőpontján álló Falknét. Ez viszonzozza szerelmét, a vallomások is megtörténnek; még Agatha maga is természetesnek találja, hogy Hagbartot jobban vonzza nénje, mint ő, az inferiorisabb leány. Mégis meglepő fordulat áll be. Falkné belátja, hogy nincs joga lelánczolni a fiatalabb Hagbartot, a mikor már az ő össze beköszöntött, lemond róla, távozik, bizván abban, hogy a fiatalok megtalálják egymást újra, mert mindketten ifjak még, őt meg várja komolyabb földadata: megmenteni Rosent, a ki most sül ki — senki más, mint elvált férje. A püspök ily lelki nagyság láttára kénytelen beismerni, hogy túlszigorúan ítélte, «de hát ez a főbűnünk».

Úgy tetszik nekünk, hogy *Leonarda* nem az a «tisztá és szép műalkotás», a minek annak idején kikiáltották. A sok ingadozás, fordulat jelenetei egymást kergetik, s elegendő indokolás híján ámulatba ejtenek. Határozottan regénybeli földolgozást követelt ez a mese s mélyebb lelki elemzést. Így nem elég plausibilis, hogy Hagbart vonzalmának tárgyában miképen tévedett, hogy Falkné hogyan szereti meg a meglehetősen fajnónak rajzolt theologust, a kinek egy oly erős temperamentumú nő, mint Falkné nem is egykönnyen felelthette el ripők sértését. Pedig ezekre az érzelmi részekre különben Björnson több gondot szokott fordítani, itt talán a probléma kicsúcsosítására jobban ügyelt. Ez: a társadalom indokolatlanul bünteti az asszonyt, a ki valaha botlott — (itt azt se látjuk, valóban botlott-e hát Falkné) — de azután egy élet derekaságával, nemességével, lemondásával engeszteli ki botlását, míg a férfi vétkezhetett a múltban, vétkezhet a jelenben: az ő számára külön morálcodex külön enyhítő körülményei járják.

«Egyenlő morált, egyenlő erkölcsi jogokat és kötelessé-

geket mindkét nemnek», ez lesz a jelszó, melyet Björnson a *Kéztű*-ben (1883.) Dumas és társai példájára igen kényes téren hangoztat. A vőlegény lépjen épen olyan tisztán a házasságba, mint a menyasszony, múltját ne szennyezze semmi más előző viszony, se kaland, se pusztán sexualis érintkezés szeplője. Svava kisasszony vőlegényének: Alfnak arczába veti a keztyűt, azaz szakít vele, mert megtudja, hogy viszonya volt egy aszszonynyal.

Hogy a darab szavaival éljünk, mi is feltjük a költőt s a Svavához hasonló hölgyeket földöntúli elméletökkel. Nem mondjuk, hogy az elvont erkölcs szempontjából nincs igazok, de a gyakorlati erkölcs hasznavehetetlen utópiának kénytelen kijelenteni elvüket.

Sajnos, azzal egyszersmindenkorra számolni kell, hogy hasadék tátong elmélet és gyakorlat közt és oly erkölcsnek, a melynek a legtávolibb kilátása nincs, hogy az emberiség fönnállásának idején belül érvényesülhet, van-e egyáltalában ethikus jelentősége? A míg a férfi élvezni fogja annak a vezető szerepnek előnyeit, a melylyel a nemek physiologiai különbsége, történelmi fejlődés, társadalmi hivatás s nem utolsó sorban magának a nőnek önkéntes, szíves odaadása stb. fölruházták, természetes, hogy élni fog, esetleg vissza is fog élni úri jogaival, vagyis inkább követni fogja ösztöneit. különösen a modern viszonyok irányzata alatt, a melyek a családalapítás korát mind távolabbra tolják. Azután úgy az orvos, mint a józan erkölcsbíró kénytelen elismerni, hogy a természetes ösztönöknek okos követése nem jár oly roppant kárával a férfinek, mint Svava kisasszony hirdeti.

Svava annyira önálló és szerencsés lény, hogy mit sem fél a férfitábor kijelentésétől, hogy viszont ő sem a mi ideálunk. A modern leány ugyan már is többet tud, mint egykor nagymamája, a mi fokozatos önállósításának következménye, mégis ritka ember vonzódna oly félelmetesen fölvilágosodott menyasszonyhoz, mint Svava. Csak a legkivételesebb nőegyniség himpora maradhat érintetlen, ha oly nagy tudós, mint Svava. («Ki-miben tudós, abban gyanós» — mondja Pázmány aggszava.) Svava az elhagyatott gyermekek otthonának élén áll és ott az anyáktól sok piszkot hall a férfiakról. Tudományát kiegészítik barátnői, a kik megutálták férjüket, mert «megölelték a szerelmes királyfit s fölébredtek — a mese

visszajára egy állat mellett». «A házasság egy nagy mosókonyha a férfiaknak. Itt állunk mi leányok a mosóteknőnél — így hiszem, — mindegyik készen a maga szappanával». Ez a szappan talán elsősorban a kisasszony kevéssé szemérmes ajkán végezhetne hasznos munkát.

Lehet, hogy képtelenek vagyunk fölfogni lényének fontosságát, természetességét bizony nem ismerjük el. A minthogy egyedül is áll a darabban fölfogásával.

A két mama: Christiensenné, Alf anyja és Riesné, Svava anyja, könnyezve ismerik el, hogy más értelmű a férfiak ártatlansága és más a nőké, sőt Riesné oly áldozatot is hoz, a melyre már semmikép sem volna köteles: a családi békéért szemet huny vállalkozó életkedvű férje időnkénti szerelmi kirándulásai előtt.

Ha nagyon déli, jobban mondva keleti nép vagyunk is arra, hogy a szerző irányzatának erkölcsi komolyságában föltétlenül osztozhatnánk, annál szívesebben elismerjük, hogy drámája úgy eleveenségben, mint jellemzetességben egyaránt kitűnő. A párbeszéd is rendkívül nyert az előbbiekhöz képest rövidségben és velősségben.

Ugyanezek a tulajdonságok tüntetik ki *Az új rendszert* is (1879.), a mely azonban társadalomfestésével, általánosabb viszonyokra való kiterjedésével jelentősebb. Ibsen már előbb *A társadalom támaszaiban* (1877.) kijelentette, hogy kis közületekben, milyen a norvég-társadalom, szükségképen többet hazudnak és palástolnak, mint a nagyokban s Björnson e művében szakasztott ilyen dolgokat hallunk. Kampe János, egy fiatal mérnök, Amerikából hazatérve, egy könyvben leleplezi rokona és szerelme atyjának, Riis vasutigazgatónak új rendszerét, a mely évenként óriási károkat okoz az országnak, de rögtön kezdetben hallania kell a vén Raben Frederiktől: «Azt hiszed, hogy a szabad nyilatkozásra, a melyet nagy viszonyok közt megszoktál, itt is van alkalmad? Ez balgaság. Folyton szemed előtt kell tartanod, hogy megint hazádban vagy, kis lelkeket találsz kis viszonyok közt; csenevészeken s egyenlően nőnek, mint a répa a melegágyban. A nagy igazságokat, a melyek robbanás veszélyével járnak, nem mondják meg s ha megmondják, elpuftiannak, mint a puskapor a levegőben. Az ilyen társaság nem bírja egy erős igazság vegyi folyamatát, szétrepedne. Ehhez erősebb retorták kellenek. Pártok is ala-

külnak, de nem úgy, mint a nagy közületekben. Ott valódi harc folyik s az ilyen ösztökél egy kicsit valami magasabbra. Ki bánja ott azt a pár csepp sarat, csak ha a célokat a legnagyobb erélylyel követhetni? Ki bánja ott a sebeket s a fogságot? Az ember győz vagy bukik ezekkel közösen, de a zászló örökké magasán lobog; minden új nemzedékkel új csoportok sorakoznak köré. Így fejlődnek nagy jellemek, aczélos akarat, államférfiak, írók, művészek, nagy eszmékkel és célokkal. De itt? Nézd csak az illetőket: egy pár megtört beteg, elkeseredett, magános ember, a kikkel együtt dolgozni alig érdemes».

«Igen, de ha győznek» — veti ellen János. «Győznek? édes Istenem. Rajzik a kiátkozás, csürés-csavarás, hazugság, képmutatás. Mindenféle kirohanás is történik, de harc? A mint mondtam neked, a kicsinyes társadalom meg sem tűrné maga közt; az óvatosság gyűrűje, a melyen belől él és cselekszik, széttörne. Itt csak szelid akarat tehet szert szerencsére, de a mely egyben ravasz is. Csak azok a férfiak haladnak előre, a kik asszony módra behizelgően mosolyognak. Várj csak a külföldre. Ha a külföld kimondotta ítéletét a dologban, akkor elkészül az ítélet nálunk is, úgy tíz-húsz év alatt. Várj, míg a külföld ítéletét egy szép nap csendesen kipakolják a gyapotcsomagok, selyem, dunnatollú és más zajtalan anyag közül. A maga kezdeményezéséből kis nemzetnek semmit sem szabad tennie».

János mindazonáltal nem riad vissza, könyve megjelen, nagy megütközést kelt, különösen azzal a leleplezéssel, hogy a vezérigazgató még a rosszhiszeműség vádjától sem mentes, mert a külföld szakemberei előtt hamis számításokkal más-képen tüntette föl rendszerét, mint odahaza. A közvélemény egyelőre nem mer a hatalmas Riis ellen fordulni s fia: Frederik és leánya: Karen, bárhogyan szerették is Kampe Jánost, ellene fordulnak. Riis védekezése fondor támadásban áll. Ott kezdi ki Jánost, a hol legérzékenyebb: fiúi szeretetét sebz meg. Atyja ellen, a ki a vasutnál alárendeltje, hirtelen vizsgálatot rendel el s úgy tünteti föl a dolgot, hogy János csak azért írta támadó könyvét, hogy elterelje a közfigyelmet atyja gyanús manipulációjáról s boszút álljon a miatt, hogy becsületét kétségbe vonták.

Ez az öreg Kampe egykor kiváló tehetségű ember volt,

tele az igazságszeretet hevével, de épen igazmondásának lett áldozata. Elnyomták, nemes törekvéseinek szárnyát szegték, csoda-e, ha a pálinkás-üveg álmokat adó vigaszához fordúlt? Fia szégyenli ezt az állapotot, minden erejét megfeszíti, hogy az alkoholistát kigyógyítsa s ez már-már sikerül is neki, a mikor Riis család fogása ismét letaszítja az öreget a javulás útjáról.

Ámde Jánost mindez nem teszi kishitűvé. Ügyét szakemberek, majd a storthing elé terjeszti, egyre többen pártjára kelnek, a vén Raben Frederik az országgyűlésen nyíltan bevallja, hogy ő volt az, a ki Riis rendszerét legjobban javallotta, de belátja, hogy hibás, sőt bűnös a rendszer. Ettől fogva Jánosnak nyert ügye van, Riis lesüllyed magas polczáról, büszkesége megtörik, gyermekei, bizalmasai is kénytelenek elejteni s Jánosnak igazat adni.

Ekképen bebizonyúl, hogy «mégis lehetséges kis közületekben is megmondani az igazságot, csak arról van szó, hogy a kiátkozást kitartsuk». Riis opportunistá elveivel megbukik. Öszinteségének hiányát, a mely úgy nyilvános, mint családi életét jellemzi, azzal menti, hogy sehol a világon nincs öszinteség. «Nézd azt a viszonyt, a melyik épen tetszik» -- mondja. «Vegyük a legmagasabbakat, vegyük a legeslegmagasabbakat: a királyságot és viszonyunkat hozzá. Ő beszédeket intéz hozzánk, mi beszédeket intézünk ő hozzá; de hátha megmondaná nekünk mindazt, a mit rólunk gondol, vagy mi megmondanók neki, a mi róla eszünkbe jut? Hisz ezt a törvény egyenesen tiltja. Természetes. És ő? Ha nekünk egyebet akar mondani, mint bókokat, ennek ministerei által kell történnie s ezeknek oszt nem bicsaklik ki a nyelvök. Vagy végy egy más magas viszonyt. Az egyházat. Itt minden öszinte, úgy-e? Ha azonban a pap, a helyett, hogy azt mondja el nekünk, a mit a szentírás és papi esküje előír, közölné velünk kételyeit (kinek nincs kételye?), ugyan csinos dolog volna, ámbár a valóságnak megfelelne. S mi, ha mi elkezdenők kételyeinket egymás szemébe vágni? Olyan zürzavar támadna a világon, hogy az ember a maga szavát sem hallaná. Nem, hagyjuk menni a dolgokat, a hogy hagyomány és szabály tartja; menjenek így vagy úgy, csak az a fontos, hogy menjenek. S vegyük magunkat. Ha megmondanád nekem, kincsem, a színvalóságot, egy nap sem élnénk tovább együtt, no, úgy értem,

hogy kedélyesen. És vice-versa. Nem mintha te, vagy én rosszabbak volnánk a többieknel; mi talán jobbak is vagyunk, mint legtöbben. De ha mindent meg kellene mondani, a világ romba dőlne; a család, a társadalom, az állam, az egyház, minden romba dőlne. Mi több, talán még állatokká válnánk, mert az állat beszélne belőlünk leggyakrabban. Az élet oly távol áll attól, hogy az igazságon alapuljon! Sőt inkább minden életviszony egy hallgatag megegyezésen alapszik, azon, hogy a teljes igazságot ne engedjük szóhoz jutni. Igazabbnak lenni, mint a hogy a hagyomány megengedi, épen oly rossz, mint a veszekedés, nevelés hiánya, ostobaság, talán kész veszedelem. A művészet, az élet művészete ebből áll: keresni az egyensúlyt, manőverezni. A földolog semmibe bele nem ütödni, természetesen gonoszát sem tenni.»

Ezekkel az axiómákkal, a melyek szóról szóra megegyeznek az uralkodó társadalom általános elveivel — kudarcot vall. «Oly különös ez a korszak» - mondja a végén - «semmi sem áll már erősen». A kétely kora, átmeneti idő így vigasztalja magát. «De hát alapjában véve nem minden korszak átmeneti idő? Nincs-e meg mindegyiknek a maga új rendszere?» -- így töpreng.

Megvan. S megvannak a maga eszményei.

A szépapáké a tekintély, az állam, az egyház s a többi felsőség és intézményeinek rendületlen tisztelete, a parancsaiknak való vak engedelmeskedés volt, a nagyapáké az egyenlőség, szabadság, testvériség még testet nem öltött phrasisai, az apáké a szabad verseny, gazdasági emelkedés, realis javak szerzése. A fiúké már nem ez: az eszmény és valóság lehető egysége, igazság, őszinteség minden téren, a közéletben és családban egyaránt. S más a leányok eszménye is, mint mamáiké és nagymamáiké. Nem többé romantika és prudencia: juss a realis tevékenységre, a szellemi szabadságra, fölemelkedés a becézett rabszolganő állapotából a barátnő, szerető fegyvertárs rangjára és méltóságára.

Ez az átalakulás, a mint nem megy egész tartalma szerint végbe, nem is megy egyszerre s megrázkódások nélkül, akárcsak a physikai világ nagy átalakulásai.

Aldozatai is vannak. Ezt a távlatot tárja elénk a Riis-család drámája, a mely szomorú ugyan, de csak a gyávákra,

a javulásra képtelenekre nézve vigasztalan. Ugyanez az eset Ibsen darabjainál is.

A mily hatásos, épen oly mély és nemes ez a dráma. Ugyanoly nemesek motivumai, mint Ibsen *Társadalom támaszai* s *Népgyűlölő* című műveinek. Föltűnő hasonlatosságokat is mutatnak: Riis és Bernick consul, Kampe János és Stockmann orvos, Karen és Dina vagy Stockmann Petra alakjai, a cselekvény menete és motivumai, magok a dialogusok meglepően megegyeznek. Mindegy, hogy ott pillérek korhadtságáról, vízvezeték fertőjéről van szó, itt meg egy vasútrendszer óriás káiról: mindezek egyként symbolisálják a bajt, a mely orvoslást követel. S a végök is egy: az igazság diadalt ül, egyelőre ugyan csak elszigetelt esetben, de a terjedés biztató reményével.

Ezek az analogiák korántsem azt bizonyítják, mintha az egyik író a másiktól megengedhetetlen kölcsönt vett volna. Ibsen előbbi darabja két évvel előbb, az utóbbi három évvel később jelent meg, mint a középhelyet elfoglaló Björnson-darab, úgy hogy még az esetleges kölcsönt is visszaadták volna egymásnak. Csak rendkívüli szellemrokonságukat, egymásra való minduntalan behatásukat bizonyítják újból, s azt, hogy hasonló eszmék mily élénkséggel foglalkoztatták a közvéleményt s a nemzet legjobbjait. Skandinávia irodalmának még nem egy terméke hangoztatja a társadalmi lelkiismeret szavát, a közérzetet, «hogy oly nyomorúltul irtózunk a világosságtól» (Ibsen), s hogy a derék ember nem prude, «csak mi mihasznák, hitványak vagyunk aggályosak, szenteskedők, hazugok». (Björnson).

Az örök aránytalanság vágyaink, képzeletünk, törekvéseink s akarataink elragadó végtelensége és képességeink, tehetségeink, tetteink, eredményeink lesújtó végessége közt mindenha fönséges tragédiák forrása életben és művészetben.

Mondhatni, az irodalom standard-művei, a melyeken századok s ezredek hullámai ártalmatlanul hullámszanak át s a melyeknek lényegét az elfakuló formát nem tekintve minden kor és nép legbecsesebb szellemi kincseinek becsül: csaknem kizárólag ezekből a tragédiákból kerülnek ki: (mert tragédiák akkor is, ha nem tragédia formáját öltik magukra).

Az antik világnak, a keresztyénségnek, a modern kor-nak e művekben megörökített tragikus hősei mind annak a

hárcznak az áldozatai, a melyet a sáragyagból gyúrt, de kebelében égből lelopott szikrát tápláló ember a sors-titánnal ezerszer leteperve, ezerszer újra fölkelve, örökké daczosan, lázadóan folytat.

Tudni valaminek a lehetetlenségét s mégis megkísérteni, mert a lehetetlen vonz, ingerel: ez az ember tragédiája. Minden nemzet fejlett irodalma merített ebből a tragikus tárgyból.

A norvég irodalomból Ibsen *Brandja*, *Peer Gyntje*, (a melyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint tragédia és satyr-dráma), s Björnson *Erönkön fölül* című műve tartoznak ebbe az eszmekörbe.

Föltűnő megint a rokonságuk.

Brand nem ismeri, vagyis nem ismeri el az idealismus és realismus követelményei közt tátongó különbséget, az örült Peer nem tudja megkülönböztetni a képzelet világát a való világtól, Sangból «egy egész érzék hiányzik, a valóság iránt való érzék» -- mondja felesége. «Sohasem lát mást, mint a mit látni akar». Ime rokonságuk, minden eltérő vonásuk ellenére. S ugyanegy a sorsuk: elbukás. Míg azonban Brand és Sang alakját dicsfény szentesíti, addig Peerre hitvány életére való tekintettel -- csak a megbocsátás halavány sugara esik. Mind a három a szertelenbe nő s szertelenségében nemcsak önmagát teszi tönkre, hanem azokat is, a kik őket a legjobban szeretik s az irántok való szeretetben szinte egyéniségöket vesztik. Így Brand gyilkosa Ágnesnek s a kis Alfnak, Peer Gynt megöli Solveig boldogságát, Sang föláldozza Klárát. Az elsőben a szertelenül következetes akarát, a másodikban a szertelenül önző képzelet, a harmadikban a szertelenül altruistikus jóság az öngyilkoló s gyilkoló motívum.

Bárhogyan csábít is az alkalom, hogy folytassuk a párhuzamot, ezúttal csak az *Erönkön fölülre* kell szorítkoznunk.

Puha fehér ágyon, vánkosok közé temetve, magával jötehetetlenül fekszik egy halotthalvány arcú, de túlvilági fényben izzó szemű nő: Sang pap felesége, Klára. Nem tudjuk, mi a baja; az orvosok sem tudják, maga sem tudja. Csak látjuk, hogy képtelen megmozdúlni, hogy koronként görcs húzza össze a testét, merevíti meg kitárt karjait, hogy idegei érzékenyek egész a prophetiáig és hallucinatióig. Hangokat hall, a melyek nem rezegnek; szagokat érez, a

melyek nem illatoznak, s minden pillantásból, minden taglejtésből olvas.

Görcein csak Sang tud segíteni; egyetlen simogatása elég, de tehetetlen mozdulatlanságát, álmatlanságát ő sem enyhítheti, pedig csodatevő. Mi okozta ennek a nőnek a baját? Ki ez a nő? Ki ez a Sang? Csakugyan csodatevő-e? S akkor miért nem segíthet a feleségén? Ezek a kérdések tolúlnak föl lelkünkben a rendkívül idegbeszítő expositio láttára.

Nagyrészt a szegény beteg adja meg a feleletet hosszas, de szónoki diszókben egészen Björnsonra valló szavakban. Hanna nevű nénjéhez beszél, a kit Amerikából szőlítottak betegágyához:

«Ebben a természetben van valami, a mi tőlünk is megkivánja a csodálatost. Maga a természet túllépi a közönséges határokat. Majd egész télen át éjszakánk van. Majd egész nyáron át nappalunk van s akkor éjjel-nappal ott áll a láthatár fölött a nap. Láttad már éjjel? A tengeri ködök közt háromszorta, négyszerte nagyobbnak tűnik föl, mint máskor. S a színhatások, a melyeket égre, tengerre és sziklákra gyakorol! A legmélyebb, legizzóbb vöröstől a legfinomabb, leggyöngédebb sárgás-fehérig. S az északi fény színei a déli égen! Ha bágyadtabbak is, oly vad rajz van bennök, oly nyugtalanság, örök változás. S aztán a többi természeti csoda! Ez a millió és millió madár-húzás. «Hal-rajok, a melyek Páristól Strassburgig érnének» — mint valaki írta. Láttad ezeket a sziklákat, a melyek függőlegesen szállanak föl a tengerből? Nem olyanok, mint más hegyek. S az egész atlanti óceán körülzúgja őket. Természetes, hogy az emberek képzei ennek megfelelőek. Szertelenek. Meséik, mondáik úgy hangzanak, mintha földet földre tornyosítottak volna s a legtetetjére görgették volna az északi sark jéghegyeit. Igen, te nevetsz; de csak halljad egyszer ezeket a mondákat. Beszélj egyszer az emberekkel s hamar megérted, hogy Sang Adolf lelkész mennyire szívők szerint való ember. Hite ide illik. Nagy vagyonnal jött s majd mindent szétoztott. Így kellett lenni, ez keresztyéni tett volt. S ha már most mérföldekre megy egy szegény beteghez és imádkozik, ők is mintegy hozzácsatlakoznak s a világosság beléjük árad, közvetlenül. Néha borzasztó viharban a tengeren látják; maga van, egészen egyedül egy pirinyó ladikban; vagy talán vele van az

egyik, vagy mind a két gyermek; mert elvitte őket magával, életök hatodik éve óta. Csodát tesz valahol, bizonyos s újra tovább megy egy más halászfaluba s megint csoda esik. Csak úgy várják. S újra tovább. Ha nem tusakodtam volna ez ellen, már nem volna miből élnünk s bizonyára ő sem volna már életben. Talán a gyermekek sem élnének. Magamról ne is beszéljünk, én a végemet járom. Egy egész érzék hiányzik belőle, a valóság iránt való érzék; sohasem lát mást, mint a mit látni akar. Ezért például egy emberben sem lát rosszat. Azaz látja, de nem törődik vele. S utóvégre is ilyen emberekért tönkretesz minket. Érted-e? Így lépi át a nagy dolgok s a kis dolgok méreteit. Ha lehetne, elvinné utolsó holminkat, azt, a miből holnap megélni akarunk. Ködben fölment egyszer a hegységbe s három napig bolyongott étel-ital nélkül. Keresték s visszahozták; s rögtön a következő héten újra meg akarta tenni ezt a vándorutat a ködben. Hisz egy beteg várta. Mindent kibír. Elalszik, mint egy fáradt gyermek s alszik, alszik, alszik. Aztán fölébred, eszik s újra kezdi. Egészen elfogulatlan, mert se bűne, se hibája. A gyermekek dolga tört meg. Szenvedtek ez alatt az élet alatt. Semmi sem szabályos és meghatározott; egészen megháborodtak. Nem tett semmit az akadály, ha valamit helyesnek ismertek föl. Semmi megfontolás, csak ihlet. Fölnövekedtek s alig tudtak egyebet, mint írni s olvasni. Hogy küzdöttem érte, hogy elküldhessem őket. S azután az az öt év, a mely alatt tartásukról s neveltetésükről gondoskodnom kellett. Igen, ez fölemésztette utolsó erőmet; most a végemet járom. Csak nem hiszed, hogy — ? Csak nem sajnálsz? Engem, a ki ezt az utat a világ legjobb emberével tettem meg, az emberiség legtisztább akaratával. Rövidebb ideig él így az ember, az igaz. Hiába, mindent nem lehet egyesíteni; de valakivel cserélni? Soha, semmi áron».

Nénje kérdi, miért nem tud hát rajta segíteni Sang. Mert csak oly esetben tud, feleli — ha a beteg imádságában, hitében egyesül vele.

«De mi egy öreg, ideges, kételkedő nemzetségből származunk; mondhatom, intelligens nemzetségből. Csodáltam Sangot. Olyan más volt, mint a többiek; jobb, mint a többiek mind. Addig csodáltam, a míg beleszerettem. Nem hitéért; ez egészen a sajátja volt. Mennyire áll a hitem az övétől, nem is

tudom. Mindig oly agyonhajszott voltam. Ez jókor megemésztett. Nem bírtam már nagy kérdésekkel foglalkozni».

Míg így fölfödi bensőjét, belép Sang vidáman, mint mindig, ünnepélyes hangulatban. Ma nagy napjok lesz, így biztatja a beteget, döntő napjok. Egyesülni akar imádságban két gyermekével: Illéssel és Rákhellel, a kik most tértek haza idegenből. Ez bizton meghozza a gyógyulást. Borzasztóan csalódik, a mikor rájok épít. A fölserdült gyermekek az idegenben elvesztették hitüket. Egy keresztyént ismertek, atyjokat s az életben szétnézve úgy találták, hogy «a keresztyénség megalkuvás: életben és tanban meghajlik a fönnálló előtt, az intézmények, szokások, előítéletek, gazdasági s mindenféle más viszonyok előtt. Ha már most milliókból csak egy érheti el az eszményeket, ha ezek oly kevésbé illenek manapság az emberi viszonyokhoz és képességekhez, akkor mégsem származhatnak a Mindenhatótól», így okoskodnak, s a ki okoskodni kezd, az már félig-meddig elvesztette hitét. Sang elszakadásukat vérző szívvel veszi tudomásul, de nem fakad ki ellenök, csak kételyeikkel szembeállítja az ő élő hitét: «Láttam, hogy a keresztyénség a porban csúszott, sőt minden nagyobbacska emelkedést szépen vigyázva kikerült. Miért teszi ezt? — kérdeztem. Talán azért, mert ha egészen fölegyenesednék, minden dolgot kiemelné sarkaiból. Vajon a keresztyénségben rejlik-e a lehetetlenség, vagy pedig az emberekben, a kiknek nincs bátorságok merni? Ha csak egy merne? Nem mernének-e utána rögtön ezrek? S ekkor világos lett előttem, meg kell kísérlesem, hogy ez az egy legyenek, s azt hiszem, ezt mindenkinek meg kellene kísérlelnie».

Most már tudja, miért nem segített feleségén az Isten; mert nem egyedül benne bízott. Elhatározza, hogy a templomba megy, imádkozik, dicsőíti az Istent, míg nem segít a betegen, míg meg nem szerzi neki az álmot, a mely másfél hónapja kerüli. Elmegy. A betegszoba nyitott ablakán behallik zsolozsmája. A kis család megfeszült figyelemmel hallja s a csoda megtörténik: Klára elszenderedik.

Egyszerre roppant dőrej hallatszik. A mitől a nép napok óta félt, bekövetkezik. A hegy megindul, tömegei a templom irányában gördülnek, de kikerülik. A pokoli moraj közt tovább bong a harang, zeng a zsolozsma s Klára egy pillanatra sem ébred.

Sang tovább énekel. A lakosság a történetek hallatára ellepi a templom környékét, a Sang házában összegyűlt papság, a mely eleinte hidegen, könnyelműen, cynikusan tanácskozott azon, hogy hígyen-e a csodának, s elismerje-e? elragadtatva az általános várakozástól a néppel együtt lesi az új csodát. Tudnak az eddigi csodákról, de újat várnak, a döntőt várják: Ő a legjobb, legszentebb s ha ő sem képes rá, akkor az erőnkön fölül van. Egyszerre megtörténik a lehetetlennek hitt dolog. Klára fölébred, harangzúgás, ezrek allelujája közt, az alkonyat pírjában fölkel, jární kezd, — s meghal. Sang fölfogja, kezét a szívére teszi, lehajol hozzá, csodálkozik, fölnéz az égre s gyermeki hangon kérdi: «De hisz nem ez volt a szándék?» Féltérdére ereszkedik, ráteszi Klára fejét, megnézi, csendesen földre teszi, fölemelkedik s újra az égre pillantva kérdi: «De hisz nem ez volt a szándék? Vagy? Vagy?» Szívéhez kap s holtan rogy össze. Megölte a fájdalom s az első kétely az Istenben.

A függöny legördül, föllélegzünk, de martalékai maradunk egy heves izgalomnak. Az éjféli nap embereinek idegessége átszarmazik reánk. Értelmünk egy sereg megoldatlan kérdéssel küzködik, de szívünket viszont fogva tartja ezer sejtelen. Zavarodottan, de mégis azzal az érzéssel távozunk, hogy egy oly mű vonúlt el szemünk előtt, a mely rejtélyes, szaggatott és befejezetlen, de egyszersmind mély, mint maga az élet, ha szédületes problémáit fölveti.

E hatás alatt első perczen elfelejtjük a dolgok logikáját, a dráma szabályait, a valószínűséget, a történeteknek orvostudományynyal, hypnosissal, autosuggestióval való magyarázását; egyedül a megdöbbenő igazságot érezzük. Hangulatunkkal úgy játszik itt a költő, mint a művész a zongora billentyűin. Majd a betegszoba végtelen szánalma vesz rajtunk erőt, majd a gyermekek kételye, majd Sang erős hite, a csodálat, majd földühödünk — a vaskos plasticitással, a többivel éles ellentétben álló realismussal megrajzolt gyülekezeti jelenetben — a materialista papság ellen, Bratt becsületes beszédével átvezettetünk a csodaváró hangulatba, a csoda láttára a mi allelujánk is kitörni készül kebelünkéből, de elszorítja a halál sejtelme. Halljuk szárnya csattogását s megrendülve győződünk meg arról, hogy ha van csoda, az nem áldás, hanem borzalom, a mely öl.

Hát még élvezetet találunk a csodálatos művészi festésében, a XIX. század végén s a XX. század elején?

Tudományunktól elkapatva hirdeti az eszünk, hogy nincs csoda, biztat azzal, — látjuk is naponként — hogy lassanként mind több és több jelenség törvényeit fogja velünk közölni s megmagyarázható, érthető tüneménynyé fokozza le a fölfoghatatlant; ánde a mindenség megértésével mégsem kecsegtet, józanul lerakja éles fegyvereit az «ignorabimus» mérhetetlen birodalmának küszöbén. Itt kezdődik szívünk, hitünk, képzeletünk, költészetünk egyeduralma. Átszárnyal a megismerhetetlen kapuin, mert honvágyat érez oda s elégedettséget, boldogságot a pusztá megismerés szűk országában nem talál.

Évezredes átöröklés, szokás, nevelés okozza-e ezt inkább, semmint az emberi szellem alkotása, veleszületett kényszerítő szüksége? Ki talál rá kielégítő feleletet? Csak azt látjuk, hogy, ha a tudomány országában trónját vesztette is (s méltán) az emberfölötti, a megfoghatatlan, a sejtelmes, a csoda, a titok: örök, beláthatatlan birodalma fönmarad a hit, a költészet, a képzelet számára. S bármily büszkeséggel hivatkozik is a modern irodalom arra: «íme mennyit nyertem realitásban azzal, hogy a tudomány eredményein alapuló életfölfogást magamévá tettem s az élet jelenségeinek szinte tudományos, elfogulatlan megismerésére és visszacsugárzására törekszem» — elkalandozik biz az ma is abba a mesebirodalomba s kirándulásairól kincseket hoz magával.

A mikor Björnson ezt a művét kiadta, «első rész»-nek jelölte meg. Évekig tartott, míg a második részt megírta. *)

Ez a rész már nem csapong a megfoghatatlan régiókba. A földön marad, nyomorúlt, rongyos és gógös, cziczomás em-

*) E két rész közt jelent meg a *Földrajz és szerelem*, a mely inkább pihenő, semmint fejlődésmutató pályáján. Frissen és szeretetreméltóan festi egy tudós (Tygesen) otthonát, a melybe befészkelte magát az önző szellemi munka, szürkévé és hideggé téván a családi élet szentélyét. Tygesen addig terpeszkedik atlasaival és globusaival, addig piszszegi le vidám házanépét, míg magára hagyják. Persze a tehetetlen tudós erre még jobban kétségbeesik, s egész Bessarábiába fut. Visszatérve, haza édesgeti övéit, mert belátja, hogy a család az egyedül igazi menedéke, édes pihenője a fáradt elmének, gyűjtője új erőknek.

berek vegyes társasága közt. Ennek a társaságnak a harczát adja elő oly drámai erővel, hogy a darabot sorra betiltják Európa színpadain.

Az *Erőnkön fölül* tragédiája folytatódik Sang maradékain, mert az atya szertelensége átöröklődik gyermekeire. Szüleik halála után örökébe jutnak Hanna óriás vagyonának s a fanatikus Bratt befolyása alá kerülnek, a ki levetvén papi ruháját, socialista-vezérnek csap föl. Illés is a munkáspáriákhoz szegődik, elosztja köztök vagyonát, — egy csepp a tengerben — Rákhel kórházat épít, hogy kivegye részét a segítség munkájából.

A munkások, a kiknek Illés lapot szerkeszt, egy folyó kinnosott, kiszáradt medrében, sötét, bűzhödt mélységben, az úgynevezett pokolban tengetik életüket, míg fönn a napfényes fősíkon vannak a virágzó ipartelepek s a gyárosok pompás lakásai. A ki odafönn elbukik a versenyben, anyagilag vagy erkölcsileg: letaszíttatik ide, az emberi hulladék szemétdombjára. Egyszer azután ebből a gyulékony anyagból veszedelmes tűz támad: munkaszüntetés. A legnyersebb tömegösztönök törnek uralomra, az urak makacs ellenállása az elkeseredést a végletekig fokozza a munkásokban; mégis segédeszközök csekélyisége miatt tehetetlenül vergődnek. Ekkor «példák» esnek. Ezek kellenek, hogy fölrázzák az urakat. Maren munkásnő nagy nyomorában megöli két gyermekét, azután magát. «Valakinek meg kell halnia, előbb nem vetnek ránk ügyet». Példája még nagyobbra biztat s Illést ejti áldozatúl.

«Mindennek, a miről kívánjuk, hogy éljen» — mondja ez — «át kell mennie a halálon. A jó példák megtanítanak a határokat átugorni. Először egy ugorja át, azután a második. Nem így kezdődött? Azután követi tíz, azután száz, végre ezer. Ezer kell, hogy a milliók ugrásra készen sorakozzanak. Akkor ellenállhatatlanok. Akkor itt vasárnap van, alleluja, triumphus, Tedeum. Először János, azután Jézus, azután a tizenkettő, azután a hetven, azután a sok száz, ezer s azután mindenfélék, mindenfélék. A megújulás élete nem adatik olcsóbb áron».

Beszédében már benne van a martyromság égbenező paroxysmusa. A határtalan után való vágytól üzetve, ez az ifjú mindig földönfutó volt. «Tűlfeszített képzelet, vagy tűlfeszített akarat: egyik a kettő közül mindig megvan bennünk;

erönkön fölül megvan. Láttunk embereket aranykocsikban az ég felé emelkedni, láttunk angyalokat fellegekben s ördögöket örök tűzben: valóban éhezünk a csodát. Agyunk ereje nem futja már. Nem tudjuk magunkat beetalálni a természetes életbe. Hamis a szemünk mértéke; taláломra neki megyünk az életnek. Lelkiismeretünk nem megbízható kormányrudunk. Nem a földön, nem a jelenben van hazánk. Utópiák felé ragadtatjuk magunkat, a szertelenbe» így panaszkodik növére.

Ekképen fogható föl, hogy Illés, ez a nemes lélek, örült rajongásában tömeges gyilkosságra ragadtatja magát. Légberöpíti magát együtt a gvárosok gyülekezetét, a mely Holger vezetése alatt épen a munkások újabb békóiról tanakodott. Ez a Holger az egyedüli egész embertársainak hordájában, mint az ellenfél táborában Illés. Annak az úri religiának a tanítványa, a melynek öntüzeben megemésztődött hirdetőjét, Nietzsche, csak imént tették sirba. «Ha csak kint lennének már egyszer a vakondtúrás korából, az ezerlábúak képzeletének idejéből. Vissza a lángeszűekhez és az akarat kinyilatkoztatásaihoz», mondja s mintha csak Nietzsche hallanók. Azonban ez a szertelenség sem győz. Maga Holger nyomoréku! megmenekszik ugyan az általános halálból, de látja elveinek bukását, épen úgy mint a forradalmi socialista-anarkhista ellenpárt, élén az eszelőssé vált Brattal, szintén látja a saját bukását. A győzelem, mint mindig, az egyensúlyé, a mely minden szertelent kiegyenlít, az emberileg lehetséges fokozatos haladásban hívő Speráé és Credoé s az emberszeretet tetteinek élő, resignált Rákhelé, a ki szintén átment egy tragédia tisztító tűzén, ha ez a tragédia, passiv természetének megfelelőleg - pusztán belső volt is.

Így az utolsó hangulat, a melyben rendkívül erős s a *Takácsoké*hoz hasonló drámai izgalmak után távozunk, megtisztult nemes hangulat, mert az utolsó szó a philosophusé és hívőé.

III.

A philosophus és hívő édesbús hangja rezdül meg mindig finaleként Björnsonnál.

Sokkal nyiltabb szemű, semhogy az élet ezerféle szeny-

nyét meg ne látná, sokkal élesebb fülű, semhogy szétvásó dissonantiáit ne hallaná, sokkal érzékenyebb szívű, semhogy sebzó igazságtalanságain ne vérezne és sokkal őszintébb, semhogy e szennyt ne láttatná, e dissonantiákat ne hallatná, ez igazságtalanságokat ne tüntetné föl művészi eszközökkel. Egyszersmind azonban sokkal erősebb hitű, semhogy az emberélet tisztulásának, harmoniájának, igazságának bekövetkezése felől kétségbe esnék.

Optimista, prófétai hajlandóságú.

Művei legtöbbnyire májusi idő keretébe illenek, tele verőfényvel, langy meleggel, ezer illattal, bimbótfakasztó-lármás étellel. Időnkint be is borúl az ég, vad zivatar fut át rajta, de nem tart soká, a komor égbolton rögtön diadalmasan áttör a nap sugara, a szivárvány szülője.

Ikertestvére, Ibsen, pessimista; nincsenek prófétai hajlandóságai, az ember kérlelhetetlen bírāja inkább.

Művei, legalább a legjellemzőbbek, ólomszürke ég alá illenek, őszi természet keretébe. Az elrongyolt természet didereg, korhadt falevél-illattal teli, elnémúl, nagy álomra készül. Olykor a nap is megjelenik; égő-piros, de nem melegít, fényt is áraszt, de csak halaványat, kéteset.

Ez a két költő alaphangulata s ez egyik magyarázata különböző hatásuknak s népszerűségöknek.

Az optimista mindig népszerűbb, mint a pessimista, a próféta inkább ura a szíveknek, mint a bíró. Björnson palotában és kunyhóban egyaránt odahaza van, Ibsen sohasem lett a nép kincse. Björnsonnak melegebb a szíve, Ibsennek mélyebben jár az esze. Amaz az illúziókban ringó, hevülékeny, beszédes ifjúság költője, emez az élettapasztalatoktól elkeseredett, lehült, resignált öregségé, vagy hajlott férfikoré.

Ehhez járúl, hogy Björnson életfölfogása mindvégig socialistikus. A népben gyökerezik, együtt érez vele, törzsfőnöke és skáldja egyszerre, mint régen volt. A tömeg bajával törődik főképen, az egész nemzet boldogulásának útjait keresi. Fényes tömegjelenetei (például a *Királyban* és az *Erőnkön fölülben*), mutatják, mennyire behatolt a tömeg-pszichológiába.

Ibsen egészben véve erősen individualista jellegű, bár legemelkedettebb műveiben (*A tengeri asszony*, *Rosmersholm* s a *Kis Eyolfban*) belátván a szélső individualismus veszélyeit, idealul azt hirdeti, hogy a szabadon fejlett kiváló egyén fele-

lőssége teljes tudatában önkéntesen és szívesen illeszkedik bele a közbe. Mindazonáltal az egyén érdekli első sorban, ennek eszmei, kedélyi világa, ennek érvényesülhetése. A tömegre a szellemaristokrata elszigetelt előkelőségével tekint. Bajait ő is látja, de az egyén bajaira vezeti vissza. Boldogulásának nem ellensége, de érzi lehetetlenségét, ha az nem az egyén boldogulásából indul ki. A politika, az államformák vitakérdései, a melyek Björnsont izgatják, őt meglehetősen hidegen hagyják, mert szerinte a reformot nem fölülről, az államon kell kezdeni, hanem alulról, az organismusát alkotó sejteken, az egyéneken.

S még ezek magyarázzák Björnson nagyobb népszerűségét, legalább hazájában élvezett nagyobb népszerűségét. Hazaszeretete hangosabban nyilvánul, mint az Ibsené. Olyan nemzete iránt, mint a szeretettől túláradó, gyenge atya gyermekei iránt, a kiket mintáknak tart; Ibsen épenúgy szereti nemzetét, de megvirgácsolja ezer hibáiért s az egész emberiség családjával méri össze. Björnson a norvégabb, Ibsen a kosmopolitább. Björnson jelentősebb a norvég határokon belül, Ibsen azokon kívül.

Továbbá: Björnson az activabb. A tett eleven ereje lüktet benne és embereiben. Ezek többet beszélnek és cselekesznek, mint töprengenek; spontánul nyilatkoztatják ki lelköket. Gyönyörűen szónokolnak s folyton cselekesznek. Ezeket könnyű mindenkinek megérteni. Ibsen a passivabb. Szelleme mély ideák kikutatásában és elemzésében merül ki. Emberei többet bibelődnek önmagokkal és másokkal, mint tesznek, beszélnek. Inkább belső, mint külső életet élnek s épenséggel nem hordják szívöket a szájokon s homlokukon. Ezért finomabbak s érthetlenebbek.

Ebből folyik dolgozási módjuk különbsége is. Björnson az actióban, dictióban gazdag synthetikus drámát műveli, (bár az *Erönkön fölül* első része az analitikus dráma kitünő példája), Ibsen a lélekbuvárlatba merülő, finoman árnyaló, de színpadon mindig hatástalanabb analitikus drámát. Björnson eszmeköre ugyan egészen modern, formában, technikában azonban régi nyomokon halad. Mint új formák, mint új stílus kezdőjét kétségtelenül Ibsent illeti az elsőség.

Ezért, a ki még teheti, ne Ibsenen kezdje a norvég társadalmi színmű tanulmányozását, hanem Björnsonon; így

jobban látja a fejlődést s mindkettőjük iránt igazságosabb lesz.

Művészi kerekdedség és csiszoltság tekintetében bizonyára Björnson a győztes. Ibsen tipikus képviselője egy irodalmi korszaknak, a mely az erőteljes, a jellemzetes kedvéért nem ritkán elhanyagolja a régi szépség-eszményeket.

WILDNER ÖDÖN.

RENAISSANCE-TANULMÁNYOK.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

V.

Dante, Macchiavelli, Savonarola befolyása az újkori eszmékre; a küzdelemnek hatása az iskolai életre; a XIII. és XIV. századok grammatikai és dialektikai tanítása; visszahatás; az első renaissance befolyása az iskolák szellemére; nagy és kis városok a renaissance szolgálatában; a renaissance tanítói; Malpaghini János; tanítása Firenzében; vándortanítók a renaissance szolgálatában; Chrysoloras Emanuel; Chrysoloras Firenzében; a görög nyelv és irodalom tanítása; Chrysoloras Itália többi városaiban; hatása Itáliában; a latin és görög nyelv tanulása a szellemi aristocratia megkülönböztetésére szolgál; egyéni és társadalmi következményei; a latin és görög nyelv az olasz nemzeti törekvések szolgálatában; Chrysoloras hivatása a kulturállam megalapításában.

Dante a költészetet, Macchiavelli a politikát és a jogtudományt, Savonarola pedig a vallást, annak erényét és tudományát akarják munkásságukkal általánossá tenni, mint többször említettem, népszerűsíteni.

A három férfiú is szellemi triumviratus; de egyúttal mindegyik korának egy-egy typusa. Mások is vannak e századokban, a kik e három kiváló férfiúval rokonszenveznek, ugyanazon eszméért lelkesednek. De az utóbbiak szűkebb körben és kisebb erélylyel akarják azt megvalósítani; míg a triumviratus tagjai, tudományukat, összes tehetségeiket, egyéniségöknek egész súlyát latba vetik, hogy győzelemre emeljék azt a szellemi irányt; általánossá tegyék a törekvést, melyet

*) Az előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 286. és 287. számában.

képviselnek. Az ő munkásságuk következtében lesz ez a küzdelem a szó szoros értelmében az emberi szellem küzdelme, mely az emberi lélek legbensőbb életére: a hitre, észre, a gondolkodás és érzelem világára, a cselekvés tisztaságára vonatkozik és mindegyiknek nemesítését célozza. Eszköz, tett, egyén, mind az emberi ész ítélőszéke elé áll, mely kérdést intéz mindegyikhez és minden kérdésre felelni is akar.

Az eredmény természetesen különböző. Danténak és Macchiavellinek nem tetszik az ember vallási resignatiója, alázatos szívjósága; mind a kettő azt akarja, hogy az emberi társadalom zömét a cselekvő, a gondolkodni tudó és akaró, emberi módon érző emberek alkossák, mivel csak így jöhet létre az óhajtott újkor. Savonarola ellentmond mind a kettőnek és az emberi boldogságra appellál, melyre csak a vallásosság alázatosságában juthatnak el az emberek.

Ebben a küzdelemben, a háromnak versenyében, Savonarola lesz a vesztes.

A középkor védelmezője máglyán hal meg, melyet Firenze piacán gyűjtanak meg; Dante költészete és eszméi, Macchiavelli jogtudománya és politikája pedig diadallal vonulnak be az új korba; költészet, irodalom, politika, jogtudomány uralkodó szerepre jutnak a művelt Európa népeinél.

Európa művelt népeinek iskolai életében is változás történik a nagy küzdelemnek hatása alatt.

Ez a változás, a tanügy terén, nem oly erőszakos, minő az életnek és a tudománynak küzdelmében volt, de eredményeiben mégis nagyfontosságú.

Az iskolai szellemnek helyes irányú megváltoztatására nagy szolgálatot tettek a renaissance tudósai és iskolamesterei. Nem rajtuk mult, hogy az eredmény kihatásaiban még nagyobb és örvendetesebb nem lett.

A változás értékének megismerése céljából szükségesnek tartom előbb a XIV. és XV. század iskoláiról szólni.

Ezek az iskolák Európa akkori népeinél mindenütt egyformák. Az egyformaság természetesen az iskolák főjellegré vonatkozik, mivel bizonyos tekintetben különbségek állapíthatók meg az egyes országokban. Ezek a különbségek azonban nincsenek hatással az iskola szellemére; ebben semmi változást sem eszközölnek.

A középkor folyamán megvan már az iskoláknak a

különböző czélok szerint életbe léptetett elkülönítése, melyet az egyház vezetett életbe. Az egyház, mindjárt a középkor kezdetén, a népvándorlás és sokféle csatázások viharai között, kiváló gondozása alá veszi az iskolákat.

A plébániák, kolostorok és káptalanok az iskolai tanítás helyei. A realis élet követelményei iránt kevés az érzék ezekben az iskolákban; a nemzeti nyelv tanítását is elhanyagolják; az élő latin nyelv uralkodik. Tanításában a gyakorlati, illetőleg a grammatikai szempontra fektetik a fősúlyt; ezért két legfontosabb tantárgy a benzések iskoláiban a grammatika és retorika.

A kolduló-rendek föllépése változást idéz elő az iskolai tanításban; a grammatika és a retorika nem főtárgya többé az iskolai tanításnak; a dialektika lesz központja az iskolai tanításnak, mely lassanként az összes tárgyak fölé emelkedik. Még a grammatikai tanításban is dialektikus subtilitásokba bocsátkoznak; nagy hiba, hogy előleges ismeretek nélkül, mivel a dialektikát csak később tanulják.

Az iskolai tanítás ebben a kettős irányban halad ettől az időtől fogva; a grammatikai tanításnak mindig vannak védelmezői; a dialektika azonban napról napra tért hódít. A küzdelem hevében sok hiba történik; a dialektika vitatkozásának anyaga és modora egyaránt visszatetszést, sőt utálatot kelt, midőn szörszálhasogatásokba téved. A szellem éltető hatását fájdalommal nélkülözik az iskolában; a jobbak óhajtván óhajtják a változást.

Legyen vége, így sóhajtanak, a sok lélekölő vitatkozásnak; ne szabályokat, hanem szellemi táplálékot adjatok az emberi léleknek, első sorban az ifjuságnak.

Az első renaissance vállalkozik erre: Dante, Petrarca, Boccaccio az irodalom tanítását, az irodalmi műveknek iskolai tanulmányozását sürgetik.

A három firenzei hatása Olaszország több városában észlelhető. A nagyobb városok, Firenze példájára, tudományos akadémiákat állítanak, melyeknek tagjai a classikusok művelésén kívül a nemzeti szellem megteremtésén és erősítésén fáradoznak. A tanítók tekintélye, ezekben a nagy városokban, az előbbi évekhez viszonyítva kiválóan nagy; fejedelmek, gazdag és előkelő mágnások, főpapok pártfogolják őket és előmozdítják munkásságukat.

Az irodalmi műveltség a társadalomban naponként több követőre talál. Van ugyan helylyel-közzel panasz is; de úgy látom, hogy a türelmetlen idealisták panasza ez, a kik a megindult mozgalomtól már kezdetben a legtöbbet várják.

Részemről jellemzőnek találom éppen erre nézve Arezzói Lénárdnak egy levelét, melyet Malatesta Baptista Johanna úrnőhöz intézett; kortörténelmi jelentősége lévén a levélnek, legyen szabad bemutatni azt.

«Hivatkozhatom, kezdi levelét, nagyhírű asszonyok példájára, kik az irodalom, tudomány és ékesszólás terén egyaránt érdemeket szereztek és hírnévre emelkedtek. Ott van P. Cornelius Scipiónak leánya, a kinek levelei híresek a styl szépségéről; Saphonak költeményeit elég csak megemlíteni, mindnyájan tudjuk, mily kiváló becsben tartotta minden idő a könyv alakban is megjelent költeményeket; szabad talán Aspasziára is hivatkozni, a ki korának ünnepelt asszonya volt: egyformán kitűnő a tudományban és ékesszólásban.

Te azonban abban az időben élsz, melyben a tudomány és irodalomszeretet annyira csökkent, hogy valósággal csodaszámba megy tudós férfiút üdvözölni; hát még milyen kivételes jelenség a tudós asszonynak látása! Sietek itt mindjárt kijelenteni, hogy én a tanultságot és a tudós jelleget nem a mindennapi értelemben veszem; nem azok lebegnek szemeim előtt, kik a theologiai tudományokat művelik; én tudós és tanult embernek azt tartom, a ki az irodalmi tanultságot és műveltséget a tények tudományával köti össze. Ilyeneknek tartom Lactantiust, Augustinust, Hieronymust; mindnyájan nagy theologusok, de egyuttal irodalmilag is a legműveltebb emberek.

Mert én őszintén kijelentem, hogy véleményem szerint annak az embernek, a ki kiváló férfiú akar lenni a világban, első sorban az irodalmi műveknek tökéletes, mély és alapos ismeretére van szüksége; ez a szükséges alapkö, melynek hiányában semmi mély és nagyszerű dolog meg nem valósítható. Erre azonban egyrészt az ismereteknek fölfogása, a dolgok igaz megismerése, és mindenekelőtt saját szorgalmunk és helyes ítélettel összekötött gondolkodásunk útján juthatunk el. Mindenki tudja azt, hogy első sorban lelki erőink fejlesztésétől függ itt az eredmény, és ezzel együtt tanítóink fáradságától; mert az szükséges, hogy minden beszédnek, nemkülönben

minden dolognak nemcsak részeit, fölépítésének és szerkesztésének módját, hanem a legkisebb, úgynevezett elemi részeit is tökéletesen megismerni törekedjünk. Én úgy vélem, hogy mindezekre már gyermekkorunkban szert tehetünk teljes könnyűséggel, játszva ; mert a tanulásnak van egy másik neme is, a mely már nehezebb, és nem is gyermekekre nézve, hanem inkább a fölnőttekre nagyon hasznos. Azoknak tanítását értem itt, a kiket grammatikusoknak nevezünk. Ezek hosszú, fáradtságos munkával az egyes részek tanítására terjeszkednek ki, és az irodalmi, nemkülönben a nyelvtani tanítás terén törek-szenek eredményt elérni ; még pedig a részek helyes tanításával törekednek az egésznek tökéletes megértésére.

Ebben különösen kitünők Donatusnak és Priscianusnak munkái.

A grammatikai és minden más tanítás arra vall, hogy szorgalommal minden nehézséget legyőzhet az ember. A grammatikákból nemcsak a szókat és szótagokat tanulja meg az ember, hanem a tropusokat és a figurákat is ; a beszédnek ékességét és szépségét föltünteti és megvilágosítja a grammatika. Ezek útján sok mindent tanulhatnak meg a könyvekből, melyekre a mesterek nem vezethetik növendékeiket ; ilyenek a szók kifejtése, a beszéd szépsége és szabátossága.

Tudni kell azt, hogy minden erre vonatkozó törekvésünkben a legfőbb szabály az, hogy csak olyan könyveket olvassunk, melyeket a latin styl szépségében teljesen elmerült emberek szerkesztettek. Mert a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a könyvek olvasása alatt a szerzőknek hibáit magába szíja az ember és lelkét is beszennyezi. Szakasztott úgy áll itt a dolog, mint a physikai világban. Valamint egészség szempontjából meg kell válogatni az ételeket és nem lehet mindenféle étellel megterhelni az emberi gyomrot, hasonlóképen a lélek egészsége szempontjából az is szükséges, hogy a lelki erő állandó megőrzésének céljából ne engedjük meg azt, hogy összevissza mindenfélét olvasson az ember.

Az tehát az első az irodalmi műveltségre törekvő ember-nél, hogy mindig a legjobb és legalkalmasabb művek olvasásába bocsátkozzék ; a másik pedig, a mi csak ezután következhetik, arra törekedni, hogy a mit olvasás és tanulással a legjobbnak és leghelyesebbnek ismertünk, éles ítéllettel a

saját ismeretünkké, majd igaz tudásunkká tenni törekedjünk.»*)

Az irodalmi műveltség sürgetésén kívül szorosan pædagogiai szempontból is érdekes levél ez. A levél tartalma elárulja, mily nagy súlyt fektet Arezzói Lénárd az értelmi nevelésre, a gondolkodás és az ítélet helyes kifejlesztésére.

A megindult mozgalomnak általános jellegéhez tartozik az, hogy kisebb városok is követik a nagy városok példáját; legalább annyiban, a menyinyiben classikusokban jártas tanítókat alkalmaznak iskoláikban.

Ezek a tanítók az emberi haladásnak névtelen katonái. Nevök és emlékezetök nem maradt fönn az utókor számára; nem őrizik a művelődéstörténelem lapjai. De van egynéhány kiváló tanítója ennek a korszaknak, a kiknek neve és munkássága, kortársai följegyzése alapján, ismeretes.

Az első hírnévre vergődött tanító, Malpaghini János (Giovanni Malpaghini) épen abból a városból való, a melyben az újkor kezdeményezője, a nagy Dante meghalt.**)

Mint Boccaccio Vergiliusnak sirjánál, Nápoly mellett, nyer inspiratiót a classikusok műveinek tanulmányozására, és ezek szellemének szerelme ittassá teszi a szép képzetei iránt fogékony lelkét: Malpaghini János is az újkor apostolának sirjánál teszi a fogadást, hogy mint iskolamester, Dante szellemében tanít; az újkor eszméivel, a classikusok műveivel ismerteti meg tanítványait. Az igaznak, a tudásnak szeretete él lelkében; erősíti fáradságos munkájában.

1352-ben született Ravennában. Egészen fiatal még, midőn a nagy humanistának, Petrarca paduai kanonoknak környezetébe jut, a ki Dante szellemétől és törekvéseitől áthatott lelkét biztos kézzel fejleszti és a classikusok ismeretébe teljesen bevezeti. Nagy emlékezőtehetsége, erős ítélőképessége, képzelőtehetségének gazdagsága, ily atyai mester vezetése mellett kiváló eredménynyel jár. Mégis elhagyja mesterét.***) Dante példájára bejárja Olaszországot és mint iskolamester

*) Bologna, *Biblioth. Universit.* Latin kézirat.

**) Azért hívják közönségesen Ravennai Jánosnak.

***) Azt mondják, távozásának legközelebbi oka az volt, hogy Petrarca nagyon sok kézirat másolásával halmozta el, melyet, nagy sajnálatára bár, nem tudott elvégezni. Távozásának bőbeszédű leírását l. Meiners: *Lebensbeschreibungen berühmter Männer*, Zürich, 1795. I. 12. s. köv. 11.

működik a szép Itália több városában. Két ízben hagyja el mesterét; másodszor véglegesen. Valószínűleg csak Petrarca halála után tér vissza Páduába, a hol általános becsülés között, melyet tudományosságával és tiszta erkölcsi életével érdemelt ki, tanítja az ifjúságot.

A latin nyelv és irodalom, egyúttal a szónoklat voltak kedves tantárgyai, melyekben Petrarca vezetése alatt nagy tökéletességre jutott és kortársait messze túlhaladta a classikusok ismeretében.

A szép latin styl elsajátítása czélja első sorban. Cicero szép nyelve bilincselte le figyelmét; ezért élt első sorban. A humanisták azon férfiai közé tartozik, kik a classicismus formai szépségét szeretik; a classicismus szellemét másodrendű dolognak tartják.

Firenze 1397-ben hívja meg a hírneves tudóst, hogy nagyhirű iskolájában a latin nyelvet s irodalmat és a szónoklatot tanítsa. Ez a meghívás boldoggá tette Malpaghini Jánost; élete legnagyobb kitüntetésének tekintette, hogy Firenze, a tudomány és művészet városa, tanítói széket adott számára. Abban az iskolában, melyben mestere, Petrarca is megfordult, melynek tanítói székében, pár évvel előbb, a renaissance harmadik nagy alakja, Boccaccio, magyarázta Dantenak költeményeit, lelkesültséggel fejtegette a római classikusokat, ismerette Cicerónak szép latin beszédeit.

A római classikusokon kívül Dante műveit is magyarázza, melyeket nemcsak az iskolában értelmez, hanem a templomi szószéken is fölolvass és magyaráz. Megnyugvást talál Firenze falai között és nem távozik el innen. Élemedett kora is akadályul szolgálhatott, de a város szellemi élete még fontosabb oka volt állandó letelepülésének.

A XI. századtól kezdve, először Olaszországban, nagy számban vannak a vándortanítók, kik egyik városból a másikba mennek és mindenütt tanítanak. Ezek a vándortanítók a tudomány és ismeretek terjesztésében oly fontos személyek, minők az ugyanakkor keletkező kolduló-rendek a vallás igazságainak hirdetésében, a vallásosság erényének megkedveltetésében.

A középkori iskolai tanítás és tanulás helyébe ezek a vándoriskolák lépnek, melyeknek tanítói az első renaissance tudósainak pártfogásával nagy eredménnyel fáradoznak; különösen azon időtől kezdve, midőn Petrarca kiadta a jelszót:

vissza kell térni a classikusok tanulmányozásához, fölkutatásához és olvasásához. Ezek a vándortanítók több irányban munkálkodnak: magyarázzák a classikusokat; tanítják a szép latin styl kellékeit; fölolvasásokat tartanak a középkori iskola realáiáról; magyarázzák a philosophiai, különösen az erkölestani igazságokat.

Az előadás érdekessége növeli hallgatóik számát. A társadalom legelső osztalya, fejedelmek, főurak, magas állású államférfiak pártfogolják a vándortanítókat és hallgatják előadásukat. A szellemi élet megújulásán kívül ennek fontos eredménye az, hogy a tanítás ügye, közelebbről az iskola iránt érdeklődés keletkezik; ettől az érdeklődéstől várható az iskolai reformok életbeléptetése is. Erre nézve nem volt alkalmasabb eszköz a vándoriskoláknál. Abban a korban, mikor az eszméknek szélesebb körben történhetõ terjesztésére a modern idők eszközei teljesen hiányoznak, ez volt a legalkalmasabb az újítás eredményének biztosítására; ennek közvetítésével ismerkedhettek meg a különböző helyeken lévő emberek a szellemi élet terén keletkezett új áramlatokkal.

Az előszó, a tanítás volt a vándortanítók kezében a legfontosabb eszköz; a második a kéziratok másolása. Az utóbbi tekintetben egyes városok emelkednek nagy hírnévre, melyekben fejedelmek és főurak ezeket költenek a kéziratok másolására. Ezen városok között kitűnik a XIV. század folyamán, még inkább a XV. században Firenze, melynek szellemi élete az újítás létrejöttén és állandósításán sokat lendített.

Firenze szellemi életében találhatom okát annak, hogy a renaissance ünnepelt vándortanítója Malpaghini János 1397-től kezdve haláláig, mely az 1412–1420. évek közé esik, falai között tartózkodik és nagy kedvvel teljesíti mint tanító és tudós kötelességeit.

Vele egy időben egy másik ünnepelt tanítója is van Firenzének, Chrysoloras Emanuel. 1396-ban jó Konstantinápolyból Firenzébe, a hol igazi enthusiasmmussal fogadják.

Katona és származására nézve római patricius volt; mind a kettő fontos volt arra, hogy Firenzében, mely a haladást képviseli, mely város büszkén nevezi magát a tudomány és művészet városának, oly lelkesülve fogadják.

Ime egy tudós, a ki nem pap, hanem katona; a ki római patricius létére a görög nyelvet és irodalmat tanítja.

1391-től kezdve ismételve megfordult nyugoton császárájának parancsából. Több városban ünnepelték a görög tudóst, a kit családi származása alapján rómainak, görög anyanyelve révén pedig görög embernek neveztek Itáliában.

Gyermekkorától kezdve bő alkalmak is voltak arra, hogy teljesen elsajátítsa a görög nyelvet és irodalmat; de azért büszkén nevezte magát római patriciusnak is.

A tanítványok egész serege veszi körül Firenzében, ahol a XIV. század végén két kiváló tanítója van a renaissancának: Malpaghini János, a latin nyelv és irodalom tanára, Chrysoloras Emanuel, a görög nyelv és irodalom tanára.

A két tanító előadásai szellemi szükséglet Firenzében. Chrysoloras iskolája az újítás ingerével is hat; tanítása ezért esemény a tudomány és művészet városában. Élemedett öreg emberek, fiatal gyermekek, hatalmas államférfiak, gazdag polgárok, a görög nyelvért rajongó egyszerű emberek, szegény proletárok ostromolják a házat, melyben Chrysoloras előadásait tartja.

Érdekesnek tartom a kor szellemének megvilágítására Arezzói Lénárd erre vonatkozó helyét ide iktatni. A legilletékesebb beszélők egyike, mivel kortárs és tanítvány.

«Az irodalom és tudomány, így beszél Arezzói Lénárd, csodálatos növekedést és gyarapodást mutat Itáliában; különösen azon időtől kezdve, midőn a görög nyelv és irodalom tanulása általános lesz Itáliában hosszú hétszáz évig tartott szünet után, mely idő alatt olasz emberek teljesen elhanyagolták a görög nyelvet és irodalmat. A férfiú, ki a görög nyelvvel és irodalommal minket Itáliában megismertetett, Chrysoloras Emanuel, Byzanceból; római nemes, de mindenekelőtt tudós, a görög nyelvben és irodalomban a legjártasabb embere korának. Mikor a törökök Konstantinápolyt is ostromolni kezdték, a békés tudós elhagyja hazáját és először Velenczébe hajóz; majd nemsokára, hírnevének emelkedése után, Firenzébe hívják, hogy mint nyilvános tanító nagy tudományának titkaiba bevezesse az ifjúságot. Én abban az időben a polgári jogot tanulmányoztam, de e mellett szorgalmasan mélyedtem bele más tantárgyak tanulásába is. Természetemnél fogva meg volt bennem a tudományszomj; különösen szerettem mindig foglalkozni a dialektikával és a retorikával.»

A mikor tehát Chrysoloras Firenzébe jött, habozni kez-

dettem, hogy voltaképen mit tegyek. Úgy gondoltam, hogy valósággal bünszámba menő dolog a jognak tanulását abba hagynom; viszont arra gondoltam, hogy részeimről gonosz cselekedetnek vagyok kénytelen minősíteni azt, ha az irodalmi tanulásnak most kínálva kínálkozó kedvező alkalmát elhanyagolom és föl nem használom. Fiatal fölbuzdulásomban sokszor intéztem magamhoz ezeket a szavakat: mikor annyira kedvező alkalmad van neked arra, hogy egészen belemélyedhess Homeros, Plato és Demosthenes, nemkülönben a többi költők, szónokok és philosophusok tanulmányozásába, a kikről, legalább hallomásból, oly sok szépet tudsz: ezt a kedvező alkalmat, mely az isteni Gondviselés ajándéka, legalább is kislelkűség volna elszalasztani. Hétszáz éve már annak, mióta Itáliában egy olasz ember sem jártas alaposan a görög nyelvben és irodalomban; pedig jól tudjuk, hogy a művelődés terén mindent a görögöknek köszönünk. Vedd hát figyelembe, folytattam önmagamnak meggyőzését, hogy a megismerésre érdemes dolgokat illetőleg mennyi haszonban részesülhetsz; egyúttal azt is, mily kedvező alkalom ez hírneved emelésére és szellemi élvezet megteremtésére. A polgári jognak sok és nagynevű tanítói vannak és maradnak; a jogtudományt minden időben tanulhatod. De a görög nyelvnek és irodalomnak egyedüli tanítója az, a ki most itt tartózkodik Firenzében; ha a kedvező alkalmat most elmulasztod, a jövőben nem lesz senki, a ki ezért kárpótolhatna.

Ezek az érvek hatottak; meggyőztem magamat és szorgalmasan jártam Chrysoloras iskolájába, hogy előadásai útján megtanuljam a görög nyelvet és irodalmat. Igazán mondhatom, éjjel-nappal tanultam; a mit nappal éber állapotban elsajátítottam, az még éjjel sem hagyott nyugodni, hanem folytonosan gyakoroltam azt álmomban is. Több tanulótársam volt; a firenzei nemesség tagjai közül kiváló szorgalmat és haladást tanúsított kettő: az egyik Robertus Rufus, a másik Pallas Onufri a híres Strozzi nemzetségből. Velem voltak még Jacobus Angeli, Petrus Paulus Vergerio Isztriából, ki a híres paduai egyetemről jött át Firenzébe Chrysoloras hallgatására: ezek közül Robertus, Vergrio és Jacobus Angeli nálam jóval idősebbek voltak; Pallas körülbelül egykorú volt velem. Két álló esztendőn fölül voltam Chrysoloras tanítványa, ki a görög

nyelvbe és irodalomba teljesen bevezetett és így örök hálával tartozom nagy mesteremnek.»

Mikor a görög császár Itáliába érkezett, magához hívatta Chrysolorast; ezért elhagyja Firenzét és császári urához siet Milanóba.*)

Petrarcának óhaja rövid időre halála után beteljesül: iskolaszerűen tanulják a görög nyelvet és irodalmat.

Ez a tanulás nem alapul a görög nyelv kötelező tanulásán, hanem kizárólag a tudomány szeretetén; a tudomány-szeretet általános Firenzében; magával ragad mindenkit; első sorban a városnak művelt értelmiségét. Az élemedett öreg államkancellár, Coluccio Salutato, 65 éves korában a tanulók padjába ül, hogy megkezdje a többiekkel együtt a görög betűk tanulását.

Író és tanító és pedig szintén vándortanító Chrysoloras. Firenzén kívül Velenczében, Padúában, Milanóban és Rómában is megfordul és tanít. Mint író azonban csak másodrendű szerepet tölt be; legfontosabb munkája görög grammatikája.***) Most is meglevő kéziratai azt mutatják, hogy korában általánosan használták grammatikáját. Egyéb művei is voltak.***) Korának becsülését és hírnevét tanítói működésének köszöni. Tanítványai elragadtatással szólnak róla, mint mesterökről; Poggio és Cenci halálos ágyánál is jelen vannak Constanzbán; egyik firenzei tanítványa, Vergerio epitaphiumban, őszinte és szép szavakban siratja el nagyrabecsült tanítóját.

Andree Juliani, a kit melléknéven Venetusnak neveznek, így ír Chrysolorasról: «Chrysolorastól tanítványa nemcsak tan-

*) Muratori XIX. 920 lap.

**) Grammatikáját kéziratban tanulmányoztam a Vatikánban és Bolognában, az új egyetem könyvtárában; mindakettő ugyanaz, latin nyelven írt görög grammatika. Mellékelve vannak Aischylosnak és Sophoklesnek tragédiái.

***) Fordított Platóból: Chrysoloræ Emanuelis, militis Constantinopolitani, e vetusto genere Romanorum, qui obiit Constantiæ a. 1415 Latina versio librorum X. Platonis de Republica; ab Ubertino dein Decembrio eius discipulo recognita et emendata. Andree Juliani Venetus halotti beszédében (epitaphios logos) ezeket mondja: Plura Platonis et Plutarchi monumenta, Demosthenis reliquorumve virorum illustrium libri, necnon excellentissimorum hominum atque ceterorum gesta apud nos, velut antea, latuissent, nisi Manuelis beneficiis innixi gratiam studiumque suasissent.

tárgyat tanult és erkölcsi nevelésben részesült: örök időre szóló és igen nagy jótéteménynyel halmozta ő el ismételve tanítványait.»

Veronai Guarino is meleg szavakban emlékezik meg ezekről a jótéteményekről Chrysoloras fiához intézett levelében.

Poggio pedig Guarinóhoz intéz Constanzból egy levelet mestere halála alkalmából, melyben többek közt ezeket mondja: «Egyformán nagy volt lelki nemessége és a szép művészetekben s tudományokban való jártassága; igazán mondhatjuk, hogy a kik ismertük, azt láttuk, hogy az isteni és emberi dolgok ismeretének teljessége van meg az ő lelkében.

Chrysolorasnak és korának jellemzésére egyformán fontosnak találok azt a levelet, melyet Guarino Emanuel, édes apjához, a veronai Guarinóhoz intézett. «Nem hiszem, kezdi levelét, hogy van olyan műveletlen és bárdolatlan ember, a ki ne hallott volna a minden időben bámulásra méltó férfiről, korának legnagyobb tudósáról, Chrysoloras Emanuelról dicsérő és magasztaló beszédek. Egyformán nagy ember akár tudományát, akár philosophiáját és műveltségét, akár vallásos lelkét, jellemének egyenességét és állandóságát, hűséget, komolyságát és az élet minden viszonyaiban mutatkozó méltanyosságát tekintjük. Egyéni nagyságára vall az is, hogy Paleolog Manuel görög császár benső és igaz bizalmára méltatta.

Jól tudjuk azt mindnyájan, hogy az emberi észrendszeres tanítással legjobban megnyerhetjük és lelkesíthetjük a tanulmányok megkedvelésére; ezzel együtt a példának van nemesítő ereje. Ezt tapasztaljuk Byzanczban, abban az időben, midőn a görög s latin nyelvnek és irodalomnak, nemkülönben a philosophiának nagynevű tanítói vannak a városban, kik az emberi lélek művelésére törekedtek és a város hírnevét napról napra emelték. Nagyszámú tanítvány veszi körül ezeket a mestereket, a kikhez mindig újak csatlakoznak és a város főiskoláját a tudós tanárok tanultsága és buzgalma a világ első intézetévé emelik. Mikor te értesültél róla, hogy mily kiváló emberek kerülnek ki a byzanci főiskolából, fáradságot nem ismerve, a világvárosba utaztál és a nagy tanítványok közt csakhamar az első közt azok elseje lettél; mint a fénylő és melegítő nap tündököltél a sok nagynevű és nagytudományú férfiú közt. Benned találtak azért vigasztalást a tudós embe-

rek akkor, midőn sajnálkozva sirtak Chrysoloras halálán; szemeiket megtörölve, dicsekedve kezdték emlegetni, hogy azokat a dicsőséges századokat, melyeket Chrysoloras és környezete teremtett meg, te vissza fogod állítani Európában.

Ezt is Chrysolorasnak köszönjük, a ki ebben a dologban úgy járt el, mint az értelmes földmivesek szoktak eljárni, kik kiváló gyümölcsöket termékeny fákba oltanak; hogy az a faj soha ki ne vesszen, mindenekelőtt arra ügyelnek, hogy a tér- és időkülönbség ne csökkentse és meg ne semmisítse ezeket a kiváló gyümölcsöket. Chrysoloras is, mivel lelki képességének oly nagy volt az ereje és azonfölül tudományokban kiművelt és erényekben gazdag volt, nem elégedett meg azzal, hogy Görögországnak váljék hasznára, hanem átjött Itáliába is, a hol nagy gonddal és szorgalommal megszámlálhatatlan tanítványait a görög nyelvre és irodalomra tanította, hogy a kik már egyéb tanulmányokban kitünő eredményt mutattak, most a görög nyelv és irodalom tanulásával teljesen kiműveljék magokat és megvalósítsák Európában is azt, hogy a görög tudományosság soha meg ne szűnjék. Megvallom, hogy Chrysoloras után én nem csodálom sem Lactantiust, sem Liviust, kikről hír után tudom csak, hogy milyen kiváló férfiak voltak; a római történelem tanulmányozásában jöttünk rá mindkettőjük nagyságának megismerésére. A régi világból sem tekintek én bámulattal Amphionra, Orpheusra, Arionra, kiket legnagyobb költőknek tartottak; visszagondolok Chrysolorasra, kinek dicséretétől és nevének dicsőségétől visszhangzik igazán az egész világ, kinek tudományos hírneve Itáliából és Európa többi országából hozzá csődítette a tanulni akaró emberek sokaságát, hogy a mestert és annak nagy tudományát alkalmuk legyen megismerni. Tudományával együtt magasztalás tárgya erkölcsi jelleme; különösen leereszkedő nyájassága és szívjósága, melyek tanítói működésének legfontosabb eszközei. Mint a természetben láthatjuk, mint húzza ki a napnak melege a földből a fejlődő virágokat, úgy a szellemi életben is egy-egy kiváló mesternek már a neve és a vele való egyszerű érintkezés azt okozza, hogy tanítványainak lelkébe ezzel képesek átültetni az erénynek és a philosophiának szeretetét.

Tudod te azt nagyon jól, nagytudományú édes apám, hogy nagyon hosszú ideig kellene nekem beszélni, ha a világ-hírű Chrysoloras mesternek dicséretét és dicsőségét érdeme

szerint akarnám méltányolni; helyettem megtették azt és pedig méltóbban mások; épen azért nem is bocsátkozom abba; nem azért hagyom el azt, mintha a jövő iránt kétségbe esném és ebben az állapotban torkomon akad a szó, hanem tisztán a fönnnebbi ok miatt.

A kegyetlen halál elragadhatta körünkől, de lelkének nagysága minden időben föntartja hírnevét és nem engedi, hogy egészen meghaljon; azt tartják inkább róla, hogy az örök tudás fényes világába költözött át, mint a venusiai dalos énekli az ilyenekről: a muzsák nem engedik a dicső férfiakat meghalni, ellenkezőleg a menny örömeivel boldogítják, a hol jól töltött életök jutalmául az öröklét koszorúját kapják meg, hogy az isteniek látásában és élvezetében boldogok legyenek.*)

Leveleiben nemcsak mint ember, hanem mint tanító beszél. Ezekből olvashatjuk, hogy legfontosabb pædagogiai eszköze a szeretet volt, melylyel tanítványait szívére ölelte és féltékeny gonddal törekszik arra, hogy kedves görög nyelvének és a görög irodalomnak tanulmányozásában eredmény jutalmazza tanítványainak fáradságát.

A világot ismerő Chrysoloras nem elégszik meg a görög nyelv és irodalom egyoldalú tanulmányozásával. Tudományát érvényesíteni akarja az emberiség javára, a világ számára is. Ezért Chrysoloras és a renaissance többi tanítói is, kik az ő nyomába lépnek, nem elégszenek azzal, hogy mint szobatudósok szűk körben műveljék a tudományt, illetőleg az iskola falai között tárgyalják az egyes tantárgyakat, hanem a nagy nyilvánosság elé lépnek ki és az emberiség közkincsévé akarják tenni fölfödözéseiket, irodalmi munkásságuk eredményét is.

A cél elérhetése érdekében alkotnak a tudósok tudományos egyesületeket, melyeknek tagjai lesznek a különböző tudományok művelői; a szellemi aristokrátiának összetartása buzdítólag hat a tudomány fejlesztésére; a lelkesültség lelkesültséget szül; az emberi értelem tevékenysége egyeseknél lázasfokú lesz.

Így történik, hogy Malpaghini János és Chrysoloras Emanuel buzdítására sokan vállalkoznak a latin nyelv és irodalom, a görög nyelv és irodalom tanítására; a tanítók

*) Róma, *Biblioth. Nazion.* Latin kézirat.

egész raja hálózza be Olaszországot; a korszellem elmaradhatatlan követelménye lesz, szépen beszélni latinul és görögül.

A középkori hagyományoknak megfelelőleg a latin nyelvet mint élő nyelvet tanítják a renaissance tanítói is; de az a szép latin nyelv Cicerónak, Horatiusnak és Vergiliusnak nyelve; a jelenben pedig a gazdag és művelt arisztokrátiának beszéde, melylyel a közönséges latin nyelvet beszélő közép- és alsó osztálytól megkülönböztetik magokat.

Chrysoloras is hasonlóképen jár el a görög nyelv tanításában; mint élő nyelvet tanítja azt. A művelt osztály tagjai közt napról napra többet nyer meg a görög nyelv és irodalom tanulmányozására, kik büszkéek lesznek görög ismeretökre, s megkülönböztetésül szolgál az, melylyel Chrysoloras tanítványai szellemi fölényöket akarják mutogatni.

A latin és görög nyelvnek ilyen tanítása az általános eredményen kívül különös és sok tekintetben nem várt eredményeket hoz létre. Az egyéni élet követelményei és előnyei, vele együtt az egyéni szabadság tisztelete a művelt osztály tagjai között mindig több és több követőre talál; az értelem munkásságában több tekintettel lesz az életre és annak követelményeire; a tudósok vitatkozás helyett inkább megfigyelni kezdenek mindent; az ókor szellemi és anyagi élete lesz ennek a megfigyelésnek első tárgya, melyről a jelen társadalmi élet és a nagy természet tanulmányozására mennek át.

A renaissance tudós emberei e tekintetben sincsenek megelégedve az elért eredménnyel; panaszra nyílnak ajkaik. Classikus hely erre nézve Arezzói Lénárd *Plutarchos Életrajzaiban* egy előszó, melyet M. Antonius életrajza előtt a firenzei tudós államkancellárhoz, Coluccio Salutatihoz intézett.

«Fájdalmasan érint bennünket, a midőn látjuk, hogy az írók tekintélye és tisztelete napról napra annyira veszendőben van, hogy már nemcsak tetteik mentek át a feledékenységbé, maholnap már neveiket sem emlegetik; pedig az írók révén nyerte el dicső hírnevét Itália; azoknak köszöni, hogy mindig jobban és jobban magasztalják. Ez indított engem arra, hogy görög irodalmi tanulmányaim alapján, melyben lehetőleg tökéletességre törekedtem, melyet a te segítségeddel a latin irodalom alapos tanulmányozásával kötöttem össze, most ugyancsak a te gyámolításod mellett arra törekszem, hogy az

első szerencsés fogadtatáson fölbuzdulva, melyben az irodalom emberei részesítettek, Plutarchosnak a nevezetes férfiakról szóló életrajzát, a mennyiben elfoglaltságom megengedi, latinra lefordítsam.

Kettős cél lebeg ebben a törekvésben szemem előtt: először föl akarom újítani a mi nagy embereinknek hírnevét és dicsőségét; másodszor meg azt akarom, hogy abban az eredményben, mely a görög nyelv és irodalom tanulmányozásából rám háramlott, az én honfitársaimnak is legyen osztályrésze. Jelen soraimmal együtt M. Antonius életrajzát veszed kezeidbe; megvallom, nem személyes erényei birtak rá, hogy a többiek előtt adjam életrajzát; élettörténelmének kellemes leírása, melyet Plutarchos oly szépen állított össze, birt arra, hogy ennyire siessek lefordításával.

Annak pedig egyszerű oka van, miért küldöm az életrajzot hozzád. Azt akarom, hogy a te ítéleted és a te bizonyítványod legyen ennek az iratnak erőssége, melynek nagy fontosságot tulajdonítok, mivel a kor legtudósabb és irodalmilag is legműveltebb embernek tekintélyére nagy súlyt fektetek.

Kissé nehezen vállalkoztam erre a munkára. Mindjárt munkám kezdetén tisztában voltam azzal, hogy mily nagy fáradságba kerül az, és mily kevés haszonnal, illetőleg örömmel és mindenkinek milyen lenéző ítéletével van az összekötve. Mert hiszen ki is olvassa és ha olvassák, hogy olvassák ezeket a fordításokat? A mi szép és jó van benne, azt mondják arra, hogy az eredeti szerzőtől származik; a hibákra nézve pedig a legképtelenebb állításokra vetemednek a fordítóval szemben, a kinek tulajdonítanak minden hibát és hiányt; a miért is csodálkozni lehet a fölött, hogy a dolgok ezen állapotában akadnak mégis emberek, kik vállalkoznak a fordításra.

A legtöbbször emlegetett vélemény az, hogy sohasem lehet a görög szöveget eredeti szépségének árnyalatában latin nyelvre lefordítani. Igazán érthetetlen beszéd; mert utoljára is szeretném tudni, hogy miben mulja fölül a görög irodalmi nyelv annyira a latin irodalmi nyelvet; azután meg kérdezem, hogy azok a mi embereink, a kik irodalmilag műveltek voltak, nem sajátították-e el teljesen a görögöknek beszélő erejét és ékesszólását? — Jól van, megengedem, hogy a görög embernek nagyobb szóbüsége van; de kérdem, mi akadályozhat bennünket abban, ha nem a szókon nyargalunk, a mi utoljára is

gyerekes, hanem az elmondott dolgok értelmére fektetjük a fősúlyt, hogy ugyanazt a legszebben tudjuk latinul kifejezni, a mi görögül szépen hangzik! . . . Hagyják azért ezek abba vádaskodásaikat a latin nyelv ellen; higgyék el már egyszer azt, hogy nagyon is lehetséges az, hogy munkája és fáradtsága után a latin író is megérdemli az illő dicséretben való részesülés dicsőségét.»

Hogy épen Antonius életét fordítja le a jeles humanista, a sok egyében kívül ez is bizonyíték arra, hogy a renaissance emberei előtt az egyéni élet földi boldogsága nem szerepel tiltott dolog gyanánt, melyre nem szabad gondolni, mivel az örök üdvösséget veszélyeztetné az; a társadalmi élet összes tényezőiben lesz az emberi törekvésnek tárgya; a vallási életen kívül érdekli az embereket az iskolai, a tudományos élet; az ipar, kereskedelem, földművelés, melyek a földi boldogságnak eszközei.

A nemzeti élet jelenségei is előtérbe lépnek helylyelközzel, bár nem az egész vonalon és sajátos módon.

A latin és görög nyelv *cultusa* hozza azt létre Olaszországban. A dolog így történik:

A XIV. század folyamán, még inkább a XV. században, az olasz előkelőség nagy szorgalommal tanulmányozza a classikus latin s görög nyelvet és irodalmat. A latin és görög beszéd a diplomatai nyelv beszéde gyanánt szerepel Olaszország társadalmi életében, mely a műveltségnek és a szellemi nagyságnak is hőmérője lesz. Ez a kiváltságos helyzet Olaszország előkelő társadalmát arra vezeti, hogy szellemi fölényét nemzeti vonássá tegye, hogy szellemi fölényére nemzeti jellegéből kifolyólag legyen büszke. Az olasz úri ember, bár latinul és görögül beszél, azzal dicsekszik első sorban, hogy ő nemzetiségére nézve olasz, Itáliának, a régi classikus földnek szülötte.

A renaissance mozgalom teljes megértésére, véleményem szerint, a görög irodalom és az arab tudományosság történelméből elmondhatok itt egyet-mást, hogy lássuk azt a befolyást, melyet a középkor folyamán az európai tudományos műveltség fejlődésére gyakoroltak.

Az alexandriai tudományosság megszűntével Konstantinápoly volt a legalkalmasabb hely a tudományos törekvések ápolására. Bizonyos tudományos folytonosságot képvisel a

szép császárváros; az Alexandriából elűzött tudomány a Bosporus partján épült világvárosban találta meg otthonát.

Azóta mindig virágzik falai között a tudományos élet; de egy nagy baj van, mely évszázadokon át végzetes és eredményeiben kártékony.

Róma és Konstantinápoly között veszedelmes versengés támad; utoljára is az unio fölbomlása következik be. Már a VII. századtól kezdve általánosan ismeretes a versengés; de számai visszanyulnak a Justinianus előtti időbe.

Konstantinápoly, a vallási téren történt szakadás következtében, nyugat előtt először idegen, később került város lesz; a római egyház nem engedi fiait ide menni.

Ennek ellenére a görög műveltségnek az egész középkor folyamán vannak bizonyos nyomai. A benczések összeköttetésben voltak mindig a görög szerzetesekkel, görög testvéreikkel, kiknek nagy részök volt a benczések tudományos törekvéseinek ébrentartásában és tökéletesítésében. Anglia az unio megzavarása után is ragaszkodott a görög tudósokhoz; Nagy Károly is a görög műveltség barátja, a ki többek közt az osnabrücker püspöknek meghagyja, hogy káptalani iskolájában a görög nyelv tanítására gondja legyen; görögül tudó papokat alkalmazzon. Kopasz Károly udvarában megszokott dolog görög verseket latinra, latinokat görögre fordítani és mind a kettőt fölváltva alkalmazni.

A scholastika-theologia keletkezésének idejében, a X. és XI. században (Gerbert, Lanfranc, Anselm), a philológiát teljesen háttérbe szorítja; de már a XIII. században a görög philológiának a scholastikusok között is vannak művelői: Robert Grossetête (+ 1255) és Aquinoi szent Tamás, első ezen a téren, kiket mások is követnek.

A görög philológiának ez a művelése nyugaton szorosan kapcsolatos az egyház életében történt változással. A keresztes hadjáratok idejében latinok kezébe kerül a konstantinápolyi patriarchatus. (1204.) A latin patriarchák Konstantinápoly tudományosságát nyugat számára kamatoztatni akarják és voltaképp ezzel teszik lehetővé a renaissance létrejöttét. A renaissance a keresztes hadjáratok eredménye; ezek nélkül nincs Európában renaissance.

Én azt vélem, hogy a jövő kutatások igazolják állításomat, melyeknek megerősítésére itt is hivatkozhatom ada-

tokra. III. Ince (1198–1215) a párisi egyetemet fölszólította, hogy a görög nyelv és irodalom elsajátítása végett görögül értő tudósokat küldjön Konstantinápolyba; szép Fülöp francia király pedig Párisban collegium constantinopolitanum néven fejedelmi bőkezűséggel alapít fiatal görög tudósok számára intézetet, hogy nyugat nagyhirű egyetemi városába édesgesse a görögöket.

A válaszfalak, melyek a nyugoti és keleti egyházakat évszázadokon visszatartották egymástól, veszíteni kezdenek erősségükből; a lyoni zsinaton (1274) létrejő a nyugati és keleti egyházak uniója.

Ennek az uniónak lesz eredménye az első renaissance, melynek számára a XIII. század első éveitől készítik a talajt; de szilárddá a lyoni zsinaton létrejött unio teszi azt. Dante és társai csak ezután kezdhetik meg reformmunkájokat.

Kiváló fontosságú az arab tudományosság befolyásának föltüntetése, melyet nyugatra gyakorolt. Az arabokat görög tudósok vezetik be a tudomány igazságaiba. Már a VII. századtól kezdve, mielőtt a politikai viszonyok megengedik, szorgalmasan tanulják az arabok a görög tudósok tudományát; mikor Európába átjönnek, magokkal hozzák a görögöktől elsajátított tudományosságot és a X. századtól kezdve, sőt már a IX. századtól nyugatnak tanítói lesznek az arabok.

Az arab tudományosság, kelet jellegéhez híven, a valásra támaszkodik; nemcsak az arab theologia, hanem az arab jogtudomány is a Koránra támaszkodik. A jogtudomány szolgál az araboknál alapul a nyelvtudomány művelésére; a Korán olvasásának szükségessége pedig jótékony hatással lesz a népnevelésre, illetőleg az elemi iskolák föllállítására, melyek nemcsak a moscheak mellett, hanem más nyilvános helyeken is keletkeznek.

A görögök tudományos disciplínái közül a dialektika nyeri meg az arabok tetszését; a retorikát nem szeretik. A dialektika náluk igazán a gondolkodás tudománya; annak helyes alkalmazása a természet kutatására, a matematikai tudományok művelésére vezeti a tudósokat. A matematikának és a természettudománynak van legnagyobb befolyása a tudomány terjesztésében, megkedveltetésében. Az orvostudomány is jelentkezik az arabok tudományos kutatásainak eredményeképen. A IX. századtól kezdve a tanítási és tanulási sza-

badtság is nagyon kedvez a tudományos fejlődésnek; Alkendis a IX. században írja meg híres művét *A tudományok könyve és azok fölosztása* czímen: Ibn Sinas pedig, a kit Avicenna néven ismerünk, a XI. században teszi közzé munkáját *A tudás jól rendezett gyöngyei* czímen.

Az araboknál is az encyklopedikus törekvés nyomaira találunk; de a tudomány fejlődésére nagy hatása van annak, hogy a szaktudásra való törekvés intensívvé tette a tudományos kutatást és munkálkodást. Ulema neve annak a tudós-nak, a ki egy tudomány szakot behatóan és önállóan művelt; a ki pedig több tudománnyal, de kisebb terjedelemben, kevésbé intensív módon foglalkozik, uleba néven ismeretes. Ennél elég a vallás igazságainak ismerete; a tudományból pedig annyit ismerjen, a mi arra szolgál, hogy a tudatlanságot ne árulja el beszédében.

Nyugat tudósai először a dialekticát veszik át az araboktól (Gerbert és társai), ezután a matematikát és a természet tanulmányozását. Az elsővel a középkor tudományának, a scholastika-theológiának tesznek hasznos szolgálatot, mely arab befolyás alatt indul meg, az utóbbival pedig a renaissance-nak.

Hogy az európai tudományosságra mily nagy befolyása volt az arab tudományosságnak, világosan mutatják a terminus technikusok, melyeket az araboktól vettek át az európaiak és a melyek ma is használatban vannak. A középkorban az astronomiát almagest néven nevezték; ez részben görög, részben arab elnevezés *μεγιστη τεχνη* és *al* arab articulusból; a számolás tudományának megjelölésére használták a középkorban az algorismus szót, melyet a IX. században élő arab matematikusnak, Alchwarisminek nevéből képeztek. Alchwarisminek van egy műve: *Al jebir walmukábala*, az ellentétek helyreállítása; ebből a matematikai műből eredt az algebra elnevezés. Az olasz regola della cosa (az ismeretlen dolgok szabálya) új elnevezésre szolgált, mely közönségesen az utolsó szó után «coss» néven fordul elő a tudomány történelmében.

Az alchemia egyiptomi eredetű szó, (chemi-) arab articulussal; zenith, nadir, azimuth, alkali, alkohol, magazin, arzenal, admiral, kaliber, elixir, talisman, amulet, szintén arab szók.

Az arab befolyás a tudomány tekintélyét is emeli. Ham-

mernek művében olvashatunk erre vonatkozó helyeket. (*Encyklopedie der Wissenschaft des Orients. 1804 és: Denkschifte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1856.*) A tudósok tollából kiömlő tinta, eredményeiben, fontosabb volt Isten útjának megvilágítására, mint a vértanúk kiömlött vére; egy óráig tartó gondolkodás többet ér, mint hatvan évig tartó ájtatoskodás, stb.

A görög tudományosság terjedése ehhez hasonló eredményt szül Itáliában; egyúttal a tudomány hatalmával erős nemzeti szellemet teremt.

A nemzeti vonás gondolkodásában, érzésében és törekvéseiben nyilvánkozik első sorban, mely a legerősebben fűzi egymáshoz Olaszország lakosait; illetőleg egész művelt, tanult társadalmút. Sőt a túlbecsülés veszedelme is bekövetkezik a fönnebbi okból. Az olasz ember classikus képzettsége, az óvilág szellemi élete ismerete miatt lenéz más nemzeteket; barbaroknak nevezi és műveletlenségökről teljesen meg van győződve.

Chrysoloras környezete világosan képviseli ezt a szellemi fölfogást.

XXIII. János pápa az ünnepelt tudóst Constanzba küldi az 1414-ben megnyílt közzsínatra. Tisztelői és tanítványai követik; a mesternek és a tudománynak szeretete hívja őket a kis német város falai közé. Körülnéznek a város művelt társadalmában és környezetében, mely alkalommal büszke tudattal látják, milyen nagy különbség van Olaszország művelt úri emberei és a darabos germán urak között. A görög nyelv és irodalom ismerete teljesen hiányzik; a latin nyelvet ugyan beszélik, de oly barbársággal fűzik a mondatokat, mintha Cicero, Horatius, Vergilius nem is éltek volna. Az a latin nyelv csak barbar népek latin nyelve lehet és mint ilyen, az olasz ember részéről megvetés tárgya.

A nemzeti öntudat így növekedik nagyra, erősödik napoként. Nem az olasz nyelv és műveltség eredményezi ezt, hanem a görög és a latin nyelv. Egész természetes ezek után az, hogy mind a két nyelv ismeretére törekedni, irodalmát ismerni, kiadott jelszó lesz Olaszországban. A görög és latin műveltség szeretete megbabonázza az emberek lelkét; büszke tudattal gondolnak arra, hogy a két classikus nyelvnek és irodalomnak ismerete a szellemi élet terén az olasz nemzet

hegemoniáját állapította meg, mely Európa művelt nemzetei közt megszerezte a vezérszerepet Itáliának. Nem a jogállam kialakítására akarja használni ezt a szerepet Itália, hanem a kulturállam megteremtésére.

Ennek létrehozásában jutott Olaszországnak osztályrész, illetőleg a főszerep: Németországnak és Európa többi művelt népének követni kell ez irányban Olaszországot, mivel Európa jövőendő kialakításában nem a hatalmi versengés, hanem kulturális tényezők szerepelnek.

Az idők szellemének parancsoló követelménye ez!

ACSAY ANTAL.

A ROMÁN IRODALMAK KIALAKULÁSA.*)

A germánok betörése időszámításunk V. századában a római világbirodalmat elseperte. De Róma culturalis alkotásai nem enyésztek el uralmával együtt; hatásuk a mai időig megérzik. Az apennin és iber félszigeten, a földközi tenger nyugati szigetein és a régi Galliában még ma is él a nép ajakán a latin nyelv, elváltozásai mellett is könnyen fölismerhetően, s távol keleten ugyanez a nyelv teszi alapját az annyi idegen elemtől tarkított oláh nyelvnek. A román nemzetek létezése a rómaiak szervező képességének legkézzelfoghatóbb bizonyítéka.

A római uralom terjeszkedésével együtt terjedt a latin nyelv is. Igaz, hogy keleten a világnyelv szerepét a görög tartotta meg, de nyugaton oly mértékben sikerült a rómaiaknak a legyőzött népekre culturájokat és nyelvöket átruházni, hogy ősi nyelvök nemzeti önállóságukkal együtt jóformán nyomtalanul elveszett. Nem lehet kimutatni, hogy ez ősi nyelv volt-e valami hatással az egyes tartományok latin kiejtésére; a fönmaradt ital, kelta és iber elemek pedig a román szókinés épen nem jelentékeny görög elemeinél is csekélyebb számúak.

A mit a római kereskedők, legionariusok és gyarmatosok megkezdték, a mit a tartományok fokozatos beolvasztására célzó törekvések oly ügyesen vittek a célhoz közelebb, a mit a grammatikusok és a fényes rhetori iskolák oly sikerrel mozdítottak elő, azt megvalósította a keresztyénség, a mely az egész birodalmat közös szellemi kötelékkel fonta

*) Bevezetés a Heinrich G. szerkesztésében megjelenendő *Egyetemes Világirodalom Történetének* II. kötetéhez.

körül, és minden szívbe, szegényébe és gazdagéba nemcsak a külső, hanem a lelki összetartozás érzését is oltotta.

Alig olvadt össze a keresztyénség az antik culturával, midőn kitört a népvándorlás pusztító vihara s a korhadtt birodalmat romba döntötte. A római földön megtelepült germánok fölismerték a római műveltség nagy értékét s tőlök telhetőleg alkalmazkodtak. Cserében pedig visszaadták az önállóságtól rég elszokott lakosságnak a vállalkozó szellemet és az egyéni szabadság érzetét. Új, életerős államok alakultak, melyekben a győzőknek s legyőzötteknek, a katholikus rómaiknak és az arianus barbaroknak összeolvadása új nemzetiségeket fejlesztett. A germán vértől megifjult románok olaszokká, francziákká és spanyolokká lettek. Hogy mily erős volt a germánok hatása a román népekre, arról legvilágosabban a nagyszámú jövevényyszó tanuskodik. Hadászati, földrajzi és jogi műszavakat, lakás, öltözetek, ételek és italok, színek neveit, a hajózásra és a lelki élet egyes jelenségeire vonatkozó kifejezéseket nem csekély számban tőlök vettek át a román nyelvek.

Az előrenyomuló néptörzsek a Rajna vonalán s a felső Duna táján a római világot erősen viasszaszorították. Az V. és VI. században menekülő kymrek kelta nyelvet és kelta szokásokat honosítottak meg Bretagneban. De sokkal nagyobb veszély fenyegette a keresztyén nyugatot az izlám részéről. Miután az arabok Afrikában a római műveltség utolsó nyomait elpusztították, 711-ben betörték Spanyolországba, meghódították, mondhatni egy kardesapással a pártokra szakadt nyugati gót birodalmat, s benyomultak egészen Franciaország szívéig, hol Martell Károly állta útjokat. Ezzel megindulnak azon hosszú harczok az iber félsziget visszahódításáért, melyek csak 1492-ben, Granada meghódításával érnek véget. A hosszas érintkezések emléke a spanyol és a portugál nyelv arab elemei.

E századok hatalmas rázkódásai nagy hatással voltak az általános műveltségre is. A társadalom fölbomlott; bizonytalanságnak és csüggedésnek, pusztulásnak s tehetetlenségnek nyomasztó érzete mindenütt; tudományszomj s életkedv lelohadnak, a profán iskolák tönkre mennek s a vallásos érzés elfordul a földtől. Hozzá a latin, mely az írott munkák kizárólagos nyelve, mindinkább idegen nyelvvé lesz. Az irodalom, melynek a VI. és VII. században még néhány hires képviselője

lője van, a VII. és VIII. században a continensen csaknem teljesen megszakad. A legmélyebb hanyatlás e szomorú korszakában utolsó menedéke még Irország és Nagy-Britannia.

Nagy Károly, az imperium újjáteremtője, szabadította meg a nyugatot e tespedésből. Derék segédeivel újjászervezte, az angolszászok mintájára, a világi oktatást és műveltséget. És ha a cultura újjászületése az egyháznak és a latin tudományosságának szolgált is első sorban javára, mégis e korban hajtanak ki a frank uralom alatt élő népek nemzeti fejlődésének első csirái. Nem a véletlen műve tehát, hogy éppen Nagy Károly unokái alatt jegyzik föl az egyik, a latinnal most már össze nem tévesztendő román nyelvnek legrégebb nyelvemlékét. S midőn később a hűbériség tulkapásai, a normannok, magyarok s saraczenok támadásai az alig megindult fejlődést elfojtással fenyegették, még ezek a kedvezőtlen körülmények sem tudták az új életre ébredt világi szellemet megsemmisíteni, s a Szajna alsó folyásánál megtelepült normannok gyors beolvasztása újra bizonyosságot tesz a románság erejéről.

A nemzeti irodalmak életreébredése és fölvirágozása mellett is a latin maradt az egész középkoron keresztül az egyház, az iskola és a tudományosság nyelve, a nyugoti keresztvénséget összekötő szellemi kapocs. Egyedül uralkodik a theologiai, philosophiai, történeti és általában minden tudományos munkában, de átsap más területekre is, sőt még a világi dalban is versenyez a vándor diák az énekessel. Úgy, hogy az egész középkor szellemi életében mély szakadék tátong a latinul beszélő és az egyházhoz tartozó klerikusok és a nép nyelvén beszélő laikusok között, s míg egyrészt a legkiválóbb tehetségek nem a nemzeti irodalmat művelik, addig másrészt a megtanult holt nyelv megakadályozza az egyéniség szabad fejlődését. Ez állapotnak a renaissance vetett véget. Mert éppen az antik műveltséget akarván egész terjedelmében új életre ébreszteni, úgy gondolkozni, mint a rómaiak, úgy beszélni, mint Ciceró, észrevették, hogy csak az anyanyelvben van meg a modern műveltségnek és gondolkodásmódnak teljesen megfelelő kifejezés s hogy a nép nyelve a legfinomabb művészi kiképzésre is alkalmas.

Az első román nép, mely a karoling renaissance áldásos hatásakép önálló zárt nemzetté fejlődött, s így nemzeti műveltség fejlesztésére alkalmassá lett, a francia volt. Már

a IX. és X. század szórványos nyelvemlékei mutatják, hogy a papság, kötött beszéd és próza segítségével nevelni akarja a népet. De csak a XI. században keletkezik önálló, fejlődésre képes irodalom, új anyaggal s műfajokkal, eredeti tartalommal s jellemmel, s mindjárt kezdettől fogva a politikailag egységes s nyelvileg sem élesen elválasztott ország irodalmi tekintetben két, északi és déli félre oszlik.

Rövid, de fényes volt a provençal költészet virágkora a XII. században. Képviselői a lovagtroubadourok, kedves műfaja az udvari lyra. Művészi dalokban énekel a nők tiszteletéről s a szerelmi szolgálatról, s conventionalis színezete mellett is ki tudja fejezni az egyéni hangulatot. Meg megszólal egy-egy hatalmas politikai dal is. Európa minden nemzete járt a délfranciákhoz iskolába, versenyt utánozták őket. Ennek a költői kornak a véres albigenes üldözések vetettek véget. Délfranciaország az észak hatalma alá került s a mesterdalnokok minden törekvése sem tudta többé a francia nyelv elterjedését megakadályozni.

Nyelvi és irodalmi szempontból Katalóniát, a pyrenäi félsziget keleti partszegélyét nem lehet Délfranciaországtól elválasztani. A régibb katalán költészet csak a provençal utánzása; eredetibb a XIV. és XV. század prózairodalma, Ramon Lullon, e különöz philosophuson kívül néhány népszerű theologus és különösen krónikairó válik ki. Spanyolországgal való politikai egyesülése után azonban az irodalmi centralisatiónak ez az ország sem állhatott ellen.

Legfényesebb sors várakozott Északfranciaország irodalmára. Két izben játszott az európai irodalomban vezető szerepet. Első fénykora a XII. és XIII. századra esik s kiválóan nemzeti. A Karolingek dicső korának emlékeiből hatalmas hősköltészet támad, mely élethűen festi a harcziás lovagságot önmegtágadó hűségével s hajthatatlan ellenszenvével. Midőn így az elbeszélő kedv fölébredt, előszedték az antik mondákat, byzanti regényeket dolgoztak át, a bretonok mesekincséből sajátosságos, phantasticus mondavilágot teremtettek, verses legendákat, gunyoros, durva fablaux-kat irtak vagy a szeszélyes állatéposzban lelték kedvöket. De az elbeszélő költészet e gazdagsága nem szorította háttérbe sem a lyrai, sem a tanító költészetet s az egyházi liturgiából kifejlődő dráma új, erős hajtásokat bocsát.

Az izlés változását jelenti az allegorikus költészet gyors népszerűsége, melynek virágzása éppen az átmenet és hanyatlás korszakára esik. A százéves angol háború, a fekete halál, belső zavarok és társadalmi forradalmak átalakították a közéletet és a politikai viszonyokat. A nyelv is válságon ment keresztül, mely alakтанát megváltoztatta s szókincsét tudós elemekkel tarkította. Tudományosan képzett polgári írók az irodalmat tanítónak s retorikaivá tették. A költészet az üres formahajhászás által merevvé lesz, az eposz prózai regénynyé laposodik s a vallásos színjáték elsekélyesedik. Életerejét csak a történetírás, az újonnan keletkezett novellairodalom és a bohózat őrizte meg. Így tehát a szakítás a középkor nemzeti hagyományaival nagy részben már megtörtént, midőn a renaissance tavaszi fuvallata az Alpokon áthatolt s forrongó szellemi életet támasztott.

Tovább tartott Olaszország megpróbáltatása ; hosszú idő telt el, míg ez ország a fejetlenségből kiépült s délen a normannok hűbéri egyeduralma, középen és északon pedig a szabad városok megszilárdultak. Itt, hol büszkén hivatkoztak Róma örökségére, a latin hagyományok különben is erőteljesebbek voltak. Tény, hogy a XIII. század előtt az olasz nyelvet az irodalomban nem használják. De most annál élénkebb fejlődésnek indul a szellemi élet. A siciliai költői iskolához, melynek központja a Hohenstaufok udvara, csatlakoznak a toskanaiak, bolognaiak s megszabadítják a szerelmi lyrát a troubadourok utánzásától s egyúttal tartalmasabbá is teszik ; e mellett Olaszország felső részében, hol a canzonét még sokáig provençal nyelven, az eposokat azonban franczia nyelven írják, a papok a túlnyomólag elbeszélő és oktató tájszólási költészetet művelik, míg Umbria felől népies énekek révén sajátos színezetű rajongó jámborság terjed el. Későbbben a proza is előtérbe lép és erejét kölcsönzött tárgyú elbeszélésekben gyakorolja.

A kísérletezések e tarka zűrzavarából óriási nagyságban emelkedik ki Dante alakja. Hatalmas egyéniségével és universalis szellemével nemcsak saját százada fölött uralkodik, hanem sajátos módon még ma is kimagaslik az egész olasz irodalomból. Igaz, hogy allegorikus költészete csak a hanyatló középkor eszmekörét öleli föl, de azért a gondolatok mélységét, a képzelet merészségét, a kifejezések erejét és a képek szem-

lélhetőségét tekintve utolérhetetlen, eddig nem sejtett magasságban áll. Moderneknek tűnnek föl mellette egyenrangú követői: a humanismus atyja, a szerelem dalnokainak fejedelme, a lágyszavú, az önmagába, lelki életének érzelmi világába elmélyedő Petrarca, a lélektani festésnek s az összhangzó formai tökélynek nagymestere; és az életvidor Boccaccio természetes közvetlenségével, gúnyjával, kéjelgésével, meg nem emésztett tudományával, a ki korának embereit és erkölceit realisticus színekkel festi és megteremtőjévé lesz a periodikus prozai stílusnak. Az első kibontakozás korában fölmerülő három ily egyéniségnek nagy hatással kellett lennie az olasz irodalom későbbi sorsára is. Ők őrizték meg a nemzeti ideált; az ő nyelvök a trecento nyelve lett, a tájsházások kizárásával, irányadóvá egészen a mai napig. Az írói világhírnek általok megvalósított lehetősége és a befejezett irodalmi nyelvnek ideálja pedig a modern Európa előtt mint két fényoszlop világított az előrehaladó fejlődés útján.

A XV. század csak látszat szerint mondható a megállapodás és az irány nélküli ingadozás korának. Olaszország teremtménye ereje nem merült ki, csak új culturalis feladatot tűz ki maga elé, azt, hogy az ókor szellemét: előbb a latinét, majd a görögét elsajátítsa. Úttörőként halad előre és kényszeríti Európát, hogy nyomdokába lépjen. Egyidejűleg, mint a többi országokban, fölébred a népköltészet, mely táncz- és szerelmi dalaival, burlesk humorával és oktávákban írt lovagköltészetével költi föl az érdeklődést. S a mint ez elemek egybeolvadnak, az eddig inkább csak toscanainak mondható irodalom nemzetivé lesz. Az újonnan keletkező uralkodói házak megnyitják udvaraikat a művészet és költészet előtt s így útját egyengetik azon fényes classicus korszaknak, mely az olasz irodalomban a leggazdagabb és legváltozatosabb.

A középkor romantikus tárgyai most classicus alakot nyernek, melyet eddig nélkülözniök kellett: most merülnek bele igazán a földi realitás teljébe a nélkül, hogy a mese ingerét elveszítenék és az irány bűvészetével a szellem és báj varázsába burkolódnak. A lyrában Petrarca lágyságával Plato mysticismusa olvad egybe; a költészet az elegia, ecloga, epistola, satira, epigramm és a tanköltemény műfajaival gazdagodik; a pásztorköltemény nem várt alakulási képességet árul el. Első sorban pedig az antik mintájú tragédiát és comédiát

szerzi vissza számunkra Olaszország és e mellett új epikai kísérletekre serkent. Végül a politikai élet intensív változatosságának a XVI. században egészen megfelel a történetírás hatalmas kibontakozása.

Nem a szellemi kimerültség, — mint azt egy Galilei tudományos vívmányai igazolják, hanem a spanyol uralom tulsúlya miatt bekövetkezett politikai bomlás és az egyházi és jezsuita reactio okozta az olasz irodalomnak a XVI. század végétől a XVIII. század közepéig tartó szomorú hanyatlását. Forma és tartalom meghasonlanak, a föltalálás szégyenségét mesterséges hatásvadászással takargatják. Az akademiák és az arkadiai pásztortársulatok kora ez, mely a dalműnek és daljátéknak föltalálásán kívül csak keveset mutathat föl.

Az olasznál előbb született meg a spanyol irodalom; hatása azonban a félsziget határán túl nem terjedt. A lökés Franciaországból jött s első gyümölcse azon önálló hazafias hősköltészet volt, melyben a mók ellen viselt háborúk erős lelkesedése alakot öltött. A népénekes nyomába a papi költő lép s a nemzeti mondához vallásos egyházas elbeszéléseket s a nyugat kalandos regényirodalmából vett néhány művet csatol. A XIII. század közepén azonban mindkettő háttérbe szorúl a proza előtt, melynek ápolására és fejlesztésére maguk az uralkodóház tagjai törekednek. Tárgyat a történelmen s hazai közmondákon kívül a keleti mesék, regék és példázatokból és a francia elbeszélő irodalomból kölcsönöz, melynek utánzásában Spanyolország az eredeti alkotás magaslatára emelkedik föl. A *Conde Lucanor* novellagyűjtemény Boccaccio-é és Chauceré előtt jön létre; az önálló meséjű *Amadís* a lovagköltészet új alakulását mutatja be. Hita könnyűvérű főpapjának életkedvtől duzzadó vallomásain pedig pajkos humor és satirikus vidorság tör át, mely a spanyol irodalomban még sokáig visszhangra talál.

Ez elsajátítási folyamatnál az erősen egyéni színezetű spanyol nép jellege teljesen érvényesül, a mennyiben a fejlődő irodalomra már eleve a hamisítatlan nemzeti jelleg bélyegét nyomja. Kevésbé eredetinek mutatkozik a simulékony, idegen hatás iránt fogékonyabb galicziai, a ki megelégszik a provençal szerelmi dalnak szabadabb utánzásával, oly udvari költészettel, melyben csak ritkán szólal meg természetes hang

s melynek tulajdonképeni jelentősége abban nyilvánul, hogy önálló nyelvvel és irodalmával Portugáliának mai napig megőrzött autonómiája számára szilárd alapot teremt.

Midőn e szerelmi dalköltészet Portugáliában lassanként elnémult, új otthonra talált a spanyol királyi udvarban és a castiliai főnemesség palotáiban. A spanyol irodalom ez átalakulásában, a melynek nem egy kecses alkotást köszöntünk, mégis örvendetes jelenség az, hogy a nemzeti monda a román-czokban új életre ébredt. Egyidejűleg megkezdődik az olasz hatás érvényesülése is. Dante visiója és allegóriája, valamint Boccaccio szerelmi novellája meghonosodnak, a művelődés szükségének érzete, melyet a humanismus keltett föl, a fordítások élénk irodalmában nyilatkozik, mely sok tekintetben hatással volt a stilus fejlődésére is. De, ha a szellemi indítást kívülről nyeri is Spanyolország, azért nemzeti hagyományaival még sem szakít. A spanyol föld végleges fölszabadulása és az újvilág fölfedezése által a legmagasabb fokra csigázott nemzeti érzés fölötté hatalmas. Uralkodó a castiliai irodalomnak a XVI. századdal kezdődő virágkorában is, mely eredetiségét nem annyira a Petrarca és a bukolikusok befolyása alatt lévő lyrai költészetben vagy az Ariostóhoz és Trissinóhoz fűződő műeposzban, mint inkább a prózai elbeszélő költészetben és drámában fejt ki. Montemayor pásztorregénye, a genialisan realisticus *Celestina*, a koldusregény, Cervantes *Don Quijote*-ja, mindmegannyi új alkotások, melyek nyomán egész irodalom támadt; a színpadon pedig a nemzeti genius ölt alakot, oly költői művekben, melyek nemzeti tárgyuknál, a színpadi hatás iránt nyilvánuló spontán érzéköknél és a párbeszéd kiváló szellemességénél fogva, a nép lelkesedését csak fokozzák.

Rövid virágzás után Spanyolország, mely nagyságával arányban nem álló, világra szóló föladatra vállalkozott, a kimerülés felé közeledett. A hanyatlást a gongorismus és conceptismus, a czikornyás kifejezésekkel, keresett képekkel, álélczeskedéssel való visszataszító játék jelzi, mely egész Európát megmételyezéssel fenyegette, a spanyol irodalmat pedig a képtelenségek árába temette.

Portugalia is a XVI. században éli classicus korát. A középkori szerelmi dalköltészetet majdnem egy egész századig tartó csend követte. A XV. század vége körül új életre ébredt,

lyrai költészet spanyol minták után induló «palotaköltészet» volt, melyhez, még olasz befolyás alatt, bukolikus és drámai kísérletek csatlakoztak. Ily módon előkészítve, a portugál költészet, a renaissance szilaj gyermekének Luis de Camoensnak nemzeti műeposával hirtelen emelkedik föl fejlődésének teljes magaslatára, kevéssel azelőtt, hogy állami függetlenségének elenyészésével a kimerült országra ismét sári esend borul.

Mélyebb és tartósabb hatása volt az Olaszországból kiinduló szellemi mozgalomnak Franciaországban, mint bárhol. Itt a különben oly gazdag nemzeti hagyomány teljesen megszakadt. A lelkesedés első mámorában jelszová lett: el minden elavult gót lim-lommal; és a midőn az antik hagyományok elszakadt fonálát újra fölfogták, valóban azt hitték, hogy a világtörténet folyását előlről kezdhetik. A nép köztudatától való elidegenedés még csak fokozta az önérzetet. A francia renaissance irodalma és a középkor között a nyelv alaptörzsén és a versmértéken kívül más közös nincsen. Minden más: a szellem, tárgy és forma Olaszország révén közvetítve az ókorból van kölcsönözve. Összhangzatos fejlődésre azonban Franciaország a XVI. században nem jutott. Rabelais tuláradó tudásgyönyöre után mily kislelkűnek tűnik föl Montaigne életphilosophiája!

A vallásháborúk fájdalmas vonaglásaitól kijózanítva s a királyságban gyorsan kifejtett központi hatalomtól a rend és szokások korlátai közé szorítva, a XVII. századnak jut föladatául, hogy a classicus műveltségnek zagyván átvett elemeit a nép köztudatában meggyökeredzett keresztyénséggel és lovagi érzülettel összhangzó szellemben olvaszsza össze és a művelt társadalom szélesebb rétegeinek közkincsévé tegye. Előáll a társas érintkezés azon előkelő formája, a francia «politesse», mely Franciaország káprázatos hatalmi kifejlésétől támogatva, egész Európában irányadóvá lett s a melynek legtökéletesebb kifejezője, az antik redőzet alatt is teljesen modern classicus költészet, melyet mérték, méltóság, az általánosra, a típusra irányuló törekvés jellemez, mely inkább szónoki, mint lyrai s melynek legkiválóbb tárgya az ember és az emberi lény, hivatott helye pedig a színpad és szószék.

Ez irodalomnak kitünő eszköze pedig az a finom, tiszta, logikus, általánosan érthető, majdnem elvont nyelv, mely már

azon a ponton állott, hogy új világnyelvvé legyen, a következő században is igazolta rátermettségét, midőn a modern természetfölfogás és ismeretelmélet eszméi Angolországból áthatolnak és Franciaország a gondolat szabadságáért folyó harcban apostoli szerepre vállalkozva, nem annyira teremő gondolatokkal, mint inkább tekintetnélküli polemiájával s könnyen fölfogható propagandájával a fölvilágosodást előkészíti és győzelemre vezeti. Az uralomra jutott kizárólagos irány azonban fölületes ízlésmázával veszélyt rejtett magában. A beteges, lángelméjű Jean Jaques Rousseau volt az, a ki ezt az emberiséggel megérttette, akkor, a midőn az ösztön hatalmával száll síkra a kedély jogáért és a természetes egyszerűségért, és a szív mélyéből fakadó ékesszólásával a természet, művészet és nyelv iránt az érzéket fölújítja.

A merevvé lett olasz, spanyol és portugál irodalom újrábredésének Franciaországból kellett kiindulnia ; de Franciaországnak magának is szüksége volt irodalmi újjászületésre ; ez azonban a nemzeti hagyományként dédelgetett classicismus ellen irányuló harc nélkül meg nem történhetett. Ha ezalatt Franciaország a jelen században, megszűnik az Európában annyi ideig viselt vezérszerepet játszani, annak oka nem alkotó erejének hanyatlásában, hanem a nagy államok, valamint a kisebb népesoportok nemzetiségének megerősödésében rejlik. Majd a befogadó, majd a visszaható szerepét játszva, élénk részt vesz mindazon mozgalmakban, melyek a continensen átvonulnak. A romanticismus szindús nyelvvel a lyrai költészet és a történetírás új virágzásával ajándékozza meg, a realismus és naturalismus visszahatásának árja pedig biztosította számára a regény és drámai irodalomnak, igaz, hogy erősen vitatott sikerét és nem maradtak el a legújabb mysticismus vértelen alkotásai sem.

Olaszországban a risorgimento karöltve járt az ország állami emelkedésével és újraalakulásával. Egymás után indulnak virágzásnak a dráma, lyra és a regény először a francia szellemi mozgalom hatása alatt, későbbben a classicusok tanulmányozása, a Dante-ra való visszapillantás és a romanticismus fuvallata következtében. Így tehát Olaszország századunk küszöbén virágzó irodalommal lépett át, mely magát a nemzeti öntudat hordozójának vallotta s a forma művészi tökélyével tűnt ki. S míg a politikai egység megvalósítása, a ki-

válóbb szellemeket egy ideig az élet gyakorlati föladatai felé terelte, addig az ifjabb nemzedék jelenleg ismét új irodalmi munkásságra látszik sorakozni.

A reactio- s absolutismustól hosszú időre lekötve, Spanyolország és Portugalia politikai menekültjeik közvetítésével érintkeztek az európai szellemi mozgalmakkal s a pártharczok s polgárháborúk ellenére is megérték irodalmuknak ébredését s megerősödését. Lyrai költészetők Byron és Heine hatása alatt lendült föl; majd fölújul Spanyolországban egykori classicus színiköltészetének emléke is s nagyobb sikerrel a nemzeti és modern problémadráma terén tesz kísérletet, a realismus győzelmével pedig a regényirodalomban belép Cervantes örökségébe is.

Megmozdulnak ekkor újra a kisebb népcsoportok is, melyek előbb a nagy államokba látszottak beleolvadni, s életerejükről tesznek bizonyosságot. Míg a XV. század óta déli Franciaországban a tájszólást csak egyes elszigetelten állók művelték, addig századunk közepe táján új költői mozgalom támad, mely teremő erejével nem egy diszes virágot fakaszt. A rokon Cataloniában is megérte az újkor a költészet tavaszának hosszú téli álom után való újraébredését.

A román népek szövetségétől elszakadva, más befolyásoknak kitéve, az alpok éjszaki lejtőin terül el a régi Rätia. Itt is román nyelv járja, német szókinccsel erősen keverve. A graubündeni völgyek elkülönített fekvésöknek és önálló politikai fejlődésöknek köszönik nyelvjárásuknak akadálytalan kibontakozását s azt a népies irodalmat, mely Németország befolyása alatt a reformatio korában keletkezett, az ellenreformatio megpróbáltatásai következtében egy ideig kimerülve szünetelt s csak az újabb időben az általános iskolakötelezettség és a napi sajtó meghonosítása után ébredt ismét új életre.

A legifjabb a román irodalmak között végül az oláh. A XVI. század második felében az erdélyországi reformatori mozgalmakhoz csatlakozva lép föl s hosszú ideig majdnem kizárólag egyházi jellegű marad. Előmozdították egyrészt az oláh nyelvnek egyházi nyelvül való behozatala, és a másrészt Rómából kiinduló uniotörekvések. Az első kísérletek korában önálló jelentőségre csak a történeti följegyzések emelkedtek; minden más szláv, később görög minták után indul. A fordulat a nemzeti aspiratiók fölébredésével, a XVIII. század utolsó

negyedében következett be s bölcsőjévé ismét Erdély lett. A francia eszméknek e század elején történt átültetésével azután e mozgalom kiszélesedik, 1830 óta pedig termékenynyé és nemzetivé lesz, melynek szolgálatában kiváló írók állanak s mely Romania állami újjászületésére támaszkodva, úgy látszik, a régi idők mulasztásait pótolni fogja.

A románok lakta földön e szerint mindenütt sokoldalú irodalmi élettel találkozunk. Majd panaszkép, majd kárörvendve azt is halljuk különben emlegetni, hogy a latin faj hanyatlásnak indul. Hogy ily merev formában e vélemény kétségtelen téves, azt a következő részletesebb tárgyalásokban nem lesz nehéz kimutatnunk.

BECKER F. Á.

A KÍVÁNSÁG.

Beszély.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

Az ebédlőben mamát egyedül találtam. Kezeit összetette s keservesen sohajtozott, míg fehér tokáján nagy könnyecseppek folytak alá.

A fölindulástól van -- gondoltam s leültem vele szemben.

-- Hol bujkálsz, Olga --- kérdé, most egész kényelemmel törölve meg szemeit. -- Vacsorára le kell öletned egy pár csirkét, a jó moselit is be kell hűteni, Róbert megjött.

— Ah — mondtam csöndesen --- hol van?

Apával beszél az ő szobájában.

-- És Márta hol van --- kérdeztem mosolyogva. Mama korai okosságomért kárhoztató pillantást vetett rám, aztán azt mondta:

— Ő is ott van.

- Akkor mindjárt mehetek én is szerencsét kívánni — szóltam.

-- Kotnyeles fruska — szólt anyám. Mielőtt azonban szándékomat végrehajthattam volna, megnyílt a mellékszoba ajtaja s belépett lassan, oly lassan, mintha koporsó mellől jönne, Róbert, arcza hamuszín, homlokán nagy verejtékcseppek. Éreztem, hogy láttára az én arczomból is eltűnik a vér. Aggasztó sejtélem ébredt bennem.

— Hol van Márta? — kiáltám Róberthez sietve.

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 286. és 287. számában.

— Nem tudom. — Úgy beszélt, mintha minden szó megfojtaná. Kezet sem nyújtott nekem.

Mögötte apa is bejött. Mama is fölállt s mind a hárman álltak s némán várták egymás kéznyújtását, mintha temetésen volnának.

— Hol van Márta? — kérdeztem még egyszer.

— Nézz utána — szólt apa — szüksége lesz rád.

Kirohantam s fölalépesőn Márta szobájába. Be volt zárva.

— Márta, nyisd ki! Én vagyok.

Semmi nesz.

Kértem, könyörögtem, ígértem, hogy mindent jóvá teszek, elárasztottam beczézó nevekkal — hiába. Semmit sem lehetett hallani, csak időnként egy-egy lélekzetvételt, mely úgy hallatszott, mint valami fuldokló torok pihegése.

Elfogott a harag, a miért mindenütt elutasítottak.

— Arra jó vagyok, hogy a tort elrendezzem — szóltam fölkaczagva, s a cselédekhez futottam, hat csirkét leölettem, s ott álltam nyugodtan, míg a szegény kis teremtések vére fölfreccsent torkukból.

Az egyik, egy fiatal kakas, nyomorultan csapkodott szárnyaival s halálfélelemmel telve kukorikolt, sarkantyúját meg a cseléd kezének vetette.

Még egy ilyen szegény, gyöngé állat is védekezik, ha meg akarják ölni — gondoltam magamban — de az én néném alázatosan megcsókolja a kezét, mely a kést szívének viszi.

Ez ártatlan állatok halála még szinte vidám volt ahhoz a lakomához képest, a melyen fölszolgálták őket.

Egy tor sem lehet keservesebb. Minden öt perczben elkezdett valaki beszélni, aztán beszélt, mintha fizetnék érte. A többiek rábólintottak, de én láttam, hogy a ki hallgat, nem tudja, mit hallgat, és a ki beszél, nem tudja, mit beszél. Márta nem volt ott.

Mikor el akartunk válni, hogy mindenki a szobájába menjen, Róbert megragadta mind a két kezemet s egy szögletbe vont.

— Köszönöm, Olga — szólt s ajkai rángatóztak — hogy olyan hiven velem tartottál. Most nagy gondolatjeleket írtunk a leveleink után.

— Az Istenért, Róbert — dadogtam — hogy történt ez? Vállat vont.

Úgy látszik -- szolt -- nagyon megvárattam, belefáradt. Majdnem fölkiáltottam :

Nem igaz ! Nem igaz ! -- de a hátunk mögött állt apa, s értesítette Róbertet, hogy a kocsi kívánsága szerint napkeltekor készen lesz.

— Hát ne is lássalak többé ? — kiáltottam megijedve. Megrázta a fejét.

— Búcsúzzunk el most mindjárt — szolt és megszorította a kezemet.

Úgy éreztem, hogy nem válhatunk így el, s hogy mindenáron beszélnem kell vele. De hősiesen lenyeltem, a mi a torkomat szorongatta.

Még egyszer kezet fogtunk és elváltunk. Nekem még dolgom volt a konyhában, s míg kiadtam a kávé, lisztet és szalonnát mértem ki a reggeli leveshez, szünet nélkül az csendű fülemben : Beszélned kell vele.

Mikor aztán gyertyával a kezemben szobámba mentem, az ő ajtaja felé kerültem, mert azt reméltem, hogy talán a folyosón találkozom vele ; de az üres volt s az ajtó zárva. Csak léptei kongtak tompán a házon át.

Márta szobájában halotti csend volt. Füleimet a kulcslyukhoz tettem : semmi sem hallatszott. Épen mintha csak meghalt, vagy megszökött volna.

Aggodalom fogott el, letérdeltem a kulcslyuk előtt, kértem, könyörögtem s végre fenyegetőztem, hogy föl hívom szüleinket, ha nem ad életjelt magáról.

Így aztán végre felelt. Egy hang hallatszott :

Kimélj, gyermekem, csak ma kimélj meg ! -- És ez a hang oly elváltozva csengett, mintha sohasem hallottam volna.

Utamra mentem, de nőtt aggodalmam, hogy Róbert elutazhatnék, nehezteléssel és csalódással szívében, a nélkül, hogy megértene mindent, a nélkül, hogy csak sejtené is Márta szerelmének nagyságát.

Lázás vérhullám szökött a fejembe, s erem minden ütése azt kiáltotta : Beszélned kell vele — beszélned kell vele !

Félig levetkeződtem s a pamlagra vettem magamat. Az óra tizenegyet ütött, azután féltizenkettőt. Róbert lépteitől még kongott a ház. Minél későbbre járt az idő, annál inkább lehetetlenné vált szándékom kivitele.

Ha egy cseléd meglesne, ha látna, a mint a vendég

szobájába besurranok. Vérem elakadt ereimben ettől a gondolattól.

Az óra tizenkettőt ütött. Kinyitottam az ablakot s kinnéztem a világba. Minden aludt, még a Róbert és a Márta szobájából sem derengett fény. Mindaketten a sötétség ölébe temették bánatukat és fájdalmaikat.

Az éjtszakai szél, a mint megtört az ablakszárnyakon, azt dudolta a fülemben: Eredj! Eredj!

S mint valami édes lágy melódiát susogta közben: — Akkor még egyszer meglátod őt, kezét kezedben érzed, hallod a hangját, talán a nevetését is, boldogságot viszesz neki: élete boldogságát!

Kész elhatározással rántottam be az ablaktáblákat, egy éji köntöst kaptam magamra, kezembe vettem papucsaimat s kisurrantam a sötét folyosóra.

Mint dobogott szívem, mint lüktetett a vér halántékaimban! Tántorogtam, a falhoz kellett lapulnom.

Végre Róbert ajtaja előtt álltam. Még mindig reszketett a padló léptei alatt. De a tompa dobogás most nem hallatszott. Bizonyosan levetette a csizmáit.

Kopogtatni nem lehet — villant meg agyamban, az nem kerülné el Márta figyelmét.

Kezem átfogta a kilincset. Megborzadtam. Hogyan nyitottam ki az ajtót, nem tudom. Nekem olyan volt, mintha más valaki tette volna helyettem.

Elöttem volt hatalmas alakjának árnyképe — — —

Egy halk kiáltás az ő ajkáról, egy ugrással mellettem terem. Érzem, hogy mind a két kezemet megragadja, forró lélekzetét homlokomon éreztem.

Az első pillanatban bizonyára az az örült gondolat nyilalt át agyán, hogy Mártában ilyen képtelen módon támadt föl régi szerelme, de mindjárt rám ismert.

— Az Isten szerelmeért, gyermek — kiáltá — mi jut eszedbe? Mi hajtott téged hozzám? Csak nem látott meg senki, mondd, nem látott meg senki?

Fejemet ráztam. Mégis nagyon ostobának tart, gondoltam magamban s föllélekztem, mert vakmerőségem ijedtségét tűnni érzém.

Eleresztett és sietett világot gyujtani. Én a pamlag után tapogatóztam s egy sarkába rogytam.

A gyertya lángja fölgyúlt; vakított. A fal felé fordultam s elfödtem arczomat. A gyöngeség érzése fogott el, s a vágy, hogy minden egyebet elfeledtem.

- Olga, te kedves, jó gyermek - szólt - mondd, mit kívánsz tőlem?

Fölnéztem rá. Láttam komoly, barna arcát, melyen e nap gondja mély barázdákat vont s elmerültem csöndes nézésébe.

— Mit kívánsz? Mártától hozasz hírt?

- Oh, igaz, Márta! --- Összeszedtem magam. El ezzel a lágy nem-bánomsággal! És tagjaiban újra éreztem az erőt, melyre oly büszke voltam.

- Hallgass ide, Róbert - szóltam - te pitymallatkor elmész.

Miért ne? --- kérdé fogait összecsiszorítva.

--- Én nem akarom!

- Tisztelet akarodnak, kedves gyermekem - válaszolt keserűen nevetve - de elhatározásomon nem változtathat.

- Hát örökre el akarod veszteni Mártát? Megint oly erősnek és bátornak éreztem magamat védnöki szerepemben, hogy fölvettem volna a harczot az egész világgal, csakhogy őket kettőjüket összehozzam. Én balga, értetlen gyerek!

— Nem vesztettem-e el már is? --- szólt és maga elé meredt.

- Mit mondott ma neked?

- Minek azt ismételni? Nagyon okosan és megfontoltan beszélt, oly okosan és megfontoltan, a mint csak az beszélhet, a ki már nem szeret.

--- S ezt komolyan hiszed? --- kérdeztem.

Nem kell-e hinnem? - És végre is, nem egyre megy-e az? Ha vonzalmából valamit megőrzött is, jól tette, hogy ez alkalommal alaposan félretette; jobb így, neki is, nekem is. Semmit sem nyújthatok neki, sem boldogságot, sem örömet, még egy kis haszontalan élvezetet sem, csak munkát, szükségét, gondot, évről évre. S hozzá egy anyóst, a ki ellensége, a ki keservesen éreztetné vele, hogy üres kezekkel jött a házhoz.

Éreztem, mint ömlik a vér arczomba. Szégyeltem magam, de nem Mártáért vagy magamért, mert hiszen én is épen

olyan szegény voltam, hanem Róbertért, a miért a tulajdon anyjáról így kell beszélnie.

— És most mondd meg magad — folytatta — ilyen kiállítás mellett nem okosabban teszi-e, ha meleg fészkében rejtve marad és engem futni hagy, mikor én csak szerencsétlenséget hozhatok reá.

A hajában turkált és izgatottan szaladgált föl s alá a szobában.

— Róbert — szoltam — te magad csalod magad.

Megállott, rám nézett és fölkaczagott:

— Mit akarsz te tulajdonképen? Talán azért esedezzem, hogy elutasításomat papíron is megerősítsék, mielőtt útilaput kötök a talpam alá?

— Róbert — folytattam én, a nélkül, hogy meg hagynám zavarni magamat — mondd meg őszintén, szereted Mártát?

— Gyermek, — felelt — ha nem szeretném, itt volnék most?

Gigászi karjait széttárva állt előttem. Nekem úgy rémlett, mintha összemorzsolnának, ha bezárulnak; szemem káprázott. Mélyebbre húzódtam a sarokba.

És eszembe jutott, a mit most és évekkel ezelőtt kiszíneztem magamban, hogy mint szeretném én őt, ha Márta volnék, s hogy kívánnám, hogy ő szeressen.

— Látod, Róbert — szoltam — én ostoba liba vagyok. De azt tudom, hogy mi a szerelem, s nemcsak a költőkből; magamban is éreztem régóta.

— Szeretsz valakit? — kérdezte Róbert.

Elpirultam és a fejemet ráztam.

— Hogy érezheted különben? — mondta.

— Úgy az égből jött — szoltam, tekintetemet a padlóra süllyesztve — de én másképen szeretnék, mint ti. Én nem volnék kislelkű, én nem osonnék el, mint te, és nem mondanám: Jobb így! Rákényszeríteném a lelkem hevével, meghódítanám a két karom erejével, a keblemre ragadnám és elvinném magammal, mindegy, hogy hová! — Ki az éjtszakába, ki a pusztába, ha a nap nem akarna ránk sütni, s nem volna ház, a mely födelet adjon. Éhen halnék vele az országúton, előbb, mint hogy egy jó szót adjak a világnak, a világnak, a mely szét akar bennünket választani. Így tennék én, ha neked volnék, Róbert, és ha ő neki volnék, nevetve borulnék a nyakadba

és azt mondanám: Gyere, koldulni fogok néked, ha nincs kenyered, az ölemben altatlak el, ha nincsen nyoszolyád; könnyeimmel mosom ki sebeidet, ezer halált elszenvedek érted és megköszönöm az Uristennek, hogy megengedi. Látod, Róbert, így képzelem én a szerelmet, s nem összegörnyedve féltünkben az anyóستól, meg a kifizetetlen kamatoktól.

Egész belemelegedtem a beszédbe. Éreztem, hogy az arcom lángol, s egyszerre elfogott a szégyen, hogy így elárultam magamat. Arcomra szorítottam kezeimet és küzdöttem könnyeimmel.

Mikor újra föl mertem tekinteni, villámló szemekkel állt előttem és rám meredt.

— Gyerme, — szólt — honnan a pokolból veszed mind-
ezt? Úgy hangzott, mint az énekek éneke.

Összeszorítottam a fogaimat és hallgattam. Hiszen magam sem tudtam, honnan vettem.

Róbert mellém ült s megfogta mind a két kezemet.

— Olga, a mit most mondtál, nem volt életrevalóan gondolva, de szép és igaz volt és a lelkem mélyéig hatott. Úgy tetszett, mintha más világból jött volna ez a hang, s szinte szégyenlem, hogy haboztam és gyáva voltam. De ha összeszedném is magam s úgy gondolkoznám, mint te, mit ér, ha ő már nem akar hozzám jönni?

— Nem akar hozzád menni? — kiálték. — Belehal, hogyha elhagyod!

— Olga! — Láttam, mint ragyogta be arcát az örömteli gond, s a mellett úgy éreztem, mintha valami idegen ököl szorítná torkomat; de nem hagytam megzavarni magam, s minden erőmet összegyűjtve, így folytattam: Tudom, hogy megfogsz vetni, Róbert, ha megtudod, a mit most mondani akarok, de meg kell lennie, hogy átlásd, mennyire nem szabad elmened; én elárultalak, Róbert, én visszaéltem bizalmaddal.

S akadozó lélekzettel, nehezen nyögve ki a szokat, elmondtam neki, mit tettem leveleivel.

Még készen sem voltam, mikor megragadott és magához rántott.

— Olga, igaz ez? — kiáltott egész magánkívül az örömtől — megesküszöl rá, hogy igaz?

Igent bólintottam, mert az ijedtség, a mely egészen megborzongatott, elvette szavamat.

— Isten áldjon meg érte, te okos, bátor gyermek — kiáltott s szívére szorított, hogy lélekzetem elállott a boldog aggodalomtól. Fejem vállára hajtottam és szememet lehúnytam. S összsereztem, ajkát ajkamon éreztem. Mintha láng csapott volna hozzám. S újra meg újra megcsókolt, egészen elvesztette eszét hálás örömeiben.

Én pedig gondoltam magamban: Bár csak ennek a pillanatnak soha vége ne volna! S borzalom borzalmat kergetett tagjaimban, egész elernyedten csüggtem karjai közt. Egyszer villant át agyamon: Vajon vissza szabad-e őt csókolnod? De nem mertem.

Mennyi ideig tarthatott így, nem tudom, egyszer csak azt éreztem, hogy fejem a pamlag párkányához ütődik. S e fájdalomra, mint valami mély, mély álomból, fölébredtem.

Mozdulatlanul feküdtem s lélekzet után kapkodtam. Róbert látta ezt és ijedten kiáltott:

— Egészen sápadt vagy, gyermek; fáj?

Intettem s mondtam, hogy semmit sem tesz, mindjárt elmúlik. Oh, jól tudtam én, hogy nem fog elmúlni, hogy lángbetűkkel fog bevéssédni eszembe és szívembe, hogy e pillanat tüze fog melegíteni sok hosszú, hideg téli éjszakán, e tűz, a mely csak egy más valaki iránt érzett szerelem visszfénye volt.

Mindezt tudtam, s azt hittem, meg kell fulnom e tudat súlya alatt, de összeszedtem magamat, mert jól megtanultam uralkodni magamon.

--- Róbert --- szóltam --- egy tanácsot szeretnék adni, aztán hadd menjek el, mert nagyon fáradt vagyok!

--- Szólj, szólj --- kiáltott --- vakon megteszem, a mit akarsz.

S a mint ránéztem, hangosan fölsohajtottam fájdalommal és boldogságomban, mert eszembe jutott, hogy: «Ő a karjaiban tartott!» Legjobban esett volna visszahanyatlni a pamlag sarkába behunyt szemekkel, s még egy ideig az ájulattat játszani, de összeszedtem magam, s azt mondtam:

— Azt hiszem, Márta ma éjszaka be sem húnyja a szemét, hanem vigyázza, hogy mikor megy el. Utánad akar nézni; de minthogy ablaka a kertre nyílik, vagy a te szobádba jön, vagy a szomszéd szobába. Ha lent vagy a lépcsőn, várj egy keveset, aztán tégy úgy, mintha valamit itt feledtél volna — és akkor — és akkor —

Nem tudtam tovább mondani, mert hangom zokogott és ujongott: Ő a karjaiban tartott.

Féltem, hogy nem tudok tovább parancsolni fölindulásomnak, búcsúszó nélkül elfordultam s hirtelen ki akartam osonni.

A mint az ajtót kinyitom, ott látom Mártát. Ott állott, mezitláb, félig fölöltözve, halotthalvány volt s reszketett. Nem bírt mozdulni, ereje fölmondta a szolgálatot.

Ebben a szempillantásban egy örömkialtást hallottam a hátam mögött, s Róbertet láttam, a mint elrohant mellettem s roskadozó kedvesét karjaiba fogta föl.

Istennek hála, most már az enyém vagy! — Többet nem hallottam, szobámba futottam, mintha a furiák lettek volna nyomomban, bezárkóztam és sirtam, sirtam keservesen.

* * *

Az erre következő időszakon, leverő sorscsapásaival, megújuló szenvedéseivel, hamar akarok átesni ez alatt értem még, ez alatt lettem nővé.

Nyolcz hónapra ez éjtszaka után apát szekeren hozták haza. Lebukott a lóról s erős belső sérüléseket szenvedett. Harmadnapra meghalt. A siralomban, mely a házra szakadt, én voltam az egyetlen, a ki nem vesztettem el a fejemet. Márta erőtlenül összeesett, és mama - óh szegény jó mama! Annyi esztendőn át ült nyugodtan a kályhazúgban, harisnyát kötve és közbe gyümölcsbonbont majszolva, hogy nem akarta s nem tudta megérteni, hogy most minden másképp lesz. Egy szót sem szólt, sírni is alig sirt; de belülről terjedt a seb, s ha az idegláz, mely négy hét múlva beköszöntött, megkimélte volna is, a gond csak megtörte volna szívét.

Így, ők ketten már a temetőben feküdtek, s mi árvák segítség nélkül álltunk a puszta udvaron, s vártuk, hogy mely órában üznek ki bennünket. Én a magam részéről ismertem a magam útját, tudtam, hogy nekem a jövő nem nyújt mást, csak a szolgálat kemény kenyerét, de nem csüggedtem el s nem czivakodtam a sorssal. Volt elég erőm és büszkeségem, hogy az idegenben is magamnak éljek, hanem Mártáért, a ki most kevésbbé tudott ellenni vigasztalás és szeretet nélkül, mint valaha, Mártáért reszkettem.

Házassága még mindig messze volt. Róbert nem várokozathatta már soká, különben fölemészti a bánat s egy reggel csöndesen kialszik, mint a lámpa, ha olaja elfogyott.

Nem csalatkoztam Róbertben. A temetésekre nem jöhetett el, de vigasztaló szava mindig ott volt s a legnehezebb órákon átsegítette Mártát. Időnként számomra is akadt egy-egy morzsa s én mohón kaptam utána, mint az éhenhaló.

Egy napon ő maga is megjött.

— Éretted jövök, hogy haza vigyelek — kiáltá Mártának. Ez a keblére hanyatlott s kisírta ott magát. A boldog! Én a legsűrűbb lugasba mentem s azon gondolkodtam, lesz-e vajon egyszer az én szívemnek is otthona, a hova az inség és a boldogság óráiban menekülhessen! — Éreztem, hogy mindez hiú álom, mert az egyetlen hely a világon — — elég az hozzá, dacz támadt bennem, keserűség, oly hatalmas, oly egész valómat fölemészítő, hogy durván és sötéten futottam el enyéim karjai közül s megdermedtem magános fájdalomban.

Azt akarták, hogy velők menjek, megoszszam velők a boldogságnak azt a maradékát, a mi bennök még fönmaradt, alapítsak magamnak állandó otthont sógorom tűzhelyénél; de én ijedten és ellenszenvvel utasítottam vissza ajánlatukat.

Hiába iparkodtak megfejtetni viselkedésemet, s Márta, a kit bántott, hogy az ő boldogságából semmi sem jut nekem, éjjelenként gyakran lopódzott ágyamhoz s nyakamba borúlva sírt. Akkor szégyeltem erős természetemet, szeretetteljesen beszéltem hozzá, mint egy gyermekhez s nem bocsátottam el, míg a remény egy mosolya át nem tört bánatán.

Nyolez napig dolgozott Róbert, hogy vagyunkánkat rendbe hozza. Nekünk kevés maradt — de nem is volt szükségünk semmire.

S akkor egész csöndben megvolt az esküvő. Én és az öreg főgazdatisztünk, mi voltunk a tanúk, s lakodalom helyett kimentünk a temetőbe, s elbúcsúztunk a friss siroktól, melyek sárga homokját a borostyán apró ágaival kezdte körülfolyni.

Én az utolsó hetekben nagy csöndben alkalmas állás után néztem. Különböző ajánlatokat kaptam, csak választanom kellett. S mikor Róbert összeránczolt homlokkal elé

állt s gondoskodóan azt kérdezte: «Mi lesz belőled, gyermek?» akkor nyugodt mosolylyal tártam föl előtte a jövőre vonatkozó terveimet, hogy csodálkozva csapta össze kezeit és fölkiáltott: Igazán! Irigyellek, te tudsz a magad lábán járni.

És Márta is irigyelt, láttam szomorú tekintetéből, melyet rám és Róbertre függesztett. Visszakívánta volna magának megtöretlen ifjú erőmet, hogy Róbertért föláldozhassa. Bátoritottam Mártát, s esdő tekintete, a mint Róbertre tekintett, azt mondta: Mindent neked adok, a mi csak vagyok; bocsáss meg, hogy nem több.

Másnap reggel útra keltünk; a fiatal pár új otthonába — én az idegenbe.

* * *

A következő három esztendőről egészen hallgatok. A mi bántalmat és megaláztatást szenvedtem, kitörülhetetlen vonásokkal vésődött lelkembe; egészen megkeményített s hideggé és gyanakodóvá tett minden emberi teremtés iránt. Megtanultam megvetni gyűlöletöket, s szeretetöket még inkább. Megtanultam mosolyogni, midőn a fájdalom vaskarmokkal tépte lelkemet; megtanultam magasán hordani homlokomat, mikor a porba szerettem volna temetni szégyenemben.

Szeretet nélkül való, sivár napok ónsúlyát, álmatlan éjtszakák iszonyú sötétjét, élvsovár hizelgés utálatos hangját s idegen feltékenység szívszorító hallgatását, folyvást tapasztaltam.

Bizony, kemény kenyér volt, a mit az idegenben ettem, s elég sokszor puhítottam meg könnyeimmel!

Egyetlen vigaszom, egyetlen örömöm, a mi még megmaradt, Márta levelei voltak. Gyakran írt, néha szinte naponként, s rendesen utóirat is volt, Róbert apró, otromba betűivel. Oh, mint borultam rájuk! Hogyan fojtottam vissza a szavakat! Így egész életöket együtt éltem velök. Nem volt vidám, oh, épen nem! De mégis élet volt! Gyakran összecaptak fölöttök a nyomor hullámai; ilyenkor oly gyámoltalanok voltak mind a ketten, az erős Róbert meg a gyöngé Márta, mint két gyermek; nekem kellett közbelépnem, s tanácsot adnom és könnyíteni rajtuk.

Végül annyira ismerős lettem otthonukkal, hogy min-

den cselédjüket, minden barátjokat vagy ismerősöket megismertem volna arczáról vagy hangjáról. Hellinger nénémet legizzőbb gyűlölettemmel gyűlöltem, az öreg orvost szivemből szerettem; hideg megvetéssel sújtottam a közönbös nyárpolgár népet, mely kaján szemekkel nézte őket s közönyösen számolgatta ujjain, mikor megy tönkre Róbert birtoka.

— Oh, ha én lehetnék a Márta helyén — sziszegtem sokszor összeszorított fogaim közt, ha Márta panaszkodva rajzolta társadalmi érintkezéseik apró bajait, — mint adnám ki nekik az utat, a hideg, dölyfös szatócsoknak, mint hevenének előttem a porban, féken tartva gúnyom és megvetésem által.

De kis örömeiket is átéltem velök. Láttam Mártát, a mint úrnőként szorgoskodik és pöröl a házban és az udvaron, láttam körülte a jóindulatú cselédek kis csapatát, s még szelidebb szerettem volna lenni, még többet vágytam volna segíteni, mint ő, az emberi alakban járó angyal. Láttam őt varrása fölé hajolva a napsütött tornáczon ülni, láttam a kert lombos hársai alatt déli pihenőn; láttam, a mint kinéz a forgószelebe, míg kint az udvaron Róbert dörgő hangja hallatszott, s bent barátságosan zúgott a kávéforraló, s ő várta Róbert beléptét.

Így éltem közöttök, mialatt napjaim magányosan és örömtelenül sorakoztak egymás mellé, mint egy végtelen láncz vas szemei.

A harmadik évben Márta megvallotta, hogy Róbert sovár vágya s az ő éjtszakáinak csöndes imája teljesedni készül — anyának érzi magát. De egyuttal nőtt aggodalma, hogy az ő gyöngé, törékeny teste nem termett a nehéz katastrophára, mely előtte áll. Vele reméltem és aggódtam, s talán még inkább, mint ő, mert a magány és a távolság túlhajtották képzelődésem képeit. Némely éjtszaka könnytől ázva ébredtem föl, mert álmomban már halottnak láttam Mártát. Eszembe jutott egy emlékem fiatalkori leány-éveimből, midőn egy napon me-reven és halványan szinte halottnak láttam a pamlagon. Ez a látvány nem ment ki a fejemből. Minél közelebb jött a válságos idő, annál inkább emésztett a gond. Testileg szenvedni kezdtem agyrémeim miatt, s az idegen emberek, a kik közt éltem — nem akarom őket nevökön nevezni, e lapokon nincs helye a nevöknek, — szégyelni kezdték magukat miattam.

Márta utolsó levelei büszkék és reményteljesek voltak. Aggodalma mintha eltűnt volna, kéjelgett a gyönyörűségben, melyet közelgő anyasága ígért.

Aztán három napon át hír nélkül maradtam, lázas három nap volt, s akkor végre megjött sógorom sürgőnye:

Mártának fia született; téged óhajt. Jöjj tüstént.

A távirattal kezemben, úrnőmhöz siettem, s a szükséges szabadságot kértem. Megtagadta. Én hirtelen haragomban odadobtam fölmondásomat s abban a pillanatban kívántam szabadságomat. Kibuvókat kerestek, hogy most nem nélkülözhetnek, előbb el kell számolnom, s átadnom a gazdaságot, szóval alattomos ürügyekkel még két napig ott tartottak, mintha alárendelt állásának egész szegényteljes voltát meg akarnák még egyszer kóstoltatni a szolgálóval, a ki mindig oly büszkén viselte magát.

Aztán egy éjszaka következett, tompa elkábulás a vasuti kocsi észbomlasztó lármájában, egy reggel, mely fagyoskodó várakozással telt el bőröndök és kalapskatulyák közt egy sivár váróteremben, melynek sör-illata utálatot keltett bennem. Aztán megint hat óra, beékelve egy kereskedelmi ügynök és egy lengyel zsidó közt a postakocsi forró vánkosai közé — végre fölmerültek szemeim előtt a tiszta őszi est vöröses fényében annak a kis városnak tornyai, melynek falai közt építette föl fészket az, a ki nekem legkedvesebb, egyedül kedves volt a világon.

A nap lemenőben volt, mikor kiszálltam a postakocsiból, melynek kerekei közt hervadt levelek keringtek kis forgatokban.

Dobogó szívvel néztem körül. Azt hittem, Róbert óriás alakját látom elémbé jönni; de csak egy pár idegen szájtató állt ott s meresztette szemét az idegen jelenségre. A kalauztól megtudakoztam az utat s egyébként Márta leírására támaszkodva, neki indultam a keresésnek.

Fecsegő csoportok álltak az alacsony boltajtó előtt, s a sétálók kedélyesen ballagtak velem szembe. Közeledtemre megálltak, megbámultak, mint valami csodabogarat, s ha elhaladtam, halk susogás és nevetgélés hallatszott mögöttem. Megborzadtam ettől a nyárspolgár-misériától.

Csak akkor könnyült meg a lelkem, mikor megláttam a város kapuját tornyos falaival. Egészen jól ismertem már.

Márta a «pokol kapujá»-nak szokta nevezni leveleiben, mert ezen kellett átmennie, ha anyósa meghívta a városba.

A mint a boltozat alatt átmentem, rögtön megláttam a kapu íve előtt, mint valami fekete rájában, a majort.

Alig volt tőlem ezer lépésnyire. Az udvarház fehér falai kifehérlettek a hullámos bokrok fölött, biborszínnel öntve el a leáldozó nap sugaraitól. A bádogtetők csillogtak, mintha tájtétkző vizzuhatag omlanék le rajtok. Az ablakokat mintha tűz festette volna vörösre, s mint valami kavargó, fekete füstből való mennyezet, nehéz viharfelhő függött a ház fölött.

Kezemet szívemre szorítottam; dobogása majd szétvetette keblemet, úgy erőt vett rajtam e látvány. Egy pillanatig úgy éreztem, mintha abban a nyomban sarkon kellene fordulnom, s elrohannom, megállás és pihenés nélkül, míg a távol védelmébe nem vett. Mártáért való minden gondomat elnyelte ez a megmagyarázhatatlan aggodalom, mely majd összeszorította torkomat. Szídtam magamat esztelenségem és gyávaságomért, s minden erőmet összeszedve, neki indultam az országútnak, melynek kerékvágásaiban apadó-félben levő pocsolyák csillogtak tükrözve. Fölöttem a nyárfák lombjai közt halk susogás futott át, s elkisért, míg a kapuhoz értem. Épen a mint beléptem, tünt el az utolsó napsugár a tanya falai mögé, s a hatalmas hársak homálya, melyek a kertből kihajoltak az útra, oly hirtelen vett körül, hogy azt hittem, egyszerre éjtszaka lett.

Jobbra-balra a csipkés túskebozótól omladozó falak emelkedtek ki, benőve hervatag gódirczczal, maradványai a régi bástyának, melynek romjain a tanya épült. A halál és pusztulás lehellelte lengett fölötte.

Tekintetem félénken siklott át a tágas udvaron, melyet a szürkület kezdett kékes fátyolba burkolni. Minden neszre összereztem; úgy rémlett, mintha Róbert erős hangja kiáltana elém Istenhozott-at. Az udvar üres volt, a nyugvó óra csöndje pilhent rajta. Csak egy istállóajtóból hallatszott felém egy kaszafenés különös, sikoltó, pengő hangja, frissen kaszált széna illata töltötte be a levegőt sajátságos édes, csipős szaggal.

Lassan és félénken, mintha hivatlanul tolakodnám be, osontam a kert-kerítés hosszában az udvarházhoz, mely gránitajtófeleivel, időbarnította erkélyeivel és ormaival komoran és fenyegetően tekintett le rám. — Itt-ott leomlott a vakolat, s a

fekete kövek kikandikáltak. Úgy tűnt föl, mintha az idő, mint valami hosszas betegség az érdekes testet, sebekkel földte volna be.

Az ajtó nyitva volt. Tágas, sötét csarnokba léptem, melyből friss mész és nedves gomba sajátságos illata áramlott felém. Tarka üvegű, befüggönyözött nyílásokon, melyek, mint valami világító fészkek, szorosan a tető alatt ültek, bágyadt, halvány fény esett a helyiségbe, alig elegendő arra, hogy a fal mellett álló hatalmas szekrényeket a homályból kiemelje. Egy világosabb sáv esett a széles, kivölgyelt lépcsőre, melynek fokai kőpilléreken nyugodtak. Magas boltozatú tölgyajtók vezettek a belső szobákba, de nem volt elég bátorságom valamelyiken belépni. Börtönajtóknak tetszettek előttem. Még ott álltam, aggódva nézve út után, mikor az ajtó fölpattant s a világos résen át két nagy barnafoltos kutya rontott rám.

Elsikoltottam magamat. A szörnyetegek rám ugrottak, szimatoltak a ruhámon s aztán hangos üvöltéssel visszaesörtettek az ajtóhoz.

Ki jár itt? - kiáltott egy hang, melynek tompa dörögését ébren és álmomban oly gyakran hallottam. A rés elsötétült. Ott állt Róbert.

Vöröses köd hullámozott szemem előtt. Lábaim mintha gyökeret vertek volna. Nehezen föllélekzelve támaszkodtam a lépcső karfájához.

Ki van itt, a hóhérba! - kiáltott még egyszer, mi alatt hasztalan igyekezett szemével áthatolni a homályon.

Minden erőmet összeszedtem. Hidegen és büszkén, mint a hogy évekkal ezelőtt elváltunk, úgy akartam ma elébe lépni. Mit tartozik rá, mennyit szenvedtem azóta!

— Olga csakugyan te vagy, Olga? — A visszafojtott öröm hallatára, mely szavait áthatotta, jóleső melegség járta át ereimet. Egy pillanatig úgy éreztem, mintha keblére kellene borulnom, hogy ott kisírijam magam. De megőriztem magamtartását.

- Nem vártatok? kérdeztem, gépiesen nyujtva oda kezemet.

- Hogyne - természetesen - két nap óta minden órán várunk - azaz - azt hittük, hogy már -

Két kezébe fogta kezemet s iparkodott arczomba nézni. A szivesség és zavar különös vegyülete látszott rajta. Úgy

látszott, mintha hiába iparkodnék bennem a régi bizalmas barátnőt föltalálni.

— Hogyan van Márta? — kérdeztem.

— Majd meglátod — válaszolt — én nem értek hozzá. Nekem olyan gyöngének és törékenynek látszik, hogy én azt mondom, csoda lesz, ha kiállja. De az orvos azt mondja, hogy jól van, s neki tudnia kell.

— S a gyermek? — kérdeztem tovább.

Benső, halk nevetés hallatszott hozzám a homályból. — A gyermek — hm — a gyermek — s a helyett, hogy befejezte volna, lábával félretaszította a kutyákat, s azok nyílegyenest száguldottak ki a házból.

— Gyere — szólt aztán — majd elvezetlek.

Fölmentünk a lépcsőn, csöndesen, a nélkül, hogy egymásra rá néztünk volna.

Idegen lettem hozzá — gondoltam magamban, s nyugtalanságot éreztem, mintha rég ápolt boldogságot vesztettem volna el.

— Várj egy perczig — szólt, egy közel ajtóra mutatva — egy szót szeretnék neki szólni, hogy előkészítsem; különben megárthat neki az öröm.

A következő pillanatban egyedül álltam egy sötét, magas folyosón, melynek távol végén a lehunyó nap világa sötétben izzó lángokban villant meg, s hozzá fénysugárt vetett a padló fényes koczkáira. Meghatározhatatlan hangok suhantak el fülem mellett, ha a léghuzam a boltozatok alatt végig sóhajtott, mintha gyermekhang énekelne.

Az öröm egy halk sikolya térített magamhoz, mely áthallatszott az ajtón. Melegen áramlott vérem a szívemhez — úgy éreztem, hogy meg kell fulnom áradatától — akkor kinyílt az ajtó. Róbert marka utánam nyúlt, s csak akkor eszméltem föl, mikor zokogva egy ágy mellett térdeltem, arczom a párnákba temetve, míg egy izzadt, forró kéz szeretetteljesen simogatta fejemet.

Az otthon érzése puhán, melegen, mint már évek óta nem éreztem, hizelegte be magát lelkembe. Félttem fölnyitni szememet, mert félttem, hogy akkor el fog tűnni.

Mint az Isten áldása, nyugodott e kéz fejemen. Határtalan háladatosság töltötte meg keblemet. Megragadtam e

kezet, mely remegett az enyémben, s hosszan és forrón szorítottam rá ajkamat.

Mit csinálsz, Olga — mit csinálsz? — hallottam Márta fáradt, halk, fátyolos hangját.

Fölálltam. Ott feküdt előttem, sápadtan, soványan, sötét szemgödrökkel, melyekben könnyek csillogtak. Úgy feküdt ott, mint egy hópehely, oly fehéren és gyöngéden; kék, lüktető erek húzódtak át vékony nyakán, s homlokán, mely fehéren világított, mint valami belső világosságtól, verejtékcseppek gyöngyöztek.

Megvénült és lefogyott, mióta nem láttam, s úgy látszott, nemcsak a mostani eset fájdalmai viselték meg. Csak mosolya maradt a régi, a kedves, vigasztaló, áldáshintő mosoly, melylyel mindenkin segített, ha magán épenséggel nem segíthetett is.

— És most nem mégysz el többet — szolt, úgy nézve rám, mintha nem tudna betelni nézésemmel — nálunk maradsz — örökre. — Igérd meg ezt nekem, igérd meg ebben az órában.

Hallgattam. A boldogság szállt meg, égetve, mint valami égi tűz. — Fájt, kínozott.

— Segíts kérem, Róbert! — kezdte újra.

Összerezzenem. Róbertről teljességgel megfeledkeztem, s jelenléte most szemrehányásként hatott rám.

— Adjatok gondolkozási időt — holnapig — szoltam főlegyen esedve. Valami homályos sejtelem mozdult meg bennem, hogy nem sokáig lesz itt maradásom. Tulságos boldogság lett volna az nekem, szerencsétlennek, kit a sors az idegenbe üzött.

Láttam Mártán, hogy kimélni akarja érzéseimet.

— Hát holnapig — szolt halkan és megszorította kezemet — s holnap átlátod, milyen szükségünk van rád, s hogy bolondok volnánk, ha eleresztenénk, nem igaz, Róbert?

— Igaz, egészen igaz! — szolt Róbert s nevetésbe tört ki, mely nekem különösen szorongónak tetszett. Láthatólag nem jól érezte magát kettőnk jelenlétében. Nem sokára sapkája után nyult, mint a ki szó nélkül odébb akar állni.

— Nem mutatod meg Olgának a gyermekünket? — susogta Márta, s megnevezhetetlen boldogság mosolya ömlött el lefogyott arcán.

— Gyere — szólt Róbert — itt alszik a szomszéd-szobában.

Ő ment elől. A félig nyitott ajtón nehezen férközött be erős alakja.

Ott állt a bölcső az alkonyfény vörös sugarai közt. A párnák közül egy rézszerű fejecske tűnt elő, alig nagyobb egy almánál. Ránczos szempillái be voltak hunyva, egyik kis ökle a szájában, az ujjak összeszorítva, mintha görcs okozta volna.

Tekintetem a gyermekről lopva az apára siklott. Az összekulcsolta kezeit. Ájtatosan nézett le a kis emberre. Bizonytalan, félig örvendő, félig zavart mosoly játszott ajkán.

Most volt először alkalmam Róbertet nyugodtan meg-nézni. Az alkony bibor fénye erősen feküdt arczán, s élesen megvilágította a barázdákat és redőket, melyeket az utolsó három év vésett oda. Nehéz gondok árnyai tanyáztak homlokán, szemei elvesztették fényüket, s szája szélén egy rángást láttam, mely nekem néma megadásról és tehetetlen dacról beszélt.

Végtelen részvét támadt bennem. Úgy éreztem, mintha meg kellene ragadnom a kezét s azt mondanom:

Légy bizalommal hozzám, én erős vagyok; hagyj osztozni gondjaidban. — A mint fölpillantott, megijedtem, hogy talán észrevette tekintetemet, hamar letérdepeltem a bölcső előtt, ajkamat odaszorítottam a kis arczra, mely érintésemtől megrándult, mintha fájna.

Mikor fölálltam, láttam, hogy kiment a szobából. —

Márta szeme aggodalmas várakozással sugárzott felém. Hallani akarta, hogyan csodálom meg gyermekét.

— Nem szép-e? — suttogta s hozzám emelte gyönge karjait.

És mikor anyai szíve megtelt büszkeséggel, azt mondta, hogy üljek a párnáira, s fejét térdemhez szorította, úgy hogy majdnem az ölemben feküdt.

— Oh, milyen jó hűvös — mormolta; behúnyta szemeit s mélyen és nyugodtan lélekezett, mintha aludnék.

Én zsebkendőmmel letöröltem homlokáról a verejtéket.

Hálásan intett és azt mondta: — Egy kicsit fáradt vagyok, tagjaim mintha össze volnának törve, de remélem, hogy holnap fölkelhetek s utána nézhetek a gazdaságnak.

— Az Isten szerelmeért, mi jut eszedbe? — kiálték ijedten.

Fölsóhajtott. — Kell — kell! Nem hagy nyugton.

Mi nem hagy nyugton?

Nem válaszolt, s egyszerre elkezdett keservesen sírni.

Megnyugtattam, lecsókoltam a könnyeket pilláiról és arczáról s kértem, hogy öntse ki szívéet előttem.

— Nem vagy boldog? Nem jó hozzád Róbert?

Róbert jó hozzám, olyan jó, mint az Isten kegyelme, de — boldog nem vagyok, nyomorult vagyok, Olga, olyan nyomorult, hogy ki sem tudom mondani.

— Miért, az Istenért?

— Félek.

Mitől?

— Hogy Róbertet szerencsétlenné teszem, hogy nem én vagyok neki az igazi.

Hirtelen jéghidegség futott át rajtam. Mintha a Márta testéről jött volna át az enyémre.

— Ládd, te is érzed! — susogta, s rám nézett nagy, aggodalmas szemeivel.

Bolond vagy! — mondtam és kényszerítettem magam, hogy nevessek, de a fagy nem ment ki tagjaimból. Valami homályos érzés azt mondta, hogy igaza lehet. De most vigasztalnom kellett.

Már hogy találhatsz ki ilyen ostoba önkínzást? — kiálték. — Hát nem mondja neked éjjel-nappal az ő egész lénye, hogy tévedsz?

— Tudom, tudom — szólt halkán, azzal a daczos türéssel, mely a gyöngéknek fegyverül van adva. — S a mit én most neked mondok, nem mai dolog, évek óta megvan ez az aggodalmam, a szívemben fészkelte, mielőtt el voltunk jegyezve, s jól tudtam én, mit csinálok, mikor akkor kikoszaroztam, csupa szerelemből.

— Márta, Márta! — kiáltottam szemrehányóan — úgy látom, te sokat elhallgattál előttem!

Hiszen én mindent elmondtam akkor neked — válaszolt Márta. — Csakhogy te nem akartál nekem hinni, erővel boldoggá akartál tenni, és később — minek is beszéljek? A papiroson minden másképp fest, mint a hogyan gondolták; végül még szemrehányásnak olvastad volna ki Róbert vagy éppen

magad ellen, s ilyen félreértést nem hagyhattam közénk lépni. Az én boldogtalanságom az első naptól kezdődik, hogy ide jöttünk. Láttam, mint hasonlott meg az anyjával, s bennem azt kiáltotta egy hang: Te vagy az oka. Láttam, mint lett napról napra komorabb és szomorúbb, s megint csak azt mondtam magamban: Te vagy az oka. Éjtszaka ébren feküdtem mellette, s azzal a gondolattal kínoztam magam: miért vagy oly szomorú és bánatos, s miért nem tudsz egyebet, mint sírva hozzá simulni, s kétszeresen szenvedni, ha őt szenvedni látod? Miért nem tanultad meg azt, hogy dalolva röpülj a nyakába, ha megjön, s kaczagva csókold le a redőket homlokáról? És még többet. Miért nem vagy büszke, erős és okos és miért nem tudod neki azt mondani: Menekülj én hozzám, ha a szived elszorúl, belőlem meríts új erőt, s az én gondom lesz, hogy ne csalódjál. — Te, Olga, így tettél volna — ne — ne mondj ellent, sokszor elképzeltem, hogyan állottál volna te itt a te magas alakoddal, s kitártad volna karjaid feléje, hogy ott rejtőzzék el, mint egy öbölben, hova a vészek nem birnak bejutni. — — — De nézz meg engem — s fájdalmas pillantást vetett a maga gyöngé, vézna alakjára, melynek szikár körvonalai élesen rajzolódtak ki a takaró alatt — nem volna-e nevetséges, ha én mondanék ilyen valamit? — Én, a ki majd megfúlok a karjai közt, olyan kicsi és gyöngé vagyok; én csak azért vagyok itt, hogy védelmet nyerjek, védelmet adni nem az én dolgom... Látnod, mindezt meggondoltam a hosszú, sötét éjtszakákon, s mindig fogyott a bátorságom. S reggel nevetni kényszerítettem magam, s ilyen vidám, gondtalan kis madárnak akartam látszani, mert ez a szerep, gondoltam, legjobban áll neked, s neki nagyon fog tetszeni; de ének és kaczagás torkomon akadtak, s ezt Róbert is észrevette, mert szájalommal mosolygott rajtam, hogy nekem aztán kétszeresen kellett magamat szégyelnem.

Kimerülten hallgatott el s arcát ruhám közé rejté, aztán így folytatta:

— S hogy ez nem ment, más módot kerestem, hogy a kártól megkiméljem. Tudod, hogy mindig dolgos voltam, de olyan erősen, mint ez alatt a három esztendő alatt, soha életemben nem dolgoztam. S ha már ellankadtam, ha a térdeim már megrogytak, akkor az a gondolat hajtott előre: Mutasd meg, hogy legalább valamiben hasznára vagy, ne hagyd meg-

tudnia, hogy tulajdonképen mily keveset ér veled . . . De mit használ mindez! Az én fáradságom semmit sem ér. Hisz mihelyt hátat fordítok, minden össze-vissza megy. Mindig reszketek, hogy egy nap keveselni fogja az én gazdasszonykodásomat.

Így panaszkodott szegény, s engem aggodalom és félelem fogott el hallatára.

Hallod, egy kérésem van hozzád — szólt végül s átfogta kezeimet — igyekezzél kitudni tőle, hogy meg van-e — meg van-e elégedve velem, s aztán majd mondd el nekem.

Magamhoz vontam, elárasztottam beczéző nevekkel, s iparkodtam gondját és aggodalmát kihizelegni a fejéből. Áhítattal szívta magába minden szavamat, lázas areza leigézve csüggött ajkamon s időről időre nehéz sohaj szakadt föl kebléből.

— Ó, bárcsak mindig mellettem lettél volna! — kiáltott, kezeimet simogatva. Aztán, úgy látszott, egy új gondolat megint elbátortalanította. Unszoltam, de ő nem akarta kimondani, a mi szívét nyomta, végre akadozva és dadogva napvilágra jött.

— Te mindent ezerszerre jobban fogsz tenni, mint én; te megmutatod neki, hogy mije lehetett volna és mije van. Csak terajta fogja észrevenni, milyen szánalmas teremtség vagyok én.

Megijedtem; aztán átláttam: az álmat, hogy nekem ott-honom van, már végig álmodtam. Hogyan maradhattam volna e föld alatt, ha tulajdon testvéremet a féltékenység kinja emészti miattam?

Márta érezte, hogy szavai fájnak; sovány karjait nyakam köré fonva, azt mondta:

— Félre ne érts, Olga; a mit én érzek, nem féltékenység, oly kevésbé vagyok féltékeny, hogy nincs forróbb vágyam, mint hogy ti találjátok meg egymást holtom után és —

— Holtod után! — kiálték elszörnyedve. — Márta, te vétkezel magad ellen.

Márta fájdalmas megadással mosolygott.

— Azt én jobban tudom, mint te — mondta. — Az én életem rég megtörött. Már akkor tönkre tett a hosszú várakozás. Most természetesen azt gondoltam, hogy most mindennek vége lesz, azért vágyakoztam annyira utánad, mert előbb

mindent tisztába akartam hozni köztetek. De akárhogy legyen is, előbb-utóbb csak kell vele gondolnom, s előbb biztos akarok lenni abban, hogy Róbertet meg a gyermeket jó kezekben hagyom.

Összeborzadtam, aztán hirtelen bágyadtság vett erőt rajtam. Úgy éreztem, mintha oda kellene rognom az ágy elé, és sírni — sírni — kisírni a lelkemet.

Ekkor behallatszott a mellékszobából a gyerek sirása; fölébredt és a dajka után sirt. Mélyen fölsohajtottam, magamra eszméltem és a kötelességre, mely előttem állt.

— Hallod, Márta? — kiáltottam — kétségbe esel, pedig az ég a legnagyobb boldogsággal ajándékozott meg, a mi asszonyt csak érhet. A gyermeked fog téged újra talpra állítani, az ő fiatal élete fog a tiédnek is új erőt adni.

Szeme fölcsillant, aztán visszahanyatlott s mosolyogva hunyta le pilláit. Az anyaság érzete volt az egyetlen, a mi reményének szárnyakat adhatott.

Még egyszer megnyílt az ajka s mormolt valamit. Lehajoltam hozzá és megkérdeztem:

Mit akarsz, Márta?

Szeretném, ha valami hasznom volna a világon — szólt sóhajtvá, s e gondolon elaludt. — —

Pokoli sötét lett, mire Róbert halkan a szobába lépett. Megrettenve ugrottam föl. Az az érzésem támadt, hogy el kellene rejtőznöm s futnom előle a világ végéig.

— Ne találjon rád, nem fog rád találni! — kiáltott bennem egy hang. Orczáim égtek s határozatlan félelem ébredt bennem, hogy tűzők árulón átviláglik a sötétségen.

Az ágy felé ment, egy ideig Márta nyugodt lélekzetvétele figyelte, aztán halkan azt mondta: — Jöjj, Olga! Fáradt vagy, egyél valamit, aztán menj te is nyugodni.

Ellent akartam mondani, mert féltem együtt lenni vele, de hallgatva követtem, hogy alvó nénémet föl ne keltsük.

Az ebédő tágas, fehérre meszelt szoba volt, tele régi nagy butorokkal, melyek mint fekete, összegörnyedt óriások álltak őrt a fal mellett. A függő lámpa alatt egy kerek asztal állott, rajta két teríték.

— A gazdasági emberek már ettek — szólt Róbert, hozzám fordulva — mert nem akartalak idegen arcokkal ki-

nozni. — Aztán nehézkesen egy székbe vetette magát, állát kezére támasztotta, s a sötétóba bámult.

— Hiszen nem eszel! — szólt egy idő múlva. Én fejeimet ráztam. Egy falatot sem lettem volna képes lenyelni, akármilyen éhes voltam is. A tekintete meg épen megbénított.

Megint hallgatás.

— Mit szólna Mártához? — kérdezte végre.

— Nem tudom — szóltam, erőszakkal kényszerítve magamat a beszédre — hogy örüljek vagy aggódjam-e?

Miért aggódni? — kérdezte hirtelen és szemében bizonytalan aggodalom lobogott.

Maga gyötri magát —

A hirtelen megértés pillantása röppent át hozzám, egy pillantás, a mely azt mondta: Már te is tudod? Aztán föl-emelte az öklét, kiegyenesedett és sohajtott.

Bozontos haja homlokára omlott. A keserű redők elmélyültek szája szögletén.

Megijedtem — meg, önmagam miatt. Hiszen a mit mondtam, nem hangzott-e vádnak Márta ellen, nem hívta-e ki a Róbert vádját?

— Túlságosan szeret — tettem hozzá, fogaimat összeharapva. Tudtam, hogy sebet ejtek Róberten, de ezt akartam.

Meghökken s egy ideig nyiltan és erősen nézett rám, aztán egy párszor maga elé bólintott s azt mondta:

— Igazságod van a szemrehányásoddal, túlságosan szeret.

Most már szívesen kértem volna tőle bocsánatot. Igazán, nem szolgált rá haragomra. Lelke tiszta és világos volt, mint a napsugár, az enyémben pedig a sötétség tanyázott.

Úgy éreztem, hogy meg kell fulnom visszafojtott könnyeim miatt.

Láttam, hogy nem tudom magam tovább tartóztatni, s hirtelen fölálltam.

— Jó éjtszakát, Róbert — szóltam, a nélkül, hogy kezet nyújtottam volna neki — az éjjel nem aludtam, le kell feküdnöm, hagyj csak, valamelyik cseléd majd elvezet. Hagyj, mondom.

Az utolsó szavakat majdnem haragosan kiáltottam, úgy, hogy Róbert meghökkenve állva maradt.

A hűvös folyosó félhomályában nyugodtabban kezdtem

érezni magamat. Egy ideig nagyokat lélekzelve föl-alá jártam, aztán előhívtam egy szolgálót, a ki elvezessen.

--- Ebben a szobában még maga a tekintetes asszony hozott rendbe mindent, s megparancsolta, hogy senki hozzá ne nyuljon semmihez. Egy levél is van itt a kisasszonynak.

Mikor magam maradtam, körülnéztem. A jó, jó testvér. Legesöndesebb vágyaimat, legkisebb szokásaimat a régi idők-ből hiven megőrizte emlékezetében s gondolt mindenre, hogy otthonomat olyan kedvessé és barátságossá tegye, a mint csak képzelni lehet. Semmi sem hiányzott, a min szívem akkoriban esüggött. Az ágy fölött vörösvirágos függöny függött, épen olyan, mint az, melynek redői közt első gyermekálmaimat álmodtam, az ablakpárkányon geraniumok és havasi rózsák álltak, a miket mindig gondozni szoktam, a falakon épen azok a képek függtek, melyeken hajdan ébredéskor szemem megpihent, s a polezon azok a könyvek álltak, a melyekből lelkem először táplálkozott.

Iphigenia története, mely azokban a tiszta, világos napokban legkedvesebb költeményem volt, fölnyitva feküdt az asztalon. Oh, jóságos ég! mily rég nem olvastam belőle, mily régóta jártam el mellette félénken, mert a szent papnő nyugodt fönsége fájt lelkemnek.

Lapjai közt ott volt a levél, melyet a leány említett. Lágy sejtetem, új, kiérdemeletlen szeretet sejtése fogott el, mikor a borítékot széttéptem és olvastam:

Édes testvérem!

Mikor e szobába lépsz, nem üdvözölhetlek Istenhozott-al. Én akkor betegen fekszem s ajkam talán már örökre zárva lesz. Mindent megtalálász itt, a mihez otthon szokva voltál. Már rég el van készítve számodra, minden terád várt. Akár öröm, akár bánat fogadjon itt, nyugodj' le békével, s azzal a tudattal aludy' el, hogy otthonodba tértél. Igyekezzél Róbertet megszeretni, a mint ő téged szeretni fog. Akkor még minden rendben lesz, akár köztetek hagy engem az Isten, akár magához vesz.

Testvéred Márta.

Csöppet sem volt új, a mit itt mondott, s szeretetének megindítón őszinte nyilatkozata mégis úgy megkapott, hogy az első pillanatban csak egy érzésem volt, ágyához rohanni s bevallani, mily érdemetlennek nyitotta meg házát és szívét.

Nem kétkedtem többé, a boldogtalan szenvedély, melyet

gyökerestől vágytam kitépni szivemből, megint erős sudárba szökkent, a sebek, melyek rég behegedtek, a férfi első láttára újra fölszakadtak; úgy éreztem, mintha forró vérem patakokban omlanék ki rajtok.

Most szó sem lehetett eltitkolásról, elleplezésről — a hajnalodó érzések kedves tompasága, az édes nembánomság az öntudatlan ifjúság mámorában, régesrég eltűntek; érettebb ismeret pusztá, éles napvilága, szigorú önfegyelem merev korlátai léptek a helyökbe.

Igen, én szerettem őt, szerettem oly forrón, oly fájdalmasan, a mint csak szív szeretni képes, mely a gyűlölet és szenvedély tüzeiben megacézózkodott. S nem ma és nem tegnap óta! Hiszen ebben a szerelemben nőttem föl, köréje fonódtam titkos sóvárgással, belőle szítt erőt a lelkem, ezzel emelkedtem és estem, életem és halálom volt.

Mit érdekelt, hogy ő megérdemli-e, hogy megért-e engem! Ne is értse meg soha. S nem ő, én voltam az, kinek a szerelemre igényt kellett szereznie. Hogy sohasem fogom számüzni tudni szivemből, azt ebben az órában bizonyosan tudtam. Meg kellett nyugodni benne, mint a hogy az örökkévaló sorsban megnyugoszunk, de bűnné nem volt szabad válnia. Tisztán lakjék tiszta szívben.

S valóban, ne veszedelemnek hoztak legyen engem ebben a házba! Hivatás, nagy és szent hivatás vár rám. Mártának nem sokára észre kell vennie, hogy egy jótékony szellem igazgat körülte mindent. Tőlem kell megtanulnia, mint alakítsa át a szerelmet, melyben segélytelenül fölemésztette magát, munkássá a szeretett javára, mellettem kell életkedvének új életre kelni, lelkének új erőt szerezni. Mint akarom őt segíteni és vigasztalni a nehéz, kibírhatatlan órákban, mint akarom magam nevetésre kényszeríteni, ha sirásra hajló hangulat ködlött a levegőben, mint igyekszem pajzán tréfával elűzni a sötét homlokok felhőit, s gondosan őrködni, hogy egy kis napsugár mindig maradjon e falak között.

Életemnek vágyak nélkül kell telnie, boldogan csak az enyéim boldogsága révén, hallgatagon, lemondón, híven.

Nem kell többé Iphigenia képe után leskelődnöm, rám is a papnő nagy és magasztos hivatása vár. — —

E jámbor gondolatok közben eltűnt lelkem fölindulása s így aludtam el.

Mikor az első reggel fölébredtem, megleégedettnek, csaknem boldognak éreztem magam. Szent nyugalom fogott el, minőt elgondolhatatlan idők óta nem ismertem. Tudtam, hogy ezentúl a Róberttel való találkozástól sem kell félnem.

Márta még aludt. A mint az ajtó hasadéján benéztem szobájába, hátraszegett fővel láttam párnái közt feküdni s nehéz, rövid lélekzetet hallottam.

Megnyugodva surrantam el onnan, hogy tüstént elfogjaljam gazdasszonyi hivatalomat.

Többet nem fogja magát beteggé dolgozni, — mondtam magamban s csöndesen ujjongtam.

Jó egy óráig tartott a körút, melylyel az egész gazdaságot a kezembe vettem. Az öreg majorosnénak nem volt kedve ellen, s a cselédek alázatosan jöttek elém. Azt különben is minél előbb kicsikartam volna tőlük.

A kávéasztalnál találkoztam Róberttel. Az a kis szívdobogás, mely beléptemkor rám jött, rögtön eltűnt, a mint tegnapi eskümre gondoltam. Nyugodtan, határozottan szemébe nézve, hozzáléptem és kezem nyujtottam.

— Márta még mindig alszik? — kérdeztem.

Fejét rázta.

— Elküldtem az orvosért, — szólt — rosszul töltötte az éjtszakát, úgy látszik, a vizontlátás izgalma nem tett jót neki.

Csöndes ijedséget éreztem; de nagy elhatározásom anynyira eltöltött békeséggel és örömmel, hogy az aggodalom nem fért hozzám.

— Kiszolgálod magadat? — kérdeztem — én addig Márta után néznék.

A mint szobájába néztem, még ugyanabban a helyzetben fekvé találtam, a melyben kora reggel hagytam, s a mint ágyához közeledtem, láttam, hogy tágra nyitott szemekkel meredt föl a tetőre.

Ijedten elkiáltottam nevét, mire csöndes mosoly röppent át arcán, bágyadtan felém fordult és szemembe nézett.

— Nem jól vagy, Márta?

Fáradtan rázta meg a fejét, s egy kissé összehúzta újjait. Ez azt jelentette: Jöjj, ülj ide.

S a hogy fejét karomra vettem, hirtelen egész testét borzongás futotta át. Fogai hallhatón vaczogtak:

— Adj egy meleg takarót — susogta — majd megfagyok.

Megtettem, a mit kívánt, s megint melléje ültem. Átfogta kezemet, mintha melegedni akart volna tőlek. — Jól aludtál? — kérdezte lázas, sipító hangon, mely nekem egészen idegennek tetszett. Bólintottam s bensőmben forrón föllángolt a szégyenérzet. Mi volt az én nagy, lemondó elhatározásom ez odaadó önfeledtséggel szemben, mely a legnagyobb és legkisebbel egyaránt gondolt, s minden iránt egyenlő szeretetet érzett? S én még büszke voltam az én szívem magasztos művére, én fölfuvalkodott önző, én!

Hogyan tetszett a berendezés? — kérdezősködött tovább, míg kedves pajkosság ragyogása tört át szelid, szomorú szemén.

Felelet helyett hálás, alázatos csókot nyomtam ajkára.

Igen, csókolj meg, csókolj meg még egyszer! — szólt. A te ajkad olyan meleg, az embernek testét-lelkét fölmelegíti.

S megint megborzongott a hidegtől.

Kevés idő múltán bejött Róbert.

Légy készen, gyermekem, — szólt Márta arcát simogatva — a doktor bácsi itt van.

Aztán intett s én kimentem utána. Az újszülött bölcsőjénél egy öreg embert találtam, szürke szúrós szakállal, pisze vörös orral, okos, éles szemmel, melyek mosolyogva vizsgáltak a csillámló szemüveg mögül.

— Hát ez ő? — szólt s kezét nyújtotta. A vér szívembe tolult; az első pillanatban láttam, hogy itt volt valaki, a ki barátom volt, a kihez tartózkodás nélkül bizalmas lehetek.

— Adja Isten, hogy jó órában jött legyen — folytatá — s hogy úgy jött-e, mindjárt megtudjuk. Vezess hozzá, Róbert; nem lesz valami nagy baj.

Egyedül maradtam a dajkával és a gyermekkel, a ki nyugtalanul hajigálta kis ökleit ide-oda.

Ahhoz is igényt akarok nyerni, hogy téged boldoggá tegyelek, — gondoltam magamban, s megsimogattam a gömbölyű, fényes fejet, melyen alig látható, selyemfinom kis hajszálak inogtak a légáramban. Tegnap alig volt egy tekintetem a kis teremtés számára, ma határtalan gyöngédségtől dagadt láttára szívem.

Ennyivel jobb és tisztább lettél tegnap óta — mondtam magamban.

Soká, félelmesen soká tartott, míg a mellékszoba ajtaja újra megnyílt. A ki rajta kilépett, az orvos volt — egyedül. Dühös és levert volt, arczesontjai mozogtak, mintha valamit őrlene köztük.

— Róbertet elküldtem — szólt — egyedül akarok magával beszélni. Aztán kézen fogott s az ebédlőbe vezetett, a hol még gőzölgött a kávéfőző.

— Nagy tisztelettel vagyok ön iránt, kisasszony — kezdé, s közben letörlé homlokáról a verejtékecseppeket — azok szerint, a miket önről hallottam, ön egész ember, s el bírja viselni, ha a ló alattomban megrugja.

— Ha úgy tetszik, hagyjuk el az előljáró beszédet, orvos úr, — szóltam, érezve, mint halványulok el.

— Jó! Nem is értek a bevezetésekhez. Az ön nővére — — — s mégis elakadt az öreg.

— Az én — néném — életveszélyben — van, orvos úr! — Erősnek akartam látszani, de lábaim roskadoztak s az asztal szélébe fogódtam, hogy el ne essem.

— Így, bátran, — bátorság, — bátorság! — mormolta az öreg, kezét vállamra téve. — Itt van a gonosz vendég, — a láz, — s nem hagyja magát kitessekélni.

Összeszorítottam a fogaimat. Ne lászon reszketni. Elég sokszor hallottam már a gyermekági láz veszedelmességéről, ha szörnyűségéről nem lehetett is fogalmam.

— Tudja Róbert? — Ez volt az első, a mi eszembe jutott.

Az orvos vállat vont és a hajában kaparászott:

— Félttem, hogy elveszti a fejét — az igazságnak a felét is alig mondtam meg neki.

— S mi az egész igazság? — kérdém, kiegyenesedve nézve a szemébe.

Az orvos hallgatott.

— Meghal?

Mikor látta, hogy mindjárt a legrémítőbbet veszem szemügyre, megkönnyebbülten lélegzett föl. De válaszát nem értettem, mert a mint, látszólag nyugodtan, a borzasztó szavakat kimondtam, tüstént előttem állt rémitő élethűséggel serdülő éveimből az a kép, mikor Mártát halottként találtam a pamlagon fekvő. — Úgy éreztem, mintha egy halott kéz körmei vágkálnának mellemben, szemem előtt véres sugarak tüntek

föl, — fölkiáltottam — — — aztán egyszerre mintha egy hang azt kiáltotta volna: — Segíts, mentsd meg, add oda a magad életét, hogy az övé megmaradjon! — Hirtelen rándulással kiegyenesedtem, újra megtaláltam az erőmet.

Orvos úr — szóltam — ha Márta meghal, elvesztem az egyetlen, a kim a világon van, s elvesztem vele magamat. De a meddig önnek szüksége van rám, a szemem pillája sem fog megrándulni. Azért ne hallgasson el előttem semmit. Bizonyost akarok tudni.

Bizonyosság, édes gyermekem — szólt, kezeimet megfogva, — bizonyosság nincs a fölgyógyulásig vagy az utolsó pillanatig. A legrosszabb állapotban is állhat be fordulat, mennyivel inkább most, mikor a betegség az első stádiumokban van?! Persze, nem sok életereje van hozzá — s ez a legszomorúbb. De talán sikerülni fog csirájában megbirkózni a bajjal, s akkor minden meg van nyerve.

— Mit tehetek én ahhoz? — kérdeztem, az orvos felé nyújtva összekulcsolt kezeimet. — Kivánjon, a mit akar! — Ha mindjárt a saját életem árán menthetném is meg, még akkor is sokat kellene jóvá tennem irányában.

Csodálkozva nézett rám.

Hogyan is érthetett volna meg! — — —

* * *

És most munkám legnehezebb része előtt állok. — Nyolcz nap óta settenkedem e lapok körül s nem merem a tollat kezembe venni. Elfog az irtózat, ha elgondolom, mi vár rám.

És mégis jót fog tenni, ha azt a szörnyű három napot és éjszakát újra visszahívom emlékezetembe, épen most, mikor, úgy látszik, valami lágy, fájdalmas érzés ver gyökeret a szívemben. — El vele! — El minden hizelgő gondolattal, a mely nekem boldogságról és békéről beszél, — el vagyok szánva az egyedül létre és lemondásra, s ha erről valaha megfeledkezném, ennek a három napnak története emlékeztessen rá.

Mikor széket nénem ágya mellé toltam, hogy ápolói tisztemet megkezdjem, alva találtam. De nem oly álom volt

ez, mely erőt ad s gyógyuláshoz vezet; mint valami lidércz nehezedett rá s erővel nyomta le szempilláit. A mell emelkedett és horpadt, mintha belülről föltaszítának s kívülről megint lenyomnák. A viaszszárga, kékeres kis arcz félig a párnákba volt temetve, s a szőke hajfonatok kigyókként kúsztak körölte ide-oda.

Kezeimmal elfödtem arczomat. Nem tudtam elviselni ezt a látványt. — — —

A nappal órái teltek. Márta aludt és aludt és nem ébredt föl.

Időről időre hallottam odakint a szolgálók lépteit elhagadni, máskép minden csöndes és elhagyatott köröskörül.

Róbertnek nyoma sincs.

Délben valami késztetett, hogy kérdezősködjem utána. Reggel látták a mezőre kimenni, a kutyái mögötte. Hát órák hosszat kóborolt kint az esőben.

Az óra háromat ütött, mikor belépett, víztől csepegvé, a szeme beesve, nedves haja ziláltan a homlokához tapadva, iszonyúan szenvedhetett.

Szerettem volna odamenni, egy vigasztaló szót szólni hozzá, de nem mertem. A sötét, félénk tekintet, melyet rám vetett, elég világosan mondta:

Mit akarsz tőlem? Hagyj magamra fájdalmammal.

Az ágy egyik oszlopát átkarolva állt ott s nézett le Mártára, miközben ajkait rágtá. Aztán kiment, — némán, a hogy jött.

Megint eltelt két óra csöndben és várakozásban. A fejem kezdett megfájdulni a karbolgóztól, mely előttem szállt föl a tálból. Az ablaktáblán hűtöttem le homlokomat s gondolatlanul néztem a hervadt levelek játékát, a mint a forgószél az ablakig föl kavarta őket csapatostul.

Már kezdett sötétedni, mikor künt a folyosón egy aszszonyi hang jajgatása és kiabálása hallatszott, olyan hangosan, hogy az alvó is fájdalmasan megmozdult rá.

A harag arczomba csapott. Ki akartam sietni, hogy kiutasítsam a csendháborítót, de már a kinyitott ajtóban beleütköztem.

Az első pillantásra megismertem ezt a vörös, duzzadt arczot, ezeket a kis álnok szemeket. Ki más lehetett volna, mint ő, a legjobb minden nénék és anyák közt.

— Végre — szólt bennem egy hang — végre szemtől szemben állok veled!

Na, hát te vagy az az Olga, — kiáltott mindig ugyanazon a siránczó éles hangon, mely az egész házat föllármázta. — Jó napot, édes szívem! — oh, micsoda szerencsétlenség! — Nem igaz? — Egészen magamon kívül vagyok!

Kérem, édes néni — — — szóltam, karjaimat egymásba fonva, — legyen máshol magán kívül, de a betegágy nál mérsekelje a hangját.

Meghökent. Holtom napjáig sem fogom elfeledni a mérges tekintetet, melyet rám vetett.

De már tudta, kivel van dolga. Mindjárt elfogadta a kihívást.

— Nagyon helyes, édes leányom, — — — szólt és hangja mindjárt úgy csengett, mint egy harczi kürt, — — — hogy úgy gondját viseled az én szegény, beteg leányomnak, de most elmehetsz, már nincs rád szükség, magam fogok itt maradni.

Várj csak, most mindjárt emberedre találsz, gondoltam, s egész magasságomban kiegyenesedve, leghidegebb mosollyommal válaszoltam:

— Csalódik, kedves néni: néném-től minden idegen látogatás a legszigorúbban el van tiltva. Azért kérem, menjen át a mellékszobába.

Arcza hamuszín lett, újjai összehúzódtak, azt hiszem, abban a nyomban meg tudott volna fojtani; de elment és a jó, petyhüdt bácsi, a ki mindig három lépésnyire mögötte czammogott, vele ment.

Diadalmasan fölnevettem.

Mit is kerestek ti, pénzes-zsákok, itt a fájdalom templomában! — Ki veletek!

* * *

Éjjel lett. Az alkonyfény utolsó bibor sugara mint valami tűzkéve feküdt a város fölött, melynek tornyai feketén és élesen furták be magokat az izzó fénybe. Sokáig meredtem a lángokba, míg az éjtszaka azokat is ölébe temette.

Az óra kilenczet ütött. Akkor eljött az öreg orvos. Sokáig ült némán székesen, búcsúzásakor megsimogatta a kezemet és azt mondta:

Csak tovább a karbolt, egész éjtszakán át. Aggodal-

mas kérdő tekintetemre nem volt csak egy bizonytalan vállvonítása.

Valahonnan, két-három szobával arrább, Róbert hangját hallottam az öreggel beszélni. Ez volt az első jel, hogy a beteg ágya közelében tartózkodik. — De miért marad kint — kérdeztem magamtól, — épen úgy veszi ki magát, mintha innen ki volna tiltva.

Tizet ütött. — Minden csöndes. — A háznép aludni ment.

A szél rázta a kertkerítést. Úgy hallatszott, mintha egy késői vendég akarna bejönni. A halál ólálkodott már a ház körül? Talán már számolgatta homokórájában a fővényszemeket?

Kétségbeesett dacz fogott el. A nélkül, hogy tudtam volna, mit csinálok, az ajtóhoz rohantam, mintha magamat akartam volna a fenyegető dæmonnak útjába vetni.

Én boldogtalan, nem sejtettem, hogy egy más dæmon leskelődik a küszöbön.

Pár percz mulva belépett Róbert. Szó nélkül, köszönet nélkül, megint csak azzal a rövid, félénk tekintettel, mely már egyszer késként esett reám.

Nehéz, ingadozó lépteivel az ágyhoz ment, megfogta Márta kezét, ezt a forró sovány kezet, melynek körmei kéken csillámlottak, s rá bámult.

Aztán a legsötétebb sarokba húzódott a kályha mellé, s ott kuporgott két hosszú, hosszú órán át.

Dobogó szívvel vártam, hogy megszólít, de hallgatott, mint eddig.

Éjfél után nemsokára kiment a szobából. Még sokáig hallottam a folyosón le s föl járni, s tompán kongó lépteinek hallatára egy másik éjtszaka jutott eszembe, mikor félelemtől és reménytől nem kevésbbé remegve, hallgattam azok kopogását.

Világok feküdtek e két éj közt föltornyosulva, s a fiatal, éretlen teremtés, a ki akkor áldozatkészségtől és a segítség vágyától izzva figyelt ki a sötétbe, most valami távoli, ragyogó csillag idegen, fényes jelenségének tűnt föl előttem.

A léptek halkultak. Róbert visszament szobájába.

Vajon visszatér-e? — kérdeztem magamban, fülemet a kulcslyukra téve, — hiszen aludni úgy sem tud. — S örömben összezezzentem, mikor a nesz megint erősödött.

Aztán eszembe jutott: Mi közöd hozzá, hogy visszajő-e vagy sem? ő érette vagy-e te itten? Nem fekszik-e itt előtted a te boldogságod, életed, mindened?

Térdre rogytam az ágy előtt és Márta kezét csókokkal borítva könyörögtem hozzá, hogy legyen irgalmas — beszél-nem kell vele, — meghasad a szívem, a torkom összeszorul, — megfulladok.

Nem ébredt föl. Fájdalmában összekuporodva feküdt ott, egy szomorú csont-csomó. — Arczsontjain kis lángok iztak. Pihegve lélekzett. — Egyszer megmozdult az ajka, mintha beszélni akart volna, de a szó értelmetlen hörgésbe fült.

Micsoda irtóztató csend köröskörül! Az óra ketyegett, a fal mellett, az ablak előtt panaszosan süvöltött el a szél, a szoba belsejéből a föl-alá járónak léptei hallatszottak, — más minden csöndes.

S ebben a csöndben egyszerre mintha hallanám, a mint a saját tulajdon vérem zubog és fő a testemben. — Figyeltem. — Világos, hogy a vérem volt, a mely hevesen futkos ereimben. — Miért nem kering csöndesen, szabályosan — kérdeztem magamban, — a mint nagy elhatározásom kívánja? Nincs-e kiirtva gyökerestől a bűn, kiégetve ezer tisztító tűzzel — nem papnóként állok-e itt, vágyak nélkül, tisztán, áldáshozón?

Megint figyeltem! — Révülés, — mondtam magamban, de mégis féltem attól a lüktetéstől és pezsgéstől, mely pillanatról pillanatra erősödni látszott. — Egy folyót láttam, a melynek örvénye magával ragad, — egy folyót vérből. — Egy szírt meredt ki belőle, meredek fogakkal. Arra lángbetűkkel egy szó volt írva, ez a szó: Gyilkosság — — —

A léptek közeledtek. — Fölugrottam ... Róbert bejött, leült a Márta fejéhez, tenyerével letörölte homlokáról a verejtéket, s haját simogatta.

Lopva sandítottam rá. Alig mertem lélekzeni is. Szemei vérelfutottan iztak üregekben. Ajkai keserű vádban szorultak össze! Néma bánatában megkövülten ült ott. A vágy, hogy közeledjem hozzá, megrázott, mintha a hideg futott volna át rajtam. Mikor föl akartam állni, mintha két vas kéz nehezedett volna a vállamra s visszanyomna ültömbe.

Végre nevén szólítottam és megijedtem, olyan idegennek, olyan bántónak hallottam a tulajdon hangomat.

(Odafordult és rám meredt.

— Róbert — szóltam, — miért nem szólsz hozzám? Könnyebbségedre válik, ha részt vehetek abban, a mi szívedet nyomja. Erre fölugrott, hozzám lépett s mind a két kezemet megragadta. Érintésére forróság és hideg futott át rajtam. De erővel szembe álltam vele és szemébe néztem.

Ez az első jó szó, a mit nekem adsz, Olga — szólt.

Hogyan érted ezt, Róbert — dadogtam, — talán barátságtalan voltam hozzád?

Barátságtalan? — felelt; — úgy bántál velem, mint egy jött-ment idegennel, elűztél a feleségem ágya mellől.

— Isten látja lelkemet — kiáltottam és elhúzódtam tőle, mert éreztem, hogy mindjárt ráborúlok.

Ő folytatta: — Olga, ha valaha vétettem ellened, — nem tudom, mit? de bizonyára vétettem, különben nem volna tekinteted irántam oly szigorú és elutasító, — ha vétettem ellened, Olga, — nem az én hibámból történt — én mindig jót akartam, — én — te itt mindig otthon lehettél volna, nem kellett volna idegen emberek közt hányódnod-vetőd-nöd, — itt azok közt, a kik mind a ketten szeretünk. —

Miért kellett neki ezt mondani? Szilaján föllángolt bennem az öröm, mintha szárnyaim nőttek volna; ez a szó úgy sujtott rám, mint egy ostoresapás. Véresre haraptam ajkamat. Hiszen nyugodt akartam maradni, a védangyalt akartam adni.

Róbert — szóltam — te nagyon tévedtél. — Nekem sohasem volt ellened semmi kifogásom. — Csak félénk és daczos lettem az idegenben. Türeelmesnek kell lenned, — bizalmasnak hozzám — akarod?

Mintha napsugár csillant volna meg szemén.

— Hiszen én annyit köszönök neked, Olga, — szólt, — hogyne lennék ezután is bizalommal hozzád? Ládd, attól a naptól fogva, hogy együtt lovagoltunk az erdőben, emlékszel még? — (oh, hogy emlékszem-e!) — attól a naptól fogva úgy szerettelek, mint a testvéremet, még jobban, mint a testvéremet. S nagyra tartottalak és tiszteltelek, mint a véd-szellememet. Hiszen az voltál ezután is az léssz, — úgy-e?

Némán bólintottam s mind a két kezemet keblemre szorítottam, aztán, mikor ezt észrevette, lehanyatlottak, én meg

három lépést hátra tántorogtam; csoda, hogy megbírtam állni a lábamon.

Ijedten ugrott hozzám. — Fáradt vagyok — mondtam mosolygást erőltetve, — jer, ülünk le, az éjszaka hosszú.

Így ültünk le szembe az ágy lábánál, a keskeny nyoszolya közöttünk, karjainkat az ágy párkányára támasztottuk, úgy néztük a Márta arcát, melyen görcsös vonaglás futkosott. Pillái le voltak húnyva, szemöldöke mély árnyat vetett arcára, de föléje hajolva, látni lehetett a szaruhártya fehéret, a mint fakó gyöngyfényben tűnt elő a sötét szemgödörből. Róbert is észrevette ezt.

— Mintha már meghalt volna — mormolta s kezeibe temette fejét.

— Pedig ha meghal, — folytatta — nem a gyermek s nem e miatt a nyomorult láz miatt halt meg, csak én miattam megy tönkre, Olga!

— Az Isten szerelmeért, mit beszélsz? — szoltam, karjaimat feléje nyujtva.

Fejét rázta és keserűen nevetett.

— Láttam én ezt, Olga, az egész három esztendőn keresztül; kétszeresen, háromszorosan bűnös vagyok. Először hét esztendeig hagytam várakozni remény és kétségbeesés közt, elszittam erejét testének-lelkének — Istenem, hiszen úgy sem sok volt — aztán idehoztam ebbe a nyomorúságba, az ő törekeny testével és megtört lelkével, a hol mindenki ellensége volt, azok leginkább, a kiknek legközelebb kellett volna hozzá állaniok.

— Hát én magam! — Ha legalább én vidám, jókedvű lettem volna, ha gondoskodhattam volna, hogy kőbe meg ne üsse lábát, ha napfényt szereztem volna életének, akkor talán gyökeret vert volna mellettem. De én sokszor durva, mogorva voltam, zsörtölődtem a házban és az udvaron, s nem gondoltam meg, hogy ő minden hangos szóra összerezzen, hogy elsápad, ha csak a homlokomat összeránczolom. Nézd ezt a maroknyi életet itt, és hozzá engem, durva, nagy óriást! — Sokszor éjszaka, mikor fölébredtem, elfogott a félelem, hogy talán agyonszorítom a karjaim közt. És végre agyon is szorítottam. Nekem erős asszony kellett volna és —

Ijedten hallgatott el, s beszédes, kérő pillantást vetett Márta arcára; s én gondolatomban bevégeztem szavait. —

Mikor kiment a szobából, szilaj öröm fogott el. Mint valami forgószelel, süvített át a fejemen; fölkaparta egész lelkemet s büszkeségem, daczom, önbecsülésem mind elveszett benne.

A betegszoba levegője tikkasztón nehezedett rám, mintha egy fojtó kendő volna a fejemen. — Agyvelőmet égette a karbolgőz, a mely előtttem a tából emelkedett. Lélekzetem kezdett maradozni.

Az ablakhoz siettem, s homlokomat az ablakfához támasztva szívtam magamba a hideg éjtszakai levegőt, mely a réseken beszivárgott.

A hajnal megtört a függönyökön, hidegen, szürkén, ködösen. Halványan világító felhők hömpölyögtek a láthatáron fölfelé, s fakó fényt vetettek a környező fákra, melyek mintha még kopárabbakká váltak volna az éjtszaka.

— Micsoda éjtszaka!

S hány, még rosszabb, fog következni? A sötétségnek micsoda rémképei fognak lázas érzéseim elé állni, a szürkületben születve, az éjtszaka védelme alatt?

Borzongva huzódtam egy szögletbe. Féltem önmagamtól.

A reggel órái eltelték s lassan megint nyugodtabb lettem. — Az éj emléke lázas mámorával és lelkiismeretfurdalásaival elmosódott. A mit átéltem és éreztem, álommá vált. Ólomsúlyú kimerülés lepett meg, behúnytam a szemem és semmire sem gondoltam.

Aztán egy boldog óra következett. Tíz óra körül lehetett, mikor Márta egyszerre fölnyitotta hű, kék szemeit s nyájasan rám tekintett.

Nekem úgy tetszett, mintha az Isten szeme fordulna felém, bűnös felé, tele részvéttel és bocsánattal.

Tiszta, szent öröm áradt szét bennem. Nénémre rogtam s arczomat nyakán rejtém el.

Fájdalma közben mosolyogni kezdett, nagy fáradsággal fejemet tette a kezét és egész halkan azt sugta:

— Nagy aggodalmat okoztam nektek, úgy-e? — Szavainak lehellete mint valami békehozó ének lengett körül, s egy pillanatra úgy éreztem, mintha keblemen szünnék a nyomás, de sirni még nem birtam.

— Hogyan vagy? — kérdeztem.

— Jól, egészen jól! — felelte, — csak a takaró nyom nagyon.

A legkönnyebb volt, a mit csak találhattam, mondtam neki; akkor fölsóhajtott és azt mondta, legyen türelemmel, ha így gyötör.

Aztán megint egész csöndesen feküdt, s mintegy álomban nézett föl reám. Aztán egy párszor bólíntott és azt mondta:

— Így jó, — egészen jó!

Mi jó? — kérdeztem.

Megint mosolygott és hallgatott.

Aztán újra előjöttek a fájdalmak. Összerázkódott, a fogait csikorgatta, de egy zokszót sem ejtett.

— Ne küldjek Róbertért? — kérdeztem, mert megint elfogott az aggodalom.

Bólíntott. — A gyereket is hozd ide — susogta.

Úgy tettem, a mint mondta. Maga mellé tétette az ágyra a kis teremtest és hosszan nézte. Megcsókolni is próbálta, de gyöngé volt hozzá.

Még mielőtt Róbert megjött volna, visszaesett álmába.

Róbert szemrehányó pillantást vetett rám.

— Miért nem hívatnál előbb? — kérde.

— Hidd el, jobb így, — feleltem — látásod fölizgatta volna.

— Te mindig eltalálsz a helyest — szólt és elment, szerencsére észre sem vette a tüzet, mely róla szólva arczomba csapott.

Márta ott feküdt megint öntudatlanul, arcza égett, homloka csupa verejték. S hozzá ajkainak bántó játéka! Azok egyre összeverődtek és csattogtak.

Egy óra tájban eljött az orvos. Megmérte a hőmérsékelt s úgy találta, hogy a láz csökkent.

— Ez még egy párszor így hol lemegy, hol föl, — szólt, s Márta fölébredésén való örömünkben nem osztozott. — Ne szóljatok hozzá, ha magához tér, — intett — s legfőképp ne hagyjátok őt beszélni. Minden csöpp erejére szüksége van.

Mielőtt elment volna, hosszasan nézett rám, s aggodalmasan rázta meg a fejét. Éreztem, mint csapott arczomba a büntudat lángja, azt képzeltem, hogy egészen átlát rajtam.

Délután egy könyvet hoztam szobámból, a legelsőt, a mely kezembe akadt, s olvasni kezdtem; de a betűk tánczoló-

tak szemem előtt, fejemben mintha denevérek surrogtak volna ide-oda.

Sokáig tartott, míg a czímet kibetűztem. Iphigenia volt. Pillanatnyi ijedtségtől megkapatva, messze egy sarokba vágtam a könyvet, mintha izzó szénét vettem volna markomba.

Este felé erősödtek Márta fájdalmai. Egynéhányszor fölkiáltott és alighanem egy görcsrohamban, megfordult.

Míg egy ily roham alatt körülte foglalatostkodtam, egyszerre mellettem állott a néni.

A mint ránézek : mérgezett tekintetével, betanult kéztördelésével, szája szélének képmutató lebigyesztésével, egyszerre eszembe ötlük :

— Ime valaki, — a ki a Márta halálát várja — ez ide kívánja a halált.

Mintha valami vörös fátyol borulna a szememre, összeszorítom a kezemet, — nem sok hija volt, hogy szemébe vágjam vétkét.

És a míg én, egészen megkövülten ettől a gondolattól, ott állok előtte, ő megfogja a karomat s azon erőlködik, hogy félretoljon, s ő helyezkedjék el Márta párnáinál. Talán azt hitte, hogy ezzel az arczátlan viselettel rám ijeszthet.

— Kedves néni — szoltam, kezét lefejtve karomról — már egyszer figyelmeztettem, hogy ez az én helyem, és hogy senki a világon el nem vitathatja tőlem. Nagyon kérem, szorítsa látogatásait a többi szobára.

— Űgy, azt szeretném látni, leányocskám — zsémbelt — majd megkérdjük a házi gazdát, hogy kinek van itt több szava, az ő derék öreg anyjának-e, vagy egy jött-ment kis lengyel atyafinak?

S tovább zsémbelve, elment.

A haragtól lázasán le s föl jártam a szobában. Soha sem hittem volna, hogy ez a fájdalmas jó anya ilyen hirtelen és alaposan átváltozzék megarává. Épen csak az hiányzott, hogy legrejtettebb vágyainak is kifejezést adjon.

— Oh, ha igaz volna — kiálték s összerázott a borzalom. — Mártának halálát kívánni! Márta, hallod, halálotat kívánni! — Kit bántottál te valaha? Kinek voltál útjában? Van-e valaki a világon, a ki mást tapasztalt volna tőled, mint szeretetet és megbocsátást? — Ha igaz volna, ha volna emberi lény oly vetemült, s mégis büntetlenül járhatna-kelhetne

a világon, — igazán kétségbe kellene esni Isten, a sors és minden jó felől.

Így beszéltem s nem tudtam betelni vele, hogy szégyent és gyalázatot halmozzak a vén asszony fejére.

S csak azután ébredtem tudatára, hogy mily méltatlan dühbe sodortam magam.

De megkönnyített, szabadabban lélekzettem, s a mint szegény megcsúfolt Iphigeniát megláttam a földön heverni, odamentem és fölemeltem.

— Mit is vétettem — szóltam magamhoz — hogy el kelljen bújnom mintaképem elől? Mit tettem egyebet, mint hogy egy kétségbeesőt megvigasztaltam?

Váltottunk-e egyetlen szót, egyetlen tekintetet, melyet Mártának nem kellett volna látni, hallani? Kire tartozik, hogy mi ég és tombol bennem, ha azt csak magamnak tartom?

Így beszéltem magamhoz s azt hittem, igazoltam magam a saját lelkiismeretem előtt is. Oh, milyen vak voltam!

És megint eljött az alkony, megint föllángolt a hanyatló nap a város fölött s vörös fényt vetett be az ablakokon át.

Márta arcát bibor öntötte el, hajában kis fények sziporkáztak, s keze, a mint a takarón feküdt, mintha belülről meg lett volna világítva.

Összebb huztam az ág függönyét, hogy a ragyogás ne bántsa.

A falon ekkor egy hervadt borostyánkoszorút pillantottam meg, melyet eddig nem vettem észre, egy koszorút, mint a minőket nagy ünnepeken szüleink sírjára szoktam küldeni. Talán ez is onnan való volt. — Ebben a perczben olyan volt, mintha lángból volna fonva, kísérteties módon minden élt benne. S a mint jobban odanéztam, úgy rémlett, mintha körben kezdene forogni, s szikrákat szórna, mint egy eleven tűzkerék.

Lám, lám, már látomásaid vannak, — gondoltam, s a föl-alá járásban kerestem új erőt, de a székekbe kellett fogóznom, úgy támoltyogtam. Lélekzet után kapkodtam.

Oh, a karbolillat, ez az émelygős-utálatos gőz! Elszédítette érzékeimet, elhomályosította gondolataimat, a halál és rémület sejtelmét árasztotta maga körül.

Mikor az öreg orvos eljött, erősen arczomba nézett s apai

módra nyers modorával rám parancsolt, hogy rögtön menjek ki a friss levegőre. Ő maga örködik, míg visszajövök. S minden ellenkezésem mellett is kituszkolt az ajtón.

Ha tudtam volna, mi vár reám, semmi földi hatalom ki nem erőszakol azon a küszöbön!

Nagyot lélekzve kiléptem az udvarra. Az esti levegő hideg fürdőként folyta körül arczomat.

A nappal utolsó derengése eltűnőben volt, kékes ködpalástban omlott le a földre az őszi éj.

A két vadászkutya nekem rontott, aztán elfutottak a bástya-rom felé.

Önkéntelenül a nyomukban mentem, mert a betegszoba gőze még elvette eszméletemet.

Hervadó fű és elmálló kövek poshadt szaga szállt felém a falak közül. Egy ó kapu boltozata hajolt fölém. Beléptem rajta. Feketén tornyosultak körültem a falak s az éjtszakai ég kékes derengéssel nézett le rájuk.

Nem messze tőlem egy sötét alakot láttam az omladékon kuporogni, melyet körvonalairól rögtön fölismertem.

— Róbert! — szóltam meglepetten.

Fölugrott. — Olga? — kérdezte. — Rossz hírt hozasz?

— Dehogy — szóltam — az orvos bácsi kiküldött — s itt egyszerre úgy éreztem, hogy a talaj süpped lábaim alatt.

— Vigyázz! — hallottam Róbert figyelmeztető hangját, — de már akkor embermagasságnyt sülyedtem az omladozó kövekkel a sötétségbe.

— Az Istenért, meg ne mozdulj — kiált utánam — mert még lejjebb esel.

Fél kában fogózom a gödör párkányához, lábaim alatt egy keskeny földszalag rémlik, körülte feneketlen sötétség.

Úgy látom, hogy mellettem Róbert lassan és óvatosan utánam jön egy lépcső fokain.

— Hol vagy? — kérdezi, s már érzem is kezét, a mint tapogatózva kinyújtja.

Ráhajlom s nyaka köré fonom karjaimat. Érzem, a mint magasra emel s én keblén függök. Úgy éreztem magam, mintha megnyitották volna ereimet, s édes elernyedésben forró véreimet érezném magamon alá folyni.

Forró lehelletét éreztem arczomon. Egy pillanatra úgy rémlett, mintha egy gyöngéd esőkja érintette volna homlokomat.

Aztán hallgatagon mentünk föl az udvarházhoz. Messze húzódtam tőle, a mennyire csak lehetett, de szívem ujjongott: A karjaiban tartott.

A betegszoba küszöbén az öreg orvos jött velünk szembe, mind a két kezét felénk nyújtotta és azt mondta: Jobban tartja magát, gyerekek, mint a hogy vártam.

Az én szívem pedig ujjongott: A karjaiban tartott.

És az az éjtszaka! — Minden pillanata most is mint egy-egy furia áll előttem s rám mered égő szemekkel.

Azt az éjtszakát akarom fölidézni, mint a hogy kísérteteket szokás fölidézni a sírból, hogy tanuságukkal fölelevenítsék az elavult vétkeket.

Mit vétettem én? — Semmit.

Kezeim tiszták. — És a nagy reggelen, mikor cselekedeteink a mérlegen állanak, én bátran állhatok a magasságbelinek trónja elé, s azt mondhatom neki: Öltöztess legfehérebb ruhádba, erősítsd vállaimra a legragyogóbb hattyúsárnyakat, s ültess a legeslegelső sorba, mert szép hangom van, s csak némi gyakorlásra van szüksége, hogy díszére váljék a paradicsomnak!

De vannak vétkek, el nem követettek, ki nem mondtak, melyek mint a pestises lehellet hatnak a lélekbe, s megfertőztetik úgy, hogy végül a testet tönkre teszi.

Majdnem olyan éjtszaka volt, mint ez a mai. — A nedves őszi szél rövid zuhatarokban futott át a házon, s megrázta a lombtalan nyárfák ágait, melyek recsegve-ropogva hajoltak egymáshoz. Az ég csillaghtalan volt, de valami meghatározhatatlan világosság révén mégis ki lehetett venni a legsötétebb felhőcsomókat, melyek rongygyá tépve száguldottak el.

Az éji lámpa nem akart égni; pislogó világa küzködött az árnyakkal, melyek szünet nélkül ott tánczoltak az ágy fölött és a falakon. A borostyán koszorú feketén és csipkésen függött velem szemben, mint valami töviskorona.

Tíz óra lehetett, akkor Márta képzelődni kezdett, fölült az ágyban és tiszta, érthető hangon azt mondta:

— Igazán föl kell kelnem — nagyon rossz!

Először elfogott az öröm, mert azt hittem, eszméletére tért.

Márta! — Oda ugrottam és megfogtam a kezét.

— Hiszen mindent úgy elrendeztem, ingeket meg harisnyákat, meg czipőket, hogy a vak is megelégné álmában is. — Aztán nem kell mértéket vétetni, semmi szín alatt, semmi szín alatt.

Úgy meredt rám üveges szemeivel, mintha kísértetet látna; aztán egyszerre harsányan fölsikoltott:

— Hengerítsétek el rólam a köveket, agyon nyomnak, miért temettetek kövek alá.

A legvékonyabb lepedőt vettem elő, a mit csak találtam, s azzal takartam be a takaró helyett; de ez sem hozott neki enyhülést. Kiáltozott és beszélt folytonosan, közben gyorsan mormolt, mint a ki valamit könyv nélkül tanul.

Így telt el vagy egy óra. Én az asztalnál ültem s úgy figyeltem őt, mert aggódtam, hogy minden pillanatban új, még borzasztóbb tünet áll be. Időnként, mikor egy kissé megnyugodott, tagjaim elernyedtek, behunytam a szemem és hátradőltem, s mindig az az érzésem volt, mintha a Róbert karjaiba dőlnék. Homályos sejtelmem sem volt róla, hogy ez vétek; nagyon el voltam bágyadva. Úgy éreztem magam, mintha a fejemben örökösen buborékok szállnának föl s rózsák feslenének, a melyekből mindig új sziromkoszorú hömpölygene elő; aztán megint sisteregve nyilallott egyik fülemtől a másikig, mintha kénes fonalat húztak volna át a fejemen s azt meggyújtának.

Az ideges túlfeszültség ez állapotában, fölrettenés és elszunyadás közt hanyódva talált Róbert, ki éjfél tájban a szobába lépett. Egy kicsit le akart dőlni ágyára, hogy aztán az éj hátralevő részét velem együtt virraszsza át, de Márta sikoltásai őt is fölkellették. A mint megláttam, minden fáradtságom eltűnt; úgy éreztem, új véráram fut át rajtam, s fölugrottam, hogy elébe menjek.

— Kisértsd meg egy kissé pihenni — szólt, fáradt, pöf-fedt szemekkel nézve rám — minden erődre szükséged lesz.

Fejemet ráztam és Mártára mutattam, a ki épen csapkodott kezeivel maga körül, mintha önkivületében el akarna szakítani Róbert oldala mellől.

— Igazad van — folytatá ez. — Ki bírna aludni ezzel a képpel szeme előtt. Aztán összekulcsolt kezekkel az ágy elé állt, lehajolt Mártához s gyöngéden megcsókolta viaszsárga homlokát.

Így csókolt meg engem is! — kiáltott bennem egy hang.

Aztán az ágy végére ült, szorosan az én székem mellé, hogy karja, a mint az asztalra támasztotta, majdnem érintette vállamat.

Érzéketlen kétségbeeséssel meredt Mártára.

— Térj magadhoz, Róbert, — sűgtam neki — még minden jóra fordulhat.

Harsányan fölnevetett.

— Mit értesz az alatt? Hogy életben marad, s ide-oda vonszolja sinlődő testét és összetört lelkét, magának és másoknak terhére? Nem tudod-e, hogy ez a vagy-vagy, a melyek között választhatunk?

Hideg borzalom futott át velőmön és csontjaimon. S mégis úgy tetszett, mintha a falak szétnyílnának s egy végtelen ragyogó mező terülne el előttem.

Nem papnő akartál-e lenni ebben a házban? — csendült meg bennem egy intő hang, de elhalt vérem zúgásában.

— Mi haszna versengeni? — folytató. — Én már megadtam magamat, csendesesen tűröm, ha fölülről egyik csapás a másikat éri rajtam. Nyomorúlt, gyáva ficzko lettem. Hagytam, hogy a sors megkötözze kezemet-lábamat, s ha megfeszülök is, mit ér, tehetetlen vagyok és maradok és ezzel vége! De nem akarom dühbe hozni magam a beszéddel. Az ilyen hiábavaló düh undokabb a képmutató alázatosságnál.

Egy kívánság lobbant föl bennem, hogy odaboruljak elébe és odakialtsam neki: tégy velem, a mit akarsz; áldozz föl, tapossz szét, hagyj meghalnom érted, de légy bátor és bizál újra szerencsédben, ekkor egyszerre Márta ajkáról egy nyöszörgés jutott a fülembe, oly panaszos, oly fájdalmas, hogy összerázkódtam, mintha korbácsütés vágott volna végig rajtam.

Kiesi hiján fölkiáltottam, de Róbert jelenléte összeszorította torkomat, csak egy nyögés szakadt föl keblemből, azt is erővel elnyomtam, mikor láttam, mily aggodalmas tekintettel néz szemembe.

— Ne törődjél én velem — mondtam neki mosolyt erőltetve — csak ő legyen jobban.

Karjaival átfogta térdét s néhányszor keserűn bölintott maga elé.

A nyöszörgés megszűnt. Márta álla leesett a mellére, s szemei félig lecsukódtak. Azt lehetett volna hinni, hogy alszik, de a mormolás és csácsogás tovább tartott.

Csönd lett a homályos szobában. Csak a szél fűtt halk zúgással az ablak előtt s a tető gerendái közt rágcsáltak az egerek.

Róbert kezeibe temette fejét s Márta kínos beszédét hallgatta. Lassanként nyugodtabbá lett, lélekzetvétele szabályosabb lett és csöndesedett, feje néha félrehanyatlott, s a következő pillanatban megint fölkapta.

Az álom erőt vett rajta.

Föl akartam kelteni, hogy menjen aludni; de féltem a tulajdon hangomtól, hát hallgattam.

Mind gyakrabban dőlt a dereka oldalra, haja néha arczomat érintette s tapogatózott, hogy mihez támaszkodhatnék.

Homloka egyszerre vállamra hanyatlott és ott maradt.

Egész testemben reszkettem, mintha valami hallatlan szerencse ért volna. Ellenállhatatlan kedvem támadt, megsimogatni a bozontos haját, mely arczomra hullott. Egészen szemem előtt láttam csillogni egy pár ezüst szálát. — Hát már őszül — gondoltam — ideje, hogy megizlelje, mi a boldogság. Aztán igazán megsimogattam.

Sóhajtott álmában s jobban eligazgatta a fejét.

— Kényelmetlenül fekszik, menj közelebb hozzá — mondtam magamnak.

Meg is tettem. Vállá vállamnak támaszkodott, s feje mellemre hanyatlott.

— Meg kell ölelned, különben nem pihen jól. Kétszer-háromszor is megpróbáltam, s mindig visszariadtam.

Ha Márta egyszerre fölébredne! De szemei nem láttak semmit, fülei nem hallottak semmit.

Megtettem.

Szilaj öröm fogott el, lopva magamhoz szorítottam és ujjongtam: Oh, hogy óvnálak és oltalmaználak; hogy lecsókolnám homlokodról a redőket és a gondokat szivedből! Hogyan küdenék érted szüzi erőmmel, s nem nyugodnám, míg szemed újra nem vidám s szived nem napsugaras! De ahhoz —

Mártára néztem. Igen, ő élt, még mindig élt. Keble

rövid, gyors ütemben hullámozott. Elevenebbnek látszott, mint előbb.

És egyszerre láng csapott föl előttem s mintha szemközt a falon e szavakat olvsnám:

Oh, bárcsak meghalna!

Igen így, így volt.

Oh bárcsak meghalna! Oh bárcsak meghalna!

VII.

Nagy lélekzetet véve hallgatott el az orvos s letörölte homlokáról az izzadtságot.

Róbert fölugrott, egy darabig mintegy villámtól elvakítva bámult a lámpa fénykörébe, aztán az öregnek esett, mintha ki akarná tépni kezéből a papírt.

Ez van ott írva? — dadogta.

Olvasd magad! — szólt az.

Hosszú hallgatás következett.

A lámpa vidám, nyugodt fénynyel égett, mintha a legtisztább jókedv művére világítana, s a szél halkan suhant el az ablak alatt, mintha selyemcipőben járna. Alant elesöndesedtek. Mind nagyobb időközökben hangzott föl a nevetés, a hangzavar egyhangú, tompa zúgássá változott.

Kifáradtak, emésztettek.

Az orvos Róbert után nézett. Az az üres ágy párkányára hanyatlott, fejét kezébe temette és nem mozdult.

Csak sipító lélekzete, mely rövid, szabálytalan ütemben szakadozott föl kebléből, árulta el a fölindulást, mely bensejében tombolt.

— Térj magadhoz, fiam — szólt az orvos, kezét Róbert vállára téve.

Bátyám, magától értetődik, nem volt eszénél, mikor ezt írta.

— Sohasem inkább, mint abban a pillanatban!

— Hogy mondhatasz ilyet? Ne gyalázd a holtat!

— Nem szándékom, édes fiam. Ki volna elég vakmerő, az első követ rája dobni? De ha jól oda figyeltél, láthattad, hogy egész élete nem volt egyéb, mint e pillanat érlelődése. Már gyermekálmaiban ott rejtőztek e vétkes kívánság magvai,

kihajtottak ott a sziklán az erdőben, s virágjok kinyílt abban az órában, midőn szobádba osont, hogy téged Mártával egyessítsen.

— Miért tette ezt, ha ő akart a Márta helyébe lépni?

— Nem tudta, mit akart. Minden igyekevése, hogy téged Mártával boldoggá tegyen, nem egyéb volt, mint titkolt küzdelem, melyet tiszta, becsületes természete folytatott a kívánság ellen, mely bensejében fölnőtt, kis leánykorának azon napja óta, midőn téged viszontlátott. De ő nem tudta. Maga is csak akkor jött tisztába szerelmével, mikor a házába jött, mennyivel kevésbbé álmodhatta hát, a mi e szerelem gyümölcseképen lelke legmélyén szunnyadt.

— S mégis küzdött ellene, mondd, s igyekezett kiirtani?

— Nem akarattal, nem tudatosan. Gondolkozása tiszta volt addig a rettenetes éjfélig. Csak érzése küzdött a méreggel. Erős természetének egészséges mélyéből naponként új erőt merített, a rothadékot kiválasztani vagy legalább körülzárni s így tenni ártalmatlanná. Ezért száműzte magát az idegenbe, ezért gondolt még háza láttára is gyors menekvésre. Mily kevésbé lett előtte öntudatosabb később is e processus, mely benne éveken át lefolyt, láthatod emlékezéseinek egész hangjából. Vaktában megemlít sok mellékést, a minek semmi köze a cselekvény menetéhez, s a mi mégis becses e kívánság kifejlődésének története szempontjából. Maga sem tudja, miért teszi, de érzéke megsugja: ennek valami köze van az én vétkemhez.

— Én nem hiszek vétkekben — szólalt meg Róbert a legnagyobb fölindulásban. — Ha az a kívánság nem képzelődés, pillanatnyi beteges, ideges hangulat szülötte, hanem hosszú időn át készült lelkében, mint lehetséges, hogy hat órával kimondása előtt oly fölháborodva beszélt anyámmal, mert azt gyanította, hogy talán ő azt kívánná?

— S az én szememben — szól az öreg — semmi sem bizonyít többet az én fölfogásom mellett, mint épen ez a fölháborodás. Hogy a maga lelkiismeretét megmentse a teherből, a mely nyomta, minden követ, a mi csak keze ügyébe akadt, anyádra vetett. A maga bűnétől való félelem vitte őt erre.

— S az a nagy, lemondó elhatározás, a melyre pár nappal az előtt szánta el magát.

Az öregnek megviselt vonásain a megértés és megbocsátás mosolya futott át. Azután azt mondta :

Erre is illik a régi közmondás, hogy a pokol jó szándékkal van kikövezve : de a dolognak csak a fölszínét érinti. Ez az elszánás volt az utolsó szerencsétlen kísérlet arra, hogy a testvéri szeretetet az utánad való vágyódással összeegyeztesse, hogy békét szerezzen a boldogság föllángoló vágya és a testvéréhez való hűség között. A legtermészetellenesebb utat választotta, mert a néma lemondás nem volt az ő kenyeke. A rémitő végzet úgy akarta, hogy magas értelmével, hatalmas akaratával egy vétekbe bonyolódjék, mely a földön a legközönségesebb és leggyávább, oly vétekbe, melyet számtalan arczon láttam leselkedni, mikor nehéz betegek ágyánál álltam. Ez a legsötétebb foltok egyike az emberi természetben, a vadállatiasság maradványa, fiam, mely belopózott a mi jámbor életünkbe : oly finom érzéseket is megejt, a milyen Olga volt, míg a durvább lelkek elpalástolják s elnyelik, a mi lelkek legfeketébb mélyéből napvilágra igyekeznek. Várj, határozottabban fogok beszélni. Egyszer egy gazdag földbirtokos ágyához hívtak, a ki a végét járta. Fejénél állt legöregebb fia, negyven év körüli ember, a ki évek óta idegen jószágokon gazdászkodott, mialatt menyasszonya vénült és hervadt. Derék becsületes ember volt a fiú, a ki a légynek sem vétett, apját szívéből szerette, s a ki még a halálos ellenségének sem kívánt rosszat, de bátortalan aggodalmából, melylyel engem szemlélt, míg fületem az apja mellére tettem, kiolvastam a vágyat : Bárcsak meghalna ! - Máskor egy asszonyhoz hívtak, a ki második házasságában nagyon boldog volt. Csak egy hűja volt boldogságának. Férje nem bírta megszeretni az első házasságából való gyermeket. Homlokát összeránczolta, ha erről a kis féregről esett szó, s mert az asszony őt istenítette, félt, hogy ő maga is gyűlöletessé válik előtte ennek révén, rejtegette, a mennyire lehetett. A gyermek vörhenybe esett. Anyját az ágy előtt térdelve találtam, a mint keservesen zokogott. Kétségbe volt esve a beteg életéért. Hiszen az ő ölében támadt az. Bejött a férj, az asszony összerzezzent — s föllobbanó tekintetében az volt írva : - Milyen szerencse volna, ha meghalnál. Számtalan esetet tudnék felsorolni, a hol féltékenység, kapzsiság, az önállóság reménye, kóborlási kedv, szabadságvágy, szerelmi epedés érlelték meg ezt a rettentő

kivánságot, a mely egyszerre sötéten és óriási módon támad föl a szivben, a hol addig csak fény és szeretet tanyázott. Istennek hála, ma már nem sok bajt okoz. A régi durvább időkben, hol a szenvedélyek korlátlanul dühöngtek, a gondolatot nyomon követte a tett. S megesett, hogy ha egy családban valaki terhére volt a másiknak, munkába állott a méreg és a tör. A történet és az irodalom tele van ilyen gyilkosságokkal, s példának okáért a nagy emberismerő, Shakspere, alig ismer más tragikai motivumot, mint a rokongyilkosságot. Ma jámborabbak vagyunk, s ha a létért való küzdelem belopózik a család körébe, beérik vele, ha az alkalmatlan embert hat láb mélyre kívánják a föld alá. Ez a kívánság a régi gyilkosság, a mint az új erkölcsök megszelidítették. — Így, fiam, nagy beszédet tartottam, s ha véred az alatt csillapodott, elértem czélomat. — —

— Hát pálczáat törsz fölötte? — nyögte Róbert aggodalmasan.

— Édes fiam, én senki fölött sem török pálczáat — válaszolt az öreg komoly mosolylyal — legkevésbé oly becsületes természet fölött, a milyen Olga volt. Már az is fölül emeli másokon, hogy volt bátorsága bűnét megvallani magának és annak, a kit szeretett. Mert ez a kívánság, a melyről szó van, a mint a gondolatnak legocsmányabb vétke, melyet ember csak elkövethet, egyúttal a legtitokzatosabb is. Barát nem mondja el barátjának, a férj nem sugja meg éjtszaka feleségének, a gyónó nem gyónja meg a papnak, s maga az imádság is, mely a legmélyebb töredelemből száll az ég felé, csalárd hallgatással mellőzi ezt. Mindenről tudhat az Uristen, csak erről nem. Éjben és irtózatban foganva, muljék el szégyenkezésben és hallgatásban. Sőt tovább megyek! Ez a kívánság az egyetlen véték, melynek sem a világ törvénye, sem a lelkiismeret előtt nincs engesztelése, büntetése. Ez az egyetlen eset, mikor a kérlelhetlen bíró, a kit magunkkal hordunk, megvesztegethetőnek látszik. Ezren, a kik egyszer ezt a vétket elkövették, megelégedésben élnek tovább, a legnagyobb lelki nyugalomban gyarapszanak, s örülnek kívánságuk teljesültének, a melyet, mihelyt teljesült, maguk is elfelejtenek, a milyen hamar csak lehet. A lélek fölszívja, mint a hogy fölszívódik a betegség anyaga, ha az oka megszűnt. Elvész a társadalmi és egyéni erények tömegében, agyonhallgatják. Épenséggel nem mon-

dom, hogy elitélem ezeket az embereket. Hová jutna a világ, ha mindenki levágná a fejét, a ki a tükörbe nézve bibiresót vett észre az arcán? Ezek az emberek, a kiket említetttem, az egészséges tuczat-emberek, a kiknek úgynevezett jó természet el tud viselni egy-egy ütleget, egy csöppet sem törődnek vele, ha valami csunyaság ragad hozzájuk. Olga finomabb fából volt faragva, az ő idegrendszerének kisebb lökés is elég volt, a mi másnál egy kis viszketést okoz, nála már ostorcsapás számba ment. Az ilyen természetek betegesek, hajlannak a búskomorsághoz és histeriához, s kedélyvilágukat képzelődések kormányozzák, a mik idegenek szemében rögeszméknek látszanak. S mégis minden szabályszerűen megy végbe nálok, organismusuk még precisebben működik, mint a közönséges tuczat-embereké, s ha üvegharang alá teszszük őket, mint a chemiai mérlegeket, csodákat látunk. Az ilyen érzékeny emberekben bizonyos akarat-gyöngeséget tapasztalhatni, mely a legcsekélyebb idegen érintésre visszahuzódásra kényszeríti őket — és szerencsájökre, mert így megvannak védve a környező világ hevesebb összeütközéseitől, a mire nincsenek rászülvén. Jaj közülök azoknak, a kiket erőszakos akaratuk s hatalmas szenvedélyük egyenesen a vadonba, bozótba hajt. Megeshetik, hogy egy bennakadt tövis, melyre más ügyet sem vetett volna, nekik mérgezett törre válik, átjárja testöket-lelköket, míg elpusztulnak belé. — — — No, most eleget fecsegtünk. Itt van még két-három levél. Hallgass ide! Ebből ki-világlik: hogy' menni tönkre egy kívánság miatt.

VIII.

Arról, a mi aztán következett, csak bizonytalan képek maradtak emlékezetemben.

Arra emlékszem, hogy elsikoltottam magam, a mire Márta is megmoczczant, s én ágya elébe borultam, átfogtam égő kezét s azt kiáltám: — Ments meg, ments meg, ébredj föl!

S aztán megint szobámban találtam magamat, a hova Róbert vitetett. — — És hogy mint ismertem meg ott a tükörben lefogyott, verejtéktől gyöngyöző arcomat, mint kacagtam föl s mint rogytam össze a tulajdon kacagásomtól el-

rémülve, s mint hallatszott fülemben minden sarokból sipítva, sziszegve, ezer hangon suttogva, a kívánság:

— Oh, bárcsak meghalna!

Hogy írhatnám le azt a nélkül, hogy annak az éjtszakának kísértetei halálra ne kínozzanak.

Csak annyi bizonyos még előttem, hogy egyszerre fölém hajlott az orvos jószágos arcza, hogy valamit innom adott, a mi keserűnek tetszett és — többet nem tudok.

Mikor fölébredtem, sápadtan derengett a hajnal az ablakon. Fejem fájt, zavartan néztem körül, úgy rémlett, mintha szemközt a fehérre meszelt falon azt olvasnám:

— Oh, bárcsak meghalna!

Megborzadtam, s az a gondolatom támadt: Ha most meghal, a te kívánságod öli meg.

Összeszedtem magam s a tükör elé léptem. — Hát ilyen-e, a ki a testvérenek halálát kívánja — mondtam, míg fakó arczom rám meredt, s hirtelen utálattól megkapva, a tükörbe vágtam öklömet. Kezeim megvéreződtek, de a tükör nem tört össze.

Én örült, a ki nem tudtam, hogy ezentúl az egész világ csak arra való lesz, hogy vétkem elé tükröt tartson.

— Talán mégsem hal meg! — villant át fejemen. Olyan fényözön támadt ebből a gondolatból, hogy elvakulva hunytam be szememet.

Aztán megint azt kiáltotta valami: — Meghal; a te kívánságod öli meg! Összeesikoritottam fogaimat, s a falhoz lapulva a betegszobába mentem.

A mint az ajtó előtt álltam és egy hangot sem hallottam, az a gondolat vett rajtam erőt: — Már csak a holttestét találod itt.

Nem; még élt, de a halál már arczába mélyesztette karmait.

Az orr porcogói élesen kidülledtek, az ajkak már nem zárultak össze a rézsutálló fogak fölött, a szemek mintha elsüllyedtek volna kék üregeikbe.

Lábánál állottak Róbert és az öreg orvos. Róbert arczára tapasztotta kezét. Testét zokogás rázta meg. Az öreg átható tekintettel méregetett engem. Egy pillanatra megint úgy éreztem, mintha keresztül látna rajtam, s bűnöm nyilvánvaló volna

előtte. De a mint megtántorodtomra hozzám sietett és karjaiba fogott fel, láttam, hogy csak az orvos tekintetével figyelt volt meg.

- Meddig él még? --- kérdeztem szememet lecsukva.

- Haldoklik!

Ebben a pillanatban megdermedt bennem valami, kövé vált. Ebben a pillanatban meghalt bennem a remény, s vele együtt az önmagamban, a boldogságban, a jóban való hit. A halál, mely az ágy fölött lebegett, rám is kiterítette sötét szárnyát. Egy látnok biztosságával tisztán láttam szemem előtt, a mi az életből számomra megmaradt. Mint egy holt fogok a földön kóborolni, mint egy holt fogok az élethez kapaszkodni, mint egy holt látom felém közeledni a boldogságot, a mely nekem örökre elveszett.

Róbert hozzám lépett és megölelt. Nyugodtan türtem, már semmit sem éreztem.

Aztán szorosan Márta ágya mellé ültem, s néztem, a mint halálát várta.

Megfigyeltem minden jelenségét a lassú elmulásnak. Mintha öntudatom külön vált volna tőlem, mintha láttam volna magamat is, a mint ott ülök, mint egy köszobor, és a haldokló arczára meredek.

Sem lázalom, sem beteges önvád nem zavarta többé gondolataim menetét. Az világos volt előttem, hogy kívánságomnak valósággal nem lehetett halálhozó ereje, és mégis — lelkiismeretem előtt csak az én kívánságom volt, a mi megöli.

Így ültem, én, a gyilkosa, ágya szélén és vártam halálát, mely az enyém is volt.

Sokáig tartott. A nappal telt, s ő még mindig élt. Ütere rég nem vert már, szívverése mintha elállott volna, s halk, szagztatott lélekezete még mindig ki s be szállt. A míg engem a morphiúm elaltatott, moschus-inieciót alkalmaztak, hogy erőit még egyszer fölelevenítsék. Az éltette most. A moschus-illat a karbolgőzzel vegyülve, mint valami nehéz, kézzelfogható test töltötte be a szobát, fejemre nehezült és összeszorította halántékomat. Mintha minden lélekzetvétellel valami dagadó terhet szittam volna be.

Délután eljöttek Róbert szülei. Én, a ki tegnap még csupa büszkeség és megvetés voltam nénémnel szemben, ma alázatosan csókoltam neki kezét. Ez volt kezdete a vezeklés-

nek, melyet Márta halálos ágyánál magamra róttam, s melynek egész életemen át kell tartania.

Este lett. Márta még mindig lélekzett. Tágra nyílt szájjal, elhaló, üveges szemekkel meredt rám. Teste mintha mind kisebb és kisebb lett volna, egész összezsugorodva feküdt ott. Szinte úgy tetszett, mintha a halálban azt a kis helyet is sokallná magától, a mit életében elfoglalt.

A néni bántó zokogással verte föl a házat, a többiek is sírtak; csak nekem nem voltak könnyeim.

Mikor tizenegy óra tájban utolsót lehel, örvényesbe estem.

Épen a tanyáról jövök.

Róbert kedves volt hozzám és jó, s szemeiben félig rejtett, félénk gyöngédség csillogott, a melyet lelkem édesen szítt magába. Úgy érzem, mintha egy új tavasznak kellene jönnie, szívem mosolylyal és nevetéssel van teli, s ha szemeimet behúnyom, aranyos napsugarak tánczolnak körültem.

De legyen elég a renyhe jólérzésből.

Ha megszeretett, annál rosszabb rá nézve. Én nem adtam neki rá okot — valóban nem! Le kellene köpnöm magamat, mint egy elvetemült teremtetést, ha azt tettem volna. Fölgyógyulásom óta, több mint egy éve, híven és becsületesen vezettem a házat, a nélkül, hogy akár tetszeni akartam volna neki, akár nélkülözhetetlenné válni előtte. S mégis azzá váltam. Még nénemasszonynak is be kellett ezt látnia, a ki szinte rámkényszeríti vendégszeretetét, akárhogy gyűlöl is személyem szerint. Sokkal jobb gazdasszony, mint hogy ne tudná, hogy nálam nélkül tönkre ment volna a gazdaság azokban a napokban, mikor Róbert megkövült tompa bánatában, s részvétlen volt még a gyermek iránt is, a kit Márta zálogképen hagyott rá. Nálam nélkül szegény kis féreg is rég a föld alatt volna. Nem akarok előhozakodni vele, hogy mit végeztem ebben az időben. Nem illik hozzám, hogy phariseust játszszam.

Bűnhődésről sem beszélek. Milyen kevélyen cseng ez a szó, s legtöbbször mily hitvány öncsalás rejtőzik mögötte! Hogyan mossam le, a mi bemocskol? Ki lehet engesztelni egy tragikus bűnt, ki egy nagy vétket is, de az aljasság, a minőt én elkövettem, örökre beszennyezi a lelket.

S ha nem tudnám, micsoda titkos vágyakozás leselkedik a szívem mélyén!

Miért kívántam, hogy tisztán álljak lelkiismeretem előtt, ha nem azért, hogy egykor az övé lehessenek? Mintha nem vont volna közénk maga az örök végzet falat, mely a Márta sirjának mélyétől a csillagokig ér!

S ha valaha egy dæmon azt sugná neki, hogy kezét ki-nyujtsa utánam, mit tehetnék egyebet, mint hogy elutasít-nám, mint vakmerőt? De ő azt nem fogja tenni. Távol tartot-tam magamtól. Hadd higye, hogy kevésre tartom, hadd higye, hogy büszke vagyok és önhitt, szívem titkát meg fogom őrizni.

Csak egy ne volna!

Néha, különösen éjszakánként, ha a sötétbe meredek, meglep egy vágy oly örült erővel, hogy azt hiszem, el kell pusztulnom belé. Elfog, mint a láz, ködbe borítja elmémet, fölforralja ereimben a vért, az a vágy, hogy csak egyetlen egyszer a nyakába borulhatnék, s ott magamat kedvemre ki-sírhathnám! Mert azokon az éjszakákon elapadtak a könnyeim. Nem tudtam többet sírni aznap óta, hogy Mártát betegségán fekve találtam.

Tizennégy nappal később.

Megtörtént. Ő szeret engem. Eljött megkérni engemet. Most tudom, hogy van bűnhődés! Ezek a kínok tisztára eléget-nek! — — Jézus, én elvesztettem benned gyermeki hitemet, de te ember voltál, szenvedtél, mint én, tégedet kérlek — nem, ez örülség! Térj eszedre, leány, szedd össze magadat. Nincsen-e örök nyugalom, a hova önként elmenekülhetsz, ha az életet nem bírod elviselni? — Ki tart vissza?!

— Szeret. — Elértem. — De hogy szerethessen, előbb el kellett pusztulnia Mártának, nekem magamnak is a bűn és szégyen hinárjába kellett süllyednem, melyből sem égnek, sem földnek semmi hatalma meg nem szabadíthat.

Halott vagyok. Halott legyen vágyakozásom és remény-ségem, s ez az akaratos vér, mely fölforr, ha rá gondolok, — majd elcsendesitem; és ha nem — —

Oh, mint állott előttem, tört szavakat nyögve, szemével mint kereste bátoratlanul és segílyt kérőn az enyémet s mégis alig merte a földről fölemelni, zavarában mint csavargatta szakállá végét ujjai hegyére, s mint toppantott lábával, mikor a helyes szó nem jött a nyelvére! Oh te szegény, kedves, nagy

gyermekem te, nem vetted észre, hogyan vonaglott minden porcikám, hogy rád boruljak, s el ne ereszszelek az örökkévalóságig, nem láttad-e, mint remegtek ajkaim a kísértéstől, hogy a tiedre forrjanak s ott csüggjenek véglegelhetemig?

Nem láttad-e mindezt?

A szavaknak kellett-e hinned, melyeket félig eszméletlenül mondtam? Szívem semmit sem tud azokról, esküszöm. Szeretlek, míg csak egy gondolatom van — végső lehelletem neved lesz.

Oh pfuj, ha ürügyemnek hitelt adtál! Hogy én téged egy gazdagabbnak hagyjalak! Téged, a kiért szívesen koldulnék az utcán, a kiért szemeimet vörösre, ujjaimat véresre varrnám, ha rászorulnál!

Jut-e eszedbe az az éjtszaka szüleim házánál, mikor Mártát megkérte? Jut-e az eszedbe, s ha jut, megszegyeníthetsz-e azzal, hogy elhidd nyomorúlt mentségemet?

S a mint kezemet búcsúra nyújtottam, miért néztél oly szomorún és alázatosan a szemembe? Nem gondoltad, hogy ez a tekintet engem kínozni fog éjjel-nappal, mint szemrehányása egy nagy véteknek, a melyet veled szemben elkövettem?

Nem, barátom, te vagy az egyetlen a földön, a kinek nincs mit szememre vetnie. Veled becsületesen bántam — és legbecsületesebben ma, ha soha úgy meg nem csaltak is, mint ma én!

Bár megmondhatnám, mennyire szeretlek! Mily szívesen meghaltam volna még abban az órában. Ha egyszer nyakadba borúlhatnék, ha fejemet egyszer válladra hajthatnám, és sírnék, sírnék — vért és könnyeket!

Nem szabad többet úgy nézned rám, óriásom, mintha méltán szidalmaztalak volna, mintha túlságosan egyszerű és túlságosan rossz volnál hozzám — én nem tudom, mit csinállok akkor! — Isten őrizzen tőlem és az én szerelmemtől!

Nyolcz nappal később.

És mégis megtettem! — Nyakába borúltam, elteltem csókjaival, karjaiban sírtam ki magamat!

Nyugodt vagyok, egészen nyugodt. Élveztem, a mi boldogságot az élet nekem bűnösnek még nyújthatott.

De mit tegyek most?

Órák hosszat állok már az utolsó nagy kérdés előtt: Megszökni, vagy meghalni?

Az egyiknek vagy a másiknak meg kell történni ezen az éjtszakán, mert holnap értem jön, hogy a Márta sirjához vigyen.

Inkább meghalok, mint hogy odamenjek vele!

De ha fölteszem is, hogy elég képmutató volnék hozzá, hogy a sírra le ne rogyjam s neki mindent meg ne valljak, ha fölteszem is, hogy nem fojtana meg az önmagamtól való irtózás, ha volna is bátorságom, feleségévé lenni: milyen életem volna az ő oldalán?

Mit ér, görcsösen ragaszkodni a boldogsághoz, melyet rég eljátszottunk? Nem úgy settenkedném-e, mint egy szegény bűnös az utolsó útján, örökké kínozva az aggodalomtól, hogy elárulom magamat előtte, s mégis eltöltve a vágytól, hogy kikiáltssam bűnöm a világnak? Hogyan aludjam az ágyban, melyből Mártát a sírba kívántam, hogy' legyenek ébren azok közt a falak közt, a melyeken még mindig föl van írva lángbetűkkel:

Oh, bárcsak meghalna!

Okosan és nyugodtan akarok magammal beszélni, a mint illik, mikor az ember levonja életéből a következtetést. Hogy Róbertnek a felesége nem lehetek, az biztos.

Megszökni? Mit keresnék az idegenben? Már ismerem. Ismerem az embereket és megvetem őket. Bántott a világ eddig, ezután is csak kínozna. Minden hitem, szerelmem, reményem, a mi még van, csak ő benne van.

Hát meghalni! A morhiumos üvegeket jól megőriztem fiókom sarkában. Mikor az öreg orvos ellenére megtakarítottam magamtól, jól sejtettem, hogy még szükségem lesz reá! Azt a pár órai álmot, a mit ezzel elvesztettem, most bőségesen behozzák.

Még egy levelet írok az öreg orvosnak, ő legyen örökösöm és tudója titkomnak. Talán, hogy segítsen is a tettet elleplezni, hogy Róbert semmit se sejtсен.

Ő neki egy köszöntést sem. Ez a legnehezebb, de meg kell lennie.

Kiosontam s bedobtam a levelet a postaszekrénybe. Az éji őr éjfélét fűjt. Mily üres, mily sötét az egész világ. A nyár-

fák közt sohajtoz a szél. Itt-ott nyomorún pislog egy-egy világ, mintha titkos gondra világítana. Egy részeg jött az úton ordítózva s majd rám esett. Sötétség, szükség és durvaság kint — bent bűn és soha sem csillapuló vágy, ez volna jövővendőm. Valóban, ez az élet nem nyújthat nekem egyebet.

Olyan sokat beszélnek és írnak a halálfélelemről. Én semmit sem érzek belőle. Jól esik, hogy kisírtam magamat. A visszafojtott könnyek súlyosan nehezültek rám. S a sirás elálmosít, azt tartják. Jó éjtszakát!

SUDERMANN HERMANN *után, németből*

VOINOVICH GÉZA.

ÓDA

VÖRÖSMARTY SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADOS ÉVFORDULÓJÁN. *)

Zendüljön diadalmi ének,
A nagynak a halál nem árt ;
Dicsőség a költő nevének,
Mely századokra vet sugárt.
Üdv, a ki szózatot dalával
Megbűvölt földet és eget,
S fölverte ajka ércz-szavával
A riadó mélységeket.

Ég s föld, a táj dús völgye, halma,
Erdők, mezők és nádasok,
Mind az ő tündér-birodalma ;
A lomb, a mint lombbal susog,
Sok-hangu füttye száz madárnak,
A szél, mely úgy zeng, mint a húr,
Hangok, színek, sugarak, árnyak,
Felettök ő korlátlan úr.

Hányszor bejárta méla lelke
A déli tájak völgyeit,
A szöghajú, sugár Etelke,
Mint kelő hajnal várta itt.
Az ég szülötte, nem a földé,
Gyöngy perg, a merre áthalad,
S a költő álmait betölté
E rózsás ködből szótt alak . . .

*) Fölolvastatott a székesfehérvári Vörösmarty-ünnepélyen 1900 december 1-én.

Édes sebét titkolva hordta ;
De volt még egy fájóbb sebe,
A honfibu lelkét gyakorta
Sötét felhővel vonta be.
A multba visszasírt a sóhaj,
Oh, hol a régi hős erény?
Csak tengve él a pusztuló faj,
A hon véráztatott terén.

Mint árva gerle bűgva nyögte
Szíve a fájó bús panaszt.
A szebb idő elmúlt örökre,
Szegény költő, ne zengd te azt . . .
De csalta őt csodás ígézet,
De vonta őt a büszke mult,
S a mint a mély homályba nézett,
A sűrű ködfátyol lehullt.

S ím, sirjaikból felrobognak
A honszerző dicső apák :
Kürtszó rivall, zászlók lobognak,
Nyerítenek a paripák.
Remeg a föld, hol átrohannak,
Riadva fut a vert Zalán,
Megállni ily kemény rohamnak
Egész világ se tud talán !

Nagyság, dicső mult ! Im, a költő
Lantjára egy ország figyel ;
A szíveken életre keltő
Melegség árja ömlik el.
Édes, a multba elmerülni,
Abból fakad remény, vigasz.
Ki nagy multján *tud* lelkesülni,
Jövőjéről se mond le az.

A mély örvény hiába ásít,
Sötét felejtéssel teli,
A lángész fényes alkotásit
A vak homály el nem nyeli.

E zengő nyelv csodás bűbája
Hallhatlan éltet követel,
S mely hallja, s lelkesül reája :
A nemzet, az sem veszhet el.

A lángészt, fényes delelőjén,
Övezte hírnév, tisztelet ;
De fárasztó a sok verőfény,
A szomju szív másért eped.
Késő vágy hallgass, szól az elme,
Nyárban ne várj bimbós tavaszt ;
De a Merengő hű szerelme,
Számára, visszahozta azt.

S lágy rózsalevelekkel átfont
Babérral fenkölt homlokán,
A dalnok ihletetten állt ott
A messze látó bércz fokán.
Nem multba néz, jövőbe pillant,
A köldbe tűnő távolig,
És új erővel zendül a lant,
Buzdít, emel, fedd, bátorít.

S dermedt álmát lerázva végkép,
A nemzet bátran, ifjan áll ;
Kedv, tetterő pezsdíti vérét,
Átfut szívéen a villamár.
Már fönn repül, ragadja szárnya,
Küzdelme oly csodás, mesés . . .
De ott leselg a végzet árnya,
S eljött a nagy temetkezés.

A vén *csigánynak* nyütt vonója
Felsírt a tépett húrokon.
Van-e még veszteni valója ?
Az, a miért élt, pusztá rom.
Lejárt a nap, már itt az este,
Minden kihalt, komor, setét,
S remény nélkül, kétségbeesve
Hajtá le megfáradt fejét.

Oh költő, bár sirját megásták,
 A nemzet mégse volt halott,
 Megzendült, mint buzgó imádság,
 Százezrek ajkán, Szózatod.
 A feltámadás hymnusában
 Mily fenn szárnyalt, hallottad-e,
 A sok nehéz haláltusában
 Megedzett nép erős hite?!

Költő, ha fenn a fényhazából
 Áldó szemed alátekint,
 Nézd, ez a föld, mely éltet, ápol,
 Magyar föld még, s szabad megint.
 A szorgalom kitárja kincset,
 Munkában ég a férfi-kar,
 S küzdelminek bár vége nincs még,
 Megtörve nincsen a magyar.

Láng-lelked égő honszerelmét
 Öntsd át belénk, te hű, te nagy.
 Kaján boszú ne szítson elmét,
 S szívünk' ne kérgeítse fagy.
 A belviszály vad, éhes ölyve,
 Hazám, ne tépje kebledet.
 Oh véreim, egymást gyölölve
 Szeretni a hont sem lehet!

De téged, «hangok nagy tanárja»,
 Ki hozzánk láng-nyelven beszélsz,
 Nem nyelhet el az idők árja,
 A míg e nemzet él: te élsz.
 Idő mulik, újulva váltják
 Egymást a tűnő századok,
 S a késő unokák is áldják
 A napot, mely nekünk adott.

VARGHA GYULA.

VÖRÖSMARTY EMLÉKEZETE.*)

Ha van testület, mely Vörösmarty születésének százados évfordulóján mintegy hivatva van a kegyeletes hódolat kifejezésére, bizonyára a magyar tudományos akadémia az. Vörösmarty élete és dicsősége szoros kapcsolatban van az akadémiával, mely mindjárt alakulásakor rendes tagjának választotta, többször kitüntette jutalmával, támaszul szolgált munkásságának s egy szomorú korszakban utolsó menedéke volt. Az a rokonszenv, melylyel az akadémia pályája elején üdvözölte, az a fájdalom, melyet halálakor érzett, méltán megillette őt, mert egy nagy költőt veszített benne, a ki e század első felében költészetünknek nemzetibb irányt adott.

Vörösmarty előtt különböző költői iskolák uralkodtak a magyar költészetben: a népies, a francia, a classikai és a német. Mindenik nem aunyira az egész nemzethez, mint inkább bizonyos osztályhoz fordult. A francia iskola francia eszmékkel táplálkozott s az úribb középosztályt tartotta szem előtt; a classikai leginkább tanárokból és szerzetesekből állott s a latin műveltségüknek írt, a német a terjedő német műveltséget szolgáltatta meg magyarul. A népies iskola a hagyományos magyar költészetet folytatta, de nem a népköltészetből táplálkozott s erőtlenebb volt, mint sem fejlődhessék. Az a két költő, a kik eredetiebbek voltak társaiknál s nem tartoztak egyik iskolához sem, csak érintkeztek velök: Kisfaludy Sándor és Csokonai kedvencei voltak ugyan a közönségnek, de tehetségökkel nem volt arányban ízlésök s a nemzeti és művészi elem összeolvadását nem eszközölhették oly magas fokon, hogy mélyebbre ható mozgalmat indíthattak volna. Azonban föllép Kisfaludy Károly s megalapítja az *Aurorát*, mely a nemzetibb művészi

*) Főolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1900 december 3-dikán tartott összes ülésén.

irányt tűzi ki célul. Megalakul az Aurora-kör, melynek legtehetségesebb tagja s az új irány legkiválóbb képviselője Vörösmarty volt.

Vörösmarty egy nagy művel lépett föl s egyes csztályok helyett az egész nemzethez fordult s pályája folyamán mind inkább össze-összeolvasztani igyekezett az eddigi iskolák vívmányait. Eddigi költőink vagy idegen költők egyoldalú befolyása alatt állottak, vagy pedig a nemzeti elemnek nem elég izléssel s inkább csak az alantabb körben voltak képviselői. Vörösmartyn nem igen érzett meg se a classikai se az európai újabb költészet hatása, pedig többé-kevésbbé az eredeti nyelven vagy fordításban mind kettőt ismerte, sőt keleti költőket is olvasott. A hatást, melyet tőlök vón, eredetiben dolgozta föl, mint elődei és kortársai. Eredetiségét táplálta a nemzeti szellem, mely a korban erősebben kezdett nyilatkozni. Pályája első felében a classikai iskola nyomait megtalálhatni költészetében. A hexameter megigézte, nem tudott szabadulni varázsa alól. Senki sem írt szebb hexametert nemcsak magyarul, hanem más nyelven sem. Oly szép, oly zengzetes az, hogy kiállja a versenyt a göröggel és latinnal. És mégis Vörösmarty a classikai iskolát saját versformája pánczélában győzte le. A görög hexameterben a legnemzetibb tartalom szólal meg, a mely semmit sem tud Olymp isteneiről, Hadurról zeng s a melyben a magyar őskor jellemzetes vagy phantastikus alakjai élednek föl, nyugot-európai lovagiság keleti ragyogásban.

A nemzeti szellemet Vörösmarty különösen két forrásból merítette: részint a mondai és történelmi, részint pedig a népi elemből. Epikai műveiben a nemzeti dicsőség emlékeit eleveníti föl. Ott van a honalapítás nagy ténye, a cserhalmi győzelem, Eger védelme. Drámái közül mindjárt fölléptekor: *Salamon* és a *Bujdosók* történelmünk egyik legháborgóbb korszakából emelkednek ki. Kisebb költői beszélyeiben és balladáiban hol a történelemből, hol pedig a régi magyar költészet hagyományaiból szedi tárgyait. Hozzá nyúl a Toldi-mondához, földolgozza a Szilágyi és Hajmásról ránk maradt hagyományt; Hunyadi János és Mátyás király emléke is megzendül lantján. Lyrai epigrammjai nemcsak nemzeti tartalmuak, hanem történelmünk nevezetesebb eseményeire és hőseire írt emléksorok. Más fajta lyrai költeményeiben is a besülyedt múlt emlékét támasztja föl s örömet fordul Zrínyi a költő s Mikes Klemen, a rodostói száműzött alakja felé. E mellett a népies elem már úgy kezd megjelenni nála, mint a nemzeti költészet ifjító forrása. A classikai és német iskola lenézte és megvetette s ha hébe-korba

hozzá fordult, csak curiosumkép tárgyalta s legfeljebb gúnyra használta föl az ósdiak és izléstelenek ellen írt satiráiban. Magánál Csokonainál is leginkább az alsó és naiv komikumában nyilatkozik erőteljesebben. Vitkovics és Kisfaludy Károly inkább csak népdalokat írtak, Vörösmarty is írt népdalokat, de a népi elemet egyszersmind fejleszteni törekedett. Balladáit nem innen fejlesztette ugyan, de innen humoros genrékeit, s néhány lyrai költeményét, melyek többek egyszerű népdaloknál s a specifikus magyar és művészi lyra felé törnek utat. Epikai költeményeire sem volt hatás nélkül ez elem. Már a monda és hagyomány iránti előszeretetében nyilatkozik némi népies szellem s csakhamar a monda édes testvérét: a népmesét is fölölelte. Nemcsak *Csongor és Tünde* alapszik népmesén, hanem népmesei szálakból van szöve a *Tündérvölgy* is, melyben a népi- és régies mintegy összeolvad. Mióta az idegen iskolák válaszfalat emeltek a régibb és újabb magyar költészet közé, Vörösmarty volt az első, kit a régibb költészet, kivált Zrínyi, lelkesíteni bírt; mióta a classikai eszménység uralomra vergődött, szintén ő oltotta be először költészetünkbe a népi elemet nemcsak mint földolgozandó anyagot, hanem mint fejlesztő eszmét. A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, a mitől elszakadott, de művészi vívmányok kíséretében, nemzetivé válva, lerázza a classikai és német költészet jármát, de megnyílik az európai összes költészet behatásainak. Önállóságra jutva, szabadságot hirdet, a költői gondolat szabadságát s inkább megérti az európai nagy szellemeket, a kik ily módon lettek nagygyá.

Petőfi és Arany költészete sokban különbözik a Vörösmartyétól, de mindenik az erősödő nemzeti szellemben gyökerezik s a fejlődésnek mintegy stadiumait jelöli. Ugyanegy korszak ez, melyet nagy elhajlásai mellett is épen oly bajos elválasztani egymástól a költészet, mint a nemzeti élet történelmében. A magyar költészet 1823—1848-ig a legszorosabb kapcsolatban van a kor politikai küzdelmeivel, melyek közvetve és közvetlenül oly mélyen befolytak a nemzeti szellem fejlődésére. Kazinczy fejlődésbe indította a nemzetiségi eszmét s nyelvújításával fölköltötte a reform vágyait. A politikai téren ugyanaz a harc ismétlődött, mely az irodalomban még alig végződött be. A politikai átalakulás küszöbén állottunk, mely egy nyomon haladt a költészetével. Mind kettő megújhodott, átalakult. Egymásból táplálkoztak s az irodalmi küzdelmek politikaiakká váltak és viszont. Az idegen befolyás elleni küzdelem, az alkotmány reformja együtt indult meg és fejlődött Vörösmarty

költészetével, mely szintén idegen befolyás ellen küzdött s a classicismus romjain egy új világ felé nyitott utat. Mihelyt a politikai és társadalmi téren nagyobb arányokban kezdett fejlődni a nemzeti szellem s a democratia felé hajlott, megzendült Petőfi és Arany lantja. Ez irodalmi és politikai átalakulásnak megvoltak magokban is tényezői, de lényegileg egymást idézték elő s forrongó fejlődésekben mindazt magokba szívták az európai életből és irodalomból, a mi irányukkal rokon volt. Alig harmincz évi küzdelem s a nemzeti szellem teljes győzedelmét ülte az irodalmi, politikai és társadalmi életben egyaránt. Vörösmarty döntőleg folyt be ez irodalmi átalakulásra, mely tulajdonképen vele kezdődik; Kisfaludy Károly már előhírnöke volt ugyan, de Vörösmarty emelte nagyobbszerű mozgalommá. Költészetének diadala a nemzeti szellem és költői szabadság diadala volt. Ez lángelméjének legdicsebb emléke, melyet se az ízlés változásai, se a jövő remekművek nem sülyeszthetnek homályba.

De Vörösmarty nemzeti szelleme sehol sem nyilatkozik erőteljesebben, mint nyelvében. Kazinczyt tartják a magyar újabb költői nyelv megalapítójának s ez igaz is, ha általános szempontból ítélünk, de tisztán nemzetiből Vörösmartyt illeti a dicsőség. Nem tagadhatni, hogy Kazinczy nélkül bajosan állhatott volna elő Vörösmarty, de még bizonyosabb, hogy Kazinczy iránya a mily jótékonyan hatott egy ideig, épen oly kártékonyan hatott volna később, ha Vörösmarty a jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet át nem változtatja egyszersmind magyarrá is, azaz nemzetileg művészivé. Kazinczy zagyva, ellapult prózákat, köznapi és emelkedés nélküli költői nyelvünket igyekezett kiemelni sülyedtségéből. A nyelv æsthetikai oldalát művelte, annyira, hogy nyelvújítása is innen indult ki s a nyelvtani szempontot minden habozás nélkül föláldozta az æsthetikainak. Tudta, hogy a költői nyelv nem a köznapi beszédnek rímbe vagy mértékbe szedése, hogy minden költői nemnek, fajnak megvan a maga stílje s a báj nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata- és alakzatától függ, a melyek épen úgy befolyanak a költői gondolat kiemelésére, mint a rhythmus hangzatosságára. Ide járult még, hogy költészetünkben a classikai s nyugat-európai modern versformák kezdetek műveltetni. E versformák, kivált a trochæus és jambus-sorok nem igen túrték meg hosszú szavainkat, melyek nemzeti rhythmusuk chorjambusi lejtésével kevésbbé állottak ellentétben, a művészibb rímelést pedig nagyon nehezítették nyelvünk

ragos természete, kiveszett gyökeink s megnyulósodott származékaink. Kazinczy egész erejét költői nyelvünk kül- és belformájának átalakítására szentelte, elvvé, rendszerré emelve mindazt, a mi eddig e tekintetben homályos ösztönből vagy tartózkodó kísérletkép történt. Gyökig vagdalta hosszú szavainkat, részint a mérték és rím kedvéért, új szókat alkotott, régieket elevenített föl, tájszókat általánosított hasonló okból vagy azért, hogy költőibbel váltsa föl a kevésbé költőit vagy idegent. Ismert szóknak új árnyalatokat kölcsönzött s a szókötés költői fordulatait és alakzatait törekedett megállapítani. Költői nyelvünk művészi lőn, de egy s más részben idegenné vált; csin, fordulatosság szállott bele, de az eredetiség és magyarosság sokat szenvedett s annál inkább, mennél bátrabban haladt Kazinczy a maga választott útján s mennél több tanítványa akadt, kik irányát a legnagyobb túlságig fejlesztették.

S ez nem lehetett máskép. Kazinczy nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejteni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejlett költői szépségét ültette át a magyarba. Úgy ohajtott szólni magyarul, mint a régi és újabb klasikuskok s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinismus és germanismus útján is eszközölhetni. Valóban nála az idegen nyelvek költői fordulatai, alakzatai nagyban szerepelnek s a hol a magyar nyelvből indul is ki, olykor nagyobb a merészsége, mint sikere. Archaismusait és solæcismusait ritkán tudja költőivé varázslani, sőt kevésbé merész szólásmódjait sem mindig. Keresettséget vagy erőltetést érzünk, vagy legalább a szenvedés némi árnyalatát. E mellett a válogatás és finomítás fáradalmai meg-megbénítják önkéntességét. A művészi törekvést folyvást látjuk, de az a baj, hogy néha igen is látjuk. Kazinczy izlést és formai érzéket költött föl költőinkben, de mesterkedést is; elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészt is a magyarostól. Költői nyelvének e jellemző vonásait többé-kevésbé megtaláljuk majd mindenik költőben, kire nagyobb hatása volt. A magyarosság és idegenszerűség, a természetes és művészi küzdésben vannak egymással és nem tudnak kibékülni. A kik nyelv tekintetében magyarosabb költők, sok tekintetben nem elég művésziek, a kik művésziebbek, érzik rajtok némi idegenszerűség vagy erőltetés vagy legalább is küzdés a nyelvvel, ha főtebb hangon akarnak szólni.

E küzdelmet, ellentétet Vörösmarty békítette ki. Magáévátette Kazinczy célját, de más eszközöket használt. Megtartotta

mindazt küzdelme eredményeiből, a mi életre való volt, de egyszerűs mind hozzá tett valamit, a magyar nyelv és saját költői geniusát. Nyelvújító volt ő is, Kazinczy tanítványa, de legconservativebb a tanítványok között. Épen úgy gyűlölte az ósdiakat, mint megvetette az újítók túlságait. Épen oly előszeretettel fordult a megújított nyelv nyereségeihez, mint a régi, köznapi és népnyelv kincseihez. Kazinczytól eltanulta a merészséget, de nem rendszerét. Ő is új vagy átvitt értelmet adott sok szónak, de nem lőn homályos vagy erőltetett. Ő is használta a szókötés költői fordulatait, merész alakzatait, egész ornata syntaxist állapított meg, de a régi vagy népnyelv alapján s ha önmagából merített, akkor is azt látszott tenni. Elváltasztotta a köznapi nyelvet a költőtől, de ezt csak annak virágává fejlesztette s nem oltott belé idegen ágat. Merészsége finom nyelvérzékkel párosult, izlése alkotó erővel. Mindaz, a mi nyelvében szokatlan vagy új, mintegy behizelgi magát az olvasó lelkébe, sőt néha a szokatlan úgy jelen meg, mint szokott s a szokott, mint szokatlan. Mindazt, a mivel a gondolat és érzés finom árnyalatait, a rajz plastikaiságát, a festőiség színvegyületét kifejezhetni, nem kereste, nem küzdött érte, mint nagy részt elődei, hanem megtalálta, sőt oly gazdagon ontotta, hogy néha visszaélt vele, túlterhelt lőn. Mily mindennapi szók vagy kifejezések válnak az elhelyezés, kapcsolat, kihagyás, bővítés, fordulat vagy átvitt értelem útján az erő, méltóság, szenvedély, naivság azelőtt soha nem hallott hangjaivá. Mily kifogyhatatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorúl meg soha, oly gazdagnak látszik tolla alatt a nyelv, mintha ő teremtené. A mondat értelme, az érzés hangulata mily határozottan kiemelik az elavult, közdivatú új vagy tájszavak árnyalatait. Nincs szükségünk szótárra, nyelvérzékünk vagy æsthetikai fogékonyságunk önkéntelen megfejt mindent. Sőt nyelvének ereje néha még gondolatjai fogyatkozását, képei hibáit is fődözni bírja, legalább hangulatba ringatja lelkünket s valami rejtélyes bájjal hat képzeletünkre. S nyelvének szépségeit mennyire emeli a hangzatoság. A nyelv zenéjét senki sem érti jobban nála. A gondolat nemcsak méltó kifejezését találja meg, hanem hangját, dallamát is s ezt nemcsak a rhythmus tényezői eszközlik. Valami búfáj van nyelvében, melyet lehetetlen bonczolni.

Egy szóval Vörösmarty megalapította a valóban magyar költői nyelvet s a tökély magas fokára emelte. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén ujja szülte Kazinczy törekvéseit. Összeolvasztotta a régi és új nyelvet, kibékítette a művészt

és magyarost. Eldöntötte a költészetben a nyelvújítási harczot s megadta a jövő irányát. Meghódította mindazokat, a kik féltették a magyar nyelv eredetiségét, valamint azokat is, a kik az izléstelen-ségből minden áron ki akarták emelni. Ezóta a nemzeti elem kerekedett fölül költői nyelvünkben s Petőfi és Arany, kik utána jöttek, ez irányt fejlesztették tovább vagy más oldalról, költészetök tartalmához képest újabb forrásokat nyitva, újabb szépségeket emelve ki.

Az erős hazafiság szintén egyik főforrása volt Vörösmarty elődeinél nemzetibb költészetének. A közügyek első ifjúságától fogva érdekelték s 1825–1848-ig folyvást a politikai áramlatok ihlették lantját. Midőn részint 1821-ben, részint 1822-ben kiadattak az ujonczozó és adó-fölemelő rendeletek, melyek a nemzet legsarkalatosabb jogait támadták meg, a megyék heves ellenállást fejtettek ki, országgyűlést követelve az ügy eldöntésére nézve. Megkezdődött a küzdelem mind két részről nagy erélylyel. Végeredménye nem lehetett más, mint az alkotmány visszaállítása vagy az alkotmányos élet enyészete s vele együtt a nemzeti fejlődhetőség, békés átalakulás reményének megsemmisülése, beláthatatlan bonyodalmak kíséretében. Vörösmartyt a megyén találták a küzdelem legviharosabb napjai, még pedig egyik megyei főtisztviselő oldalánál. Módja volt mindennel a legapróbb részletekig megismerkedni, egész figyelme ide fordult s nagy érdeklődéssel kísérte az eseményeket. Ekkor írt hazafiúi költeményei heves izgalmat áruznak el. De magának *Zulán futásának* keletkezésére is befolytak ez események. Fejében egy nagy eposz terve forrott, mely a multban játszik, de a jelenhez szól, mely a mult dicsőségét énekli, de a jelen súlyedésére emlékezteti nemzetét. Miért gátolnák egy oly könyv megjelenését, mely a poros krónikák lapjairól szedi tárgyát, személyeit s látszóan semmi köze a jelennek? De vajon ki nem fogja érteni a költő célzatát, a kiben még a hazafiság utolsó szikrája ki nem alutt? Az eposz a mult nagyság képeit tünteti föl, hogy önérzetet költsön, ébreszsze a súlyedőket, bátorítsa a küzdőket. A honalapítás nagy tettét rajzolja, az unokáknak némán is kiáltva: hát ti el fogjátok veszteni a dicsőn szerzett hont? már elvesztettétek, újra meg kell alapítanotok, nem karddal, hanem hazafiúi erénnyel és kitartással, lelkesüljetek őseitek nagy példáján, pirulva, szenvedve és soha ki nem fáradva, e napok épen oly elhatározók, ha nem is oly dicsők, mint Árpád csatái.

Mindamellett az egész eposzon bizonyos elegiai fölindulás ömlik el: dicsőíti a multat és siratja a jelent. E század első évtize-

deiben erős nemzeti fájdalom vett erőt költőinken. Majd mindenik a romlásnak indult magyart siratja, a ki már csak névben él. Mindenik szembe állítja dicső multját nyomorult jelenével s egyik sem hisz jövőjében. Különösen Berzsenyi és Kölcsey hazafi fájdalma teljes kétségbeesés. Hogy a magyarnak jövője van nem költői mű hirdette először, hanem egy politikai röpirat: Széchenyi *Hitele* (1830). Széchenyi mind első, mind utolsó röpiratában épen úgy államférfiú, mint költő, *vates*, mint a régiek nevezték a költőt. Mély belátása, lángoló lelkesedése egész a jóslatig emelik. A mit a magyar nagy jövőjéről jósold, hitelre talált, lelkesedést keltett, sőt egy egész korszak jelszavává lőn. *Programmtöredéke* (1847) elhangzott, senki sem hitte jóslatát, hogy a nemzet örvény szélén áll, a forradalom árjába fog veszni minden, a mit eddig kivívtunk, bár a következmények igazolták. Egy nemzet, melyet kétségbeeséséből kiemel az önmagába vetett hit, nem könnyen mond le arról s épen annak a szavára, a ki azt először lehelte belé. Széchenyi *Hitelében* az európai új eszméket hirdetve s alakító erejőktől az alkotmány, nemzetiség és társadalom ujjaszületését várva, nem habozott kimondani, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, s ezzel fölindított minden magyar szívet. Volt lelkesülésében valami szent és szentségtelen: az elragadtatás és gúny bizonyos vegyülete, mely különbözőkép, de mindenkire hatott, egész a velők oszlásáig. Széchenyi meggyalázta a multat, a magyar egyetlen büszkeségét s oly jövődőt ígért neki, melyről még álmodni sem mert; kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen hű érzését s vakmerő reményt és hitet követelt tőle egy ország romjain, melynek omlását megszokta minden szem egy nagy elhatározás díjában, melytől elszokott minden szív. A lelkesülés és gyűlölet rajongása üdvözlé a látnokot, a reformatort, az izgatót s a nemzet az átalakulás pályájára lépett. A siker elnémította a gyűlöletet, az akadály lehangolta a rajongást, de a hit többé nem alult ki. A költők oly megdöbbenve tekintettek Széchenyire, mint maga a nemzet. Lyrájok nem volt oly vakmerész és siralomhoz szokott húrjain remegve zendült meg az öröm. Ők voltak az elsők, kik befogadták a reményt és hitet, de csak a kétségbeesésből emelkedtek ki, a nemzeti fájdalomról oly kevésé mondhattak le, mint szíve mélyén maga a nemzet. Összeolvasztották a kettőt, a reményt és emléket, a bánatot és örömet, a hitet és aggodalmat. A mult dicsősége előttök oly szent volt, mint a jövődőé; egyik kézzel a multa, másikkal a jövődőre mutatva lelkesítették a jelen küzdelmét. Ez volt a nemzet hangulata is, melyet a

Vörösmarty *Szózata* fejezett ki legerőteljesebben s emelt tisztább lelkesülésre.

A *Szózat* mindenre hivatkozik, a mi ujjaszületési küzdelmében csak lelkesítheti a magyart s a remény és emlék, a hit és balsejtelem húrjain játszva, mindenbe az önbizalom és nagyság érzetét vegyíti. Semmi csüggedés többé, bátran nézhetünk szembe a jövővel. Nagy válság felé közeledünk, egy jobb kornak kell jönni, vagy ha nem, ha el kell vesznünk, többé nem veszhetünk nyomorultan. Az bizonyos, hogy így többé nem élhetünk s ez már magában lélekemelő. Vörösmarty egészen kiemeli a magyar lyrát eddigi kétségbeeséséből; még nem zengi a jövő dicsőségét, de elhatározónak érzi a jelent, nem korholja az elfásult nemzetet, az életre ébredt, de tette és hazafi hűségre lelkesíti. Emlékezteti a mult dicsőségére, előszámolja epikai és tragikai nagy emlékeit, a keresztyénségnek és szabadságnak tett szolgálatokat, fölhozza az örökdő isteni gondviselést, mely anyai viszontagság között sem engedte meg életereje megtörését; említi a jelen küzdelmeit, az ész, erő, szent akarat harcát. S nemcsak nemzetéhez fordul, hanem Európához is, melynek eszméiért küzd nemzete, méltó helyet követel tőle a többi nemzetek között; a mult szolgálatai, a jelen törekvései díjában kéri a jövődőt, részvétet küzdelmei iránt, könnyet sirjára, ha vesznie kell, de nem fog gyáván veszni: a temetkezés fölött egy ország vérben áll. Mily önérzet s mennyi fájdalomba merülve, mennyi hit a balsejtelmek közepett s mennyire uralkodik mind kettőn az elszántság. Mióta lyránk többé nem olvasztotta össze a hazafisággal a catholicismus és protestantismus eszméit, megvált az európai solidaritás érzelmétől. Vörösmarty újra összeköti a két elemet, midőn Európára, a népek hazájára hivatkozik, a specificus magyar hazafiság az emberiség érdekeivel egyesül.

A *Szózat*on kívül Vörösmarty még számos hazafiúi költeményt írt. Nagy változatosság tárul ki előttünk műfajban, eszmében, hangban, de mindenikben van valami a *Szózat* szelleméből: emlék és remény, önbizalom és aggály, de elszántság mind végig. Hazaszeretetről énekel, mely a jelent ölelve tartja s a multtól lelkesítve jövőt terem. A rendületlen hazafi hűséget zengi s hol esengve, hol haraggal fordul a nemzetiségökhöz hűtelen úri hölgyekhez, de bizik a jobb jövőben, hiszi, hogy a megifjuló magyar nem bizza többé hazáját a sors szeszélyére és szíve vérével váltja meg, éljen vagy vesszen. A jövődő jobb kor vagy a nagyszerű halál eszméje átvillan nem egy költeményén. De vannak sötét pillanatai is. A le-

igázott lengyel nemzet árnya meg-meglepi képzelődését, többel viseltetik iránta mint részvéttel, mintha a magyar jövőjét a föltámadt és legyőzött lengyelben sejtene, mintha a nagyszerű halálról álmodoznék. Bordalában sem feledkezik meg hazájáról. A haza reményei és aggodalmai élednek föl a jó kedv szeszélyeiben. Hány magyar ember érzett és gondolkodott úgy a bor mellett, mint ő *Föti dalában*. «A legelső magyar ember a király» sora szárnyas igévé vált. «Éjszak rémes árnyai», melyeket egyik versszakában emleget, mi hamar átnyultak a Kárpátokon. Néha türelme elhagyja és heves ódákban könnyít lelkén, ilyenek különösen az 1847-ben írt költeményei. Egy szóval Vörösmarty 1825—1848-ig átéli, magába olvasztja nemzete vágyait, törekvéseit s a leghathatósabban fejezi ki. Az ősi alkotmány veszedelme szülte *Zalán futását*, a Széchenyi által megindított reformmozgalom a *Szózatot*, a *Honszeretetet* mintha Deák sugalmazta volna, az *Országházán* Kossuth heves szelleme érzik.

Az 1848-ki átalakulás napjaiban keveset írt. A márcziusi napokban üdvözölte a szabad sajtót s midőn az idők nehezedni kezdettek, egy harci dalt írt: *A sikra magyarok, fegyvert ragadjatok!* De azután elnémult; a politikában a forradalom hullámai emelkedtek, a költészetben Petőfi szilaj muzsája uralkodott. Mint képviselő 1848 végnapjaiban habozás nélkül követte az országgyűlést Debreczenbe. A vesztett és nyert csaták zajában élte napjait és *Szózatának* reményei és balsejtelmek visszhangzottak lelkén. A huszonöt éves ifju az elhanyaglott ősi dicsőségről álmodozott s a puhaság fertőjébe sülyedt nemzetét siratta; hazafi erényről zengett, melynek csak emléke élt már s ime a negyvennyolcz éves férfiú betelni látta álmaait. A régi magyar vitézség és hazafi föláldozás nagy tettei mintegy újjá születtek a forradalom viharában. Vörösmarty örömmel szemlélte mindezt, de folyvást aggodalmak kísérték. Nem tudott se a költészetnek, se a közügynek élni s tétlenségbe sülyedt. Midőn 1849 augusztusában az utolsó magyar sereg is letette a fegyvert, Bajzával együtt Szathmármegyében bujdosott. A két költő négy hónapig rejtőzött a távol eső megyében. Mindenütt vendégszerető menhelyre találtak; egyik birtokos a másikhoz küldötte őket, míg végre az üldözők nyomukat veszítették. Háltak a szabad ég alatt, egy párszor erdészkunyhókba kellett rejtőzniök s talán még most is láthatni valamelyiknek ajtaján Vergilius e szavait: *Nos patriam fugimus*, melyeket Vörösmarty írónnal karczott emlékül reá. Ekkor tájt írta *Emlékkönyvbe* című költe-

ményét is, melyben kétségbeesését fejezi ki. «Mi a világ nekem, ha nincs hazám! A miért éltem, az már dűlva van». Az 1850-dik év elején a fővárosba jött, jelentkezett a katonai törvényszéknél, majd kegyelmet nyerve, falura költözött. Ritkán jött be Pestre, s ha bejött, mind komorabban tért haza. Barátjai nagy része bujdosott vagy börtönben szenvedett, Bajzát megörülve találta, az akadémia csak eltűrve, mintegy elbujva tartotta üléseit, az irodalom kegyetlen önkény alatt nyögött, a nemzeti nyelv kiszorított mind a közigazgatásból, mind az iskolákból s a fővárost az idegen hivatalnokok egész özöne borította el. Falun legalább nem láthatott ilyesmit s Nyéken gyermeksege kedves emlékei vették körül. Dolgozni, írni akart, de nem volt képes rá. Csak a nemzet siralmát, Magyarország jajkiáltását tudta volna zengeni, a mit nem lehetett s egyebet semmit. Senki sem érezte mélyebben hazája szenvedését. Kedélye föl volt dűlva, mint a haza földje, mint az alkotmány, mint a nemzetiség: rom volt, mint Magyarország. Együtt nőtt föl egy jobb kor reményeivel, bajnoka, költője volt annak a nagy küzdelemnek, mely fejlődésbe indította az alkotmányt, nemzetiséget és újjá szülte a magyart: s ime mindez összedűlva, letiporva. A Bach-kormány minden rendszabálya, mely a nemzeti lét gyökerét támadta meg: megannyi törzsurás volt szívének, bár hazafi kétségbeesése első rohamaiból kiocsúdva, nem tekintette örökre elveszettnek hazáját, bízott jövőjében, de a maga életét eljátszottnak hitte s a szomorú idők egész gyásza kedélyére nehezült. Nagynehezen mégis irogatni kezdett: Shakspere *Lear királyát* fordította, s néhány költeményt írt. A *Vén cigány* volt utolsó költeménye; ezt az orosz-török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyuladott s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Nem sokkal ezután kiszenvedett, 1855 november 19-én, épen abban a házban, a hol azelőtt huszonöt évvel Kisfaludy Károly lakott és meghalt.

Pest emberi emlékezet óta nem látott oly népes temetést, mint a minő a Vörösmartyé volt. Húszezer embernél több követte a koporsót s a fogatok számlálhatatlan sora lepte el az utcákat. Az életét nemzetének áldozott férfiú halála is a nemzeti érzelem nyilvánulására adott alkalmat. A főváros népe öt sanyarú év után e temetésen lélekzett föl szabadabban s a nemzetiség és hazafiság nagy költőjének fényes végtiszteletet adva, egyszersmind ki akarta mutatni érzelmeit, hogy «megfogyva bár, de törve nem, él nemzet a hazán». És élt folyvást s alig telt el néhány év, a Vörösmarty *Szózata* zendült meg milliók ajkán, visszakövetelve az alkotmányt,

az 1848-diki alkotmányt. Vörösmarty nem csalódott, midőn erős hittel nemzete jövőjében szállott sirjába. Semmi sem veszélyesebb egyesekre és nemzetekre egyaránt, mint az elcsüggedés vagy elbizakodottság. Vörösmarty egész élete, egész költészete az elcsüggedés ellen irányul, de irányul egyszersmind a szájas hazafiság és elbizakodottság ellen is. Egyik költeményében így kiált föl:

Szeresd hazádat és ne mondd:
A néma szeretet
Szűz mint a lélek, melynek a
Nyelv még nem véthetett.
Tégy érte mindent, éltedet,
Ha kell, csekélybe vedd,
De a hazát könnyelműen
Koczkára ki ne tedd.

Rendületlen hűség a hazához csüggedés és elbizakodottság nélkül — ezt hirdeti Vörösmarty élete és költészete. Ez eszme, ez érzés lángja hassa át szívünket, ezzel legméltóbban áldozunk a kegyelet oltárán, születése százados évfordulójának ünnepén.

GYULAI PÁL.

ÉRTESÍTŐ.

A magyar viseletek története. Rajzolta és festette Nemes Mihály. Szövegét írta Nagy Géza. A vallás és közoktatásügyi ministerium támogatásával. Negyven színes és hetvenegy fekete tábla. Budapest, 1900. Franklin-társulat.

Ritka szép díszmű. Kötése, nyomása becsületére válik a magyar műiparnak.

A száztizenegy tábla rajzait Nemes Mihály készítette. A ki talán fáradtságosnak hiszi a szöveg olvasását, elég sokat s könnyen tanulhat a sikerült rajzokból. Az első negyven táblán élénk, de nem rikító színekben vannak föltüntetve a régi viseletek, nem egyszerű másolatokban, hanem a fönmaradt emlékek alapján készült egyes s tanulságos compositiókban. A fekete táblák rajzai ellenben pontos másolatokban mutatják a viselet fejlődését a szkitha kortól napjainkig.

Ez a gyűjtemény magában véve is igen becses s nagy elismerés illeti érte a művész ügyességét és gyűjtő buzgalmát.

De itt nem szabad megállapodnunk. Nagy Géza szövege nem egyszerű szövegmagyarázat, hanem első összefüggő s kimerítő ismeretése a magyar viselet fejlődésének.

Nagy Géza úttörő munkát végzett s érdemét nem fogják csökkenteni a kutatás későbbi pótlásai vagy módosításai.

Nagy igen lelkiismeretes író. Az anyag bámulatos mennyiségét halmazta össze s világosan rendezte el a nagy halmazt. Nem könnyű az anyag föl kutatása. Nem minden korra nézve rendelkezhetik az író az emlékek összefüggő sorával, vagy oly leíró munkákkal, melyekből bőven és könnyen meríthet.

Az ókori szkitha-szarmata népség viseletéről az emlékek után aránylag elég bőven következtethet a kutató, de már a népvándor-

lás korában föltűnt népek viseletére csupán néhány szűkszavú följegyzésből, meg analogiák után következtethetünk. A honfoglalás koráról csak nyelvi és ethnographiai összehasonlítások adnak fölvilágosítást, az Árpádok korából kevés az adat, csak a XVI. századnál kezdődik a közvetlen források bősége.

Nagy Gézá nagy ethnographiai, archæologiai és történeti tudománya tették képessé a nehéz föladat megoldására. Mint a népvándorlás korának szakszerű kutatója, már hozzá szokott a szerző ahhoz, hogy az adatok nagy hézagait minél több hozzátétessel egészítse ki. Lehetséges, hogy a hozzátételek útján megállapított eredmények egy némelyike nem sokáig fog megállani a kritika előtt, de ez nem baj, mert a nem könnyelműen odavetett combinatio mindig tanulságos. Hozzátétetről szólva a 19. lapon gondolkodóba ejtettek bennünket azok a sorok, melyek a honfoglaló magyarok típusára vonatkoznak. Nagy Géza szerint e typus megállapításában mellőzhetjük a nyugati írókat s egészen bizonyosan állíthatjuk, hogy az a faji jelleg, a mit ma magyarnak tartunk, egészben véve meg volt már Árpád korában is. Számba kell ugyanis vennünk — mondja a szerző — hogy a magyar elem a honfoglalás előtt jóformán egy évezreden át kereszteződött részint az iránnal, részint a kaukázusi népekkel, cserkeszekkel, georgiaiakkal, részint a zsidókkal. Innen van az — így fejezi be a szerző — hogy a Zichy-féle expeditio több kaukázusi törzs uralkodó típusában föltalálta a magyaros jelleget.

Ez okoskodásban nem az eredmény a föltűnő, mely igaz is lehet, hanem az eredményre vezető megfontolások. A magyar — ha jól értjük a szerző gondolatát — nem iráni, nem cserkesz, georgiai vagy zsidó nép, de a 895-öt megelőző ezer évi keveredés a magyar típusát hasonlóvá tette a kaukázsi népek típusához. De miképen történt az, hogy a 895-öt követő ezer évi keveredés szlávval, némettel, stb. nem változtatta meg úgy a magyar typust, mint a honfoglalást megelőző évezred vérkeresztezése? Sőt mintha az új hazában történt vegyülés állandósította volna a Fekete-tenger északi partján alakult vonásokat.

Ez csodálatos. E megjegyzésekre nem nyílt volna alkalmunk, ha a szerző úgy szólván föladatának betűjéhez ragaszkodik. Nagy Géza azonban nem elégszik meg a ruházat történetével, hanem tárgyalja az azzal kapcsolatos kérdéseket is. Beszél a lószerszámról, a fegyverzetről, a királyi viseletről, s a királyi jelvényekről stb. is, ily módon gazdag és színes kulturtörténeti képet tárva elénk.

Érdekes, hogy a viselet történetében is már régi időktől fogva

jelentkezik az a két párt, melynek ellentéte oly jellemző a magyar történetre. Figyelemreméltó hozzávetése az a szerzőnek, hogy a középkorban a magyar családok azon tagjaira «ragadt a «Kun» név, a kik a nyugati divat korában is ragaszkodtak a régi kelet-európai szokásokhoz, melyek a XIII—XIV. században a kunok nevéhez voltak fűződve s a mi nem felelt meg a nyugati, olasz, német és francia viseletmódnak, kunnak nevezték még akkor is, ha talán nem is annyira kun, mint inkább a honfoglalóktól öröklött viselet volt.»

Ime a hosszú tetejű s a pörge kalap ellentéte a középkorban.

Nem találtuk meg a XVII. század tárgyalásánál annak fölemlyítését, hogy a magyar ruhának akkor mily becsülete volt az udvar előtt. II. Mátyás király nagyon szerette viselni, a Konstantinápolyba járó császári követek is magyar ruhában tisztelkedtek a szultán előtt.

A 202. lapon említve van a zsákszövetből készült pantalló, melynek kukoricza nadrág a népies neve. Ha jól emlékszünk, így nevezi a magyar baka is azt a nadrágot, melyet kisebb nyári gyakorlatok alkalmával kell viselnie. Hazulról hozta-e a nevet, vagy a katonaságból vitte haza, nem tudjuk.

Nagy Géza könyvét sokszor és sokáig fogják idézni a történetírók, de oly világosan és oly jó magyarsággal van írva, hogy a nagy közönség is érdeklél olvashatja. d.

Die ethischen Grundfragen. Zehn Vorträge von Theodor Lipps. Hamburg, 1899. Mk. 5.

Igaz, hogy nálunk úgyszólván még csak most kezdi áthatni az államot és társadalmat annak tudata, hogy a felnőtteknek is szükségök van oktatásra, s a budapesti *Szabad Lyceum* még csak hét éve működik, a vidék pedig még alig-alig mozdul, így hát nem is nagyon csodálkozhatunk rajta, hogy a felnőtteknek tartott, népszerűbb jellegű, tudományos előadásoknak (leszámítva a Természettudományi Társulat előadásait) semmi nyomát nem látjuk az irodalomban. Ki ne hallotta volna hírét az angol Hibbert- és Gifford-előadásoknak, melyeken a világ legelső tudósai fejtegetik az ember szellemi és erkölcsi fejlődésének, a vallásbölcseletnek, vallástörténetnek problémáit, s a melyeknek megjelenése mindig esemény az irodalom terén, vagy a frankfurti *Freie deutsche Hochstift*ben tartott előadásoknak, melyek rövidre szabott terjedelmük mellett is

(öt előadásból állanak), már több derék művel ajándékozták meg a német irodalmat?

Ilyen előadásnak készült eredetileg a fentecímzett munka is, melyet szerzője a müncheni Volkshochschulvereinban tartott, s utóbb átdolgozva, kiegészítve közrebocsátott. A mű kitünő bevezetésül szolgálhat a philosophiai erkölcstanba s összes hátránya legfőlebb az, hogy kissé terjedelmes (308 nagy nyolcz rétű lap), ámbár ha meggondoljuk, hogy *Paulsen Philosophiai Bevezetése* 444 lap, s főképpen, hogy e mű az ethikai alapkérdéseket a jelenkor ethikai s első sorban social-ethikai problémáira való tekintettel tárgyalja, még ezt a szemrehányást se fogjuk igazoltnak találni. Így például, hogy olyan kérdéseket, mint egoismus, altruismus, utilitarismus, autonomia, heteronomia, akaratszabadság, kötelesség, felelősség, lelkiismeret, család, állam stb., melyek minden erkölcstani fejtegetésnek alaptételei közé tartoznak, ne említsek — szól szerzőnk a formális és humanisztikus képzésről, az erkölcsi hypnotizálás módjáról, a rendi becsületről, az illendőség formáiról, az álszeméremről, a műélvezetről, a műalkotás alakjáról és tartalmáról, a *l'art pour l'art* elvéről, a modern jótékonytságról, a háború jogáról, a hazugságról, becsületszóról és esküről, az uralkodásról és szolgálásról, a nemek ellentétéről, a socialis és női kérdésről, a történeti és osztályjogról, az «istenkegyelméből» való kifejezésről, a született gonosztevérről, a halálbüntetésről stb. E tartalmi felsorolásból látszik, hogy még sem jól mondtam, mert e mű több egyszerű ethikai bevezetésnél; ez népszerű alakban, bár szigorú tudományos alapon, tájékoztatni akar a modern erkölcsi és társadalmi élet minden fontosabb jelensége és kérdése felől. Ítélete józan, higgadt; fölfogása nemes, emelkedett; tájékozottsága — a legszélesebb körű. Nem a saját egyéni álláspontját képviseli e műben, hanem általában föltünteti az erkölcsi élet tényeit és törvényeit s levonja belőlük a következtetéseket.

Lipps a müncheni egyetem philosophiai tanára, aránylag még fiatal ember; philosophiai vizsgálódásai eddig főképen a psychológiára és az æsthetikára irányultak. Kiválóbb művei: *Grundtatsachen des Seelenlebens*, *Grundzüge der Logik*, *Komik und Humor*, *Ästhetische Faktoren der Raumanschauung*.

E művet olvasva, szinte nehezen fojthatunk el egy sóhajt, midőn gondolatban összehasonlítjuk a német philosophia gazdag irodalmát a magyar philosophiai irodalommal! Mennyire van ott gondoskodva alkalmas szakművekről, ha valaki a philosophia akár-

melyik ágában tanulmányokat akar tenni — s mi minden hiányzik nálunk! Ime, még a philosophiai erkölctan se szólalt meg magyar nyelven! egyes kisebb, részletkérdések fejtegetésénél még nem vitük tovább! Pedig egyelőre egy ily népszerű munka is sokat érne!

De bízunk! Hátha az *University Extension* nálunk is alkalmat ad egy-egy ily jóra való munka előállítására! L—s.

Was in dem Lande der Denker und Dichter passiren kann. Ein Wort über die Schulprügler und ihre Gönner als Beitrag zur Goethefeier von Theodor Brix. — Berlin, Walther Hermann kiadása. 1899.

A bizarr czím eléggé elárulja, hogy igazi német vitairattal van dolgunk. Affélével, a minőnek divatja a hitújítás korában kezdődött, de a gondolkozók és költők hazájában — a mint Németországot a németek magok nevezni szeretik — máig sem múlta divatját.

A munka, egy erős meggyőződésű s ritka erkölcsi bátorságú német írónak támadása az újabb porosz botozó pædagogia ellen. Érdekes nekünk azért is, mert épen a közelmúltban eléggé kitűnt, hogy az elemi oktatásnak ilyen újabb porosz rendszerét tanítói, sőt sajtóbéli körökben is elegenden kedvelik s szívesen honosítanak meg — a mint mondani szokták — a nemzeti fegyelem érdekében.

Újabb porosz pædagogiai rendszernek, a szerző nyomán, azért jelezzük a gyermekek testi fenytésével egybekötött elemi oktatást, mert a régi porosz és általában német *Schulmeister*, kinek a sadowai és a franciaországi diadalokban oly nagy része volt, még egyáltalában nem vert. Ez, mint a szerző állítja, a hadban a német demokratikus és szabadságszerető irányt képviselte; a nemzeti lendületet és lelkesedést, nem pedig a zordon tekintélyi elvet. E nélkül a hadsereg szigorú *Drillje* magában csonka és béna lett volna. A nép lelkes tömegeinek szabad, bátor ereje töltötte meg tartalommal s növelte legyőzhetetlen óriássá a jól fegyelmezett porosz és nagy német sereget. Szerző komolyan aggódik, hogy az új porosz nemzedékek, melyek már az elemi iskolákban meggyűlölik a felsőbbség kegyetlen és föltétlen hatalmát, nem fognak hasonló kedvvel és meggyőződéssel élni-halni a kellemetlenné s igazságtalanná vált államért, mint az előzők.

A porosz elemi oktatásban ez időszerint a tanító ugyanazt a

megrettentő szerepet játsza, mint a porosz altiszt a seregben és a porosz rendőr ugyszólván mindenütt. A porosz tanítónak a rend és fegyelemtartás az első, s miután víg, pajkos gyermekekkel van dolga, a kiket épen rendhez és fegyelemhez szoktatni legnehezebb, a botnak és tenyérnek túlon túl nagy a szerepe a porosz elemi oktatásban. A szülők és gyermekek panasza, habár csak egyes kegyetlen tanítók ellen irányulnak is, rendesen sikertelenek, mert a bepanaszolt tanítóért mindig Poroszország egész elkényeztetett és követelő tanítósa száll síkra. Minden az egész testület sérelme, még az is, ha a szerencsétlen szülő bebizonyítja, hogy gyermeke egy tanító bántalmazása következtében meghalt.

A porosz közoktatásügyi minister, egy halálos végű gyermekverés után, szigorú rendeletet adott ki a végletekig menő fegyelmezés ellen. De a hatalmas porosz tanítósa ki tudta vinni, a reactionarius sajtó és parlament buzgó támogatásával, hogy e rendelet, mint a tantestületre sértő és a fegyelemre veszedelmes, visszavonatot.

Szerző belső kapcsolatot lát ez állapotok és a chauvinista porosz nagyzási hóhort között. Mert Poroszországban minden tanító a nagy nemzeti eszmének elismert apostola, különösen a ki a keleti végek lengyel gyermekein kegyetlenkedik. Hatalmas germanisatort látnak benne, meg nem gondolva, hogy épen e módszer legalkalmasabb a lengyel gyermekek és szülők forró németgyűlöletének táplálására.

A hallható közvélemény csupán a magasabb, gazdagabb osztályok és a sajtó véleménye — s ez a kegyetlen új porosz pædagogíát pártolja, mert szerinte a nép garázda gyermekeivel csak keményen szabad bánni. A maga gyermekeit azonban — épen ezért — porosz úri emberek és szerkesztők a nyilvános elemi iskolákba immár egyáltalában nem küldik. A «misera plebs» gyermekeit behajtja ezekbe a tankötelezettség s ott az örökös fegyelmezés és testi fenytés belőlök elkeseredett, álnok, rend-, fegyelem- és felsőbbseggyűlölő tömegeket nevel.

Keserűen állapítja meg a szerző, hogy a sajtónak volna ez ellen hatalma; csakhogy a porosz sajtónak igen kifejlett a szimatja az irányban, hogy az előfizetők többségét szolgáltató úri osztályoknak mi tetszik és mi nem. Ez osztályoknak pedig határozottan tetszik az új porosz pædagogia, mert az a nép gyermekeit sújtja, kikhez nekik nincs bizalmok és nincs szívük.

A mű, melyet ismertettünk, a szerzőt Poroszország egyik leg-

népszerűtlenebb írójává tette. Már úgyis volt egy műve a rováson: *Der nationale Größenwahn* című, melyben a porosz chauvinismust ostromozza. Honfiainak gyűlölete azonban nem tarthat vissza bennünket annak elismerésétől, hogy sok bátorsággal mond ki sok igazságot. Kell végre minden nemzetnek olyan író is, ki a népszerűséget nem hajhászsa, sőt föláldozza, hogy a köznek hasznára legyen.

—a.—

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr!

Melich János, jó nevű szláv- és német nyelvész, a *Nyelvőr* ez idei tizedik füzetében foglalkozik azzal a mutatvánnyal, melyet *A magyar baskir rokonság* címen, egy megjelenő munkából, a *Budapesti Szemle* folyó évi szeptember havi füzetében közölni szíves volt. Nem helyesli az eredményt, a melyre én jutok: hogy a baskir és magyar egy és ugyanaz a nép, s az arab írók baskirjai, kik már a *mai* baskir földön laktak, a magyarral egy nyelvet beszéltek, és csak később időjártával, a mongol-tatár hódítás következtében lettek török nyelvűekké. Az ő fölfogása szerint: «nyelvi összetartozást nyelvmélék és nyelvészeti kutatás nélkül megállapítani lehetetlen!»*) «A két népnek a múltban fönnállott nyelvi viszonyát pedig — Du Bois-Reymond szavait alkalmazva e térre is — ignoramus és valószínűleg, hogy ignorabimus.» Mind a mellett mindjárt utána kijelenti: «hogy az én nézetem a baskir-magyar-rokonságot illetőleg Marczaliéval egyezik legjobban», *mely pedig nyelvi consideratiókon alapul.* «Marczalinál ez áll» — folytatja Melich János: — «Mind a mellett bizonyos, hogy a keleten maradt magyarok nem voltak baskirok. *Itt is a nyelv dönt:* mert az sem vogul, sem török nem volt.»**) Melich János úr tehát mégis lehetségesnek tartja, még pedig helyesen, hogy valamely nemzet nyelvről tudomásunk lehessen nyelvmélék és nyelvészeti kutatás nélkül is, s ekkor nem győzők eléggé csodálkozni, hogy cikkében a magyar dominikánusok tudósítását, kik a baskiroknál még a tatár invasio előtt, megfordultak, velök beszéltek, és — a Julian-féle

*) *Nyelvőr* i. h. 459. l.

**) *Nyelvőr* i. h. 461. l.

jelentés és Rubruk tanuskodása szerint — a baskirokat határozot-
tan magyar nyelvűeknek, magyaroknak állíták — jóllehet közle-
ményem bőven foglalkozik vele — mintha nem is léteznék, *szóval
sem említi*. Pedig ez az egész kérdésnek forduló pontja, punctum
saliense. Ha igaz, mit a dominikanusok jelentettek : akkor a baski-
rok magyar nyelvűsége s a magyarok baskir eredete el van döntve ;
a többi adat, mi ezt támogatja : megerősítheti a tényt, de nem szük-
séges föltétlenül megállapítására. Észrevette ezt Vámbéry Ármin,
s azért a Julian-féle jelentés hitelességét megpróbálta megdönteni,
de — úgy tetszik legalább nekem — nem nagy szerencsével. Melich
János úr azonban nem vett észre semmit. Már pedig, ha valaki
valami tudományos kérdést fejteget, valamely tételt véd, vagy tá-
mad, és nem látja vagy nem akarja látni azt, mi a döntés sark-
pontja : annak fejtegetését komolyan, tudományos dolgozat számba
venni nem lehet, azzal foglalkozni, azt czáfolni szükségtelen, s így
tehát tulajdonképen nem is kellene tovább szólnom Melich János
cikkéről ; de mert Melich János úr jó nevű *nyelvész*, kinek szava
némi súlylyal bír, s elucubratiója a *Nyelvőr*ben jelent meg, mely-
nek tekintélye még mindig nagy : Szerkesztő Úr kegyes engedelmé-
vel részletesen felelek észrevételeire, támadására, általánosságban
csak azt jegyezvén meg, hogy Melich János úr ritka óvatossággal
és következetességgel kerül el mindent, a mi kijelentését, hogy : ig-
noramus — az ignorantíát a legtágabb értelemben véve — valami-
képen megczáfolná.

Melich János úr csodálkozik, hogy : «Pauler a baskir-magyar
rokonságról szóló részt közölte *legelőbb*, mely művének csak afféle
«függeléke, s a mely nézetünk szerint Pauler munkájának bizonyára
legkevésbbé sikerült része.»*) Igaza van Melich Jánosnak, hogy az
a részlet, melyet Szerkesztő Úr szívességéből a *Budapesti Szemle*
közlött, csak «függelék», olyan nagyobb kiterjedésű jegyzet ; hogy
miért közöltem épen ezt ? a dolog érdemére nézve egészen közö-
nyös, de megmondhatom, azért : mert megfelelő terjedelmű részlet,
hosszú jegyzetek nélkül, s elég érdekes tárggyal már úgy, a hogy
tőlem kitelik, foglalkozik. Abban azonban téved Melich János úr,
hogy munkámból ezt közöltem *legelőbb*. A *Századok* már *mult* évi
folyomában adott munkámból egy töredéket : «A magyarok 954. és
955. évi hadjárata ;»**) az *Új magyar Szemle* pedig folyó évi

*) *Nyelvőr* i. h. 455. l.

**) *Századok*, 1899. 581. kk. 11.

junius 15-iki füzetében már közölte a munka két első fejezetét, jegyzetek nélkül, e czímen: *A magyar nemzet első szereplése*. Melich János úr tévedése nem nagy dolog, de — ignoramus! — jellemző.

Melich János úr azután kijelenti, «hogy a magyar-baskir rokonságot nem én állítottam föl; megolvasható az már Fessler-nél,» s két lapon fejtegeti, mit írt e rokonságról Chvolson 1869-ben, ezelőtt épen harminczegy évvel. Melich János úrnak ebben igaza van. Nem én állítottam föl a magyar-baskir rokonságot, nem is vitatom a magam fölfedezésének: de Fessler sem állította föl, mert *eredeti* művében azt írja a magyarokról, hogy: «In einem weitem fruchtbarem Lande, dem grössten Theile der heutigen Provinzen Orenburg und Ufa, *mitten unter finnischen und baschkirischen Horden* ihre Wohnsitze aufschlugen»*) tehát a magyart a baskirtól világosan megkülönbözteti: hanem fölállították már e tételt az arab írók, kik ezelőtt mintegy 950 évvel írtak és hirdette határozottan, Rubruk Vilmos 1255-ben, tehát több mint 640 évvel ezelőtt. De, folytatja Melich János úr, «Chvolson világosan összeállította azt is, hogy az arab írók keleti és nyugati baskirokról tudnak, a mi Pauler cikkéből nem tűnik ki.» Ebben megint igaza van Melich János úrnak. Én ugyanis idézem El-Belkhi tudósítását a kétféle baskirról, kik a ghuzokkal, s a kik a rumi (byzanczi) birodalommal határosak. Ebben meg van mondva, hogy az író keleti és nyugati baskirt ismert, de kifejezetten a «nyugoti» és «keleti» jelzőt nem használom, azért, mert én az itt tekintetbe jöhető, közvetlen forrásokat, El-Belkhi-Isztakhrít, Ibn Haukalt, gróf Kuun Géza fordításából szó szerint idézem, szövegökben pedig a «nyugoti», «keleti» szavak nem találhatók. Melich János e szövegeket, úgy lát-szik, nem ismeri; tehát megint: ignoramus!

Furcsa, mi ezután következik. «S végre Chvolson épen ezekre a tényekre alapítva nem azt mondja, a mit Pauler, hogy a magyarok baskir nevöket letették, mikor új nevökön végre a Duna-Tisza mellékén új hazát találtak, *mintha bizony egy nép nemzeti nevet csak úgy kénye-kedve szerint változtatná*, hanem nyelvészeti magyarázattal a baskir és magyar névazonosságát vitatja. *S ez a nyelvészeti bizonyítás semmit sem ér.*»**) Melich J. tehát, ha kissé tökéletlen constructióját jól értem, szinte szemrehányást tesz nekem, hogy

*) Fessler J. A. *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, Lipse, 1815. I. 228. l.

**) *Nyelvőr* i. h. 457. l.

Chvolson «nyelvészeti bizonyítását», mely semmit sem ér, el nem fogadom, hanem azt állítom, hogy a baskir népnek nyugatra szakadt része, talán a vezérlő Megyerszék után, a magyar nevet vette föl. Melich János, úgy látszik, ily névváltoztatást lehetetlennek tart; de vegye kezébe Európa térképét, tekintsen Svédországra, ott a *gót* ma: *svéd*; tovább nyugatra, Skóciában a pictek: skótok; Angliában a szászok: angolok; Spanyolországban a nyugoti gótok — de minek folytassam? A germán és szláv népnevek változásait se fejtegem, a melyekről Melich János úrnak, mint német és szláv philologusnak talán tudomása van, csak a baskir-magyar régi haza szomszédjaira, a mai Oroszországra hívom még föl figyelmét, a hol *nyugaton* a különféle szláv törzsek: polyánok, krivicsek, radimicsok, vjeticsek és annyi a mennyi, fölvette az orosz nevet; és *keleten*? a török népek közt? «Mint számos historiai példából látjuk, valamely harczosnak sikeres katonai pályája elég volt arra, hogy *ennek nevét mindazon népelemek, nemzetség vagy törzs nevévé tegye*, a melyek zászlója alatt egyesültek. Így keletkeztek a szeldsuk, őzbeg, csagataj, és oszmán nevek», írja *Vámbéry Ármin*,*) s éppen az egyik régi magyar haza, Lebedia tetemes részét ma *Nogaj* pusztának hívják, a nogaj tatároktól, kik régi nevöket elhagyva, e nevet a XIII. század második felében vették föl. Itt tehát Melich János úr megint: ignoramus. Arra az ötletemre, hogy Konstantin császár «sabart»-ja talán csak elferdítése a baskurd, baskard szónak: megjegyzi: «Az ilyen elferdítésben is csak az hihet, kinek egy bizonyos elmélet kedvéért szüksége van az ilyen föltevésre. A középkori *görög kéziratok* ismerői Pauler e magyarázatát bizonyára nem fogják helyeselni.»**) Melich János úr tehát azt hiszi, hogy szerintem Konstantin jól írta le a baskurd, baskard nevet, de leírói rosszul olvasták, holott én azt mondom az *Új Magyar Szemlében* megjelent mutatványban,***) hogy «a görög *szájban* torzult a basgurt sabortta» vagyis, hogy a görög, rosszúl bár, de sabartnak *ejtette ki* a nevet, azt azonban jól írta, s így «a középkori görög kéziratok ismerőinek» a jelen esetben semmi dolguk. Melich János azonban természetes: ignoramus, ezt nem tudja.

«Az arab írók vallomásaiból» — folytatja Melich János — »nézetem szerint csak azt következik, s azt kétségtelennek kell tar-

*) *A török faj*, 222. l.

**) *Nyelvőr* c. h. 458. l.

***) *I. h.* 422. l.

tanunk, hogy a magyarok és baskirok egykor *egymás mellett* laktak, mindjárt rá azonban hozzá teszi, hogy az írók: «a két névnek véletlenül hasonló arabos hangzása (badžgard, és madžgar) okozta, hogy az egymásból dolgozó, gyakran annyi sok tudatlanságot összevissza beszélő arab írók e két névnek hasonló csengéséből hitték a közös eredetet is.» E szerint tehát már az arab írókból — helyesen? vagy nem helyesen? az most nem kérdés — nemcsak az egymás mellett való lakás, hanem a közös eredet is következik, s így Melich János, egy lélekzetben úgy szólván, ellenmondásba keveredik magával, s e mellett, keményen rászólván az arab írókra, még ugyanazon a lapon azt az őszinte vallomást teszi: «Pontosan kellene ismernem az arab írók egymáshoz való viszonyát s azt a körülményt, miképen használta föl az egyik a másikat, hogy teljesen megokolhassam a föntebb kimondott nézetemet. *Ennyire azonban én sem ismerem őket.*»*) Hogy Melich János úr nem ismeri az arab írókat, elhiszszük neki, de akkor hogy mondhat rólok ítéletet? Különben ha csak gróf Kuun Géza dolgozatait forgatta volna egy kissé, tudhatna az arab írók koráról, viszonyáról egymáshoz, egyet-mást, s nem elégednék meg azzal, a mit Chvolson, több mint harmincz évvel ezelőtt, a maga kora tudományával írt. Most már nem lehet, vagy legalább nem szabad Kazvinit, Dimiskit, Abulfedát, egyenrangú forrás gyanánt idézni El-Belkhivel, Isztakhrival. Épen azokról az írókról, kik a jelen kérdésben fontosak és tekintetbe jöhetnek: El-Belkhiről, kinek művét kortársa Isztakhrí fölhasználta, tudjuk, hogy biborban született Konstantin császár kortársai voltak, s a ki művöket leírta, de meg is bővíté: Ibn Hankal, a tizedik század utolsó negyedében élt. Ezek szólnak baskirokról, kik a mai baskir földön laknak, szólnak baskirokról, kik a runi birodalom mellett laknak; de magyarokról nem szólnak. Julian utazása a mai baskir földön csak magyart ismer. Rubruk Vilmos szerint, ki a magyar dominikanusoktól vette tudósítását: a magyar és baskir egy ugyanazon nép. Olyan író azonban, ki azt mondaná, hogy a magyar és baskir *egymás mellett* laktak, a ki magyart is, baskirt is, *egyidejűleg, külön* említene: nincs, és ilyet Melich János sem tud fölmutatni. Az egymás mellett való lakás föltevése csak refugiuma azoknak az íróknak, kik nem akarják a baskir és magyar nemzet azonosságát elfogadni, mert nem tudják elképzelni, hogy törökül beszéljen most, ki 600 évvel ez előtt még

*) *Nyelőr* i. h. 458. l.

magyar volt, mint Horváth István és követői nem tudták vagy nem akarták elhinni a kunok töröknyelvűségét, mert *ma* már csak magyarul beszélnek. Itt tehát megint: Ignoramus!

Melich János szerint: «Pauler abban a kétes értékű adatban, hogy a kirghizek a baskirokat istjakoknak, azaz osztjákoknak nevezik ma is, *fontos érvel* lát tanítása mellett.»*) Ha tisztelt Szerkesztő Úr vagy más türelmes olvasó nem sajnálja a fáradságot, nézze meg cikkemet a szeptemberi *Budapesti Szemle* 355. lapján, s ott találhatja, hogy én Török Aurél egy cikkéből idézek és mondom róla: «és hozzá teszi, hogy: «a kirghizek a baskirokat istiakoknak, azaz osztjákoknak nevezik!» Már most az olvasóra bízom annak megítélését, mennyiben idézi szavaimat helyesen Melich János úr; de hogy Török Aurél nem egészen helytelenül érinti e körülményt, kitűnik épen abból, mit Melich János czáfolatul fölhoz: «Az osztják név folyam, illetőleg Ob melletti népet jelent, s mint ilyen kései s nem az osztjakok eredeti neve!»**) Megengedem! de a baskirok nem laktak, nem is laknak az Ob mellett; miért nevezik tehát a kirghizek obi embernek? Vagy, ha nem az Ob, hanem általános-ságban: nagy folyam értelemben vesszük az osztják szó alapját, az «As» szót: miért nem hívják osztjáknak a baskir szomszédját, a volgamelléki tatárokat, pedig azok elég nagy folyamnál laknak? Alkalmasint azért, mert a baskirokat, bár törökül beszélnek, olyanféle finn-ugor népnek tartják, mint az osztjákot, a volgamelléki tatárokat pedig nem tartják annak.

Melich János beleköt abba is, mit a baskirok physicumáról, jelleméről Vámbéry Ármin és főleg Török Aurél egy összefoglaló cikkéből idézek, s azt olyan bizonyításnak tartja, «a mely kútfőkre támaszkodó bizonyításba bele nem illik». «Szalmaszálakhoz kapaszkodik», már tudniillik én, mert említék Vámbéry Ármin, Török Aurél nyomán némely közös vonást, szokást a magyar és baskir közt. Rendkívül sajnálom, hogy Szerkesztő Úr és esetleges olvasóm gyönyörűségére, terem szűk volta miatt nem idézhetem szószerint, egész kiterjedésekben Melich János úr satirájának kifröcscsenéseit, melyekkel bizonyítja, hogy ezek a magyar és baskir közös vonások megvannak más nemzetekben is, s azért azok fölhozása helytelen; úgy látszik tehát, hogy az ő fölfogása szerint, ha valaki két nemzet rokonságát kutatja, nem szabad arra figyelnie,

*) *Nyelvőr* i. h. 459. l.

**) *Nyelvőr* i. h. 459. l.

a miben megegyeznek, hanem arra, a miben különböznek. Fölhozza továbbá a magyar-baskir rokonság *ellen*, hogy ugyancsak Török Aurél idézett cikkében olvasható az állítás, hogy: «A baskir, mint afféle lusta természetű egyrészt válogatós a munkában, másrészt pedig a rendes vagy tartós munkától irtózik», s ahhoz még csatolja Szmirnov véleményét, hogy a baskir kiháló faj,*) mintha ugyanilyet nem írtak volna, nem írnának még most is a magyarról, s arról nem jósolt volna meg nem kisebb ember, mint Herder, hogy: «nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden!» Azt azonban nem veszi észre — ignoramus! — mi idézeteimben talán a legjellemzőbb, hogy a ma *törökül beszélő*, Melich János szerint *török* baskir tánczol olyanformán, mint a nem törökül beszélő magyar; míg szomszédja «a typicus török» — mint Vámbéry Ármin nevezi,**) a kirghiz, *nem tánczol*, s a tánczot, mint valami becstelen dolgot megveti s ugyancsak nincsen meg a baskirban a «typicus török» kirghiz ravaszsága. Melich János beismeri, «hogy vannak faji sajátságok», de «mélyen fekszenek». Ilyen is van, kétségtelenül, de éppen azért kell azokat kutatni, nyomozni, még pedig olyan embernek, a ki e sajátságokat érti, érzi, s azért föl is tudja ismerni. Melich János úr *különösnek* találja, hogy én erre a missióra «törzsökös magyart» kívánok, ne csak olyat, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél!» Kivánságom — szerinte — «nagyon hasonlít egy jól ismert meséhez — a láthatatlan kaftánról. A ki a kaftánt meglátja, igazhivő muzulmán, a ki nem látja meg, hitvány gyaúr.»***) Örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy ezzel Melich János satirikus prózájának legalább egy kis töredékét bemutassam, ámbár — azt hiszem — a jelen esetre a mesét, hogy illjék, akképen kellene formulázni, «hogy az igazhivő meglátja, a gyaúr nem látja meg a kaftánt», s ekkor igaza is volna a mesének. A *magyar* lélek sok nyilvánulása csakugyan olyan, mint Melich János kaftánja. A magyar meglátja, a tót például nem látja meg. Ha Baskiriában csak az volna a föladat, hogy a kutató szavakat gyűjtsön, nyelvtani formákat tanulmányozzon: Budenz alkalmasabb lett volna a föladatra, mint Arany János. De ott másról van szó. A magyar természetet, a magyar érzést kell keresni, megtalálni, az elszakadt, nyelvét vesztette rokonban, s azt csak tözs-

*) *Nyelvőr* i. h. 461. l.

**) *A török faj*, 75. l.

***) *Nyelvőr* i. h. 460. l.

gyökeres, igazi magyar tudja megtalálni. Ki az igazi magyar? — nem politikai értelemben veszem: arra felelni: könnyű, nehéz, a mint veszszük. Magyar embernek — igazinak — nem is kell magyarázni, úgy is tudja; idegennek pedig az ember hiába beszél; az úgy sem érti meg. Egy azonban bizonyos: a név hangzása — nálunk — már nem kriteriuma a magyarságnak, Petőfi Sándort, bár *Petrovics* volt, ki lehetett volna küldeni; *Kossuth* Lajos ellen sem lehetett volna kifogás, bár hosszú pályája alatt nem ért rá, hogy őseinek 600 éves nevét «Bak»-ra változtassa. Sőt még Melich János urat is alkalmasnak lehetne tartani, ha más okok nem szólnának ellene, mint *csak* nevének német vagy tót vagy nem tudom miféle hangzása.

Melich János úr ezután még polemizál Jankó Jánossal, de arra feleljen, ha érdemesnek tartja — maga Jankó János. Ő nem szorúl védelmemre s én befejezhetem az észrevételeket, melyeket Melich János úr cikkére tenni, ha nem is volt talán szükséges, de legalább nem is volt fölösleges. Támadása, úgy vélem, nem nagy kárt tett a baskir-magyar azonosság kérdésében, de engem mégis érzékenyen sújtott. Én megszoktam már, a mint afféle laikus ember teheti, hogy Melich János nyelvészeti cikkeit érdeklél, bizalommal s ennél fogva tanulsággal olvassam. Mostani cikkében azonban . . . hogy is mondjam csak? . . . annyi nemtudással, a gondolkodás oly gyengeségével találkoztam: hogy nyelvészeti cikkeiben sem tud többé szegény fejem bízni. Vagy talán Melich János úr mégis alapos tudós, erős, logikus fő, ki csak egy latin közmondást nem tanult meg vagy elfelejtett, azt a bizonyosat — a sutorról? Találja ki, ha érdemesnek tartja vele foglalkozni, a nyájas olvasó.

Igen tisztelt Szerkesztő Úrnak

Buda-Pest, 1900 november 4.

kész szolgálja
Pauler Gyula.

Új magyar könyvek.

Dr. Almási Antal. Ellenjogok. Buda-Pest, 1900. Budapesti Hirlap. (8-r. 77 l.) 2 kor.

Almási Tihamér. Boris. Népszinmű 3 fölvonásban. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 68 l.) 80 fill.

Gróf Apponyi Sándor. Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Gyűjtötte és leírta. — I. kötet. XV. és XVI. század. Buda-Pest, 1900. (8-r. V, 478 l.) 125 példányban nyomatott. Könyvtári forgalomba nem került.

Dr. Baumgarten Nándor. Nemzetközi vasuti fuvarozási jog. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 363 l.) 8 kor.

Benedek Elek. A magyar nép multja és jelene. Második kötet. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 463 l.) 16 korona.

Borbás Vincze. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Második kötet. A Balaton flórája, második szakasz: A Balaton tónak és partjának biológiája. Második rész. A Balaton tavának és partmellékének növényföldrajza és edényes növényzete. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. utóda. (4-r. 432 l.) 10 kor.

Brunner Mór. Vezérfonal a várharcz oktatásához. Fordította Nagy Győző. Buda-Pest, 1900. Pallas r.-t. (8-r. 96 l.) 85 fill.

— Vezérfonal az állandó erődítés oktatásához. Fordította Nagy Győző. Buda-Pest, 1900. Pallas r.-t. (8-r. 232 l.) 2 kor. 87 fill.

Cameron, Lovett Mrs. A nevelő nő milliói. Regény. I—II. köt. (Legjobb könyvek. IV. évf. 18—19. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády-testv. (8-r. 168, 158 l.) Kötetje 1 kor.

Delpit Albert. Mind a ketten. Regény. (Legjobb könyvek IV. évf. 20. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády-testv. (8-r. 165 l.) 1 kor.

Emlék-album a nagyvárad Szigligeti-színház megnyitó ünnepére. Kiadja a nagyvárad Szigligeti-Társaság. Nagyvárad, 1900. Láng J. (4-r. 94 l.)

Eötvös Károly munkái. I—II. kötet. Utazás a Balaton körül. 2 kötet. Buda-Pest, 1900. Révai-testv. (8-r. 301, 299 l.) Egy kötet 4 korona.

Ferenczy József. A szépművészetek Spanyolországban és Murillo. Kolozsvár, 1900. Stein J. (8-r. 255 l.) 3 kor.

Forster Gyula. III. Béla magyar király emlékezete. Dicsőségesen uralkodó utódja I. Ferencz József császár és apostoli király legmagasabb segélyével a magyar kormány megbízásából szerkesztette. Buda-Pest. 1900. Hornyánszky V. (4-r. VIII, 358 l., 1 lev.)

Dr. Fröhner Eugen. Részletes állatorvosi sebészet. Magyarorsította Alexander Lajos. Buda-Pest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. X, 234 l.) 8 kor.

Géczy István. Az anyaföld. Népszínmű három fölvonás. (Népszínház műsora 29. köt.) Buda-Pest, 1900. ifj. Nagel O. (8-r. 61 l.) 1 korona.

Gerlóczy Géza. Jogismeret. Gazdálkodók, gazdasági akadémiai és tanintézeti hallgatók számára. Buda-Pest, 1900. Grill. K. (8-r. 313 l.) 5 kor.

Glatt Ignác. Az énekoktatás módszertana. Buda-Pest, 1900. Szt.-István-t. (8-r. 42 l.) 1 kor.

Glückmann Károly. Hadseregszervezet — művei után Vághó Ignác. Buda-Pest, 1900. Pallas. (8-r. 371 l.) 3 kor.

Halász Sándor. A chequerendszer és fejlesztése Magyarországon. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. VIII, 256 l.) 5 kor.

Dr. Hattyuffy Dezső. A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve. Buda-Pest, 1900. Politzer H. (8-r. XXIV, 617 l.) 10 kor.

Híres asszonyok. Vázlatok a világtörténet nevezetes nőalakjairól. Buda-Pest. 1900. Franklin-t. (8-r. VII, 348 l.) 8 kor.

Illés (Edvi) Károly és Vargha Ferencz. A bűnvádi perrendtartás zsebkönyve. Buda-Pest, 1900. Grill. K. (16-r. XX, 483 l.) 6 kor.

Jacobsen Jens Péter. Lyhne Niels. Ford. Elek Arthur. (Az Athenæum olvasó-tára. IX. évf. 2. köt.) Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 156 l.) 1 kor.

Jelentés és statisztikai évkönyv a magy. kir. kormány 1899. évi működéséről és az ország közállapotairól. II. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (4-r. XXIII, 730 l.) 10 korona.

Dr. Karácsony János. A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig. Az 1893-iki Péczely-jutalommal kitüntetett pályamű I. köt. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. X, 464 l.) 9 kor.

Katonai szótár. Magyar-horvát rész. Szerkesztették Tóth Ti-vadar, Schweitzer Károly, Pandic Sándor, Spiczner Mór. Buda-Pest, 1900. Pallas r.-t. (8-r. 517 l.) 5 kor. 46 fill.

Kossuth Lajos iratai. VIII. kötet. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. VI, 539 l.) 10 kor.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. tud. Akadémia irodalom-történeti bizottság a megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. X. köt. 1812 július 1. — 1813 július 31. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. XXXI, 592 l.) 10 kor.

Kincs István. Rajzok a kurucz világból. (Családi regénytár kilencz köt.) Buda-Pest, 1900. Szt.-István-t. (8-r. 161 l.) 1 kor.

Dr. Lenhossék Mihály. Útmutatás az anatómiai gyakorlatokhoz. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. VIII, 169 l.) 3 kor.

Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója. 1848—1849. Fordította és bevezeti Marczali Henrik. Több képpel és hasonmással. Buda-Pest, 1900. Budapesti Hirlap. (4-r. XXX, 241 l.) 10 kor.

Manzoni Alessandro. A jegyesek. Milanói történet a XVII. századból. Az olasz eredetiből készült fordítás I—II. köt. Buda-Pest, 1900. Pfeifer F. (8-r. VII, 482, 479 l.) 10 kor. 40 fill.

Marczali Henrik. Nagy képes világtörténet. Szerkeszti. — V. kötet. A középkor. II. rész. A hűbériség és a keresztes hadjáratok kora. Írta Mika Sándor. Buda-Pest, 1900. Révai testv. (8-r. XI, 650 l.) 16 kor.

Mariaffi Dávid. Vásárolt szívek. Regény. Góró Lajos 22 eredeti rajzával. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 222 l.) 2 kor. 50 fill.

Matolczy László. A magyar szórend elméletének története. Kolozsvár, 1900. (8-r. 101 l.)

Dr. Mihálkovics Ede. A katolikus prédikáció története Magyarországon. I. köt. A keresztyénség behozatalától Pázmányig. Buda-Pest, 1900. Szt.-István-társ. (8-r. 437 l.) 4 kor.

Miklós Gergely. Az embertan elemei. A tanító- és tanítóképző intézetek használatára. Buda-Pest, 1900. Franklin-társ. (8-r. 32 l.) 40 fillér.

Dr. Molnár Géza. A zene elmélete, története és æsthetikája. I. köt. Bevezetés a zenetudományba. Az összhangtan, ellenponttan, alaktan és hangszereléstan vázlata. Magyar Zene. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. X, 207 l.) 2 kor. 40 fill.

K. Nagy Sándor. Kisebb bűnügyek felebbvitele. Gyakorlati kézikönyv bírák, ügyészek, ügyészégi megbízottak, ügyvédek és felek részére. A bűnvádi perrendtartás és a vonatkozó törvények s rendeletek, valamint a bűnvádi perrendtartás indokolása alapján. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 123 l.) 1 kor. 60 fill.

Olcso Könyvtár. Szerk. Gynlai Pál. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (16-r.)

1189. sz. *Delpit Albert.* Lydia első föllépte. Elbeszélés. Francziából ford. M. Gy. (53 l.) 20 fill.

1190—93. sz. *Shakspere.* III. Richard király. Fordította Szigligeti Ede. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (230 l.) 60 fill.

Ortvay Tivadar. Pozsony város története. II. kötet. 2. rész. A város középkori háztartása. 1300 —1526. Pozsony, 1900. Stampfel K. (8-r. XVI, 416 l.) 5 kor.

Polgári törvénykönyv tervezete, a magyar általános. — Első szöveg. Készítették: az Igazságügyministerium kebelében szervezett állandó bizottság szerkesztő tagjai. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. VII, 448 l.) 2 kor.

Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékére a magy. tud. Akadémia megbízásából Gróf Kuun Géza, Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos, Marczali Henrik, Jagics V., Hodinka Antal, Maróthy Rezső és Dr. Vári Rezső közreműködésével szerkesztették. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (4-r. VIII, 877 l.) 35 kor.

Polevoi N. P. Orosz elbeszélések. Oroszból fordította Ambrozovics Dezső, Buda-Pest, 1900. (8-r. 253 l.) 2 kor. 50 fill.

Rudnai Győző. Vasárnap. Versek. Buda-Pest, 1900. Deutsch Zs. és Társa. (8-r. 144 l.) 3 kor.

Salamon Ödön. Vörös és fekete. (Monte-Carlo.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (k. 4-r. 45 l.) 2 kor. 50 fill.

Sienkiewicz Henrik. A harmadik. Lengyel elbeszélés. Fordította Gelsei Gyula. (A nagyvilágból. III. évf. 3. köt.) Makó, 1900. (8-r. 157 l.) 1 kor.

Sudermann Hermann. Keresztelő János. Szomorujáték öt felvonás és egy előjátékkal. Fordította Zoltán Vilmos. (Egyetemes könyvtár. 116—117. sz.) Győr, 1900. Gross-testv. (16-r. 120 l.) 40 fillér.

Dr. Szentmiklósi Márton. A római jog institutiói. Második javított kiadás. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IX, 375 l.) 6 kor. 60 fillér.

Török István. Az ártér telekkönyvezése és illeték-mentesség betétszerkesztéskor. Pótlék a telekkönyvi betétszerkesztés rendszere I. kötetéhez. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 32 l.) 40 fill.

Vécsey Tamás. A XII. táblás törvény töredékei. I. köt. Buda-Pest, 1900. Politzer Zs. (8-r. 33 l.) 1 kor.

Verne Gyula. Két évi vakáció. Regény. Fordította Huszár Imre. Második magyar kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin-t. (8-r. 432 l.) 5 korona

Dr. Verus. A szociális kérdés hajdan és most. III. kötet. A különféle vallások befolyása a társadalomra. Buda-Pest, 1900. Sz.-Gellért int. (8-r. 287 l.) 4 kor.

